

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZKILENCEDIK KÖTET

(605., 606., 607. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

1. The first part of the paper is devoted to a discussion of the general principles of the theory of the structure of the atom. It is shown that the structure of the atom is determined by the laws of quantum mechanics, and that the structure of the atom is a function of the atomic number.

TARTALOM.

DCV. SZÁM.

	Lap
AZ ÖNKORMÁNYZAT RENDSZEREI. — Rakovszky Ivántól	1
MAGYARORSZAG RÉGI FRANCIA BARÁTJA. — Concha Győzőtől	28
TÖRTÉNETFILOZÓFIAI REFLEXIÓK. (I.) — Báró Brandenstein Bélától	43
A KARTELKÉRDÉS. — Zelovich Lászlótól	77
KÖLTEMÉNYEK: — <i>A magyar holló.</i> — <i>Tengerparton.</i> — Sajó Sándor-tól. — <i>Harminc éve.</i> — Lampérth Gézától	109
SZEMLE: — <i>Az irodalom hivatása.</i> — Császár Elemértől.	
NEMZETI SZELLEM — NEMZETI KULTÚRA. — Gróf Teleki Pál, Fellner Frigyes, Voinovich Géza nyilatkozatai	115
IRODALOM: 1. <i>A szellemi együttműködés nemzetközi intézete.</i> — Grósz Emiltől.	
2. <i>Az újkori nevelés története.</i> — (Fináczy Ernő: <i>Az újkori nevelés története.</i>) — Szász Károlytól.	
3. <i>A katolikus egyház a szabadságharc alatt.</i> — (Meszlényi Antal: <i>A magyar katolikus egyház és állam 1849-ben.</i>) — Gáspár Páltól.	
4. <i>Magyar regény az örményekről.</i> — (Dr. Gopesa László: <i>Örmény levelek.</i>) — d.	
5. <i>Németország és Európa.</i> — (Stive Frigyes: <i>Németország és Európa 1890—1914.</i>) — d.	
6. <i>Gyallay Domokos regénye.</i> — (Gyallay Domokos: <i>Vaskenyéren.</i>) — Papp Ferencről	143

DCVI. SZÁM.

AZ OKTÓBERI DIPLOMA ELŐZMÉNYEI. — Berzeviczy Alberttől	161
NYUGAT ÉS KELET. — Wildner Ödöntől	192
BENEDETTO CROCE ÚJABB ESZTÉTIKAI MŰVEL. — Várdai Bélától	214
TÖRTÉNETFILOZÓFIAI REFLEXIÓK. (II.) — Báró Brandenstein Bélától	253
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Magyar dalok.</i> — <i>Felhőfoslányok</i> — Horatius. — Vargha Gyulától	280
SZEMLE: 1. <i>Elnöki beszéd.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Dürer.</i> — Ybl Ervintől	284

SZÍNHÁZI SZEMLE: Hegedűs Lóránt: <i>Kossuth</i> . — Galsworthy: <i>Életre-</i> <i>halálra</i> . — Csathó Kálmán: <i>Lilla</i> . — Zilahy Lajos: <i>Szibéria</i> . —	
Vörösmarty Mihály: <i>A fátyol titkai</i> . — Barrie: <i>A vénleányok</i> . —	
Raynal: <i>A férfi szíve</i> . — Klabund: <i>A krétakör</i> . — Hegedűs Sándor:	
<i>Bakony</i> . — G. B. Shaw: <i>Blanco Posnet</i> . — Harsányi Zsolt:	
<i>A zenélő óra</i> . — Fodor László: <i>A templom egere</i> . — Lengyel	
Menyhért: <i>A postáskisasszony</i> . — Deval: <i>Önagysága őrangyala</i> . —	
Móricz Zsigmond: <i>Úri muri</i> . — Fazekas Imre: <i>Trojka</i> . — Molnár	
Ferenc: <i>Olympia</i> . — Rédey Tivadartól	300
IRODALOM: 1. <i>Kultúra és politika</i> . — (Kornis Gyula: <i>Kultúra és poli-</i> <i>tika</i> .) — Galamb Sándortól	
2. <i>Mélyebb szántás</i> . — (Mattyasovszky Miklós: <i>A földmivelés köz-</i> <i>gazdaságtana</i> .) — Gaal Jenőtl	
3. <i>A világirodalom élete</i> . — (Juhász Andor: <i>A világirodalom élet-</i> <i>története</i> .) — Bonkáló Sándortól	
4. <i>Kosztolányi Dezső: Édes Anna</i> . — Dánielné Lengyel Laurától	307

DCVII. SZÁM.

A HÁBORÚ ÉS A BÉKEKÖTÉS HATÁSA A TUDOMÁNYRA ÉS IRO-	
DALOMRA. — Berzeviczy Alberttől	321
MIKSZÁTH KÁLMÁN. — Herczeg Ferentől	331
A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÚJABB FEJLŐDÉSE. — Bernát Istvántól	351
MŰVESZET ÉS VILÁGNÉZET. — Hekler Antaltól	383
A NÉMET JÓVÁTÉTEL KÉRDÉSE. — Domony Pétertől	399
A BÁNK-PROBLÉMA. — Galamb Sándortól	434
HAZA FOGOK MENNI...! — Komáromi Jánostól	446
RIBISZKE. — Költemény. — Sík Sándortól	453
SZEMLE: 1. <i>Arany János emléke</i> . — Szász Károlytól	
2. <i>Goya</i> . — Farkas Zoltántól	455
IRODALOM: 1. <i>A művész nő regénye</i> . — (Medveczky Bella: <i>Mámor</i> .) —	
r. r.-től	
2. <i>A horvát kérdésről</i> . — (Miskolczy Gyula: <i>A horvát kérdés tör-</i> <i>ténete és irományai a rendi állam korában</i> .) — Hajnal Istvántól	
3. <i>Oroszország bomlása</i> . — (Paléologue: <i>A cári Oroszország</i> .) — Török	
Páltól	
4. <i>Az egyházi jog új tankönyve</i> . — (Dr. Kérészy Zoltán: <i>Katholikus</i> <i>egyházi jog</i> .) — Domány Gyulától	467

AZ ÖNKORMÁNYZAT RENDSZEREI.

A tudományos kutatás ma már nemcsak a természet-tudományok terén dolgozik a lehetőséghez képest pozitív módszerekkel. Az úgynevezett spekulatív kutatás is arra törekszik, hogy a tények és tapasztalatok tömegében keres- sen biztos talajt következtetései számára. Ahol csak lehet, indukciót alkalmaz és ennek a szolgálatára adattárakat gyűjt, hogy így az elméleti munka számára pozitív anyag álljon rendelkezésére.

A jogbölcselet is ekként veszi mind erősebben igénybe a jogtörténet és az összehasonlító jogtudomány eredményeit, melyek elvont következtetései számára tapasztalati anyagot nyújtanak. Ezekben a tudományágakban a gyakorlati élet találkozik az elmélettel. De ha az elmélet felhasználja őket a maga számára, a gyakorlat is helyesen tenne, ha gyakrabban fordulna hozzájuk, mert a gyakorlati kérdések elméleti megítéléséhez is sok kérdésről adnak értékes felvilágosítást. A közigazgatási jog elméleti művelői részére is fontos segéd-tudomány a közigazgatási intézmények története és nem-különben az összehasonlító közigazgatási jog. Nézetem sze- rint azonban a gyakorlati és főként a törvényhozási életnek is mélyebben kellene belenéznie ezeknek a tudományok- nak a kohójába. A pozitív tudomány és spekuláció határán állván, alkalmasak arra, hogy az elméletet gyakorlati ele- mekkel megtermékenyítsék, de arra is, hogy a gyakorlati életet melegebb viszonyba hozzák az elmélettel.

Az alábbi tanulmány az összehasonlító közigazgatástan- nak az önkormányzati szervezetre vonatkozó fejezetével foglalkozik. Egyáltalában nem kíván kimerítő lenni. Az ön-

kormányzatok történetéből és a mai önkormányzati tétéles jog adataiból kíván új rendszerezéssel a fogalmak tisztázásához hozzájárulni.

Elsőbben is az autonómia történetére szeretnénk egy rövid pillantást vetni. A régi görögöknél az autonómia volta-képpen az állam függetlenségét jelentette. Jelentése ilyen-formán a mai nyelvünkben használt souverainitás szó értelméhez állott közel. A görög államokat azonban nem szabad a mai eszmekörnek megfelelő államokként elképzelni. A szó mai értelmében inkább városok voltak azok, a magyar városok egynémelyikére emlékeztető nagy, mezőgazdasági művelés alatt álló határral. Ezeket a városokat azonban különböző szerződések és szövetségek függőségi viszonyba hozták egymással vagy néha külhatalmakkal, mint pl. a perzsákkal szemben. A vezető állam fölérendelt állása, a hegemonia, bizonyos állami főhatalmat is jelentett: elsősorban a háború és béke feletti döntés jogát, néha pénzverési jogosultságot stb. Teljes souverainitást tehát csak a vezető, a hegemoniát kézben tartó állam élvezett s a többi város autonómiája, önállósága ilyen értelemben valóban emlékeztet az önkormányzat mai fogalmára.

A római alkotmány a maga erős centralizmusával alig ismerhette a mai értelemben vett autonómiát. A proconsulok a római lex és saját edictumaik alapján kormányozták a provinciákat s az őslakosságnak mindössze annyi joga maradt, hogy időnként elismerő levelet küldhettek a senatushoz, amelyben a proconsul érdemeit méltatták. Képzeltető, hogy ezek az elismerő okmányok nem mindig az őszinte közvélemény nyilvánulásai voltak.

Érdekes azonban, hogy mégis a rómaiaknál. és éppen az abszolút császárság korában tűnik fel először olyanféle intézmény, mely már erősen hasonlít a mai autonómia kezdetleges formáihoz. A köztársaság korában a proconsul évenként bejárta tartományát, hogy impériuma alapján az egyes kerületekben intézkedjék és törvényt lásson. A császárság korában ezek a körutak elmaradtak. Helyettük azonban úgynevezett «concilium» tartatott, melyre a városok és kerületek küldöttei, majdnem azt mondhatnánk: kép-

viselői, gyűltek össze, hogy közös érdekeiket megbeszéljék, a provincia pénzügyi állapotát megvizsgálják, sőt azért is, hogy a helytartó által saját akaratából eléjük terjesztett javaslatok felett határozzanak. A kormányzott társadalomnak ez a kormányzó tevékenysége már valódi öngazgatás.

A római birodalom összeomlása befejezte a provinciális önkormányzat ez első csirájának az életét. Csak az ökljogból kiemelkedő új államrend, amelyen végeredményben hosszú fejlődés betetőzéseképpen mai jogrendünk felépül, mutatkozott az önkormányzati élet termékeny talajának.

A modern jogfejlődésben kialakult területi önkormányzati rendszerek multja csak két országban nyúlik vissza igen messzire: Angliában és Magyarországon. Fejlődésük alapja természetesen nem a mai értelemben vett önkormányzati szellem, mely a dolgok természeténél fogva évszázadokkal ezelőtt meg sem születhetett. Angliában a jogok és kötelességek harmonikus fejlődése hozta létre a speciális önkormányzati formákat, míg a magyar autonóm élet nem annyira közigazgatási, mint inkább közjogi alapokon épült és éppen ezért az angol jogfejlődéssel ellentétben inkább jogok biztosítására, mint kötelességek átvállalására szolgált.

Az angol klasszikus önkormányzat alapjában véve a hűbéri gondolatból indult ki. Az ország területe királyi birtok, a földbirtokra vonatkozó magántulajdon alapja királyi adomány, a királyi adomány ellenében azonban kötelességek teljesítése jár. Ezek a kötelességek részben katonaiak, részben bíróiak és közigazgatásiak. A közéleti feladatoknak erre az ellenszolgáltatás nélkül való ellátására vonatkozó kötelességből fejlődött ki az angol selfgovernment, melynek lényege klasszikus korszakában abban állott, hogy az állami igazgatás feladatait kinevezés alapján ugyan, de a földtulajdonnal járó kötelezettség következményeképpen laikus elemek ingyen látták el.

Magyarországon az autonómia kifejlődésének alapja ugyancsak a földbirtokos elemnek az igazgatásban való részvétele volt. Őseredete — mint Angliában — szintén az igazságszolgáltatás és nem annyira az igazgatás terén

keresendő. Amikor a nádor vagy egyéb királyi kiküldöttek ítélkezési körúton járták az országot, szolgabírákat vettek maguk mellé, akik nekik a törvénykezésben segédkeztek.

A szolgabírói intézménnyel kapcsolatban tartatnak meg az első vármegyei kongregációk, kezdetben egyedül azzal a hivatással, hogy a szolgabírákat megválasszák. Ilyen gyűlések azonban csak királyi engedéllyel voltak tarthatók. Csak Zsigmond király 1435. évi dekrétumában találunk határozott intézkedést, amely a szolgabírák választásáról szól, kétségtelen azonban, hogy már ezt megelőzőleg is mind gyakrabban választották vagy jelölték ki a törvénykezés céljából egybegyűlt megyei kongregációk a szolgabírákat.

Ebből a bíraskodási aktusból fejlődött ki azután a közigazgatási autonómia, amely azonban csak egy évszázaddal később indult igazi, lendületteljes fejlődésnek. Bármilyen különösen hangozzék is, a megyei önkormányzat rohamos fejlődése a Habsburgok trónrajutásával következett be. I. Ferdinánd idejére esik az első törvény, mely rést üt az addig fennállott rendszeren, hogy a szó szoros értelmében való közigazgatást királyi főtisztek vezessék, amennyiben elrendeli, hogy a vármegyei ispánt a főispán «cum consensu totius comitatus», tehát a megyei kongregáció hozzájárulásával nevezze ki.

Ez a törvény két évvel Buda megszállása után kelt, tehát akkor, amikor az ország három részre szakadva, küzdött fennmaradásáért, a maradék tulajdonképpeni Magyarországon pedig azért is, hogy a Habsburgok az országot a német birodalomba be ne kebelezzék. A vármegyei önkormányzat fejlődése most már a jogszolgáltatás teréről a közigazgatás mezején keresztül a közjog terepére vágott át. A vármegyék közjogi tényezők lettek. A centralizáció idegen és gyakran ellenséges érzésű hatalom növekedését jelentette volna, míg az önkormányzat az érintetlen souverainitás menekülő helye lett. Természetes, hogy ilyen körülmények között a tisztán közigazgatási érdekek gyakran kellett a nagy nemzeti érdekek áldozatául esnie.

Angliában, mint Magyarországon a nemzeti élet egyensúlyának hiányosságából fejlődött ki az önkormányzat.

Angliában a királyságnak volt szüksége reá, hogy a parlament növekvő hatalmával szemben a korona kinevezésétől függő, a helyi közeletben súllyal bíró, önként szolgáló nagyszámú tisztviselői karra támaszkodjék. Csak a békebírák száma meghaladta a húszezret. Magyarországon pedig az idegen uralkodói hatalommal szemben gyakran tehetetlen törvényhozás erejének pótlására szervezkedett erős autonóm alakulatok hadrendjében a nemzet.

Angliában és Magyarországon az önkormányzat súlypontja egészen a múlt század elejéig a személyi motívumokon nyugodott. Nobile officiumként szolgáltak a bíráskodás és közigazgatás feladatainak hordozói, s a legfontosabb az volt, hogy függetlenek voltak — Angliában a parlamenttel, Magyarországon az uralkodóházzal szemben.

Gneist, az angol önkormányzat kiváló ismerője még a múlt század közepén is, éppen az angol példa alapján, az önkormányzat lényegét nem az autonóm testületek működésében, nem a feladatköröknek állam és önkormányzat között való okszerű megosztásában, hanem a kinevezett tisztviselők ingyenes és független működésében látta. Magyarországon pedig mind a mai napig az autonómia kérdései körül forgó vitáknak nemcsak tengelye, hanem majdnem kizárólagos tárgya a személyi kérdés maradt. Ez tehát a személyi motívumra felépített rendszer, amelyet perszonális önkormányzatnak nevezhetünk.

Mialatt azonban az angol és magyar önkormányzati élet most vázolt keretei kifejlődtek, bevonult a közeletbe az önkormányzatnak egészen más arculatú megtestesítője is. Ez már nem személyekben, hanem hatáskörökben, testületeknek és területeknek adott önállóságban látja az önkormányzat lényegét. Ezt reális önkormányzatnak nevezhetnénk.

A közelet alapjai mindenütt a világon és minden korban sokkal mélyebben vannak lerakva, mint az állam. A kezdetleges társadalmi szervezkedés a családból indul ki. A családok törzssé egyesülnek. A törzsből község fejlődik és csak a községből lesz ország vagy önálló életet élő város. Az európai középkori jogfejlődés, amely az ökoljogot a sza-

bályozott állam rendfenntartó erejével helyettesítette, a társadalmi szerkezetnek ezeket az alsóbb tagozatait nem mellőzhette el teljesen. Benne éltek a társadalom ősserejű organizmusában és így a jognak is le kellett számolnia velük. A család és törzsrendszer nyomai a nemesi előjogokban és a hűbéri rendszernek az örökjogra alapított vezető gondolatában maradtak fenn. A község, illetve város, azaz az együttlakók közös érdekeinek szervezett szolgálata — bár különböző alakban és különböző terjedelemben — ugyancsak belenő a multból a rendet teremtő egységes állam új kereiteibe és réseket üt az állami gépezet egységén.

A római birodalom bukását követő időknek az individuális függőségen alapuló államszerkezete természetesen kezdetben alig ismerhetett a közösségi tagok önálló igazgatása alatt álló községet. Az ország minden talpalatnyi földje valamelyik hűbérúrnak volt alávetve. A községi és városi élet újjáéledése csak úgy volt elképzelhető, ha egyes területek az általános rendszerrel szemben a feudális hatalom merev hierarchikus rendszere alól szabadulnak. A társadalom nem nélkülözheti az együttlakó polgárok egyesülését oly célok szolgálatára, melyek a nagyon általános állami feladatok körének belső határvonalán innen esnek. Ez a nélkülözhetetlenség volt az oka annak, hogy az élet valóban áttörte a hűbérrendszer szövevényét és egyes községek — természetesen csak a nagyobbak — kiemeltettek a hűbéri állam általános függőségi rendszeréből és — röviden szólva — közvetlenül az uralkodónak rendeltettek alá.

Ez abban az időben csakis kiváltság, privilégium formájában történhetett. Sokáig nem fejlődhetett ki egységes városi jog. Minden kiváltságlevélnek más és más volt a tartalma. És amikor pl. Magyarországon a városok egy része 1405-ben bizonyos országos jogálláshoz, törvényben biztosított egyforma jogokhoz is jut, ez a szabályozás bizony még igen hiányos és csak bíraskodás szempontjából vonja ki és csak a szabad királyi városok lakóit a reguláris közhatalomok hatalma alól. Egyebekben fennmaradt a jogoknak és köteleességeknek egyes városok külön szabadságlevélben megállapított különbözősége. Egy dologban egyeztek

meg a privilégiumok. A városokat kivették a megyei hatóság alól és azok közvetlenül a királynak, illetőleg a királyi főtisztek alá lőnek rendelve.

Hasonlóan szabadulnak Anglia városai a generális jogrend általános szabályai alól. Itt is kezdetben királyi charta, később parlamenti határozat teremt a községből várost. Jellemző az angol közjog magánjogi alapon való fejlődésére, hogy a városi charta által adott legkiemelkedőbb jogosítvány az volt, hogy a község maga vehette bérbe a királyi haszonvételeket. Minthogy az adóbérlettel bizonyos közhatalmi jogosítványok is egybe voltak kötve, ez a városi adóviszony végeredményben ugyanúgy, mint Magyarországon, a királyi hatóságok alá való közvetlen kapcsolódást jelentette, annál is inkább, mert ezek a városok azután önálló bírói és rendőrkerületek lettek.

A francia jogterületen a középkor szintén megszüntette a községi életet. Az ököljog veszedelmei között maguk a városok igyekeztek hatalmas urak patronátusa alá kerülni, akik azonban természetyszerűen — akár foglalás, akár szerződés alapján lettek úrrá a városon — azt magánuradalmak módjára kezelték. A XII. század azonban lényeges változást hoz a városok szabadsága terén. VI. Lajos — legalább saját birtokain — a városoknak községi (használjunk modern kifejezést) önkormányzati jogot adott. Példáját azután az ország többi nagyja is követte. Franciaország akkori partikuláris államrendje mellett a városoknak adott ezen szabadság az autonómiának majdnem görög értelemben való jelvirágzását jelentette. Valóságos kis köztársaságok keletkeztek, amelyeknek katonasága és önálló pénze is volt. A városi autonómiának az európai társadalom fejlődésében felfedezhető ez a virágkora azonban nem tartott sokáig. A felszabadított városok kormányzata inkább tapasztalatlannak és tékozlónak mutatkozott. Emellett a királyi hatalom megerősödésével az ország kormányzata is mind centralizáltabb lett s a két tényező összehatása folytán a városi szabadság megszűnt. A választott előljárók helyét királyi tisztviselők foglalták el. A városi élet mindennek ellenére tovább fejlődött. Alapja azonban most már — mint Európa

többi részén — nem általános jog, hanem kiváltság volt, melyet egyes városok a királyi hatalomtól nyertek. Ez az állapot természetszerűleg itt is azzal a következménnyel járt, hogy a megadott szabadságok terjedelme és az önálló városi élet szervezete jóformán városonként különbözött.

Németországban a városi élet fejlődésének alapja szintén a hűbéruraktól való függés alóli felszabadulás. Itt azonban kezdetben a városi szabadság nem a királytól való közvetlen függést jelentette, hanem majdnem ellenkezőleg teljes függetlenséget még a királyi hivatalnokoktól is.

Az ősi német városi autonómia a püspökök és egyház egyházi nagyságok székhelyén fejlődött ki. Ezek a székhelyül szolgáló városok immunitást nyertek. Sem hűbérurak, sem császári tisztviselők ott joghatóságot nem gyakorolhattak s a püspöki udvar igazgatási és bírósági hatalma mihamar átment a városi polgárság, illetőleg az általuk választott tisztviselők kezébe. A vallási, illetőleg egy házi alapon kifejlődött immunitást később királyi rendeletek kiterjesztették egyes, a királyi birtokokon fekvő más városokra is, majd olyanokra, amelyek eddig hűbéruraknak voltak alárendelve. És bár így forma szerint a várossá alakulás és az ezzel járó szabadságjogok éppúgy, mint az eddig tárgyalt államokban, királyi, illetőleg később császári kiváltságon alapultak, tartalmilag megőrizték az eredetükben rejlő lényeges külön vonást. A város nemcsak a helyi hatóságoktól volt független s közvetlenül a koronának alárendelve, de sok szempontból — városonként különböző mértékben — még a koronával szemben is független, immunis volt. Egyes németországi nagy városok éppen azért tudtak szinte souverain városi életet élni. És éppen ezért fejlődött ki éppen Németországban, a német jogterületen a legtisztábban és a leggazdagabb tartalommal az, amit városi autonómiának nevezünk.

*

Tanulmányunk kezdetén ismertettük az angol és magyarországi perszonális önkormányzat kifejlődését és tartalmának lényegét. Az európai városokban kifejlődött és most

ismertetett önkormányzat más volt: mint mondtuk, tartalma nem szubjektív, hanem objektív volt s ezért amazzal szemben reális önkormányzatnak neveztük. Érdekes az önkormányzat kétféle formája között rövid párhuzamot vonni.

Mint fentebb mondtuk, a perszonális közigazgatási önkormányzat lényege a végrehajtó hatalomnak független, önként szolgáló elemek kezébe való letétele, amelyek Angliában a parlament, Magyarországon az idegen uralkodóház erős befolyásával szemben meg tudják őrizni önállóságukat.

Ezzel szemben a reálautonómia lényege az, hogy a város önálló területi komplexummá alakul, mely polgárainak közös érdekeit saját erejéből és saját akarata szerint látja el. Az angol városok autonómiájának történetében szinte ügydöntő momentum a városok inkorporációja, azaz jogi személlyé való alakulása, éppen, mert nem az általános, országos közigazgatási ügyek ellátása, hanem a belső, elsősorban közjóléti közigazgatás belterjes ellátására való képesség elnyerése volt a városi autonómia igazi célja.

Illetékesség szempontjából viszont a grófsági és megyei önkormányzat volt objektív a városok személyi illetékességével szemben. Amíg a vármegye és a grófság a területén lakó minden egyes egyénnel szemben egyforma jogokat gyakorolt, addig a városi életben különös jelentősége volt a polgári jogosultságnak. Elvileg a városi önkormányzat jogában és előnyeiben csakis a város polgárai — tehát egy zárt testület tagjai — részesülhettek. Ez a jelenség egyenes következménye a kétféle önkormányzati rendszer közötti harmadik különbségnek.

Nevezetesen annak, hogy míg a vármegye és az ősi grófság elsősorban az állami közérdekű közigazgatás helyi ügyeit intézte és ahhoz csak járulékosan, később került hozzá a helyi közjólét testületi ápolásának és a rendesen igen korlátozott közvagyon kezelésének az ügye, addig a városok elsősorban a polgárok közös vagyonát kezelték és közös helyi érdekeit elégítették ki. Csak gyakorlati okokból, idővel bővült hatáskörük az állami feladatok helyi ellátásának ügykörével. Jellemző ebből a szempontból, hogy úgy a grófság, mint a vármegye röviddel ezelőttig az igazság-

szolgáltatást is — tehát a legszuverénebb állami feladatot — hatóságaik útján gyakorolta. holott — kivéve egy-két német várost — ez a hatáskör csak Olaszországban került a multban a városok kezébe, a renaissance korabeli olasz városok története azonban kívül esik az autonómia tárgyalásának keretén mert ezek a városok *souvairén* állami életet éltek és jogilag államoknak tekintendők.

A vármegyei és grófsági önkormányzat tehát az állami közigazgatásnak független tisztviselőkre bízott helyi szervezete volt. Ellenben a városi autonómia a községi életnek oly magasabb fokozata, amely belső erejénél fogva kinőtt az általános közigazgatás normális méretei közül és ezért mint kivételes organizmus helyezkedett el az állami közigazgatás szerkezetében.

Hogy mennyire különböző alapokon fejlődött és más-más célt szolgálni hivatott két intézményről volt szó, azt legjobban jellemzi az a tény, hogy Angliában és Magyarországon is a *counity*. illetőleg vármegye önkormányzatával párhuzamosan kifejlődött a városi önkormányzat is. Ha ez a kétféle önkormányzat lényegileg ugyanaz lenne, ugyanazon a területen egyszerre nem fejlődhettek volna, hanem vagy egyik, vagy a másik forma elégitette volna ki az összes igényeket.

Ez a rövid összehasonlítás nemcsak párhuzamvonó szenvedélyünket akarja kielégíteni. Nézetem szerint nagyon fontos, hogy a külön kifejlődött két rendszert élesen megkülönböztessük egymástól, mert az itt fennálló fogalomzavar sok félreértésre vezetett már.

Meg kell azonban vallanunk, hogy a gyakorlati embernek ezen a téren nagyon nehéz manap a két önkormányzati rendszer között a különbséget észrevenni. A két rendszer ma mindenütt formákban is, lényegben is erősen egymásba fonódott és bár — amint alább látni fogjuk — az egyiknek hazája az angol-szász jogterület, a másik rendszeré a kontinens, azok teljes tisztaságban sehol sem maradtak fenn.

Az állami igazgatás helyi szervei a városi önkormányzat mintájára ma már mindenütt a szó szoros értelmében vett községi, mondjuk közönségi feladatok megoldásával is

szembenállnak még a tisztán vidéki kerületekben is. Viszont az állami igazgatás helyi feladatai mai sokoldalúságuk mellett nem nélkülözhetik a községi szerveknek azokban való közreműködését. Így azután az állami közigazgatást majdnem mindenütt autonóm szervek is intézik.

Az önkormányzatnak az a formája tehát, amely eredetileg az állami közigazgatásnak független önkormányzati tisztikar útján való intézéséből állott, ma már mindenütt közösségi ügyek intézésével is foglalkozik. Az eredetileg csak közösségi ügyek intézésére rendelt önkormányzat pedig manap már mindenütt egyszersmind az állami közigazgatásnak egy-egy, a kormánytól bizonyos fokig független szerve.

*

Most az a kérdés, hogy az így előállott vegyes feladatú közigazgatás megszervezésének kérdését az egyes államok miként oldották meg. Erre a kérdésre azt kell felelnünk, hogy igen vegyesen. Ezért azután azoknak, akik külföldi példákra hivatkoznak, rendesen igazuk van, mert alig lehet elképzelni olyan kombinációt, amelyre valami példát ne lehetne előráncigálni. Csak azoknak nincs igaza, akik valamire vakmerően azt merik mondani, hogy ilyen külföldön nincs. Amerikában még bírót is választanak, Csehszlovákiában pedig parlamentet is neveztek ki.

A sok egymástól eltérő rendszer ismertetése helyett sokkal okosabban járunk el, ha csak általában állítjuk össze azoknak a formáknak a képét, amelyekben a történelmi fejtegetések folyamán megismert két önkormányzati rendszer fennmaradt a kontinensen, és röviden vázoljuk a mai autonóm élet általános normáit.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a független tiszteletbeli tisztviselők rendszere, amelyet az önkormányzat egyik történeti formájának neveztünk, a kontinensen teljesen megszűnt. Az okok szembeszökőek. A közigazgatási tisztviselői állás ma egész embert követel, aki reggeltől-estig a hivatalának él. Még a vagyonos ember is alig vállalkozhatik reá, mert idejét vagyona kezelésének kell szentelnie. E mellett a közigazgatás munkája nagy tudást és előképzett-

séget kíván. Aki ezt megszerezte és diploma van a zsebében, az bizony a mai világban értékesíteni is akarja tudását és ingyenes szolgálatra alig vállalkozik. A közigazgatási ügyintézés tehát világszerte majdnem kivétel nélkül fizetett, hivatásos tisztviselők kezébe ment át. A reális autonómiákból azonban a kontinensen a perszonális önkormányzatnak új formája fejlődött. A reális autonómiák testületi hatóságai — mint alább látni fogjuk — állami igazgatási feladatok elintézésére is hatáskört kapnak. A testületek tagjai laikusok és függetlenek, tehát a belőlük alakult hatóságnak az állami feladatok szolgálatába való állítása szintén a perszonális önkormányzat egyik megjelenési formája. A kontinensen manapság ezt a testületi perszonális közigazgatást minden ország önkormányzatában megtaláljuk.

Megmaradt azonban a tiszta perszonális önkormányzat a mai napig az angol békebírói intézményben és onnan — bizonyos fokig torzított alakban — továbbterjedt az Észak-amerikai Egyesült-Államokba. De hogy ez a békebírói intézmény a kontinentális olvasó előtt teljesen érthető legyen, szerepéről és működésének mikéntjéről kell egyet-mást elmondanunk, mert az angol justice of the peace nem egészen felel meg annak a fogalomnak, amit a mai kontinentális ember általában a közigazgatási tisztviselőkről magának alkot. Ne képzeljünk el poros hivatalt az előszobában ácsorgó ügyfelekkel, bent akták tömegébe eltemetkezett tisztviselővel, aki jelentéseket, felterjesztéseket, meghagyásokat és idézéseket termel! Angliában is vannak ilyen hivatalok, de azok nem a békebíráké. A békebíró elsősorban igazságszolgáltatási tisztviselő volt és ezért — bár még ma is széleskörű közigazgatási hatalma van — eljárásának formái a régi bírói formákon nyugszanak. A békebíró az intézménynek régi — még a helyi közigazgatás funkcióit majdnem teljesen átfogó — munkálkodási köre mellett is alig járt el egyéni hatóságképpen. Csak kivételesen és kivételes esetekben volt intézkedésre egyedül feljogosítva. Az egyszerűbb esetekben is két békebírónak kellett összeülnie és kisülésen — petty session-ben — határozatot hoznia. Fontos ügyekben meg csak egy-egy kerület összes békebíróiból alakult

negyedévi ülések határoztak. Ma is csak szórványos esetekben jár el a békebíró egyedül. Ítélezik egészen jelentéktelen kihágási ügyekben és előkészítő, nyomozati, vizsgálati cselekményeket hajt végre olyan eljárásokban, melyekben dönteni azután egyik vagy másik békebírói ülés hivatott. Az intézkedési, illetve határozási jogkör nagyrésze ma is a petty session, a kis-ülés, és a negyedévi kerületi ülés között oszlik meg, amely utóbbi a közigazgatási intézkedéseken kívül bíróság is, és pedig úgy közigazgatási, mint büntetőbíróság. Vannak ezenkívül különös ülések — special sessions —, a legfontosabb közigazgatási hatáskört azonban a békebírák a standing joint committee, az állandó vegyes bizottság keretében fejtik ki. Ez a bizottság felerészben a békebírákból s felerészben a megyei tanács kiküldötteiből áll s kezében összpontosul egy-egy grófság rendőri szervező és irányító feladatainak összesége. A mi közigazgatási bizottságunkra emlékeztet ez a szervezet. Fele kinevezett, fele választott. Fele laikus, fele hivatásbeli, bár szintén önkormányzati elem. A helyi rendészet szervezetében így talált az angol közigazgatási jog megoldást, mely szerencsésen egyesíti a centralizációt a partikuláris követelményekkel, a bürokráciát a praktikus szellemmel.

A békebírói kar hivataloskodásának tárgyalásánál azért időztem, mert a mai Anglia modern közigazgatását csak ezen keresztül érthetjük meg tökéletesen. Mert Angolországban is fejlődött ki a régi békebírói önkormányzati szervezettel párhuzamosan másik önkormányzati szervezet, a városi önkormányzat mintájára hatáskörben, de a békebírói önkormányzat képére eljárási formákban. Az angol county élete az utolsó évszázadban lényegesen átalakult. Nemcsak kinevezett királyi tisztviselők és békebírák helyi igazgatásának kerete, hanem megtelt a városi életből átvett jóléti, tehát a szó szoros értelmében vett önkormányzati feladatok változatos tömegével. Ezeket az ügyeket most már másik, párhuzamos szervezet intézi. De amint a békebírák hatóságukat — majdnem kivétel nélkül — ülésben gyakorolták, ugyanúgy az új szervezet sem egyes emberek vállain nyugszik, de mindig több ember vagy sok ember van hivatva határozni.

Az angol helyi jóléti önkormányzat szervezete a county (a grófság), a district (a járás), az union (a községi szövetség) és a parish (a község). Mindezek ügyeit testületi hatóságok intézik: a county és district councils (megyei és járási tanácsok) és azok számtalan bizottsága, a board of guardians, amely a községi szövetkezetek intézkedő szerve és a vestry, vagyis a községi képviselőtestület. Csak ezek rendelkeznek hatósági impériummal és senki más.

Az angol vidéki önkormányzatban a képviselői testületek és az általuk választott tisztviselők viszonya körülbelül fordítottja a miénknek. Nálunk a választott tisztviselő dirigál, ő intézkedik, az impérium nagyrésze nála van és még a testületek elé tartozó ügyekben is nagy a befolyása. Angliában a választott tisztviselő gépies végrehajtó szerv csupán. Nem uralkodik, hanem engedelmeskedik. Semmiféle önálló hatásköre nincs, csak a kisegítő munkát végzi. Nem alispán, hanem irodaigazgató. Nem polgármester, csak kishíró.

Az intézkedés és végrehajtás aktusának ez a szigorú elválasztása a mai angol önkormányzat legjellegzetesebb vonása, amely kontinentális szemnek annyira idegen, hogy a brit és a mi közigazgatásunk összehasonlításával felületesen foglalkozók e téren szokták különeműek összehasonlítása terén a legnagyobb baklövéseket elkövetni.

A választott önkormányzati tisztviselők jogainak megnyirbálása terén azonban még ennél is tovább megy az angol jog. A szegény clerk, ahogy ezeket a tisztviselőket nagyrészt címezik, végrehajtani is csak akkor tud, ha ezt az érdekelt is úgy akarja. Máskülönben — sürgős eseteket kivéve — szerényen mástól kérheti a kényszereszközöket: a békebírótól, vagy fontos esetben a rendes bíróságtól. Tehát az önkormányzati választott testületektől is független állami szervtől.

Így épül fel logikusan a mai angol önkormányzat. Első eleme a multból fennmaradt békebírói intézmény, a fontos állami közfeladatoknak kinevezett, de — minthogy nagyrészt ingyen szolgálnak — mégis önkormányzatának nevezhető tisztikar útján való intézése.

Második eleme a councilok, boardok és comitteek való-

ságos labirintusa. Laikusok. De bármennyire szidják is a bürokráciát nélküle ezek a laikus testületek működésüképtelenek volnának. Ezért állítja melléjük az angol a szakképzett végrehajtó-tisztviselők karát.

Végül, hogy az állami érdek ezekben az ügyekben se szenvedhessen csorbát, bekapcsolódik a harmadik elem. Kényszervégrehajtás csak állami szervek közbenjöttével, az intézkedés törvényes és jogos voltának kellő felülbírálata után következhetik. A békebírák és a különböző tanácsok tagjai, akiknek kezében tulajdonképpen az impérium nyugszik, majdnem kivétel nélkül a társadalomból vett független funkcionáriusok. Az angol önkormányzat lényege tehát ma is a perszonális öngazgatás, mely azonban megtelt lényeges reális tartalommal.

Ez a bonyolultnak látszó szervezet mintaszerűen működik. Angliában van ma a világ legjobb közigazgatása. Éppen azért, mert abban nem elméleteket valósítottak meg nyersen, hanem a való élethez alkalmazkodtak; az elveket mindenütt ott és addig a mértékig alkalmazták, ahol és ameddig az szükségesnek látszott. Minden kerék a maga helyén van és minden rugó megfelelő helyre van beállítva.

Az angliai önkormányzati rendszernek érdekes tükörképét adja az északamerikai közigazgatás. Mikor az Egyesült-Államok állami élete kialakult, Angliában teljes virágjában volt a békebírói intézményre alapított tiszta perszonális önkormányzati rendszer. Az Amerikát kolonizáló angol telepesek magukkal hozták az újvilág államaiba. Az egész közigazgatási szisztéma a békebírói intézményen alapult. A békebírákat, valamint a sheriffeket az egyes államok kormányzója nevezte ki.

Az angol ősi rendszerrel szemben azonban mihamar mélyreható változás állott be. A kinevezett békebírák helyét a grófsági közigazgatásban idővel választott tisztviselők foglalják el. Már a XVII. század végén bukkannak fel az első választott megyei tisztek, a szupervizor-ok, akik — mint címük is mutatja — kezdetben inkább a közösség részéről, főként az adókezelés felülvizsgálatára kiküldött ellenőrző közegek szerepét töltötték be. Az Egyesült-Államok szövet-

ségébe tartozó egyes országokban annyira különbözőek az önkormányzati rendszer részletei, hogy lehetetlen itt még csak megközelítő képet is adnunk arról, hogy a kinevezett békebíró hatáskörét mint vették át a XVIII. század folyamán fokozatosan, de feltartóztathatlanul a választott megyei és városi tisztviselők. Az államok legnagyobb részében a békebíró és sheriff állása átalakult tisztára bíraskodási szerepkörre. Sok helyen teljesen megszűnt. Ott pedig, ahol — mint egyes déli államokban — a sheriff és békebíró még ma is közigazgatási tisztviselő, nem a kormányzó nevezi ki a békebíró, hanem a tagállam képviselője, a sheriffet pedig rendszeren a grófság közönsége választja.

A mai amerikai közigazgatás tehát majdnem teljes egészében választott tisztviselők vállán nyugszik. Érdekes, hogy az amerikai elmélet és bírósági gyakorlat szemében ezek a választott tisztviselők mégsem autonóm tisztviselők. A központi kormány közegeinek tekintik őket, akik állami érdekű feladatok teljesítésére hivatvák, csak éppen amerikai rendszer szerint nem kinevezik, hanem választják őket, tehát az észak-amerikai közigazgatás perszonális önkormányzat. Hogy az amerikaiaknak ezt a felfogását kontinentális eszünkkel teljesen meg tudjuk érteni, valamivel mélyebben kell még bele-néznünk a választott tisztviselők ügyének amerikai labirintusába.

Bár az egyes északamerikai államok alkotmánya igen különböző, egy szempontból mégis megegyeznek egymással, nevezetesen, hogy az európai értelemben vett parlamentáris kormányformát nem ismerik, hanem a kormányzati ágak vezetőit — tehát a mi nomenclaturánk szerint a minisztereket — választják. Az állam élén áll a kormányzó, akinek azonban inkább politikai, mint kormányzati a hatásköre. Őt is választják. Rajta elkezdve az utolsó kis tisztviselőig, csakis választott és pedig egészen rövid időre választott, vagy a választottak által alkalmazott tisztviselők igazgatnak. De ki teremt rendet és rendszert ebben az állandóság és nagyrészt szakképzettség nélküli társaságban? Maga a törvényhozás! Hogyan? Általában azt mondhatnánk, hogy a közigazgatási anyagi és eljárási szabályoknak a legkisebb rész-

letekbe menő pontos szabályozásával. A laikus tisztviselőnek alig van gondolkozni valója. Minden megtalálható a törvénykönyvben. Ha az előírásoktól eltér, nem csak súlyos büntetőjogi, hanem teljes magánjogi felelősséggel is tartozik. ami az anyagiasságra berendezett amerikai társadalomban legbiztosabb eszköz a törvény pontos betartására.

Az amerikai államok törvényhozása azonban tovább is megy. Minthogy az eljárási szabályoknak állandóan alkalmazkodnia kell az élethez, de meg a jó közigazgatásnak a helyi szempontokat is figyelembe kell vennie, az egyes államok törvényhozása állandóan új és új intézkedéseket tesz egyes esetekre és egyes szűk területekre kiható érvénnyel is. Így azután az Egyesült-Államokban voltaképpen az egyes államok törvényhozása igazgat, a végrehajtást pedig a bíróság ellenőrzi. Ezzel szemben a tisztviselő majdnem teljesen független a kormánytól, saját feletteseitől és a szolgálati hierarchia jóformán ismeretlen fogalom.

Milyen képet ad ilyenformán az Egyesült-Államok önkormányzata? A városoknak saját vagyonuk és intézményeik kezelésére vonatkozó önkormányzata elvileg szabadabb, mint Európában, mert kormányzati felügyelet alig van. Viszont azonban a törvényhozás annyiszor és annyira részletkérdésekben avatkozik bele a saját vagyonkezelés ügyeibe is a helyi lakosság képviselőjének megkérdezése nélkül, hogy ez az elvileg tág önkormányzati jog meglehetősen megnyírnak látszik.

A megyék és falusi községi kerületek, amelyeknek önkormányzatát az amerikai nomenklatura quasi municipality-nak, tehát — a szót értelmileg visszaadva — látszólagos községeknek nevezi, elvileg-nem önkormányzatot fejtenek ki, csak az állami közigazgatás végrehajtó közegei. Tényleg azonban mégis önkormányzat ez, és pedig perszonális formában, mert független elemek nagyrészt díjazás nélkül intézik a közigazgatás ügyeit. Van továbbá perszonális önkormányzat abban az értelemben, hogy számos ágazat élén — így pl. majdnem mindenütt a megyék élén — testületi hatóság áll, mely szintén független és ment a bürokratizmus hibáitól.

A magyar közvélemény előtt különös érdekességgel bírhat az a kérdés, hogy hogyan működik a majdnem kivétel nélkül választott tisztviselőkből álló tisztikar kezébe letett ez az önkormányzat. Röviden felelhetünk: rosszul. Az amerikai közvélemény és szakirodalom főként három kifogást emel hazája közigazgatási rendszerével szemben. A párturalom elhatalmasodását, a törvényhozás túlságos beleavatkozását az intéző igazgatásba és végül a közigazgatás szakszerűtlenségét. Végeredményben mind a három kifogás egyazon okon alapszik, mert a törvényhozási beavatkozás is az államkormányzatnak a helyi hatóságokkal szemben való teljes tehetetlenségének a következménye. A bajok elhárítására több amerikai város próbálkozott új rendszerrel, a city manager rendszerrel, melytől egyesek a nehézségek megszűnését várják. A city managert az eddigi amerikai rövid választási határidőkkel ellentétben hosszabb időre választják, nem bénítják meg egy mellé adott és tőle független tisztikarral, hanem teljhatalmat tesznek a kezébe, úgy hogy jóformán a város diktátora lesz. Hogy mennyit fog javítani ez a rendszer az amerikai közigazgatáson, a jövő titka. A párturalmat legalább hosszabb periódusra háttérbe szorítja, az igaz, némileg szakszerűbbé teszi a közigazgatást, mint eddig volt, ellenben a kormány tehetetlenségét mégis fenntartja és ennek következményeképpen a törvényhozásnak, tehát felelőtlen szervnek a kezében hagyja továbbra is az igazgatási hatalmat. A vége azután az, hogy van egy párt, amely törvényt alkot, beleavatkozik az önkormányzati ügyek részleteibe, igazgat, dirigál, rendelkezik, és a pártéleten kívül állók, a nagyközönség — legalább ezt panaszozzák a legtöbbit — nem érdeklődik a közügyek iránt és attól távol marad. Érdekes: a széleskörű tisztviselő-választási jog nem belevonja a publikumot az önkormányzatba, hanem távoltartja tőle.

*

Az angol és amerikai önkormányzati rendszerekkel sokáig foglalkoztam. Talán bővebben, mint az az olvasónak kellemes volt. Azonban éppen az angol és amerikai példával való hivatkozás terén szoktuk látni a legnagyobb tévedése-

ket. Neveket és szakkifejezéseket alkalmaznak ottani intézményekre, amelyek — miként az előbb láttuk — a mai kontinentális berendezkedések nomenclaturájában egészen mást jelentenek. A kontinentális szervezetek alapvonásai többé-kevésbbé ismertek. Gyakorlatilag azért, mert a mi, bár ősi alapon kifejllett önkormányzatunk sem szabadulhatott újabb fejlődésében a kontinens nagyobb államaiban kifejlődött önkormányzatok példájának hatása alól. Az irodalomból pedig azért, mert íróink és különösen hírlapirodalmunk rendszeren kontinentális példákra — elsősorban a porosz önkormányzat intézményére — hivatkoznak, akár csak tisztán elméleti fejtegetésekről, akár pedig a gyakorlatba átviendő tervekről van szó.

Amidőn az európai kontinens önkormányzati rendszereinek közös vonásairól fogok röviden elmélkedni, tulajdonképpen ki kell hagyni a magyarországi közigazgatást. Magyarország vidéki önkormányzata sokkal régibb, mint az európai kontinens többi országáé és attól való független fejlődését meg is tartotta.

A városi önkormányzatok fejlődéséről e tanulmány elején elmondottakhoz kevés a hozzátennivalóm. A városok önkormányzata maradt Európaszerte az, amit történeti fejtegetéseinkben mint reálautonómiát ismertettünk. A városoknak ez az önkormányzata azonban már nem kiváltságokon alapul, hanem országos törvények teszik a városok fejlettségi fok szerint való típusait országszerte egyforma jogokkal és szervezettel bíró jogalanyokká. Az állami közigazgatás munkakörének az utóbbi évszázadban történt nagymértékű kiterjedésével szerkezetileg a legváltozatosabb módon fonódik ugyan össze a modern kontinentális város önkormányzata az államigazgatással. lényegileg azonban megmaradtak reális autonómiáknak, mint fejlődésük kezdetén, és maga az önkormányzat, mint ilyen, fejt ki testületképpen, bizonyos állami feladatok ellátójaképpen perszonális autonómiát.

Sokkal érdekesebb fejlődést mutat a vidéki önkormányzati szervek, a magyar értelemben vett megyék kifejlődése, amelyek eredetileg mint tisztán állami intézmények szület-

tek meg és később a városi önkormányzatok analógiájára alakultak át, legalább részben vagyonekezelő és elsősorban jóléti közigazgatást intéző községi testületekké. Többnyire eredetileg egészen más célra teremtett közhatósági szervek élete telik meg önkormányzati tartalommal és vesz át önkormányzati külső formákat is.

Franciaországban régebben — még a partikulárizmus idején — voltak államok, amelyeket Pays d'État-nak neveztek. Ezeknek tartománygyűlése volt, amely az adók ügyének intézésén kívül helyi közigazgatási teendőket is ellátott. Ilyen állam azonban igen kevés volt és az ancien régime centralizmusa később el is sorvasztotta őket. XIV. Lajos idején már teljes centralista és hivatalnok-állam volt Franciaország és csak később, XVI. Lajos alatt merült fel az a terv, hogy a régi Pays d'État-k mintájára bizonyos helyi autonómiát teremtsenek. Hiába dolgoztak azonban ki Turgot, Necker és Calonne erre vonatkozó terveket, a császárság már nem tudta őket megvalósítani. A francia forradalom második évére esik a francia vidéki közigazgatás önkormányzatának újjáéledése. Ekkor születnek meg a departement-ok, mint autonóm testületek, a conseil général, a megyei közgyűléssel, mint választott képviseleti testülettel. Ez az önkormányzat azonban csak néhány évig tart, mert már a forradalom nyolcadik évében a választott conseil helyét kinevezett tanács foglalja el. A francia helyi önkormányzat mai rendszerének születési éve 1833. A júliusi forradalom chartája ígérte meg a département életének választási alapon való felélesztését. Ezt az ígéretet az 1833. évi június hó 22-én és 1838. évi május hó 10-én kelt törvények váltották be s ettől kezdve szakadatlanul megmaradt a departement-ok önkormányzati joga és állandóan továbbfejlődött.

A porosz Kreis eredetileg az egyes tartományok nemesi gyűlésének választókerülete volt. Egynémely porosz tartományban szokássá vált, hogy a Kreistagon a választásra összegyűlt rendeket az egy-egy ilyen választókerületet érdeklő ügyekben megkérdezzék. A 30 éves háborúban fejlődött ki ezeknek a tulajdonképpen közjogi jellegű területi egységeknek némileg önállóbb élete. Az adóban és katonában

való nagy fogyasztás szükségessé tette ezeknek az állami terheknek helyi közigazgatását, s így azokban a provinciákban, ahol Kreistag volt, az az állami szolgáltatások behajtása terén bizonyos önkormányzati jogkört kapott. Tehát ugyanúgy az adószolgáltatás szervezete fejlődött önkormányzattá, mint évszázadokkal azelőtt angol városokban.

Szinte magától értetődő, hogy az adóbehajtásokkal foglalkozó ezen Kreisek idővel a behajtott feleslegeket helyi érdekű intézmények megteremtésére fordították. Egyes államokban pedig a Kreis élén álló Landrat kinevezése előtt a Kreis nemeseinek joga volt az állásra javaslatot tenni. Így rakódtak le néhány porosz provinciában a mai német önkormányzati rendszer alapjai. A XVIII. század folyamán lassan-lassan elterjedt a Kreis-rendszer az akkori Poroszország egész területére. Kezdetben azonban legnagyobb-részt csak üres forma maradt, az önkormányzat igazi belső teremtmő lelke nélkül. Az akkor világszerte a bürokratizmus felé hajló kormányzati rendszer következtében bizony még a régebbi és hajdan virágzó Kreisek is, mint Brandenburgban, Pomerániában és Magdeburgban, lassan elsorvadtak. Egy Freiherr von Stein hatalmas kormányzati erélyének kellett jönnie, hogy a porosz önkormányzat korai halálra-ítélt gépezetét ismét életre keltse. Ez az államférfi volt az, aki először a városokban helyreállította a tanács- és polgármester-választásnak jogát és aki az 1825—1828 között kiadott úgynevezett Kreisordnungokkal a még ma is élő és virágzó porosz önkormányzati közigazgatás alapjait megvetette.

Azt látjuk tehát, hogy Franciaországban és Poroszországban körülbelül egy időben, a mult század 30-as éve körül indult meg az új, modern fejlődési folyamat. Már e tanulmány egy előbbi helyén mondtam, hogy a vidéki helyi önkormányzat sohasem fejlődött volna ki a városok autonóm életének befolyása nélkül, és valóban mind a francia, mind a porosz rendszer nem annyira állami igazgatási teendőket igyekezett független helyi hatóságra bízni — mint az az angol-szász és a magyar fejlődésben volt látható — ha-

nem ellenkezőleg, a városok mintájára helyi jóléti intézmények megteremtése, helyi jellegű közügyek szolgálata és helyi közvagyon közhasznú kezelése céljából alakított önkormányzati szervezetet, amellyel a helyi állami közigazgatás elvileg sohasem forrott össze.

Éppen ez az első és alapvető különbség az angol-szász és a kontinentális önkormányzat között. Az angol-szász rendszer az önkormányzatot első sorban az állami kormányzat és igazgatás teendőinek helyi független szervek útján való intézésében látja, ezzel szemben a kontinentális rendszer csak helyi, elsősorban jóléti és gazdasági ügyek intézésére alakít szervezetet, melynek nem feladata állami ügyek intézése, és abban legfeljebb gyakorlati okokból jut neki szerep. Az állami közigazgatás helyi teendőinek és az önkormányzati hatáskörnek ez az elvi szigorú elválasztása most már a kontinentális önkormányzati formákban az angol-szász rendszerrel szemben két kirívó következményre vezet.

Az önkormányzat kerete tulajdonképpen tágabb, mint az angol-szász önkormányzaté. Angliában az önkormányzati teendők köre szorosan meg van állapítva és az végrehajtásában bár független, de mégis állami jellegű és a kormány által kinevezett tisztviselők ellenőrzése alatt áll. Amerikában viszont — mint láttuk — nemcsak az önkormányzati hatáskör van megszabva, hanem a törvényhozás az eljárási szabályokba és egyes ügyek intézésébe is beleszól. Ezzel szemben a kontinentális közigazgatás alapelve az, hogy az önkormányzat mindennel foglalkozhat, amit a törvényhozás magának vagy az országos kormányzati szerveknek fenn nem tart. Az önkormányzat hatáskörének az állami feladatoktól teljesen önállóan való elképzelése másrészt azzal a következménnyel jár, hogy az önkormányzatok a saját ügyeiknek intézésében végrehajtási jogkörrel is bírnak és csak bizonyos elvi, főként anyagi kérdésben állnak a hierarchikusan följük rendelt állami szervek ellenőrzése alatt.

Második lényeges különbség is van a két rendszer között. Amíg az angol-szász rendszerben lényeges az, hogy az önkormányzati közigazgatásban az impérium — akár állami, akár helyi ügyeket intézzen — független és lehetőleg fizetés

nélkül szolgáló tisztviselők, vagy ugyancsak nem hivatásos tagokból álló kisebbszámú testületek kezébe legyen letéve, addig a kontinentális rendszerben az önkormányzati hatalom ezzel ellenkezőleg bürokratikus, hivatásos tisztviselők vállán nyugszik és még a tanácsok és képviseleti testületek ügyintézése is a hivatásos tisztviselők irányítása alatt áll. Amíg tehát az angol és az amerikai rendszerben a szubjektív a fontos elem, addig a kontinentális rendszerben a lényeges a hatáskör. A tisztviselői kérdés háttérbe szorul. Az angol-szász jogterületen természetesnek találják a laikus elem túlsúlyát fontos állami feladatok intézésében is. A kontinensen viszont senki sem ütközik meg azon, hogy az önkormányzati életben hivatásos állami tisztviselők vigyék a vezetős szerepet. Ez az autonómia felfogásának a két kultúrterületen való különböző felfogásának logikus következménye. Önkormányzatot az angol ma is perszonális, a kontinens lakója pedig reális önkormányzatot ért.

*

A kontinentális közigazgatási önkormányzatok rövid képét a következőkben adhatjuk. A helyi közigazgatás általában kétféle teendőt lát el: állami igazgatási feladatokat és autonóm feladatokat. Erre a kétféle feladatkörre azonban költséges és felesleges lenne két külön szervezetet fenntartani. Végezzenek tehát az állami szervek is autonóm teendőket, illetőleg lássanak el az önkormányzati szervek állami feladatokat is. Most csak az a kérdés, hogy a kettő közül melyik legyen az, amelyik a másik feladatkörét átveszi és ezzel a másikat feleslegessé teszi. Ezt a problémát a legtöbb állam úgy oldotta meg, hogy a városokban és községekben autonóm szervekre bízta a helyi állami teendők intézését, mert hiszen a városi és községi élet összességében a szó szoros értelmében vett autonóm, tehát jóléti és közgazdálkodási feladatok a túlnyomóak. Ezzel szemben a nagyobb önkormányzati kerületek, a területi autonómiák, állami tisztviselők vezetése alatt állanak, kormányhatóságilag kinevezett tisztikaruk van, amely az állami igazgatási teendők mellett egyszersmind tisztviselője, végrehaj-

tója és vezetője az önkormányzatnak is. A választott testületi hatóságok szerepe távolról sem olyan kimagasló, mint az angol rendszer mellett, a tisztviselők nem játszanak annyira alárendelt szerepet vele szemben, sőt ellenkezőleg, ezekben a testületekben is nekik van vezető pozíciójuk.

Ez alól a vázolt általános típus alól vannak persze kivételek. Azonban majdnem kizárólag a centralizmus előnyére. Párizs város polgármesterét és kerületi előljáróit a kormány nevezi ki. Belgiumban általában királyi kinevezés alá esnek a polgármesterek, Olaszországban is a kormány közvetlenül nevezi ki a város vezetőjét. A választott tanácsok mellett — különösen a latin államokban — sokféle látunk kinevezett önkormányzati bizottságokat, amelyek átmenetet jelentenek az angol önkormányzati felfogás felé, amennyiben erősen emlékeztetnek a békebírói ülésekre.

Az irodalom a kontinentális önkormányzati rendszerek magyarázatánál különbséget szokott tenni a francia és a német rendszer között. Az egyik a latin államokban, a másik a német jogvidéken fejtett ki. Ezek azonban már oly, a részletekbe menő különbségeken alapuló disztinkciók, melyeket itt nincs helyünk ismertetni. Azonban a külföldi íróknak meg kellene emlékezniök — holott jóformán sohasem teszik meg — egy másik kontinentális rendszerről, amely nemcsak fejlődésében volt más, hanem a mai állapotában is különbözik a többi kontinentális rendszertől. Ez a magyar vármegyei közigazgatás. Mint fentebb láttuk, az ősi magyar önkormányzat annyiból szintén az angol-szász mentalitásnak megfelelő alapokon indul, hogy már a XV. századtól kezdve a kormánytól független, ingyen, vagy legalább nem komoly ellenszolgáltatásért szolgáló tisztviselő munkájában látta az igazi önkormányzatot. Közben azonban nagyot változott a világ. Olyan társadalmi osztályok, amelyek ingyenes szolgálatra vállalkozhatnának, alig vannak, és így bizony a mi vármegyei öngazgatásunknak ez az angolra emlékeztető vonása megszűnt. Feltámasztani alig fog lehetni egy olyan országban, amely Európa többi államához képest szegény és ahol a mai gazdasági viszonyok mellett még a vagyon is elvész, ha a tulajdonos nem annak él. A per-

szonális önkormányzat a maga ősi formájában tehát megszünt. Viszont az a reális önkormányzat, amely megtelíti az autonómia életét jóléti, gazdasági és közhasznú intézményekkel, amelyik csatornát épít, vasutat fejleszt, takarékpénztárt, villanytelepet, gázgyárat, munkáslakásokat és ezer egyéb közértéket teremt, nem tudott kifejlődni. Külön tanulmány keretébe tartozik, hogy a magyar területi önkormányzatnak ezt a ma félig formává merevedett szerkezetét elemezzük. Itt csak megjegyezzük, hogy az önkormányzat egyik fajtája majdnem teljesen megszűnt, a másik pedig alig fejlődött ki, s ezért a mai magyar önkormányzati élet csonka.

Magyarországon lüszkén szoktuk emlegetni, hogy vármegyei önkormányzatunk lényegileg különbözik az önkormányzat külföldi alakjaitól. Ez a lényeges különbség egyik irányban pozitív, másik irányban negatív. Pozitív annyiból, hogy nálunk a vármegyéknek és a városi törvényhatóságoknak hagyományos közjogi hatásköre van. Bár ennek a hatáskörnek parlamentarizmus mellett meglehetősen csökkent az értéke, a modern állami élettel való kapcsolatainak helyreállítása esetén nemcsak szép hagyomány maradna, hanem fontos közjogi szerepet tölthetne be.

A negatív különbség az autonómia tartalmában mutatkozik. A perszonális önkormányzat lényege a független tisztikar. A mi önkormányzati tisztikarunk nem független többé, mert fizetése jelenti existenciáját. A választás nem jelent függetlenséget, sőt nagy kérdés, jobb-e, ha az igazgatására bízottak szavazatától, vagy a központi hatóság kinevezésétől tesszük-e függővé a tisztviselőt. Laikus, független elemből álló testületi hatóságaink vannak, amelyek állami igazgatási ügyeket is intéznek. A perszonális önkormányzat mai közigazgatási életünkben ebben az alakban érvényesül.

Ennek a testületi perszonális önkormányzatnak a hatásköre azonban a külföldhöz képest szűk. Sok állami feladat, amelynek helyi intézése még a centralizáltabb kormányzatú államokban is ilyen laikus testületekre van bízva, nálunk bürokratikusán szervezett, állami hatóságok kezében maradt és legfeljebb a vegyes és csak félig önkormányzatúnak

tekinthető közigazgatási bizottságnak van rá némi szerény ingerenciája.

Fentebb mutattuk ki, hogy a vármegyékben a reális autonómia alig fejlődött ki. És valóban magyar specialitás a megyei autonómiáknak az állami közigazgatás keretén kívül eső teendőkben való szegénysége.

A magyar közigazgatás ilyen egyoldalú fejlődésének okául azt szokták emlegetni, hogy nálunk a laikus közönség alig érdeklődik az igazgatás konkrétumai iránt és az önkormányzati életnek csak politikai és személyi elemei érdeklik. Ebben a tételben azonban nem hiszünk. Az önkormányzati testületek tagjainak kellő szelekciójával és hatáskörüknek kellő körülhatárolásával akadna az önkormányzatban és annak részletmunkájában is szívesen résztvevő elem. Ma idejétmúlt teendők töltik ki igen nagy mértékben a magyar vármegyei életet, és úgy járunk vele, mint a gyermekkel, akinek annyi a játéka, hogy nem lehet mellőlük a komoly munkához csábítani. Laikus tagokból álló, kevésszámú és így működésképes testületek kezébe több részvételt az állami helyi igazgatásban, kevesebb bürokrata impériumot és több alkotó szellemet a szó szoros értelmében vett önkormányzati teendők intézésében, és ismét megszülethetik a perszonális, valamint reális önkormányzat gazdagságával büszkélkedő vármegye.

Végigtekintve ekként az önkormányzatok történetén és a ma élő tételes önkormányzati jogon, azt látjuk, hogy az önkormányzatnak szolid, kifejecesedett formája nincs, amely után körülbelül az egész világon élnek és amelynek elvei világszerte akár elméletben, akár gyakorlatban kizárólagosak volnának. És éppen azért nem lehet tételeket felállítani, amelyek azt mondanák, hogy valamely önkormányzati rendszer tökéletlen azért, mert ez vagy az az intézmény hiányzik belőle, vagy mert egyik vagy másik intézmény állítólag nem beleváló. Az önkormányzatnak nincsenek áthághatatlan keretei, amelyeken ha belül maradunk, vagy amelyekre ha átlépünk, akkor hiányzik, tökéletlen vagy csonka az önkormányzat, avagy túlnő a maga keretein. A nagy változatosság tükrképében vizsgálva a dolgot, úgy definiál-

hatjuk az önkormányzatot, hogy az a társadalom részvétele a közigazgatásban addig a mértékig, olyan módon és azokon a kereteken belül, ahogy az illető állam törvényei előírják.

Másik igazság, amelyet az előadottakból levonhatunk, az a tény, hogy az autonómia egy állam keretén belül sem lehet állandó és változatlan valami. Az nem született készen, de nem is készül el egészen soha. Mindig változik és fejlődik, alkalmazkodik a társadalmi viszonyokhoz és azokra az elemekre épült fel, amelyek az adott viszonyok között erre a célra a legalkalmasabbaknak mutatkoznak. Ha a jogbölcsélet keretében külön fejezetet akarunk szentelni az önkormányzatok bölcséletének, az időben és térben változó, s ezeknek a különböző megjelenési formáknak biológiájából állíthatjuk össze. Viszont a praktikus alkotó munka az így induktíve nyert tételekből vonhatja le a maga deduktív következtetéseit, melyekre a gyakorlati élet intézményeit felépíti.

RAKOVSZKY IVÁN.

MAGYARORSZÁG RÉGI FRANCIA BARÁTJA.

A negyven halhatatlan Francia Akadémiája a mult esztendő december 23-i nyilvános közgyűlésében főtitkára, René Doumic azzal kezdte, mennyi fáradságot okoz az Akadémiának a sok pályadíjának odaítélése. «Mégis az Akadémia úgy találja, hogy nincs neki elég. Megszerzi még az alapítványokból esedékeseket néha másokkal. Az Akadémia kezdeséből nyújtott ezek a díjak — kivételes jellegükből folyólag — különös ragyogásúak.»

«Ilyképpen akarta mély tiszteletének jelét adni egy asszony iránt, aki finom intelligenciájának és forró, nagy lelkének kincseit az irodalom szolgálatára szentelte. Mi volt Mme Adam föllépése az irodalom világában, tudják kortársaim és ez ifjúságuk egyik legfényesebb emléke. Az 1870-i háború utánra esett. Csodálatosképpen erre a végzetes háborúra nagyszerű lendület következett. Minden jó francia lelkét egy érzés fogta el, a nemzeti talpraállás forró vágya. De senkiben sem forrott erősebben, mint Mme Adamban. Legelőször is a légkört kellett egészségesbíteni és kitakarítani a különválásokat, melyek által jólelkű emberek ellenfeleik malmára hajtják a vizet. Mme Adam eklektikus szalonjában Aumale herceg találkozott Gambettával, Flaubert Coppée-val, a legsokfélebb árnyalatú politikusok és írók, köztük a költő katona, Déroulède, a nemfelejtő Franciaországnak 44 éven át (1890—1914) megszemélyesítője.»

«A 80-as évek táján aKöztársaság úgy érezte, hogy athénivé kell válnia. Mme Adamnak különös tehetsége volt. Föl tudta fedezni s a közönség elé hozni az irodalmi hivatásokat. Mint maga is talentumos író, gyönyörködött mások talentumában. Olyan Guy de Maupassant, Pierre Loti, Paul Bour-

get nevű ismeretlen alakok léptek akkor föl védőszárnyai alatt, akiket fiainak hitt. Ezek hálájához, melyből soha ki nem fogytak, akart csatlakozni az Akadémia. Ez hódolatának értelme, mellyel a *Nouvelle Revue* alapítóját Abbaye de Gif-i csendes otthonában fölkeresi.»

Ez a kitüntetés a mi akadémiánkat, de az egész magyar szellemi világot érinti.

A kitüntetett 1836-ban született s Abbaye de Gif-i szalonja ma is találkozója a francia szellem elite-jének. Mikor 1870 után a párizsi irodalmi és politikai világban föllépett, már nevezetes írói mult volt mögötte a politika s a költészet mezején.

Homér imádatából, a politikai és egyéni szabadság lángoló szeretetéből termettek írásai. Hazáján túl is ezek harcosává vált *Garibaldi életrajzá*-val s a *Pápaság helyzeté*-vel az olasz kérdésben. Egyik munkatársaként jelentkezett — ha tényleg nem is írt — Brassai és Meltzinek poliglott, 1874-től 1884-ig járó, mondhatnám Petőfi világkultuszának szánt *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapjaiban*. *Galateá*-jával, *Új-kori görög költők* fordításával, *Grecque*-jével lesz a régi görög pogány szellem lelkes papnője, dalnoka, teljesen kívül állva a keresztény eszme- és érzésvilágon.

Pogányvoltában legfőbb elve az emberség és igazságosság gondolatának egységéből fakadt. Ebből az egységből következett liberális, az ellentéteket kiegyenlíteni törekvő individualista álláspontja. Gyűlölte a köztársasággal uralomra jutott radikálisokat, többségi elvüknek zsarnoki következményeit. Ezek még mindig Rousseau másfélszázadelőtti álmát álmodták, ebben az egy és osztathatlan Franciaországot, az «Une France»-t, mely azáltal egy, ha minden franciának egy polgári vallása van, ha minden külön egyházat megsemmisít, ha minden egyesülést, szövetkezést a gazdasági és szellemi hivatások külön csoportjai között lehetlenné tesz.

Az 1830 után Franciaországot kormányzó radikálisok egyik vezéremberével, Brissonnal azonban egy világnézeten volt a hit és erkölcs ügyében. Brisson *Morale Indépendante* nevű folyóiratában a vallásos, aszkéta-erkölcs helyére az

«emberséges, haladó» erkölcsöt akarta tenni. Ennek a morál-felfogásnak legszélsőbb kilengése volt Guyau, *Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction* című munkája.

Ha Mme Adam pogány volt, istenek mégsem voltak hitéből kirekesztve. Guyau ellenben egy előbbi munkájában, az *Irreligion de l'avenir*-ben a hitet végleg kiküszöböltnek látta az emberiség jövő életéből.

Ugyanaz a lelki miljö, mely Mme Adamot a Morale Indépendante hirdetőjévé és gyakorlójává tette, nevelte az erős felebaráti érzés és hazaszeretet hevítette lelkes pedagógusunkat, a Franciaországban felnőtt s nevelődött de Gerando Antoninát a Guyau-i morale magasztalójává. Mint a kolozsvári felsőbb leányiskola igazgatója nem kis feltűnést és ellenmondást keltett az Erdélyi Múzeum-Egyletben (*Erdélyi Múzeum-Egylet*, V. köt., 1888, 517—525. l.) erről a morálról tartott felolvasásával.

Mme Adam forró nagy lelke, finom intelligenciája azonban nem állott, mint de Gerando Antonina, egyetlen ügynek, a filantropia, az emberséges nemzeti pedagógia kizárólagos szolgálatában. Költői, írói hivatásán túl az aktuális politikának szentelte kivételes talentumát.

A múlt század 80-as éveiben nagy bátorsággal megindított *Nouvelle Revue*-je a költészet, erkölcs, filozófia mellett aktuális politikai célokat követett.

Mennyiben rejtőzött Mme Adam a Comte Paul Vasili név mögött, kinek *La Société de Vienne* cím alatt a *Nouvelle Revue*-ben megjelent s később, 1885-ben külön kötetben tíz kiadást ért levelei az európai közvéleményt oly erős mozgásba hozták, sokáig vita tárgya volt. (L. A. de Gubernatis: *Les écrivains du jour*. I. köt., 17. l.)

Az már bizonyos, hogy a *Nouvelle Revue* az orosz kölcsönnek a francia piacon hatalmas szószólója lett. Még inkább mily megértő, lelkes barátja volt Magyarországnak. Ennek fényes bizonyossága könyve: *La patrie hongroise*, Paris, 1884, 2. édition 323 l.

Jól előkészülve kelt hozzánk útjára ez a világlátott asszony. Oroszországot, Európa más országait is saját szemlétéből ismeri, tud hát különböztetni és hasonlítani. Tud régi

multunkról, XIX. századi renaissance-unkról és Chassin-Irányi nyomán 49-iki katasztrófáinkról. Teljesen tájékozott akkori politikai helyzetünk felől. ismeri pártjaink elveit, vezetőembereit.

A politika mellett a költő írónőt természetesen zenénk, irodalmunk, a magyar génusz a maga teljességében is érdekli. A nagy magyarok címét Pulszkynak, Jókainak, Gyulainak. Lisztnek adja abban az irodalmi csemegének beillő fejezetben, amely szellemes riport arról az évődésekről, ami között a dejeuner lefolyt, melyre Mme Adam vendégeiként voltak a Hungária-szállodában hivatalosak. Liszt megkésve jöhetett. Konverzációjuk már csak kettesben folyt. Mme Adam egyik ifjúkori művében (*Idées anti-proudoniennes sur l'amour, la femme et le mariage*, 1858.) kelt Sand George-nak és d'Agoult grófné. Liszt barátnéjának védelmére. Liszt egész pályája Sand George-zsal való találkozása óta felújul társalgásuk alatt. Lisztnek csak azt nem tudja megbocsátani, hogy Wagnert. Franciaországnak ezt a halálos ellenségét inspirálta és népszerűsítette. Mme Adamban itt is kitör a francia asszony, aki a *Nouvelle Revue*-ben 1899-ig küldte mérges nyilait Bismarck ellen, a reváns érdekében. Fő beszéd tárgyuk Sand és d'Agoult, akiknek irodalmi befolyása alatt állt. Beszédük tárgyát nem akarja ismételni, nem tartozik Magyarország leírásához. gondolhatja a sajnálkozó olvasó. Emlékiratai részére tartja fenn.

Színészetünk. zenénk itt Budapesten s az Alföldön jár-tában : Szegeden. Szentesen. Orosházán. Mezőhegyesen igen leköti érdeklődését. Otthon Bertha Sándor ismertette meg vele. Petőfittől még a francia fordítások által is elbűvölve jött a pusztára, de éles szemét nem kerüli ki, amit annak élete gazdasági, szociális, kulturai oldalában nyujt. Bizonyára a budapesti irodalmi és politikai világ is jól hangolták. Előbbi «a magyar haza szívébe», az Alföldre indulása előtt rendezett nagy fogadást. Blaháné. Odry. Sipos, Szabados előadásai után következő táncban az írói kör elnöke, báró Podmaniczky Frigyes-től majdnem csárdásra engedi magát ragadtatni. A «magyar haza szívében» — amint az Alföldet hívja — rokonszenve a magyarság iránt tetőpontra hág s pontos, demo-

gráfikus megfigyeléseit a *Magyar hölgynek születél, áldd érte sorsodat!* francia, igaz halvány fordításával koszorúzza meg.

Ezt a nagy rokonszenvét a Patrie Hongroise iránt, melyet az Alföld látása fokoz, könyve igen sok helyén érvekkel magyarázza. Hagyományos szabadságszeretetét egész történelmével, lovagiasságát egyenes, őszinte, nyílt, hűséges jellemének annyi példájával világosítja meg. Olvasva *Bánk bán* shakespearei szépségeit, lefordítására gondolt. Belátta ennek lehetetlenségét. Éppen magyar jelességei miatt nem venné be a francia közönség. Bánk bán lelki harca, aki habozik, elárulja-e hazája elnyomóit, az Anjou-hercegeket, (?) minket franciákat — mondja — nem érdekelné, pedig ez a dráma érdekfeszítő magva. Néhány napot töltve Magyarországon, válik érthetővé az idegen származású hercegnek esküdtött hűségéből folyó lovagi kötelességérzet.

Meghatva írja le, mily kevés közömbös vagy szkeptikus emberrel találkozik az ember nálunk. Őszinte lelkesedéssel foglalkoznak itt — 1884-ről szól — az országgyűlésen minden tárggyal, és kölcsönös megbecsüléssel. Csodálatosképpen az összes tagok tegeznek egymást. Hallatlan volna itt társának rosszhiszeműséget tulajdonítani, ami Franciaországban előfordul, szeretetreméltó mosoly kíséretében minden ülésen. Ily föltevést csak vérrel lehet lemosni. A régi magyar lovagiasság megőrizte teljes érzékenységét. A magyar fajban még megvan az ősi kor frissesége, amit a megromlott civilizációk embere naívságnak vagy barbárságnak nevez.

Vajjon a civilizált világban ismeretlen tegezés képviselőink között váltotta-e ki Mme Adamnak ezt az apológiáját? Annak elterjedését az egész társas érintkezésben a maga fonákságaival bizonyosan nem is sejtette.

Nem, — így szól tovább — egy magyar sem barbár. Vannak köztük, akiket fajuk hősie, méltóságteljes jelességei miatt a szó legmagasztosb értelmében primitíveknek mondhatni. Ez a faj nem szereti az absztraktságokat; természetének egyenes ösztönzéseiből igen sokat megtartott, féltékenyen őrizte fájának jellegét és sajátos ösztöneit. Nem érdeklik a nagy fogalmi alkotmányok, melyeknek rendesen szofizma a koronája.

Úgy látszik, — folytatja tovább — államférfiainak nagyobb része nem sejtí a magyar faj ősi jellegében rejlő erőforrásokat és tőlünk vett lelki táplálékkal és gyógyszerekkel akarja azt kezelni, tőlünk vettekkel, akiknek pedig szervezete beteg.

Óva figyelmeztet bennünket : «ne denaturáljuk az őseink hagyományozta szerkezetet, mert mint nekik, a meg nem szűnő forradalmak útján, kellene nekünk is ahhoz visszatérni. Vannak a népeknek intézményei, amelyeket politikailag úgy kellene venni, mint ahogy a vallásban a kinyilatkozást veszik. Ez intézményeket, hogy istenieknek ne mondjam, tisztáknak nevezném. Az ily tiszta intézmény a fajtól ösztönszerűen fakad, abban a percben, mikor jellegét első tényeiben kimutatja . . . A tiszta intézmények, melyeket egy fiatal nép hoz világra, képére és hasonlatosságára vannak alkotva és végleges fizionómiáját adják neki».

A reváns vágyában élő, Bismarck-gyűlölő francia asszony közéletünket természetesen otthoni állapotainak benyomása alatt nézi és a kettős-szövetség alapján álló szabadelvű többségünket és kormányát azonosítja az uralmon lévő francia radikálisokkal. Pedig Brisson, Gambetta, Jules Ferry Paul Bert radikális politikáját rövidlátónak ítéli, és úgy látta, ugyanezt követi a belkormányzat terén Tisza Kálmán és bűvereje alatt álló többség minálunk. Elmondja, mint megijedt Brisson kérdésére : «A szabadság! Mi is az?» Pedig a laikus morál tekintetében egy alapon állt vele. Vagy amikor Gambetta tréfálkozva mondta neki egy társaságban : «Ez az asszony közveszélyes, hisz szocialista propagandát csinál, mikor nincs szociális kérdés és amikor azt következősképpen nem is lehet megoldani».

Mme Adam laikus morálja ellenére, mint igazi liberális, nem tagadhatta meg helyeslését a katolikusok, a Montalembertek, Lacordaire-ektől, akik 50 év előtt vallási és tanítási szabadságért küzdöttek, és a katolikus köröknek a szociális kérdés megoldására irányuló munkájától. «Mert bármint ítéljük a társadalom mai állapotáról, el kell ismerni, hogy ki van szolgáltatva az önzésnek, az individualizmusnak.» Nálunk jártakor — 1884-ben — csodálja XIII. Leó

éleslátását a szociális bonyodalmakban. Leónak perugiai püspök korában írt pásztorlevele 1877-ben erélyes, szabatos módon kárhoztatta a gyengék, a szegények embertelen kiaknázását az uralkodó társadalmi szerkezetben. Mint pápa pedig első enciklikáját 1878-ban a társadalom bajairól és azok orvoslásáról adta ki, hogy ugyanaz év végén a szocialisták, kommunisták, nihilisták tévedését ostromozza. Magna Chartája a munkásokról, a *Rerum Novorum encyclica* ekkor még az idők méhében élt; csak 1891-ben jelent meg. (L. Prohászka Ottokár: *Szents. aty., XIII. Leónak beszédei és levelei.*)

Mme Adam már ekkor látta, mily veszély fenyegeti a társadalmat a francia radikálisok közönyétől a társadalmi éles ellentétek irányában, akik még mindig azt gondolják a szocializmusról, amit arról egy nemzedékkel előbb L. Reybaud mondott: «Il n'y a plus de socialisme.» De mint szabadgondolkodónak, a laikus morál alapján állónak, meg kellett döbbsen a gondolattól, hogy az egyház kezébe jusson a vezetés a társadalmi betegség gyógyításában.

«IX. Pius egy víziójában, mely szerencsére rövidtartamú volt, — teszi hozzá, magát szabadgondolkodásában vigasztalva — meglátta az egyháznak és a demokráciának keresztény hagyományos szövetségét... Leó megértette feladatát. Fenyegető a veszély, mert Leó keresztes háborúra készül, melyet egy fiatalabb pápa indíthat és diadalra vezethet. Az egyház szervezete, a hívők áldozatkészsége, melyet a kereszténység, be kell vallani, magasabb exaltáltságig fokoz, mint Paul Bert filozófiája, alkalmasak arra, hogy erős, nagy erkölcsi reformmozgalmat indítsanak, mely rendesen társadalmi megmozdulásokra támaszkodik.»

Franciaországot a 80-as évek közepén csakugyan a nagy általánosságok emberei, a nagy forradalom jelszavaira esküvő, a fenyegető szociális válságot ignoráló radikális politikusok vezették, ifjúságát meg a Maurice Barrés által *Les Deracinés*-jában halhatatlanná tett Paul Bouteiller-féle, kanti ideológiában fürdőző líceumi tanárok nevelték.

Mme Adam női érzéke nálunk jártakor megsejtette Boulanger-t, kinek legelszántabb harcosai az absztrakcióktól megundorodott ifjúságból kerültek ki.

Franciaország bel- és világhelyzetének saját ítélete szerint megalkotott képével nézte közállapotainkat. Politikai mérlegünk legsúlyosabb tételét, létünknek az osztrák szövetségben rejlő biztosságát, mely politikusaink állásfoglalására döntő volt, nem elég alaposan tárgyalta. Tisza Kálmánon kívül az akkor már visszavonult gr. Andrássyval és művükkel igen mostohán bánt. Irányi Dániel, Helfy Ignáccal, s más függetlenségekkel fenntartott kapcsolata erősen befolyásolta. Amit Tiszáról és Andrássyról mond, a gúnyirat határán van. Az ellenzék belpolitikai álláspontja iránt annál jobban érdeklődött s adózott nagy elismeréssel a mérsékelt ellenzék vezérének, Apponyi Albertnek keresztényszociális, a függetlenségi Mocsáry Lajosnak autonómikus eszméiért.

Mocsáry írásban közölte vele a függetlenségi párt programját és ebben a magyar municipális rendszert a legmagasztalóbban rajzolta neki. Nemcsak hasonlít az az angolhoz, de a self government-nek magasabb fokát jelenti. Dícséretét Kossuth mondásával végzi: A megye az alkotmány védbástyája.

A multunkat jól ismerő Mocsáry tudta, hogy az 1848. évi XVI. t.-c.-be Kossuth ezt a tételt fügefalevélként volt kénytelen alkalmazni. A független felelős minisztérium, melyet az 1848. évi III. t.-c. felállított, megszüntette a megyéknek 48 előtti hatáskörét, melyről méltán mondta az 1790/1-iki regnikoláris bizottság, mikor híre sem volt a miniszteri felelősségnek: sunt legalia potestatis executivae organa ac simul custodes legum. Az 1848. évi XVI. t.-c.-ben Kossuth a törvények őreiből az alkotmány védbástyáit csinálta, ami elfedte előbbi ultramunicipalizmusának összeegyeztethetlenségét a III. t.-c.-ben végre elért miniszteri felelősséggel.

Csoda-e, ha a Franciaországból jött, a polgárok szabad, önkéntes közreműködését a közigazgatásban is kívánó látogatónk Mocsárynak e délibábos képére igen föllelkesült?

Apponyi Albertnek külön cikket szentel. Benne látja és környezetében legjobban egybefogva a liberális, keresztényszocialista, keresztény demokráciai irányt. Gróf Munak Párizsban, herceg Borghese-nek Rómában feltűnt alakjához

hasonlítja. Ha otthon hatalmon levő barátainak a szabadságról szól, azt kérdik: Mi a szabaság? A barátnőinek pedig a szocializmusról: Szocializmus annyi, mint kommunizmus, azt felelik.

A radikális francia bourgeoisie érzéktelenségével, közönyével szemben a nincstelének, a bér munkásság irányában az ősi családok szociális gondolkodását a liberális irány nagy fölényének látja a többségi demokrata uralom autoritaire, hatalmi iránya fölött. Mert ez a kisebbség jóindulatát gúzsba köti lehetetlenné téve neki humanitárius céljainak egyesületi, szövetkezeti megvalósítását. Míg amannak elvéből ez természetszerűen folyik, a keresztény demokrácia pedig egyenesen követeli. A keresztény demokrácia szociális fáradozása demokratikusabb, mint a radikális bourgeoisie-é, mert ez a nép legelhagyatottab kisebbségével nem törődik.

A liberális iránynak nevében követeli Apponyi a katolikus autonómiát, a katolikus egyház felszabadítását az állam gyámkodása alól s önkormányzatának visszaadását. Ez is földobogtatja szívét francia látogatóknak.

Mme Adam az agyoncentralizált Franciaországból nézve a «patrie hongroise»-t, aranybullánkig viszi lelkesedését megyei önkormányzatunk dicsőítésében. «A magyar népnek is, mint nemeseinek századokon keresztül, része van az «aranybullában», mert egyenes a befolyása azokra, akik kormányozzák: maga választja tisztviselőit a megyékben.»

Tisza választási módszerei, a megyei főispánok szerepe voltak a mérsékelt ellenzék állásfoglalásának főokai. Mme Adam helyi autonómiákat kívánó liberális lelke, a magát és pártját szabadelvűnek nevező, valójában pedig katonai fegyelmet gyakorló autoritaire Tisza Kálmánt a francia centralista radikálisokkal azonosítja és az ellenzékben találja örömét, ennek igazabb liberális, autonómikus, szociális törekvéseiben. Teljesen félreismeri Tisza Kálmánt ezen szavaival: Tisza tehát a megyei autonómia lassú lerontásának organizátora volt.

Apponyi, az ellenzék vezére, nemcsak elveinél, de személyes varázsánál, annyi dolog alapos, gondos ismereténél fogva, mely társalgásában hirtelen fölcillámlik, egészen

elbűvöli. Tud tribun is lenni, így a boszniai okkupáció idejében, majd meg finom csevegő, választékos szavú, meggyőző erejű szónok. Beszélgetésében különösen meglepő mondásainak határozott körvonala, kifejezéseinek szabatosága. A legválasztékosabb francia nyelven beszél, kiejtése olyan tiszta, melynél tisztábbat Franciaországban sem lehet hallani.

Mily hatást tett Apponyi Mme Adamra, legjobban mutatja, ha az arcképpel összehasonlítjuk, melyet Tiszáról fest. Leírja a képviselőház ülését. «Tisza feláll, beszél, vagy inkább zsoldárokat morog. Ékesszólása olyan közönséges, mint a hangja.» «Alig több 50 évesnél s az ember aggastyánnak tartaná. Rideg, komor, mintha hivatalnok volna, de nem magasabbrangú; öltözete sokkal elhanyagoltabb, hogy első látásra nagy illetményeket gyanúsítsunk nála. Társaságot nem szeret, nem lát házánál. Jó férj, takarékos családfő, nem nyitja meg erszényét, pedig nagy jövedelme van.»

Andrássyról, a német szövetség megkötőjéről más irányban rajzol igen kedvezőtlen képet. A Bismarck-gyűlölő szerzőt ítélete igazságtalansága alól fölmenti elfogultsága. Kénytelen mégis elismerni, hogy «Andrássy legalább a maga formájában inkább alkalmas a káprázatos magyar hazát képviselni, mint olyan ember — már t. i. Tisza —, aki német tanítóhoz hasonlít».

Mme Adam, a költő végül úgy találja: «a lepke elégeti szárnyait, de elbódulva is a világosság körül forog, a színtelen hernyónak nincs egyéni élete. Célja, hogy más, fénylőbb lényeket elő készítsen».

A költő tévedett. Tisza Kálmán másként áll a történelemben. Igaz, a lámpa világát körülropkodó fényes lepke nem volt, aminőnek Mme Adam Andrássyt tévesen gondolta, de legkevésbé színtelen hernyó, akinek célja más lényeket előkészíteni. Magyarország konszolidációjának nagy terhet hordta vállain 15 évig. 1875-ben a csódtól, az alkotmány összeomlásától mentette meg. Tizenöt év alatt pedig kormányzáshoz nem, csak ellenzékieskedéshez értő pártját betanította a többségi elven nyugvó parlamentáris kormányzás kötelességeire.

Ez természetesen nem volt lehetséges kifogásoktól ment

kormányzási eszközök nélkül. De igen ment a német iskola-mesterre emlékeztető, szalont nem tartó, zsoltárokat mormoló Tisza Kálmán jellemtisztaságának, egyéni integritásának teljességével.

Apponyin kívül szeretettel foglalkozik az ellenzék kiválóbb alakjaival Irányival, Somsich-csal, Helfyvel, Szilágyi Dezsővel, Sennyey Pállal, Horváth Boldizsárral. Tudja, hogy Pulszky Ferencnek, a nagy kormánypártinak, a mame-luknak fia, Ágost, magának önálló, külön helyzetet tudott teremteni.

Igen tanulságos és jellemző szerzőjére könyvének utolsó fejezete s abban a Kossuthról festett kép. Hazá Turinon keresztül utazik, fölkeresi ottani remeteségében. Kossuth személyiségének bővölete alatt folyik le találkozásuk. Lelkesedése emberi nagysága iránt az okos asszonyt nem teszi elfogulttá az államférfival szemben. Ennek is megadja érdemét, de látja árnyoldalait. Kossuth pályájának zátonyát abban látja, hogy arra igazában nem a cselekvő gyakorlat formálta, hanem kontemplatív élete a hosszú fogsága alatt. A fogságból az életbe kikerülve az állam kormányzását tévesen az exigenciák tudományának mondotta. A fogsága ideje alatt szövődő kontemplatív és a külső reális élet szembenálló exigenciák közötti harcnak nem tudta kiegyenlítő elvét megadni, így opportunistá lett.

Politikai főelvében valami határozatlanság van, ami inkább ügyvédi hivatásából, mint jelleméből származott. Azt gondolta, a gyakorlati bölcsesség nagy cselekedete a politikát úgy tekinteni, mint valami pert, amelyben a pro és kontra egyaránt védelmezhető.

Az exigenciák politikájának, mint az opportunistának, csak az ellenzéken van értéke, amikor a vitás ügy megengedi az érvelést az ellenfél álláspontjához képest választani, de ez az államfő szerepét az ügyvédére szorítja. Lépjen azonban föl az exigencia, az élet a maga követelményeivel, az opportunitás, az alkalom maga adott helyzeteivel, ha ügyvédek vannak ekkor hatalmon, nem vehetik hasznát főelvüknek és éppoly tehetetlenek a kormányzati, mint a jogi agyag formálásában. Agitálnak ügyük, fűtik a lelkesedést eszméik

mellett, de nem bírnak az exigenciákkal, nem tudnak alkalmas, oppurtunus reformoknak utat mutatni.

Néhány év a hatalom gyakorlásában kellett volna neki, nyugodt időkben, hogy megtanuljon ítélni, előrelátni, amint azt meg tudta tenni, mióta számkivetésben él.

Történetírásunk, publicisztikánk tengeri kígyóját: Széchenyi és Kossuth, az elv és a modor, a taktika ellentétét mily fölényes igazsággal intézi el Mme Adam könyvének néhány sora. Ilyen s hasonló sorok teljesen kárpótolnak a személyek, a pártok megítélésében előforduló hiányaiért.

Tökéletesen igaza volt. A politika nem a semmitmondó, homályos értelmű exigenciák tudománya. A politika mint tudomány azoknak a módosulásoknak törvényeit tartalmazza, melyek a nemzet vallási, erkölcsi, szellemi, szabadsági, gazdasági, fiziológiai életirányait a nemzeti öncél s az összembe-
riség szempontjából meghatározzák. A politika mint cselekvés, ezeknek a törvényeknek fölismerése és összhangbahozatala, az adott állapotok szerint.

Tárgyi kritikája után mindjárt hozzáteszi: Kossuth azok közül az emberek közül való volt, akiket a balszerencse nagygyá tesz és a magány megvilágosít. Életéből a tisztánlátás hiányait, mikor Magyarországot kormányozta, azóta sem lehetett kitörölni. Ellenben 1850 óta prófétai világossággal előre látta az európai eseményeket. Barátja és tanácsadója volt Cavour-nak, de nem akart III. Napoleontól rászedetni és Bismarck bűntársa lenni.

Megható, amit Mme Adam, midőn Kossuthnak önmagáról tett nyilatkozatait elbeszéli, Kossuthnak egy hozzá írt leveléből is idéz. «Jelezni akarom egyik fő gyengeségemet — így szolt előtte Turinban élőszóval önmagáról —, de ami helyzetemben főbenjáró hiba volt. Azok közül az emberek közül való voltam, akiknek Machiavelli szemére vetette, hogy jobban tudnak rossz cselekedetet el nem követni, mint azt másnál megbüntetni.» Említett levelének fenséges szavai pedig ezek: «Nálam senki jobban meg nem állapíthatná elégtelenségemet abban a helyzetben, melybe kerültem. Enyhíteni sem akarom elégtelenségemet azzal, hogy a helyzet súlyos volt, gyakran alkalmazkodni kényszerített a körülmények

kényszerítő erejéhez, melynek részletei és gyakorlati jelentősége elröppennek a történetírók tudalma és elvi okoskodása elől. Végre is, akiknek nem volt sikere, soha sincs igaza. Jól tudom és nem vagyok sem elég hiú, sem elég önhitt. hogy Victor Hugóval kiáltsam: Csúnya egy szó a siker. Valami hamis hasonlósága az érdemhez megtéveszti az embereket.» De legfenségesebbek azok, amelyekkel Mme Adamtól búcsúzik. «Ha fáj is néha elszigeteltségem, nem panaszkodom. Parány voltam, a körülmények emeltek föl. Az élet nem jó, de lehet magasztos.»

Kossuth iránti nagy tiszteletében szellemesen menti ki ennek közönyösségét a szociális kérdés iránt. Mint a francia radikálisok, akiknek politikáját erősen hibáztatja, Kossuth sem akar a szocializmusról tudomást venni. «A radikálisok köztársasága egyszerűen az, ami a császárság volt, császár nélkül. A köztársaságnak liberálisnak kell lenni. máskülönben a frakciók prédájává lesz.»

Így ítéli meg politikai irányukat, de velük együtt nevet a szocializmuson. A szociális kérdésre ez volt felelete: «Nem ismerék rendszert, mely a családot pótolhatná és az emberek szenvedélyeit átváltoztatni bírná».

Mme Adam Kossuth látkörének e hiányával szemben nem erősködik, mert tudja tapasztalásból, hogy «politikussá az ember válik, szociálisnak ellenben születik».

Egyidőben Mme Adam könyvével jelent meg a kiváló olasz szanszkrit tudósna és publicistának, Angelo de Gubernatisnak könyve hazánkról: *La Hongrie politique et sociale*, nagy orientalistánk, gr. Kuun Géza égisze alatt, kiállításba helyezve egy második kötetet: *La culture hongroise* cím alatt. Kétségkívül pragmatikusabb mű, mint a Mme Adamé. De sem az a melegsége nincs, sem oly jellegzetes szemléltető összképet nem nyújt nemzeti életünk egészéről, ennek minden irányáról. És a főbaja, hogy jelzett második kötete nem jelent meg; helyette 1897-ben *La Serbie et les Serbes*, 1898-ban *La Roumanie et les Roumains*. Bizonyos folklorista érdekeltség mellett a románok és szerbek iránt lelkesedik politikájukért, sérelmeiket ellenünk erősen magáévá teszi, bennünket azokra komolyan figyelmeztet,

hozzánk való régi barátsága mellett erősködve s bennünket a zsidóság fölszívásától féltve.

Nem zavarják ily emlékek Mme Adam lelkes, autopsia és tanulmányból fakadt barátságát. Mi csak együtt ünnepelhetjük a francia Akadémiával, mely az ő kivételes, nagy értékét oly gyöngéden hozta a világ elé Abbaye Gif-i elvonultságából. Innen is azonban nemcsak szemlélője a világ, a hazája eseményeinek. Nagy alkalmakkor hallatja szavát.

A morale indépendante híve, a görög pogány világ rajongója a szent évben Rómába zarándokol ájtatosságát végezni. *Rome* című plaquette-ben, hogy a francia szót használjam a kisalakú nyomtatvány jelzésére, így fejezi be zarándoklata leírását: «Azt a rövid időt, ami itt a földön még rendelkezésemre áll, arra fogom használni, hogy védjem a keresztény hitigazságokat, melyeket oly soká nem ismertem».

A radikális Gambetták, Brissonok, Ferryk régi liberális ellenzője, látva a mai radikál-szocialista többség balkezes politikáját, mely vallásirtó törvényeit Elszászra is rákényszeríti, és azt, amelynek visszaszerzéseért annyi vér folyt, ellenállásra, szinte elszakadásra készíti, esdve, könyörögve fordul legeslegújabb plaquette-jében *Notre Alsace Française*-ben a gall szellem e fő védbástyájához, Elszászhoz. «Bocsáss meg, ha Franciaország vallásellenes törvényeit Reád is rögtön alkalmazta, Reád, minden tartománya között a legliberálisabbra, melyek ennél fogva Reád még sértőbbek, mint az összes többiekre.»

«A kormány nem tudta, mit cselekszik a laikus törvények kiterjesztésével Elszászra. Ez a tudatlanság oly bomlasztó, oly végzetes a társadalmi és hazafiúi egységre, mint az árulás. Mert az ellenség ébren figyeli az elszászi katolikus lelkiület elleni kihívásainkat s jegyzi a laikus iskolának a hazafiság vallásos szentsége ellen nyert diadalait.»

Mme Adam vallási megtérését könnyen lehetne közkeletű szólammal elintézni. Elszász autonómiájáért való fölkiáltása ellenben régi álláspontjának fenntartása. Nekem úgy tetszik, megtérése is abból a liberális forrásból fakad, melyből fiatalságában merített s amely a helyi autonómiák magasztalójává is tette.

A liberális elv lényegében minden egyénnek a közös élettel összeférő egyéni szabad elhatározást, rendelkezést kíván az élet igen nagy vidékén. A krisztusi tan a hitet az isteni kegyelemmel szabad akaratból együttmunkáló egyéni cselekedetnek, erénynek tartja.

Ifjúsága alatt vallott «morale indépendante»-jának is az egyéni lélek lehető függetlensége és önelhatározása volt a tétele. Ezért volt liberális a politikában is a radikálisokkal szemben, akik a többségi elvvel az egyéni lélek szentélye fölött is uralmat követeltek.

De mint lett pogányból, hitetlenből hívő keresztény? Önelhatározása méltóbb tárgyat talált, mint amelyet neki a pogányság, a szabadgondolkodás nyújtott. Krisztusra talált. Pogánysága idejében is istenkereső volt.

Mi magyarok csak szeretettel, hálával gondolhatunk a francia «grande dame»-ra, akinek fényes elméje az aktuális, múltó napipolitika labirintusában is meglátta állandó, igaz értékünket s művészi keze találóan ábrázolta annak vonásait.

A *Rome, a Notre Alsace Francaise*, különösen az első, nem önző pálfordulás, hanem az igazságot szomjazó, szabad emberi lélek önküzdelmével elért magaslat.

CONCHA GYŐZŐ.

TÖRTÉNETFILOZÓFIAI REFLEXIÓK.

— Első közlemény. —

I.

A modern tudományban, szemben az előző korszak «jelentésmentes», azaz jelentésmentesnek kívánt kutatásával, félrcismerhetetlenül megnyilvánul a jelentésvizsgálat mind erősebb előtérbenyomulása: a német idealizmus szellemi légköre ismét hatalmasan érezteti hatását. Ennek a jelenségnek az okát egyrészt a kultúrának és vele a tudománynak Hegeltől jól meglátott fokozódó átszellemülésében kereshetjük, amely még múltó hanyatlás idejében sem süllyed le az előző hanyatlási korszakok szintjére, mert akarva vagy akaratlanul, tudatosan vagy öntudatlanul legalább részben épít az előző korszakok eredményeire. Másrészt viszont a megjelölt jelenség arra az aristotelesi történetfelfogáshoz közelebb álló tényre is visszavezethető, hogy korunk — legalább közvetlen tekintetben — inkább a jelentéstelenség vagy a jelentészavar korszaka, semmint a jelentésé és a jelentésösszhangé: a régi szellemet, a régi jelentést a kor elfelejtette vagy elvetette és új, határozott korszellem, korjelentés még nem jött létre. És most, hogy a kornak már nincs természetes és egyértelmű jelentése, hanem ennek — részben saját hibájából — híjával van, mivel előideje ugyan lélektanilag és történetfilozófiailag megérthető, de mégis hibás jelentésre törekedett, majd minden jelentést megvetett, most korunk is rácszmélt mindjobban érezhető jelentéshiányára, sőt jelentésellenességére, ellenmondásaira. És most újra felébredt jelentésvágyódása és fokozottan keres magának jelentést. A kor ismét a szó valódi értelmében vett korszellemet akar nyerni, mert érzi, hogy ezt elvesztette. Újra meg akarja önmagát érteni, és ezért nem véletlen, hogy a jelen egyik olyan jelentékeny szellemi nagysága, mint Spranger Eduard, éppen

pszichológus és kultúrfilozófus lett és nemcsak a kultúr-filozófiában hangsúlyozza és keresi a jelentésösszefüggéseket, hanem a lélektanba is bevezette a jelentésmegértésnek alig eléggé nagyrabecsülhető módszerét. Valójában minden igazi pszichológus, minden lélekkutató mindig ezt a módszert alkalmazta, de nem hangsúlyozta külön, sőt nem is gondolt arra, hogy ezt külön kell hangsúlyoznia; amióta azonban a lélektan a múlt században keletkezett «exakt» módján sokban mind messzebb távolodott el a lélektől. ettől teljesen idegen fizikai területekre, azóta szükségessé vált ennek a módszernek hangsúlyozása és mind erősebb kidolgozása. És az új korszak, amely újra jelentést és ennek megértését kívánja, meghozta a jelentésszemléletnek és a megértés módszerének követelését és sok tekintetben már megvalósítását is.

Az európai kultúrának azok között a jelenségei között, amelyek ma újra fokozott mértékben törekednek jelentésük megértésére, a történettudomány egyáltalában nem áll utolsó helyen. És ezen legkevésbé sem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy a történelemben a jelen is megérti önmagát. Ez a megértés pedig a jelennek praktikus szempontokból is sürgős szükségességévé vált. Valamilyen jelentése utóvégre minden kornak van, csak hogy ez nem mindig egyformán világos és közvetlen; és különböző mivolta szerint igen különböző következményei vannak és nagyon különböző követelményeket támaszt. A közvetlenül belátható jelentés elvesztése, sőt közvetlen jelentéshiánya, jelentésellenmondásai olyan katasztrófákba sodorták korunkat, amelyeknek ismétlődése még mindig nincs kizárva, bár romlással fenyeget. Mert a kultúránkban kiderült ellenmondások és jelentésvisszásságok a rettenetes világküzdelem megszűnésével nem oldódtak fel, a mélység csatázó hatalmai csak harci eszközeiknek kimerülése miatt kényszerültek külső nyugalomra. A halkan remegő felszín alatt azonban a jelentésüket vesztett és ellenmondásokba jutott hatalmak szakadatlanul tovább küzdenek és pusztító harcuknak újabb kitérésétől kell tartani. A szükségbékének, amely egyszerűen a harc lehetetlensége miatt áll fenn, semmiféle biztosítéka nincs

tartósságára : mert nem jelentésbéke, nem ered az eszmék egységéből. A belső kiegyenlítődést azonban meg kell találnunk : éppen a fenyegető pusztulás miatt, amelyet egy újabb megpróbáltatás maga után vonhat. Az eszmék békéjét viszont csak úgy lehet megtalálni, ha a kor megérti önmagát : ellenmondásainak gyökereit és feladatát, amelyet egy új, egységes eszmei jelentés megvalósításának céljából meg kell oldania. A legnehezebb az egészben az, hogy az új jelentést tudatosan vagy öntudatlanul, de minden kornak saját magának kell megteremtenie, vagy másképpen kifejezve, felfedeznie. Ehhez pedig adott jelentésének és azoknak a jelentés-összefüggéseknek ismeretén kívül, amelyek a kor adott jelentését az egész kultúra átfogó jelentésével és a metafizikai elvekkel összefűzik, mindenekelőtt és még fontosabban szükséges az erő, hogy a kor megfelelő és életképes új jelentést találjon magának. Különben a jelentéstelenné vált kultúrának el kell pusztulnia.

Ezért van a jelentésértelmezés és a teremtető jelentés-felfedezés mint szükségszerű feladat korunk szívébe írva. És ennek a megoldása előtt a szívre kőként súlyosodó rejtvénynek nehézsége miatt remegnek annyira szabálytalanul kultúránk ütőerei, a gátolt, megzavart és a szívtől mégis hajtott vértől majd izgalommal verdesve, majd megakadása folytán üresen maradvá. Ámde megoldási kísérletek sem hiányoznak. Bár a szellemnek mindig megvolt az a sajátossága, hogy számot adjon magának hivatásáról, életéről, multjáról, jelenéről és jövőjéről, ma ez a tulajdonsága kétségtelenül még megerősödött. A történetfilozófiai kísérletek, kezdve az egészen magánjellegű naív véleményektől, a dilettáns irodalmiságon keresztül egészen a komoly tudományossággal megalapozott és kidolgozott munkákig, mindjobban szaporodnak és mind a kor bajának, nyomorúságának gyümölcsei, mert ez meg akarja önmagát érteni, hogy válságából, a multban megvolt valaminek közvetlenül érezhető összeomlásából kiemelkedjék és új, jobban biztosított életet alapítson magának.

Valóban közvetlenül érezhető : a jelen valamilyen átmenet, mégpedig igen kritikus, tehát súlyos válság. Majd-

nem úgy látszik, mintha csak a halál vagy valamilyen erősen felújuló élet következhetnék, mintha kultúránk élete forogna kockán. Így van. Ennek az állításnak a belátásához azonban legjobb esetben csak fejtegetéseink végén juthatunk el; igazsága mindazonáltal érezhető a finomabb érzésű ember számára belátás nélkül is. Ebből az érzelemből csendül fel az az irodalomban már a sok ismétléstől banálissá váló állítás, hogy átmeneti korszakban élünk. Ezt a tételt igazolja az a tapasztalati tény, hogy az eddig elismert értékek és elvek kultúránk lelkében meginogtak, bizonytalanokká, mintegy folyósakká váltak. Ez mindig biztos jele az átmenetnek, sőt a válságnak; mert ahol az alapok folyósakká válnak, ott újra alakíthatók, sőt újra kell azokat alakítani; ott tehát fordulóponton, választúton van a fejlődés. Ekkor pedig a jövő java és balsorsa ettől a súlyos felelősségű újjáalakulástól függ. Egyelőre csak a «cseppfolyósodás» az, ami tisztán látható, az új kristályosodás biztos centrumai, csirái azonban a legtöbb szemlélő előtt még nem láthatók határozottan. Ezt mutatja az a körülmény, hogy szemben azzal az egyértelmű állítással, amely a jelenkor átmeneti jellegét vallja, a jövő kialakulás határozottabb megjelölése körül még teljes bizonytalanság uralkodik: itt még mindenki másképpen és mást lát, a legélesebb ellentéteket egyforma hévvel hangoztatják. Ez biztos jele annak, hogy a jövő tényleges alakulása még nem igen látható; ekkor pedig ki-kí azt a jövőt jósolja, amely egyéniségének megfelel, amely benne van és többnyire csakis az ő számára van benne lelkében. A lélek egyéni jövője pedig attól függ, hogy benne mi él vagy halt meg, avagy haldoklik vagy éled; és szemében az egész kultúra jövője is objektív, el nem utasítható jelek feltűnése előtt aszerint alakul, hogy benne mi él vagy hal, avagy csak élni, halni, éledni, elhalni látszik. Innen van az, hogy amíg az egyik a pusztulást, a semmit tekintí jövőnknek, addig a másik új fellendülést vár. És a szerint, hogy valaki mit vár a jövőtől, határozza meg azt, hogy a múltból mi és mekkora idő zárult vagy zárul le. És a jövő és a múlt ilyen értékelésétől függ a jelen közelebbi meghatározása és értékelése. Korának jelenével a kor minden gyermeke részben egybehang-

zik, de egész tartalmát, mind értékeit mind fogyatékoságait sohasem tartalmazhatja. Így a történetmeghatározásnak előbb vázolt módja természetesen a történetfilozófia megfordítása, ahol az egész kor jövőjét egy kis részének mivoltából rajzolják ki és a tényleg elmúltat, valamint a jelenben adottat az így konstruált jövő után határozzák meg. Ez a számítás csak abban az egyetlen esetben lehet helyes, ha a számító úgyszólván inkarnációja kultúrájának, jövőjével az egész kultúraét teremtő módon megelőzi és így igazságának kellős közepében állva, helyesen tudja multját és jelenét meghatározni. De ki ez a génusz? Valószínűleg senki vagy legfeljebb csak egy. És így az ilyen individuális történet-szemlélet minden, vagy legfeljebb egy híján minden esetben egyoldalúan eltorzító, hamis konstrukció kell hogy legyen, mert hiszen tárgyilag egyáltalában nincs megalapozva: ez a történetfilozófia és jóstudomány nem tudomány, hanem csupán szubjektív lelki módon motivált, de nem objektíve megalapozott, egyéni de nem igaz világnézet gyermeke.

II.

Ezen a hibán, amely megnyilvánult minden idők történetfilozófiai spekulációiban, már régóta tudományosanban megalapozott történetfilozófiai vizsgálatokkal iparkodtak segíteni. Herder mély belátású megismerései után Hegel hatalmas rendszerében nagyvonalú történetfilozófiát is kiépít a szellemnek, főleg az öntudatnak, az észnek és a szabadságnak a történetben való kifejlődése alapján és ezt még összekapcsolja a régi, mélyértelmű analógiával, amely párhuzamosságot létesít a kultúra fejlődése és az egyéni lélek pszichogenetikai fejlődése között. Kétségtelen, hogy Hegel sokat mélyen látott, sőt belátott. Egészben véve azonban történetfilozófiája sem bizonyult megdönthetetlennek, hasonlóan egész filozófiájához. Legfontosabb hiányai az abszolútumnak téves, panteisztikus fogalmazása és összezavarása a relativummal, továbbá igen sok esetben könnyelmű és erőltetett fogalomkonstrukció és a filozófia elé szabott határok túllépése a tapasztalati adottságok apriorisztikus meghatáro-

zásának irányában. Hiszen Troeltschnek kétségtelenül igaza van, ha azt hangsúlyozza, hogy Hegel is csak utólag tagolja az adott tények anyagát és nem talál ki mindent a priori; de azért ez mégsem némíthatja el a szemrehányást, hogy ez az utólagos rendezés és tagolás Hegelnél egészen egyenlővé válik egy apriorikus kényszerrel, előre meghatározó erőszakossági aktussal és valójában mégsem más, mint a tapasztalati adottságnak az abszolút ész magasságaiból való levezetése. Ez magában még nem volna olyan nagy baj, ámde a levezetés és a szkematizálás, az elvszerű megegyeszerűsítés és tagolás annyira szigorú és e mellett annyira egyoldalú, hogy a később talált eredmények és tények nem fértek el benne; így ezek a tények és a valóságnak más oldalról való szemlélete szétrobbantották a hegeli kereteket. Történetfilozófiájának egyik főhibája panteizmusából következő az az eljárása, amellyel az esetleges világfolyamatot abszolúttá iparkodik tenni; ezzel egyúttal azonban az abszolút jellegként semmiképpen fel nem fogható jelenségek jelentése számára teljesen elvész. Aki a függő, esetleges világ és a független, abszolút istenség kettősségét nem veszi tekintetbe, az előtt az értéknek és a fogyatékoságnak, az abszolút módon meghatározott értékesnek és hiányosnak a világban mutatkozó kettőssége sem válhatik legmélyebb gyökereiben világgossá és történetfilozófiájának hajótörést kell szenvednie ezeken a metafizikai alaphibákon, ha történetismerete még olyan nagy volna is: mert sohasem fogja megérteni tudni a történet értelmét és az értékes és fogyatékos jelenségek, korszakok, sőt egész kultúrák különbségeit. És ezért azután annál súlyosabb hibája a hegeli történetfilozófiának, hogy sok történeti jelenséget egyáltalában nem tud mint abszolút jellegűt megérteni és bemutatni és ezeket a világfolyamat értelmetlen hulladékainak kell tekintenie. Ezzel azonban beleviszi az értelmetlenséget a mindenség szellemének őserelmességébe. Hiszen a panteista a fogyatékos, az értékellenest eo ipso nem értheti meg igazában és így meg sem magyarázhatja, hanem vagy abszolútnak kell kijelentenie, vagy el kell hagynia. Hegel realizisztikus valóságérzékének, sajnos, annyiszor elnyomott legegészségesebb, nagyszerű tehetségű olda-

lának engedve, a történetfilozófiában az utóbbit választotta, ezzel azonban — legalább ebben a tekintetben — feladta egész filozófiájának és így egyszersmind magyarázó elveinek is az értelmét. A hegeli történet szemlélet másik fogyatékosága rendkívül nagy, gőgös magabízása, amellyel korát, sőt bizonyos fokig önmagát a kultúra fejlődésének záróköveként állítja oda. Ez mindenestre nagyszerű vállalkozás, és tekintettel arra, hogy Hegel bizonyos értelemben tényleg az újkori gondolkodás kulminációjának mutatkozik, rendkívül érdekes. Magától érthetően azonban történetfilozófiája így azt a fogyatékoságot mutatja, hogy az emberi történelem, sőt a mi kultúrávonalunk vége előtt már nincs jövője; minden az utolsó, abszolút csúcspontot a jelenbe helyező történetfilozófiának az a szükségszerű sajátossága, hogy képtelen jövőt teremteni. Végül pedig a kultúrák fejlődési vonalainak mélypontjait sem méltatja Hegel eléggé, és történetkonstrukciójának — amint már említettük — egyáltalában az a baja, hogy szűkebb-szigorúbb, hogysen az eleven történeti folyamat szét ne robbantaná.

Ez a történetfilozófia tehát összeomlott, de hatalmas romjaival új történetfilozófiai fogalomalkotások építőköveit szolgáltatva, úgy amint az egész lehanyatlott német idealizmus csaknem kimeríthetetlen eszmegazdagságával megtermékenyítette a «szellemtudományok» és a szociológia hatalmas fejlődését a XIX. és a XX. században, majd az újjáéledő filozófiát is sok tekintetben igen kedvezően támogatta, amiért csak legújabban kezd ismét méltó hálát aratni. Itt nem bocsátkozhatunk bele a történetfilozófia alakulásának további történeti bemutatásába: ¹ csak Lamprecht mély, bár már inkább pozitivistikus színnel is bíró történetfilozófiai kísérleteire utalunk, amelyeket szintén elutasítottak, bár azok is sok értékes történetbölcseleti elemet tartalmaznak. Tudvalévő különben, hogy a pozitívizmus apostola, Comte

¹ Ebben a tekintetben legyen szabad Kornis Gyula *Történetfilozófia* c. művének rendkívül érdekes és átfogó történeti anyagára utalnunk; ugyanott nagyon figyelmenreméltó fejtegetések találhatók a metafizikai tételeknek a történetfilozófia rendszerében való nagy jelentőségére vonatkozóan.

is megpróbálkozott a történelemnek, különösen a tudomány történetének egy pozitivisztikus-dogmatikus szkematizálásával. Végül pedig nem haladhatunk el szó nélkül a legújabb idők furcsa, hatalmas történetfilozófiai építménye mellett, amelyet a történetbölcséleti szempontból szkeptikus, de történetfilozófia után sóvárgó kornak Spengler modern naturalisztikus-relativisztikus alapon nekiszegezett. Nagy hatása a sóvárgás nagyságára vall; gyorsan bekövetkezett darabokra tépése újra csak a kételkedésnek adott táplálékot. Ez a mű a hegelinek hatalmas ellenpólusa és némileg minden méltóságától megfosztott kultúránk mélypontjának nevezhető; és jellemző, hogy a hegeli történetfilozófia keletkezési idejével szemben, amely az élet minden területén az újkor csúcspontja volt, ez a mű az újkor összeomlása után következett átmeneti kor mélypontján keletkezett. Amint Hegel abszolutista és panteista, úgy ez a valódi és a mellett tagadhatatlanul nagy Anti-Hegel relativista és ateista: és ezért ő, akinek szemében minden kultúrafejlődés lényegileg egyenlő relativitással és relativisztikusan van meghatározva, szintén nem képes az értékeset a fogyatéktól elválasztani és a relatívum fölött egyáltalában nem lát abszolútumot; és valódi abszolútum helyében nála csak a mindenütt egyformán relatív és relativisztikus struktúra kényszer-abszolútuma, mindenféle relativizmusnak ez a végzete, lép fel. Biológiai, morfológiai jellegű történetmagyarázatából még Hegelnek az a klasszikus belátása is elvész, hogy egyes kultúrák között egymásraépülés is van; csak különbözőségüket látja és főleg a valóban igazi utódok nélkül önmagukba visszatért és visszatérő kultúrákat hangsúlyozza, általános elvet szűrve le belőlük minden kultúrára és kultúrafejlődésre vonatkozóan. És itt újra fellép a jellemző tünet: ez a történetfilozófia sem ismer számunkra jövőt és így képtelen ilyent teremteni. Egy kultúra pedig csak addig él, amíg jövőt tud magának teremteni. Ha Spengler volna az ultima ratio, akkor valóban igaza lenne, mert nemcsak rendszere veszi el jövőnket, hanem a jövő is elvész rendszere elől, ami különben természetes. Spengler elől csakúgy elvész a jövő, mint Hegel elől, mivel egyikük sem talál számára igazi jelentést, sem megalko-

tására erőt. Világos, hogy ennek a szerfelett erőltetett, diletáns és a mellett — persze csak látszatra — vaserejűre kovácsolt Spengler-féle büvkörnek a szétpattanása nem késhetett sokáig, bár konstruktív nagyságát és szellemi gazdagságát nem lehetett letagadni. És hogy a visszahatás nem volt erősebb és nem irányult minden történetfilozófia ellen, az csak a történetbölcselet szükségének megérzéséből és a jelentésadásai után való erős vágyódásból magyarázható. Így is jelentékenyen megerősödtek a történetfilozófiával szemben már Hegel és Lamprecht után hatalmasan feltámadt és csak a huszadik században lassanként gyöngülő kétségek.

III.

Ilyen nagyszerű, de nem kevésbé monstruózus alkotásokkal szemben nem sokáig késhetett az ellenhatás. El is jött már régen Spengler előtt, főleg maguk a szaktörténészek részéről. Ezek a hegeli történetfilozófiában és rokonaiban nem sok egyebet láttak, mint a történelemmel szemben való önkényesen elfogult, tárgyilagosság híján szűkölködő erőszakoskodást, amint más oldalról a természettudósok a legenergiкусabban és eredményesen szembeszálltak a német ideáлизmus természetfilozófiájával. A pozitivizmus, ez a minden filozófia ellen fellépett reakcióirány a gondolkodásban, megakadályozta azt is, hogy az elvetett történetfilozófiai konstrukciók mélységeit meglássák. Így azután azt a bizonyára jogos kifogást emelték, hogy a történet gazdag változatosságú elevensége nagyon türelmes minden efféle konstrukcióval szemben és példákkal támogatja a legegyszerűbb történetbölcseleti elméletet is, de éppen úgy nyújt példákat az ellenkező elmélet számára is. Így azután a történelemből ugyan minden kiolvasható, de minden meg is cáfolható; ebben viszont a történet türelmetlen elevensége nyilvánul meg mindenféle történetfilozófiai konstrukcióval szemben. Mert a történet — így bangoztatták — eredője a teremtető egyének hatásainak és a legkülönbözőbb természeti körülményeknek, mindezen erők találkozásának, amely a legtarkább és a legfuresább véletleneket eredményezi. Ezenkívül a történet.

mégpedig az emberiségnek, mint részben szellemi lények összeségének a története. szabad hatás : benne a szabadság uralkodik és ez teljességgel kiszámíthatatlanná, mert törvénynélkülivé teszi. Törvények nélkül pedig nem lehetséges történetfilozófia : ez tehát torzszülött, elméleti uralomra törő szellemek elbizakodott és mindig dilettáns követelése. amelyet a tudományos történetkutatásnak a legélesebben el kell utasítania. Így szóltak és így szólnak az ellenfelek : ezek, amint mondtuk, főképpen maguk a szaktörténészek, de az imént elmúlt korszak egyes filozófikusabb szellemei is vallottak ehhez hasonló felfogást ; ide számítható Dilthey is, Troeltsch pedig csak lassan emelkedett fel magasabb szempontokhoz, bár egyetemesen átfogóakhoz sohasem jutott el. Később azonban már ő maga is iparkodott a tátongó úrt áthidalni.

IV.

Mert itt a legélesebb ellentét fakadt ki. sokkal élesebb, mint amekkora a pánabszolutista Hegel és a pánrelativista Spengler között fennáll : a történelem metafizikai és végletesen metafizikátlan, pozitivistá szemléletéé ; az utóbbi pragmatikusnak is szereti magát nevezni. Ehhez pedig nagy filozófiai, de egészen nagy történetkutató szellem sem mondhat sohasem igent ; így pl. Rankenál is látunk történetfilozófiai törekvéseket. Ez az utóbb vázolt felfogás legmélyebb tragikuma. hogy lényegileg az ellentáborban kell lennie minden legnagyobbnak. Itt a fontos, nehéz szellemi vitakérdés egyik legkirívóbb megnyilvánulási pontján vctódik fel : vajjon a nagy, mondjuk metafizikai szellemek mélybelátásai valójában nem mély belátások, azaz alapjában nem lehetnek abszolutisztikus értelemben igazak, hanem mindig és szükségképpen ábrándszerű képzeletszülöttek, vagy pedig a felszínre való korlátozódás a közepszerűség szellemi szegénysége? Mert az ellentétet szeretik ennyire kiélezeni. bár mindkét félnek van igaza is, nem is. A nagy szellem bizonynyal mélyebben lát és az igazságot, a valóság metafizikai alapjait is mélyebben látja. De vizsgáló lelkének hatalmi akarata a megpillantott összefüggések hézagait rögtön magától kitölteni

iparkodik és így az értelem csakhamar nem tudja már az objektív módon belátottat a képzelet szubjektív konstrukciójától megkülönböztetni. A kisebb szellem viszont sokszor jobban és gazdagabban látja a számunkra közvetlenül adottat, mert jobban feléje fordul, de a lényeg rejtett mélységeibe kevésbé tud belátni. Ha a nagy szellem elfogulatlanabban és jobban tekint a részletekre is, nem szerkeszt egyéni önkényességgel és lehetőleg a kisebb képességű segítő-társakkal is egyetértően együttműködik, akkor még az annyira nehezen megközelíthető történetfilozófia kapui is megnyílnak.

Mert egy valóban filozófikus szellem sem akadhat, akit akár egy világa a történészeknek rábeszélhetne arra, hogy az emberiség története, tehát éppen a szellemnek és hatásainak is a története, csak az értelmetlen véletlenek botor sorozata volna. Szívesen elismeri szabadságát, szabad létrejövetelét, de sohasem tisztá vak véletlenségét, teljes szabálytalanságát, törvénynélküliségét, ami számára természetesen az értelmetlenséggel volna egyenlő. Látja és mondja, mindig újra hangoztatja: a szabadság nem zárja ki a mélyebb és magasabb törvényszerűséget, a szabad döntésből természetes törvényszerűséggel folyó következményt, továbbá a rendelést, a közvetlenül szabadon létesített és sokszor véletlennek látszó történetfolyamat előrelátó összeállítását. Csupán — úgymond — meg kell látni a mélységeket és meg kell érteni a közvetlen adottságtól sokszor eltakart, de egyúttal ebben az adottságban elrejtett jelentést: akkor megismerünk történeti törvényszerűségeket és kibontakozni látjuk a történet filozófiáját. Semmiféle nagy, metafizikai jellegű szellem nem gondolkozhatik és nem beszélhet másképpen, különben saját lényét kellene megtagadnia. És ma már talán túl vagyunk annyira a pozitivizmuson, hogy ezt a szent komolyságú állítását minden metafizikai szellemnek nem tekintjük csupán hóbortos rajongásnak. Tehát meg kell keresnünk azokat a pontokat, amelyeken a törvényszerűség számára a szabadon csinált történetbe is nyitva áll az út.

V.

A bemutatott ellentétek között már csak azért is meg kell találnunk a kibékülést, mivel lehetetlen, hogy a történet szorgalmas kutatói és nagy filozófiai feldolgozói legmélyebb kölcsönös megvetéssel álljanak egymással szemben. Ebbe végül is a történettudománynak kell a jelentésteleenné vált adathalmaz és az igazolatlan törvénykonstrukció kettőszakadása következtében belepusztulnia; csak a két tényező kölcsönös megbecsülése és együttműködése révén fejlődhetik és virágozhatnak, ha az egyik az anyagot szolgáltatja, a másik a nagy rendező tevékenységet végzi el.

Metafizikailag eldöntöttek és kétségtelennek vehető, hogy az ember individuális lelke, amely az emberi történetben mindig az egyetlen tényleges és közvetlen ok, bár távolról sem az egyetlen tényleges tényező, szabad és lényegében nem hat szigorúan törvények szerint. Ezért az emberiség története lényegében nem szigorúan törvényszerű és nemcsak áttekinthetetlen bonyolultsága miatt, hanem közvetlen hatóerőinek ezen nem törvénykényszerítette szabadsága, mint elvi körülmény folytán sem határozható meg szigorú törvények szerint.

Másrészt viszont a történet már a felületes szemlélőnek is nem egy törvényszerűséget mutat. Ezek egyrészt az emberi történet természeti meghatározottságából folynak. Az ember pszichofizikai lény; mint fizikai lény a nagy fizikai természetbe tartozik. Mint fizikai lény közvetlenül ebben a természetben él és mint pszichikai lény fizikuma révén a természethez van kötve. Tevékenysége a természetén tovább épít, ezt felteszi, felhasználja, támaszkodik reá. A természet pedig szigorúan törvényszerű, működése, folyása legalább is minden valószínűség és csaknem az egész mai természettudomány meggyőződése szerint szigorú szabályokba foglalható, egyetemes érvényességű elvekből magyarázható, mert ilyenektől függ. Az embernek hozzá kell simulnia ehhez a törvényszerű természethez, hogy élhessen benne. Ebből az emberi tevékenységre is átháramlik egy egyetemes érvényességű szabály-

szerűség, legalább is megközelítő egyenlőséggel és következetességgel érvényes törvényszerűség.

Ámde az egyéni szellem, a lélek is nemcsak szabad, hanem ennek is megvannak határozott elvei. Már általános lelki struktúrájukban egyformák az egyes lelkek. Ezenkívül magától érthetően lényegükből kifolyóan szabad aktusaikra következő egyértelmű reakciót találunk bennük; hiszen adott szellemivoltukat a szabad tevékenység valamiképpen lenyegének megfelelően kell, hogy meghatározza; ennek a tevékenységnek a szerint, amilyen, bizonyos, az ő meghatározottságának és a mindig valamiképpen mint szellem adott szellem meghatározottságának megfelelő következményei vannak magában a szellemben: pl. a pozitív irányú tevékenység emeli, a negatív irányú, értékellenes tevékenység szétbomlasztja, eltorzítja a szellemet.¹ Ez az elv különösen a kultúra történetének a megértése szempontjából igen fontos. Továbbá a szellem szabadsága nem vak önkényesség, hanem egyrészt értelmes, a racionálisan ítélő értelem tanácsával ellátott és e tanácsot akaratilag is rendszerint megfogadó tevékenység; másrészt az érzelem «sötét hatalmai» hajtják, alaposabb szemügyrevételre azonban ezek is nem sokkal kevésbé következetesnek és szervesnek bizonyulnak, mint az értelem, szóval egyáltalában nem teljesen szabálytalanok; és magának az akaratnak is megvannak a maga határozott irányai és határozmányai, amelyeket teljes törvényszerűsége iparkodik emelni. Végül pedig megmutatja a pszichológiai és a metafizikai-etikai vizsgálódás, hogy az emberi szellemnek, mint ilyennek általában, bizonyos fejlődési vonalak vannak előírva, amelyet szabadságának megsértése nélkül, saját szabadon meghatározott lényének megfelelően, önmaga húz azután végig. Mindezek az elvi határozományok a pszicho-

¹ Fontos okokból a lelket, mint az egyetlen önálló, szubstanciális szellemi lényt, főleg ott, ahol lényegére utalunk, szellemnek nevezzük; az egyéni szellemekből eredő és velük szemben bizonyos, de nem szubstanciális többletet is mutató egyénfeletti szellemet, mint kor-szellemet, népszellemet stb. vagy összetételben használjuk, vagy szellemiségnek mondjuk és csak ott nevezzük szellemnek, ahol összetévesztő félreértés lehetősége nem áll fenn.

lógiból tovább, magasabbra utalnak metafizikai-etikai területekre.

Az individuális emberi szellem nincs egyedül a világban, hanem más szellemek, különösen emberi szellemek társágában él. És ezeknek hasonló, közös és egyenlő struktúrái, valamint együtt hatásuk egyénfeletti struktúrákat, alakokat, kapcsolatokat eredményeznek, amelyek az egyént erősen befolyásolják: az egyes emberi szellemek sok szabad, de természetesen értelmes, érzelmi jelentésű, egyáltalában szellemi jelentéssel teljes tevékenységéből sokkal törvényszerűbb, szabályosabb, következetesebb alakok és határozmányok erednek, mint amilyen az egyéni szellem sok mozzanata; a természetes hasonlóságokból és közös vonásokból eredt közösségi kapcsolatok az egyes szellemeket nagymértékben megkötik, úgy hogy áll az, hogy az ember közösségben sokkal jobban kiszámítható, mint egyedül, ha ismerjük ezeknek a közösségi alakoknak természetét. És ezek maguk — amint mondtunk — még sokkal szabályosabbak, törvényszerűbbek, még néha látszólagos önkényességük, szabálytalanságuk, véletlenségük mellett is, mint tagjaik. A pszichikai és pszichofizikai közösségek, amelyekben az ember él, nagyon sokban hozzájárulnak történetének törvényszerű meghatározottságához és meghatározhatóságához. És ezek a közösségek legmagasabb fokaikon ismét metafizikai-etikai területekre utalnak.

Az emberi szellem a mindenség egy lény. És a mindenségben hatalmas, egyetemesen átfogó elvek érvényesek, amelyeknek legfontosabbjai a metafizikai és az etikai principiumok: amazok általában minden valóságnak legmagasabb határozmányait alkotják, emezek «telibbek», jelentéssel teltek és minden élet és szellemlét legmagasabb határozmányai; már pedig a valóság mélyebb jelentésszemlélet után nagyjában ilyennek bizonyul. A mindenség a metafizika eredményei szerint egy őszvalóságú összellemtől függ, és ez az emberi léleknek teremtő oka. Ez a lény egyúttal legmagasabb, öntudattal bíró jelentés és tevékenysége a legmagasabb fokban jelentéssel teljes. Magától érthető tehát, hogy az emberektől ugyan közvetetlenül szabadon csinált történetet úgy rendezni, az

egyes ható emberi szellemeket úgy állítja össze, az egészet úgy alkotja, hogy abban szabályszerűség, törvényszerűség, elvszerű jelentés uralkodik. Nemcsak az individuális szellemalkat visszahatása szabad meghatározó tevékenységére, és nemcsak az egyéni lélek fejlődése mutat tehát metafizikai-etikai jelentésszerűséget, hanem az egyénfölötti szellemnek, az emberiség és csoportjai szellemi hatásközösségének történetében is megnyilvánulnak metafizikai-etikai jelentéstörvények: ezek részben az emberiség fizikai meghatározottságából, részben az individuális lelkek metafizikai-etikai törvényszerűségéből származnak, részben azonban újonnan épülnek mindezek fölé. Így egyesül szabadság és törvényszerűség — nem szigorú, természettudományosan exakt törvénykötöttség — természetes összhangban az emberiség történetében. A történetfilozófia elvi lehetősége tehát megvan.

VI.

A történetfilozófia tényleges kidolgozása azonban rendkívül nehéz. Ezért sikerült még máig is olyan kevésbé. Hiszen még csak előfeltételei is lassacskán adódnak. Először is a tények anyagát szolgáltató történettudomány fejlődése sem ment és meggy végbe tegnaptól mára, illetőleg máról holnapra. Az emberi történet mindenekelőtt igen bonyolult, hiszen a már is bonyolult természeti fejlődésre épít még jobban bonyolítóan tovább. Másodszor szabad és nem szigorúan törvénykötött, hanem csak törvényszerűségekben bontakozik ki, amelyek mindig tágabbak a szigorú törvényeknél és a mellett csak nagyon óvatosan fogalmazhatók meg, éppen mivel nincsenek annyira szabatosan a jelenségekbe beleírva, mint valamely természeti törvény. Az isteni vezetés pedig még sokkal kevésbé egyszerűen fűrészhető ki. Mindebből az következik, hogy nagy és jól átdolgozott tényanyagnak kell rendelkezésre állni, hogy abból történetfilozófiát lehessen regresszív, analitikus úton felépíteni: különben ez szubjektív, önkényes, egyoldalú képzeletkonstrukcióvá válik. A történetfilozófiát tehát csak a legújabb idő óta hatalmasan fejlődő történetkutatás alapján, lehetőleg még ennek az emberi tör-

ténet eddig ismeretlen területeire való kiterjesztése után lehet komolyan megindítani.

Szüksége van továbbá a történetfilozófiának fejlett, tudományos lélektanra, amely mint tudományos lélektan azért mégis jelentéseket megragadó *lélek*-tan is és nemcsak agyfiziológia. Ezt a lélektant is csak legújabban kezdik komolyan és elvszerűen művelni, különösen Spranger; alapjait talán magunk tudjuk lerakni. Elsőrendű fontosságú a történetbölcselet számára a kollektív és a fejlődés-jelenségek lélektana. Az utóbbiból is talán csak egy nagyjelentőségű mű van eddig, Sprangernek *Psychologie des Jugendalters* című klaszikus könyve.

Végül pedig biztos, tudományos tekintetben szilárdan álló metafizikára és etikára van szüksége a történetfilozófiának. Az előbbi hitünk szerint legalább alapjaiban megadtuk, az utóbbit adhatni reméljük. Itt most csak néhány elvi jelentőségű metafizikai határozmányra kívánunk utalni, amely nélkül helyes történetfilozófia nem építhető fel.

Mindenekelőtt minden metafizikai monizmus nemcsak metafizikailag világosan bebizonyíthatóan téves, hanem igazi tudományos történetfilozófia számára is használhatatlan, mert ennek az alapján nem érthető meg a kölcsönhatás, a sokféle ellentétes törekvés, a harc és versengés a történetben; mindez számára látszat és értelmetlenség. Még Hegel grandiózus vállalkozása sem tudja megértetni a világfolyamat és a történet értelmét panteista alapon; mert aki a valóságot jól megfigyeli, az abban a legjobb akaratl sem ismerheti fel egy mindenség-tudat önmegszülési vonaglásait, annyira más a tényleges történet képe. Bizonyos értelemben ugyan valóban megszületik egy »objektív közszellem» a történetben, ez azonban nem metafizikailag szubstanciális lény. A materialista jellegű történet szemlélet egyáltalában minden jelentést ab ovo feláldoz, és ha mégis jelentést keres vagy nyer, akkor már burkolt idealizmusba csap át. Csak spiritualizta és pluralista tanításon felépülő metafizika alapozhatja tehát meg a történetfilozófiát; ennek az Abszolutuma teista jellegű szellem kell hogy legyen, mivel az Abszolútum csak egy lehet és csupán szellemi Abszolútum biztosíthat jelentést a törté-

netnek, mint függő szellemi lények sokaságával történő folyamatra, és igazolhatja ilyen módon a történetfilozófia vállalkozását. A metafizika valóban kéyszerítő erővel ilyen tényállásra vezet. Ezenkívül azonban a metafizikának helyre kell állítania a szellem és a természet, különösen az ember és a természet, az emberiség és a természet fejlődésének harmonikus viszonyát is, különben homályban maradnak elvi jelentőségű pontok a természetre építő és vele szorosan összeszövődött emberi történetben. Azután meg kell érteni a metafizikailag elemi és ennyiben alapvető szellemi individuumoknak az egyénfeletti szellemi alkatokhoz való viszonyát a nélkül, hogy ezeket tisztára mint valami egészen másodlagos, lényegtelen, sőt önkényes dolgoknak tartanók amazokkal szemben, de viszont a nélkül is, hogy szubstanciálisaknak tekintenők őket; mert mindkét eset mind metafizikailag, mind természetesen a történet jelentésének szempontjából is téves volna. A mi másodrangú egyénfölötti egyetemes és egyénelőtti egyenlő és hasonló határozmányainkban, tehát egyénelőtti és feletti szellemhatározmányainkban megtaláljuk majd az egyénfeletti szellemalkatok alapjait úgy, amint a harmadrangú egyénelőtti és feletti határozmányok a szellemi hatások egyénfeletti alkatait szolgáltatják.

Végül pedig a szellemi élet etikai jelentéselvei is alapjai a történetfilozófiának. Hogy az embernek mivé kell lennie, mit kell megvalósítania, hogy szellemileg mi értékes és mi fogyatékos, hogy a szellem fejlődése milyen értéktartalmak szerint folyik le helyesen és mikor válik hibássá, mindezek a kérdések alapvető jelentőséggel bírnak a történetbölcselet számára; ezekre pedig az etikának kell válaszolnia. Az egyénfölötti szellemalkatok nemcsak a metafizikai, hanem az etikai jelentéselvekkel is szoros kapcsolatban állónak bizonyulnak.

Ezekből a rövid megjegyzésekből is látjuk, hogy nem csoda, ha a történetfilozófia még nincs meg: csoda volna, hogyha már megvolna. És mindezért természetes, hogy a mélyebbre látók lehetőségét, sőt szükségességét sejtik és igazságait sokszor erőszakosan keresik, míg a gyakorlatian aktív szellemek saját szabadságukat hangoztatják és a helyett, hogy

a történetfilozófiával bajlódniának, inkább frissen maguk akarnak történetet csinálni, az alaktalanok viszont mindebben csak a történetnek, illetőleg a filozófiának tarka játékát látják és ezt művészileg élvezve, de alapjában relativisztikusan értékelve, szkeptikus felsőbbbséggel szemlélik. A történet azonban tovább halad és filozófiai belátása szintén, és így a történetbölcselet is, amely nem lezárt, még nem kész tárggyal szemben megsokszorozott nehézségekkel küzd, midőn alapjait teljesen meg akarja ragadni, végül mind e nehézséget leküzdve a mindenségnek és életének értelmébe mindjobban behatoló emberi szem előtt fel fog tárulni.

VII.

Az emberiség története az emberi egyéneknek és alakulataiknak, «közösségeiknek és társaságaiknak» története. Sokszor utaltak már arra, hogy a nagy emberi közösségek valamiféle közösségi lelket mutatnak és rejtélyes módon az egyéni lélek életéhez hasonló életűek és sorsúak. Valami igazság ebben az állításban kétségtelenül van, bár érvényességét túloznunk sem szabad. Azok miatt a jelenségek miatt, amelyekre ez az állítás — amint nemsokára belátjuk — találóan mutat rá, röviden vázolni szándékozunk az egyéni emberi lélek fejlődését, amennyire itt módunkban van. Sajnos, a szükséges lélekfejlődéstani munkák még hiányoznak és csupán az ifjúkorról, itt is csak a serdülő korról, a pubertás koráról, tehát a korai, még nem az érett ifjúkorról mondhatjuk el, hogy alapos, egységes és rendszeres feldolgozást nyert Sprangernek már idézett könyvében. Ezért itt többnyire saját tapasztalatokra kell támaszkodnunk, azokra az életjelenségekre, amelyeket magunk is megfigyelhettünk.

A korai gyermekkor a léleknek az emberben való felébredése, azaz az emberi tudatba való behatolása, az embernek, mint test lélek-lénynek igazi kialakulása. Ebben az összefüggésben metafizikai munkáinknak (*Grundlegung der Philosophie*. III.) idevágó fejezeteire is utalunk. A testben és a körülvevő világban való tájékozódás, kapcsolatban a testtel és a környezettel végzett kísérletekkel, a tudatosság-

nak az emberben való felébredése és a legegyszerűbb praktikus ügyességek megszerzése : ezek alkotják ennek az életkornak leglényegesebb vonásait. Minél jobban megvalósulnak ezek a célok és törekvések, annál erőteljesebben kezdődik az erő gyermekkorral az elérhető külvilágnak naiv, természetes egoizmuson alapuló és praktikus-realisztikus birtokbavétele : az erő gyermek belenő ebbe a világba, igénybeveszi a maga számára és végül úgyszólván merész és hetyke biztosítást szerez benne. Egyúttal mindjobban háttérbe szorul a körüllevő világ korábbi lelkes lényekkel való benépesítése és ez a világ az alanyok világából mindinkább a technikai praktikus módon értékesíthető tárgyak világává válik. A lélek az embert és világát technikai-praktikus szempontból birtokába vette és megkezdődhetik a magasabbrendű kibontakozás. Ez a pubertás korával a serdülő korról indul meg. Erről az életszakasról Spranger könyve olyan kiváló és átfogó képet ad, hogy éppen ez a legtitokzatosabb lelki korszak most majdnem a legismertebb előttünk. A részletek felől az említett könyvnek magának tanulmányozása alapján szerezhető a legjobb tájékozódás ; fejtegetéseit úgyszólván maradék nélkül el lehet fogadni ; alig tudunk egy pontot is, amelyben ellent kellett volna mondanunk. A serdülőkor lelkileg a kezdődő jelentéskibontakozás korszakának nevezhető, amelyben az egész élet problematikussá válása után igazában megnyílik a lélek előtt a világ szellemi jelentése. Egyúttal lassanként világossá válik az élet testi biológiai szervezete és jelentése is. Ez a kettő eleinte ketté van szakítva, sőt éles ellentétben áll. Ebben a testileg-lelkileg új világban a gyermekségét elvesztett vagy elvesztő emberi lény újnak és idegennek érzi magát, és minden újonchan, sőt idegenben, különösen praktikus környezetben az elhagyottság, az egyedüllévség érzelme támad. Az a feladata, hogy nehéz, majdnem megfejtetetlenül mély jelentéssz összefüggésekbe élje bele magát és megbirkózzék a biológiai szexuális problémával. Természetes, hogy ez a kor inkább fájdalmas időszaka a titokzatos sejtelmeknek, nehéz álomszerű, rejtélyes képzeletjátékoknak, veszélyeknek, de a legcsodálatosabb ígéreteknek is. Az egészséges ember lassankint keresztülküzdi magát,

megerősödik, fenntartja magát az új világban, amelyet fokozatosan a maga számára átalakít, úgy hogy lassan egységessé, zárttá válik előtte : az ígéretek szaporodnak és végül feltárják az aranyfényben sugárzó tavasz széles kapuit egy rajongó, de már érzékivé is váló szerelem képében. Ezzel beáll az érett ifjúság korszaka, amelyet sem a serdülőkorhoz, sem az érett férfi-, illetőleg női korhoz nem számítanánk. Ez a kor inkább örömjellegű, mert friss, erős és már az önalakítás némi sikere koronázza ; nagyon erősen idealista, transzcendens irányú és lelkesülő, részben még mindig rajongó, de sokkal termékenyebb a serdülőkornál. A nagy szerelem és szeretet e korszakában az ember többnyire nehézség nélkül önzetlen. úgy érzi, hogy önmagát és mindent könnyen és szívesen és örömmel ad oda, csak szerelmét és a szeretett személyt vagy tárgyat, egyáltalában eszményeit és a tőlük besugárzott, már nem úgy mint előbb, azokat hordozó, megtestesítő lényeket nem, vagy csak nagyon nehezen és erős megrázkódtatás árán. Ez az idő erősen művészi színezetű és viszonylag talán a leg-erősebb transzcendens jelentésmegérzés vagy jelentésbelátás és jelentésigenlés jellemzi.

Ámde még az emberi élet jelentéstartalmán és biológiai jellegén aratott nagy győzelemnek ez a kora sem elég erős, mert nem eléggé praktikus tapasztalt. Hiányzik még belőle a világ, az élet nagyobb technikai-praktikus követeléseivel szemben való helytállás képessége ; az ember még nem tanulta meg, hogy a józanul praktikus élet komolyságában helyét megállja. És ennek a megtanulása nem könnyebb, mint előbb az élet testi-lelki jelentéséé. Ez az újabb tanulási idő a mi ifjúságunknál — igaz, hogy többnyire csak az úgynevezett művelt és vagyonosabb osztályok ifjúságánál — nem esik egybe a serdülés korával, hanem az ifjúkor megérése után következik. Ha előbb jön, akkor megzavarja az említett érett ifjúkor kibontakozását és ezzel együtt többnyire erélyesen, de még mindig derűs reménnyel küzdő, egészben optimista, mert friss, duzzadó lelki erőkkal kedves és nagy célokért küzdő korszakot eredményez ; csak ha az életküzdelem tartóssá, felette nehezzé, nyomasztóvá válik, ölt a lélek egész jellege sötét, fájdalmas, pesszimista színezetet. Ha a praktikus élet-

tanulás ideje a serdülőkorral esik egybe, akkor legtöbbször a lelket erősen veszélyeztető, mindenoldalú megrázkódtatás és próbáratétel áll be és ebből a lélek ritkán kerül ki teljes épséggel; ezért népgondozásunknak egyik fontos célja kell hogy legyen az a törekvés, hogy az ifjúságot egészen a serdülőkor végéig vagy lehetőleg még valamivel tovább is megkíméljük az életküzdalemtől.

Mert ez a küzdelem ugyan sok tapasztalatot ad, de nagyon ki is józanít. Már pedig felette szükséges, hogy az ember az ifjúkorból lehetőleg sok és megerősödött idealizmust vigyen magával ebbe a harcba. Így is hamarosan lekopik a férfi és a nő realizztikus életküzdelmében a lelkesülő, rajongó, minden értékes vonást örömmel igenlő ifjú jelleg. Idealista álmok, transzcendens rajongás, határtalan mindent-igenlés, még az egyetemes értékigenlés sem áll meg a világban egy-magában, vagy legalább is sohasem praktikus, realista megalapozás nélkül; ezzel azonban az ifjúkor még nem rendelkezik. És így az élet nemsokára az ifjúkori eszmények kegyetlen gyilkosává és szomorú romhalmazává lesz. Az ember, ha nem roskad össze az élet csapásai alatt, akkor mind keményebbé válik tőlük. Meg kell állnia helyét, és ebben az önfenntartási harcban létének eddig rajta kívül volt súlypontja mindjobban áttolódik reá, énjére. Ez határozottabb, tapasztaltabb, keményebb, életerősebb lesz, ezzel azonban önbi-zalma is nő; és mivel lassacskán úrrá lesz önkörében, úrrá kell lennie, azért természetszerűen, majdnem kivétel nélkül magabízóvá is válik: az erős, az élettől megkívánt énszerűséggel könnyen érthetően összekapcsolódik az önzés. És bár igaz, hogy az érett férfit az ifjúval szemben az önmérséklés jellemzi, az is áll, hogy ez a szerényebbé válás nem önzetlenebbé válás. Ez az önmérséklés, a férfinak beleilleszkedése az élet egészének szilárd kereteibe nem más, mint az élet követelményeinek való praktikus, tapasztalt engedelmeskedés. E nélkül nem lehet megállni, ezt az ember nemsokára belátja azokból az összeütközésekből, amelyek a mértéktelenül mindent igenlő ifjú lélekből kikerülhetetlenül következnek és az embert elnyelnék vagy lassan szétmorzsolnák, ha nem keres magának egy kis, korlátozott, de biztosítható helyet.

amely tényleg az övé, amelyen megállhat. A férfinak — és részben az érett nőnek, bár a nő lelki fejlődése valamivel eltérően megy végbe — ez az önmérséklő beleilleszkedése a világba, valójában nemcsak lemondás, rezignáció, hanem a világ egy kis pontján való elsáncolódás, várépítés is, amelyen az ember megállni és amelyről elindulva érvényesülni tud és akar. De legalább ezen a helyen azután úr is akar lenni, hogy itt és innen érvényesülhessen és elismertessék — ő. A férfi etizált kötelességtudata és szolgálatrakész akarata is majdnem egyetemesen az akarat autonómiájának tudatával párosul; igaz, hogy ez az autonómia «a törvény alatt» áll, de a saját eszményi én törvénye alatt, és így a tipikus férfimorál jellegét mutatja, amely — bár nemesfajtájú — magabizástól sohasem ment. Az ifjúsági egyesülések a férfiak-alkotta közösségekkel szemben sokkal fantasztikusabbak, állhatatlanabbak, változékonyabbak, de önzetlenebbek. Az ifjú önhangsúlyozásában részben előtte is új, nemrég ismertté vált énjének vidám vagy szemtelen, de nem mélyen gyökerező hangsúlyozása, sőt részben csak értékhangsúlyozás rejlik. az értékek rajongó szolgálata, amelyeket ő akar kíméletlenül, önmagát nem jobban mint mást kímélve, érvényességre juttatni; látszólag ebből az ifjúkori vonásból keletkezik később a férfi rideg kötelességtudata. A férfi lényegileg más viszonyban van az értékekkel. Kétségtelen, hogy az ő magabízása, önhangsúlyozása is, ha nem nagyon üres, részben értéktudatból, saját énje értékességének tudatából ered, másrészt viszont abból a tudatból, hogy énjének erejével értékeket valósíthat és valósít meg. Ezeket az értékeket becsüli: az igazi férfitudatban azonban mindig az a mozzanat is közrejátszik, amikor a szellem úgy tekint az értékekre, mint ugyan igen magas és méltóságteljes, de a valóságban az őket hordozó én nélkül érvényességre jutni képtelen lényegekre; ő az, aki azokat érvényesíti, aki azoknak tekintélyt szerez. A férfinak — nem a teljesen megérett bölcsnek vagy szentnek — még oly szerény értéktudatával mindig erős hangsúlyozású öntudatosság is párosul, míg az ifjúnak hetvenkedő öntudatossága is inkább gyöngye vagy nagyon érzékeny, ideális ént és titokban rajongó szeretettel őrzött

értéktudatot rejt, nagyon önzetlen érték kultusz szentélyét borítja. Az érett ifjú lélek jellegével szemben tehát a férfiszellem — nőknél is gyakran így nevezhető, máskor önmagában biztos női szellemnek — magabízóbb, a mellett azonban praktikus önmérséklettel, életrevalóbb erővel és nagyobb világi tapasztalattal rendelkezik. Az ifjúkori álmok romjain a férfi számára a józan, de szilárdan a földön, a világban nyugvó, e világi valóság emelkedik fel. Ezzel harcol, ezt gyűri le. ebben áll, lényegileg erre figyel.

A világ-élettel való ez a harc azonban sziszifuszi munka, mert a világ hullámai nem szűnnek meg az emberre rohanni és száz legyőzött hullám helyébe kétszáz támad. Ez végül a legnagyobb férfierőt is megőrli. Még ugyan külsőleg töretlenül, látszólag erősen és győzelmesen áll a szellem, de benne halkan remegni, peregni, morzsolódni, összereszkenni kezd: mindjobban érzi az erők fogyását, hanyatlását, megőrlődését. Még fenntartja magát, bár néha megrendül és összeomlás fenyegeti. Áll, eltökélve, hogy tragikus hősi harcát végigküzdi. De mint a rejtett forrásvíz a sziklát, úgy rágja szét lelkét a világi harcok, a végnélküli küzdelem végnélküli lelki fáradtsága. És végül egy új csapástól, sokszor egy önmagában egészen jelentéktelen hatás következtében összeroskad; a magabízó én lerogy és felkiált: «nem bírom tovább!» Néha lassan, ezer fájdalmas vergődés közepette megy végbe ez az összeomlás, de mindig elkerülhetetlen: mert az én nem önmagára épült és önmagára alapított magabízó álláspontja metafizikailag hamis. És minden metafizikailag hamis, hibás jelenség előbb-utóbb magán a valóságon törik szét. Így omlik össze a magabízó férfiszellem is és feladja magabízó erejét.

Ebben az önmegadásban azonban a szellem megnyerte a metafizikai igazságot és ezzel önmagát. És most újra feltámad, akár csupán az isteni fényben megvilágosítva, mint bölcs, akár pedig magától a lélekben megjelent Istentől betöltve, mint szent: lényegében mindig, csak az első esetben kevésbé személyre irányulva, tudatosan és hangsúlyozva, a második esetben teljesen Isten személyére irányuló tudatossággal és hangsúlyozással, Istenben bízva, újra transzcendens irányt véve. Ez az ideális, újra megifjult, teljesen

megérett öreg, akiben az ideális ifjúkori világ a férfi praktikus tapasztaltságától és világi ügyességétől támogatva újra feltámadt és Istennel magával vagy legalább is kegyelmével beteljesedett. Most a lélek egészen megmagvasodott, az Isten befogadására alkotott «edény» elnyerte tartalmát. Az összeomlásban önmagától és a világtól Istenhez fordult szellem immár betelt Istennel és vele vidáman és szeretettel áldva. megértően ismét a világ felé fordulhat, hogy annak Istent és szeretetét hozza tapasztalt és a mellett rendkívüli módon teremő tevékenység közepette.

Ezt a periódust rendszerint csak azok érik el már ebben az életben — néha igen fiatalon —, akik nagyon erősen törekednek Isten felé és akiknek hivatásuk van «e földön»; a legtöbbnél a testi öregség egybeesik a férfiszellem — vagy magabízó női szellem — lassú vagy gyorsabb összeomlásával és ez a testi halállal végződik, amikor a szellem előzetes önmegadása után bekövetkezik az Istenben való feltámadás a tiszta szellemi életben; ezért és fizikai tünetei miatt az öregséget rendszerint az összeomlás szomorú jelenségének szokták tartani. Mindamellett, hogy némely ember fejlődésében megáll és bizonyos mértékben az utolsó érett korszakot megelőző valamelyik periódusban megreked, más tekintetben azt is állíthatjuk, hogy ez a fejlődés alighanem minden normális embernél, még nagyon korán elhalóknál is legalább csirájában, nyomokban végbemegy, pl. csak egy igen primitív magabízó fellobbanásban és egy megadási vagy szeretet-érzelemben jelentkezik; csupán az etikailag legmagasabban álló szellemeknél következik egy, inkább csak énszerű realizmussal, semmint magabízóan hangsúlyozott rövid férfikor után a gyors, teljes érettség, az egészen gonoszak, romlottak pedig kezdettől fogva és vég nélkül mindig kíméletlenebb, üresebb és torzabb önistenítő magabízásba fúrják bele magukat, ezt sohasem akarják feladni és ezért önhibájukból sohasem is támadhatnak fel abból.

Tudjuk, hogy ezek a lelki fejlődésre vonatkozó megjegyzések csak egészen szakadozottak és fogyatékosak; alapján azonban alighanem eltalálják a lélek tényleges fejlődését. És ez jelenleg elég.

VIII.

Most pedig néhány határozott történetfilozófiai gondolat kifejtésére térünk át. Előre is hangsúlyoznunk kell, hogy eszünkbe sem jut az itt előadott gondolatokat egy minden oldalról támogatott történetfilozófia csak némileg is elégséges körvonalainak tekinteni; ebbe, amennyire tőlünk telik, később külön akarunk belefogni és azt szélesebb közgazdasági és társadalomtudományi alapokon, amelyekre itt nem térhetünk rá, kidolgozni. Itt csupán az a célunk, hogy a történeti fejlődésnek néhány szintén fontos és érvényes «vezérmotívumát» emeljük ki, különösen a jövőre vonatkozó megfontolásokra való tekintettel, amelyekkel ezeket a fejtegetéseket be akarjuk fejezni. A következő állítások részleteit szívesen hajlandók vagyunk megvitatni, sőt engedményekre is készek vagyunk, de fenntartjuk azt az induktív-reduktív úton nyert belátásunkat, hogy a bemutatásra kerülő elvi keretek nagyjából objektív meghatározó érvénységgel bírnak a történeti fejlődésre.

A kultúra szellemi jelentésű szellemi hatásoknak és hatóerőknek szervezete; az emberi kultúra az emberi szellemhatásokat és az ezeket létrehozó emberi lényeket foglalja magában. Az ember pszichofizikai lény, azaz szellemi természetű lelke van és teste, amely a természeti erőktől és az egyéni emberi szellemtől kialakított, egységes szellemi hatáskomplexumot hordozó anyag. Sokszor megkülönböztetik a kultúrát a civilizációtól és ezen az eszközök és szerszámok szerves összességét értik, amely amannak szolgálatára van rendelve. A kultúra ezzel szemben az együtttható szellemek és olyan szellemi hatásaik egységes összefüggése, amelyek végérvényes jellegűek, abszolút módon vannak meghatározva, «morális» szellemi értékkel és jelentéssel bírnak, azaz «önmagukban» jelentenek valamit és értékesek.

Minden kultúrában van immanens fejlődési erő: «entelechia», azaz egy átfogó összefüggés, amely a mindamellett pszichikailag egyedül önállóan létező és sok specifikus vonásban hasonló, illetve közös meghatározottságú alanyokat felöleli és önmagában is fejlődést, kibontakozást határoz meg

és ezzel rendelkezik. Ezt fejezi ki az a mondat, hogy minden kultúrának megvan saját egyéni élete.

A kultúra azonban nem ablaktalan monas : külső hatásokat megbír és magába fogad, sőt teljes életének céljából ezeket egyenesen megkívánja, amint maga is hat kifelé. Ezek a hatások elsősorban más kultúráktól, általában pedig az illető kultúrával szemben «idegen» hatóerőktől erednek. Így fogadják be az egyes emberi kultúrák egymás hatásait, az egész emberi kultúra — akár mint egy, akár mint sokféle — a természet hatása alatt áll és az egész világ kultúrája Isten hatását szívja magába, amely nélkül el kellene halnia.

Harmadszor a kultúrák nemcsak hatnak, hanem egyesek építenek is egymásra. Így már a természetben nagyszerű felépülést tapasztalunk, amelyre az emberi kultúra következetesen tovább épít ; ezt metafizikai vizsgálódásainkban az erők specializálódásának elve címén részletesen kifejtettük. Nem minden későbbi épít minden korábbira ; vannak különböző fejlődési vonalakra való elágazások, ahol azután csak a gyökerek közösek és az egyes ágak párhuzamosan fejlődnek és csupán kölcsönösen hatnak egymásra. Így vannak az emberi kultúrán belül is egymásra építő, de egymásra nem építő, csak párhuzamosan és erősebb vagy gyengébb, vagy semmiféle kölcsönhatásban kifejlődött kultúrák is. Például az európai, egyáltalában a keresztény kultúra a görögre és a rómaina épít, de nem a kínaira vagy a japánira, vagy a hindura, ezekkel a kultúrákkal azonban kölcsönhatásban áll.

Negyedszer a kultúrák mint egész alakok, valamint egyes határozmányaikban is alá vannak vetve az értékesség és a fogyatékoság különbségeinek, amint egyáltalában a világ minden jelenségét meghatározza ez a kettősség, vagy legalább is egyik tényezője ; de mindig megvan az a lehetőség, hogy a másik tényező is meghatározza. A fogyatékoság alapján mindig negatív módon határoz meg ; ezt is másutt ismételten és bőven kifejtettük. A fogyatékoságnak valamely kultúrában, mint egészben, ugyanaz a szerepe lehet, mint általában, hogy csak átmeneti, elmúló ellentétével erősebb pozitív, építő tevékenységre ingerel és így köz-

vetetlenül ártva közvetve használ, de lehetnek végérvényesen romboló következményei is; az előbbi esetben a kultúra számára végső fokon — sohasem önmagában és közvetlenül — előnyös, az utóbbiban a kultúra végül elpusztul miatta, feloszlik, szétzúzza önmagát vagy elfonnyad.

Az emberiség körében több jelentős kultúrát ismerünk. Így a keletázsiai, kínai-japáni kultúrát, amely lassanként külön kínai és külön japáni kultúrára differenciálódott, gyökerében azonban egynek, mégpedig kínai eredetűnek látszik. Szintén Ázsiában találjuk azután az indiai kultúrát, amelyben később az újabb buddhaista kultúraág erősen elvált az ősi brahmanisztikus kultúrától, bár azóta talán megint a hasonulás tünetei mutatkoznak az indiai buddhaizmusban. Tovább haladva nyugat felé, a nagy előázsiai kultúrákkal találkozunk, először a szumérok és akkádokéval, majd az asszírokéval és a babiloniakéval, azután a perzsák kevésbbé eredeti jellegű kultúrájával, amely főleg vallási téren hozott létre valami erősebben sajátos jelenséget, a zoroaszteri tanításokat. Afrika felé indulva rábukkanunk a vallásilag erősen sajátos zsidó kultúrára, végül pedig az egyiptomira; a szemita fönikiai-kartágói kultúrának is megvannak a maga sajátos vonásai. Európában először a hellén kultúra tűnik fel erősen, majd a római és végül a keresztény, amelyen belül sok nemzeti és kevésbbé nemzeti színezetű elágazás is van. Lényegében saját, külön kultúrának látszik azonban előttünk az orosz-szláv, bár kétségtelenül sokat örökölt a későbbi keletrómai és bizánci birodalom kultúrájából. Hogy a némileg még kulturálatlan modern Amerikából mi bontakozik ki, azt meg kell várnunk, az ó-amerikai kultúra azonban bizonyára nagyon magas és sajátos irányban fejlett fokon állt; újabban egy atlantiszi maya-kultúrát keresnek, mint amannak alapját, és ez hivatva volna az ó-világ kultúráihoz való átmenetelt is lehetővé tenni. Erősen sajátos veretű kultúra a mohamedán, bár az izlám keletkezéséről le nem mosható a kompilációs jelleg bélyege. Ezenkívül még más, többé-kevésbbé fontos és viszonylag független, vagy legalább erősen sajátos kultúrákat is felsorolhatnánk.

Ezek közül a kultúrák közül csak egyesek építenek egymásra, mások nem. Ezt az egymásraépítést természetesen nem szabad a kölcsönösség értelmében felfogni. Így kimutatható egy nagy kultúravonal, amely egyrészt az előázsiai kultúrákkal, másrészt a zsidó kultúrával kezdődik; az előbbi gyökér erősen alapjául szolgál a hellén és a hellenisztikus kultúrának, aminthogy ez alapvető hatásokat, de látszólag ilyen továbbépítés nélkül, fogadott magába Egyiptomból is, előbb főleg Krétán át, később közvetlenül Egyiptomban és Egyiptomból; az előázsiai kultúrák azonban sokkal közvetlenebbül hatottak a kisázsiai görögség útján, végül pedig Nagy Sándor birodalmában, úgy hogy itt egész kultúravonalunk számára lényeges továbbépítési jelenséggel van dolgunk és arra figyelemmel kell lennünk. Troeltsch ellenkező felfogására való tekintet nélkül. Nemcsak a hellenizmus és így a római és keresztény kultúra, hanem a klasszikus görög kultúra is minden jel szerint lehetetlen lett volna az előázsiai kultúrák nélkül, bár azoknak csiraszerű, de gazdag csiraképességű hatásait a legfrissebb eredetiséggel fejlesztette tovább. A zsidóság is erős előázsiai és egyiptomi hatások alatt állt. A hellén és a zsidó kultúra a csaknem minden közép-tengeri országot, legalább is a keletieket, kulturálisan erősen egységesítő hellenizmusban egymásba, majd a római kultúrába ömlenek, amelyből azután kiemelkedik a keresztény kultúra, a zsidó, görög és római elemeket új sajátosságában egyesítve és azon a germán népek friss és az úgynevezett román népek felfrissült erejével továbbépítve. Ezzel szemben a keletázsiai és az indiai kultúrák ezen a vonalon kívül esnek és a vele való érintkezések nem haladják meg a párhuzamos fejlődési vonalak között fellépő közönséges kölcsönhatás mértékét; inkább még az indiai kultúrának erősebb hellenisztikus megtermékenyítése vehető fel Nagy Sándor idejében, mint a megfordított jelenség. Az ó-amerikai kultúra is lényegében távol van a bemutatott kultúravonaltól, sőt — amint már említettük, az egyiptomi kultúra is, sokkal jelentősebb hatásai és a hellenizmussal való bizonyosfokú egybefonódása mellett is, a hellén-hellenisztikus világ részéről történt lényegbeli továbbépítés nélkül ön-

magában lezáródni látszik. Önálló, párhuzamos kultúrává fejlődött az izlám és talán az orosz kultúra is.

Ezek között a kultúrák között mindegyik rendelkezik egyes előnyökkel valamennyi többi fölött; mégis egyáltalában nem mind egyenlő értékű. A nélkül, hogy kevésre becsül-nők a kínai, az indiai, vagy a maya-kultúrának tőlünk el nem ért finomságait, mégis azt hisszük, hogy az általában szokásos önabszolutizálástól vagy a közmondásossá vált európai gőgtől mentesen, metafizikai és etikai mérlegelések és belátások alapján azt állíthatjuk, hogy mindezek között a kultúrák között csak a mi kultúravonalunk emelkedett alapvonalaiban tökéletességre, míg a többi kultúrát bizonyos alaphibák alól nem lehet felmenteni. Ebből azonban az következik, hogy míg amazok végül szükségszerűen önmagukba visszaomlanak, vagy alapjaikban teljes tökéletességre emelkedve, az egyetlen, minden értéket tökéletesen egyesíteni képes keresztény kultúrába mennek át, addig ez, és csak ez, végnélküli fejlődésre képes. Ezen a ponton bizonyára újra felhangzanak ellenünk a régen ismert ellenvetések és szemrehányások, amelyeknek megjelölését itt talán bizvást elhagyhatjuk; felfogásunk mellett mégis kitartunk, sőt azt hisszük, hogy azt metafizikailag és etikailag támogattnak tekinthetjük. További vitába itt nem bocsátkozhatunk, később egyszer bőven kifejtjük felfogásunk okait és az ellenvetésekre szóló válaszainkat. Itt csak egyet-mást kívánunk röviden megemlíteni.

A vallásnak minden kultúrában igen nagy, bizonyos mértékben végső és középponti jelentősége van: ez az illető kultúra szellemi kifejezésének legmagasabb és legteljesebb szintézise. Elveiből sokat ismerhetünk meg a kultúra szelleméből. Ezért most főképpen a vallás területéről választunk néhány példát. A buddhaista kultúrának és vallásnak kétségtelenül nagyon sok értékes oldala van. Ebben az összefüggésben azonban bennünket csak egy, de lényeges alappozzanata érdekel, amely egész struktúrájában lényegileg meghatározóan játszik közre: a nirvána-koncepció. Ennek a kultúrának a vallása e földön csak szenvedést és túlvilágot nem ismer és bölcs önmérséklés és az indulatoknak egy belső

nirvána-egyensúlyállapotban elért csillapítása útján a szenvedéstől való megváltást hirdeti, továbbá azt kívánja, hogy másoknak a siralomvölgyet résztvevő szeretettel enyhítsük, végül azonban — esetleg néhány lélekvándorlási időszak után — mégis a végleges elmúláshoz jut el, akár a buddhaizmus eredetének alighanem megfelelőbben materialisztikus elmúlásnak, akár brahmanisztikus befolyásra később feltett panteista jellegű visszatérésnek a mindenség szellemébe fogjuk ezt fel, akár teljesen szkeptikus és agnosztikus bizonytalanságnak a halál után következőkre vonatkozóan, ami praktikusán még bénítóbb minden további élet határozott tagadásánál: az ilyen kultúra pedig nem lehet minden oldalúan és teljes értékkel életképes. Mert az ilyen kultúra fia vagy leánya, ha elveit komolyan veszi, nem láthat maga előtt más, valódi cselekvési területet az életben, mint legfeljebb a vigasztalás hivatását: energikusan friss, végnélkül magasabbra törő felépítés az ilyen kultúrában lehetetlen, hiszen vallása elvileg tagadja a jövőt, és ezzel a mély kedélyt, ha nem éli vegetatív gondtalansággal életét, kétségbeesésbe hajtja, vagy rezignációra, türelmes és lényegében passzív önmegadásra kényszeríti. Ha mindenki komolyan venné a buddhaizmus világnézetét, akkor ennek híveivel ki kellene halnia; végnélküli fejlődés és reményteljes jövő alapját az ilyen elvileg reménytelen vallás nem nyújthatja. Ezért a buddhaizmus első idejében, amikor a súlyos indiai kaszt-kényszer ellen felszabadító reakcióként hatott, teremthetett kultúravirágzást, ennek azonban nemsokára el kellett sorvadnia és kultúrájának lassanként önmagába kell összeomlania. És aki innen esetleg még számunkra is a kultúra megújhodását reméli, csak arról tesz bizonyosságot, hogy az eszmék kultúrajelentőségével egyáltalában nincs tisztában. A metafizikátlan buddhaizmus különben a rendkívül erős metafizikai tehetségű indusok közé is csak igen kevésbé hatolt be, egyáltalában nem diadalmaskodott és inkább Ceylon szigetén éli csendes életét. Kínába és Japánba szintén eljutott és ott óriási mértékben elterjedt, de csak az ősi kínai és japán jelleggel kapcsolatban, amelynek elve — főleg Kínában — a türelmesség, a tolerancia volt.

Az elvi dolgokban való türelmesség sokak előtt a bölcsesség csodájának számíthat; valójában éppen ellentéte a bölcseségnek, mert halálos. Egyes esetekben lehetünk toleránsak, sőt többnyire azoknak kell lennünk, a másik jogát és sajátosságát szeretettel el kell ismernünk. Aki azonban elvekben toleráns, az gerinctelen és nem lehet teljesen eleven és aktív, mert voltaképpen elvtelen és így feltétlenül megvalósítandó értékeket és célokat sem ismer a bölcs nyugalomra vezető türelmességén kívül. Ahol ilyen elv évezredekig uralkodhatott, ott sok értékes dolgot érhettek el, végül azonban elernyedésnek, bénulásnak kell beállnia, mert a struktúra, az egység és ezzel az erő elvész. Japán aktívabb népe végül is energikusan lerázta magáról ezt a sohasem egészen elfogadott szellemi habitust és a mi civilizációnk felé fordult.

Ezekkel a távol ázsiai kultúrákkal és filozófiai-etikai-vallási elveikkel szemben az izlám annál aktívabb, sőt élesen tevékeny egészen az erőszakosságig. Egyenesen felállítja a külső erőszakkal való meghódítás elvét és harcosait a kismet tanításával és egy nagyon földi színű túlvilág érzéki örömeivel való biztatásával tüzei. Ebből eleinte nagy terjeszkedési erőnek és bensőségebb és a mellett képzeletben gazdag népeknek, mint amilyenek az arabok, akikre az izlám mintegy rá volt szabva, ettől a lendülettől magasra hajtott kultúra-fejlődésnek kellett származnia. Ez a tanítás azonban nem alkalmas a túrás, a vereségek, a kitartás idejében, mert akkor öl. Amikor egyszer a kultúra nagy virágzása el volt érve és kényelmes életet biztosított, akkor a kismet és az izlám érzéki bőkezűsége nemsokára az élvezetben való kellemes megpihenésre csábított; és a harcosnak, akit ez a tanítás hajtott, egészen össze kellett törnie, amikor egyszer vége lett a győzelmek sorának és a vereségek ideje kezdődött. Hiszen a kíméletlen harcban megőrlődött a legjobb átütő erő és a megvert seregeket Allah elhagyta és előírta nekik a pusztulás kismetjét; ebbe bele kell nyugodni és ezért legjobb haza, nyugalomra térni. Ez volt a törökök, amaz az arabok sorsa. És az újraébredő törökség ledobja az izlám köntösét és legalább külsőleg a mi viseletünket, a mi civilizációnkat ölti

fel. Csak a nehéz, merev kasztkényszertől megkötött, ezer törzstől szétszaggatott és az ezerfejű, ezerkarú, ezeralakú brahmanizmus úttalan és mértéktelen, túltengő spekulációitól megbénított Indiában, ahol a passzív módon megváltó buddhaizmus csődöt mondott, vonult be győzelmesen ez a végletes és külsőséges aktivizmus és csak itt tett szert tartós uralomra, mert nem lépett fel ellene nagyobb hatalom. Itt az aktivizmus még legkülsőségesebb alakjában is győzött. Ezzel megjósolta azt a győzelmet, amelyet egy későbbi, szintén külsőséges, de sokkal erősebb és borzasztóbb hatalom volt hivatva Ázsia keletén aratni, az a hatalom, amelyen az izlám nyugaton megtört. Ez a hatalom a mi civilizációnk.

Sokszor festették nekünk azelőtt a sárga veszedelmet a falra és azt mondták: a japániak, kínaiak, de az indusok és négerék és mások is végül megtanulják a mi technikánkat, egyáltalában külső, civilizációs «vívmányainkat» és azután azoknak a segítségével ráörnek az öreg mesterre, azt elözlilik és agyonütik. Csak később szólaltak meg más hangok is, közöttük a különben kissé óvatosan és nem szerfelett komolyan veendő Rabindranath Tagore, aki az indusoknak hagyományos Japán elleni haragjában megjósolta, hogy ez a magahasította szakadékba, amely régi kultúrája és új, utánzással átvett, de legmélyebb lényegétől idegen civilizációja között tátong, bele fog hullani. Újabban kezdik a sárga veszedelmet már kevésbbé komolynak tartani. Ez helyes is. Ámde csak kevesen látják az érem másik oldalát. Minél kevésbbé áll fenn számunkra a sárga veszedelem, annál inkább áll az, hogy a mi civilizációnk a sárga fajra, egyáltalában más kultúrák minden gyermekére borzalmas, halálos veszedelmet jelent. Mert tört rejteget a legcsábítóbb lepel alatt. Ez a civilizáció nem olyan szellemtelen, mint amilyennek látszik. De szellemei kísértetszerű halálszellemek mindazok számára, akik nem tudnak úrrá lenni rajtuk. Öreg mester műve, a mi kultúránké. Ez a mester azonban Goethe híres boszorkánymestere, akit szellemteremtényeivel egy inas sem üthet agyon, mert egyedül ő tud ezeknek a szellemeknek parancsolni, akik minden inasnak nyakára nőnek.

Nagy hiba a civilizációt mint valami interkulturális,

kultúráközi dolgot odaállítani, elváltan és függetlenül az azt teremtő kultúrától: mert az eszközök és szerszámok rendszerét, tehát a civilizációt minden kultúra a saját céljai és szellemi erői szerint teremti magának. És anyjától elszakítva meghal a civilizáció, a mienk azonban előbb még megöl minden idegen gazdát. A puskaport és sok minden mást már Kínában is régen feltalálták és a mi civilizációnk mégis csak minálunk jött létre: borzasztó erőszakossága nem is nőhetett és maradhatott meg más talajon, csak olyan végtelenül élet-erős, hatalmas, mély, belső forrásokból felfakadó szellemi tevékenységű és terjeszkedő törekvésű kultúra alapján, mint amilyen a görög-keresztény, különösen a keresztény kultúra; különben ennek a civilizációnak szellemi táplálék hiányában el kellett volna sorvadnia, vagy belső tartás nélkül önmagát kellett volna feldúlnia. Csak egy olyan etika és vallás alapján, amelynek az élet harc, küzdelem, amelyet szeretettel, de erősséggel is kell megvívni, hogy az örök győzelemre vezessen Isten bírásának személyes természetű, szeretettel teljes boldogságában, keletkezhettek a földi életküzdelemnek ilyen erőszakos eszközei; hiszen a kereszténység is azt parancsolja, hogy bár szeretettel, belsőleg, de mindenkit meg kell nyerni az üdvösségre. Milyen buddhaista vagy bölcsen türelmes kínai azonban az, aki léghajón és repülőgépen száguldoz az űrben, a szenvedést ágyútűzzel növeli és a nyugalmat megzavarja, és hogy illik Kínára a demokratikus, sőt a kommunista forradalom, amelyet többkevesebb sikerrel rátukmáltak? Hiszen ezek a mozgalmak autochton európai földön nőttek fel; még Oroszországra is részben csak rákényszerítették őket, ezért olyan végzetesek ott; igazi jelentésük a kínai kultúrától — nem úgy a kínai néptől, mint az emberiség egy részétől — egészen idegen. Hogyan illik össze a japáni ősz- és természetkultusszal vagy primitív buddhaizmussal a mi természettudományunk és technikánk? Hiszen saját kultúránknak ezek a teremtményei anyjuknak is nem egy nehéz órát szereztek! Mi úrrá leszünk rajtuk, a vad szellemeken szellemileg úrrá, mert nekünk megvan az a varázsvesszőnk, amely életre hívta és engedelmességre is szorítja őket: a keresztény val-

lásból és a keresztény filozófiából származtak és ez metafizikájával úrrá lehet és lesz rajtuk. Itt semmitől sem kell tartani. És amint elméletén, úgy a civilizációból eredt materializmus gyakorlatán is úrrá leszünk és azok maradunk. Jaj azonban annak az inasnak, aki vigyázatlanul felidézte ezeket a szellemeket. Ő áldozatul kell, hogy essék nekik, vagy megadja magát mesterüknek. Buddhaista, konfuciánus, sőt brahmanisztikus és mohamedán vallás és kultúra nem állhat meg a mi civilizációnk átvételével. Vagy ezt taszítja újra el, vagy pedig feloszlik tőle a befogadó kultúra, mert ennek a civilizációnak a gyakorlata mellett értelmetlenné válik. És valóban, Japán lassanként annyira materialistává lesz, amennyire mi sohasem voltunk és nem is lehettünk; ami nálunk a felületen mozgó jelenség volt, az ott behatol és feldúlja a néplélek mélyebb rétegeit, mert a régi kultúra ezzel a civilizációval, következményeivel és előfeltevéseivel szemben nem bír helytállni. Ha tiszteletreméltó régi, de metafizikailag hibás alkatával a mi legmélyebb lényegében metafizikailag igaz és ezért civilizációs tekintetben is végtelen erős kultúránknak nagyon is kézenfekvően valóságos anyagi gyümölcseivel összeütközésbe jut, akkor az idegen kultúra, amely a szellemnek nagyobb elzárkózási képessége folytán kultúránk szellemi ereje elől el tud zárkózni, áldozatul esik a kultúránkból sarjadt praktikus-technikai következmények nyers anyagi hatalmának. Civilizációnknak tőle elfogadott és neki ellentmondó jelenségei következtében el kell vesztienie alakító, művelő erejét, hitelét és el kell múltnia. Kultúrátlanná vált népnek azonban, különösen ha a mi csupán önmagukban materialisztikus színezetű civilizáció-szellemünk hatalmába került, meg kell halnia, ha nem veszi át kultúránkat is, mint létét megmentő szellemi alapot. Minket tehát a Kelet nem fenyeget. A mi civilizációnk azonban azt, ha valóban befogadja és megtartja, szükségszerűen tönkreteszi, vagy a mi kultúránk, azaz különösen a kereszténység területére vezeti.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

A KARTEL-KÉRDÉS.

A kartel-kérdés aktuálissá vált. Nálunk, Csonka-Magyarországon, a kartelekben keresik most a drágaság egyik főokát s ugyanakkor a gazdasági zavarok egyik gyógyszerét. Külföldi példákra hivatkozva, kartel-törvényt sürgetnek. A valóságban pedig sehol a világon igazi kartel-törvény, vagy rendelet nincsen; a jogszabályalkotás célja sehol sem a célutadatos kartelpolitika volt, hanem a gazdasági hatalommal való visszaélések megakadályozása. Más szóval: külföldön is csak a kérdés egyik oldalát igyekeztek megoldani. A legteljesebb szabályozás, az 1923-as német «Kartell-Verordnung» is a következő címet kapta: «Verordnung gegen den Missbrauch wirtschaftlicher Machtstellungen». Hozzátehetjük már most, hogy egyik külföldi jogszabályalkotás sem vált be teljesen, mert vagy hibás volt, vagy pedig nem kielégítő.

E tanulmány célja: a kartel-kérdés megvilágítása. Vizsgálni kívánjuk a külföldi törvényhozások bevált alkotásait és hiányait, hogy megállapíthassuk ezek alapján, van-e szükségünk egyáltalán kartel-törvényre és ha igen, milyen legyen az. Előfeltétele ennek természetesen az, hogy tisztában legyünk magának a kartelnek a természetével.

I.

Amilyen aktuális lehet a kartel, éppen annyira időleges is. A tapasztalat azt mutatja, hogy a kartelek sehol, soha nem állottak sokáig fenn; vagy felbomlottak, vagy pedig magasabbrendű szervezetté: részvényhelyettesítő társasággá alakultak át. Ezt a fejlődést láthatjuk Németországban, a kartelek igazi hazájában is.¹

¹ Beckerath: Kräfte, Ziele und Gestaltungen in der deutschen Industriewirtschaft. Jena, 1921.

Kérdés ezek után: mi az oka annak, hogy az Egyesült-Államokban már eredetileg inkább a kontroll-társaságok, Németországban pedig elsősorban a kartelek fejlődtek ki? A válasz egyszerű. A német fejlődés főoka az, hogy a tőke-ellátás nem bírt lépést tartani a nagyméretű ipari fejlődéssel. Részvényhelyettesítő társaságok létrejöttéhez pedig nagyobb tőke szükséges. Megemlíthető a németek nagy érzéke a szervezkedés iránt is. Hozzájárul ezután mindehhez az a körülmény, hogy az Unió a világnak nyersanyagokban leggazdagabb országa s így termelése természettől fogva alkalmas a vertikális kapcsolódásokra. Végül az Unió törvényhozása, a trust- és kartel-tilalom, szintén nem kis szerepet játszott a kontrolltársaságok kialakulásában.

Liefmann kimutatta, hogy már a háború előtt mennyire el voltak terjedve a kartelek Németországban. A háborúutáni zavaros viszonyok között a kartelek nagyrésze felbomlott. Beckerath a következőket mondja 1921-ben megjelent munkájában: «A kartel volt az eszköze annak, hogy a termelést az eladáshoz lehessen szabni. Ez a szervezet jelenleg hanyatlóban van; eltűnik, hogy a nagy koncerneknek és hatalmas vállalatoknak adjon helyet». 1922 decemberében pedig M. Romier állapította meg a *Journée Industrielle*-ben, hogy a nagy francia kartelek fokozatosan megszűntek.

Az 1920-as világgazdasági válság csaknem mindenütt elsöpörte a karteleteket.

Jelenleg a kartellálás újból erőre kapott, de már nem annyira nemzeti, mint inkább nemzetközi téren. A nemzetközi kartel előfeltétele természetesen az, hogy az illető iparág az egyes nemzetgazdaságokon belül is meg legyen szervezve. Ez a nemzeti szervezkedés azonban a gazdaságilag fejlettebb államokban ma már inkább részvényhelyettesítő társaságok, mintsem karteletek alakjában történik.

Közgazdasági szempontból a leglényegesebb különbség a kartel és a részvényhelyettesítő társaságok között az, hogy a kartel célja mindig a monopolhelyzet megteremtése, a részvénytársaság célja nem mindig az. További különbségek: 1. a kartelalakítás kevesebb tőkét igényel; 2. ezzel szemben a kartel rövidebb életű is. (Hozzájárul ehhez negyediknek az

a kézenfekvő különbség, hogy a kartel csak horizontális, míg a részvényhelyettesítő társaság úgy horizontális, mint vertikális kapcsolat is lehet.) Ma már egyébként sokszor nem is lehet határvonalat húzni a kétfajta vállalati tömörülés között. Újabban terjedni kezd egy átmeneti alakulat a kartel és a részvényhelyettesítő társaság között: az úgynevezett munkaközösség («Communauté de travail», «Arbeitsgemeinschaft»). Ezek nyersanyagtermelő vállalatok és feldolgozó iparágak egyesülései. Legjobb példa erre a Rohstahlgemeinschaft, amely a feldolgozó iparoknak visszatéríti a kivitt gyártmányokért a nyersanyagra kivetett vámot.¹ Ezt az eljárást különben már a háború előtt alkalmazta az *Alpine Montangesellschaft* is.

Kérdés már most: előnyös-e a fejlődésnek az az iránya, mely egyre erősebben vezet a karteltől a részvényhelyettesítő társaság felé?

Nyilvánvaló, hogy e fejlődésnek nem okvetlenül nagy előnyeivel szemben igen súlyos hátrányait konstatálhatjuk.

Kartel-alakulatban sokkal nagyobb az önállónak maradt vállalatok száma, mint részvényhelyettesítő társaságban. A kartel tehát tulajdonképpen a vállalkozói középosztály szervezete, míg a részvényhelyettesítő társaság éppen ezt a «középosztályt» semmisíti meg.² E körülmény helyes felismerésének kell alkotnia a céltudatos kartelpolitikának egyik főelemét. Ha egyáltalában alkotnak kartel-törvényt,

¹ Innen származik az Unió kincstári hivatalának az a rendelete, mely «a magán-kiviteli prémium» ellenében pótvámokat vetett ki. A németek szerint ez az intézkedés ellenkezik a Dawes-terv szellemével s hosszas tárgyalások után sikerült is 1926-ban a pótvámok felfüggesztését elérniök.

² Érdemes megemlékezni itt Tschierscky véleményéről: «Ich habe stets die Kartellentwicklung aus dem sozialwirtschaftlichen Gesichtspunkte in gesunden Grenzen mit dem Hinweis verteidigt, dass sie nach Lage der Sache das einzige Gegengewicht bietet gegen den andrängenden Hochkapitalismus mit Vergesellschaftung der Unternehmer zugunsten der Erhaltung eines Unternehmerrückstandes und damit notwendiger sozialer Aufstiegsmöglichkeiten auch für die mittellosen Volksschichten». *Wirtschaftsdienst*, 1927. április 1. szám, 164. oldal.

akkor annak nem szabad egyedül a fogyasztók védelmében kimerülnie. Nem minden alapnélküli tehát az a felfogás, melyet a kartel-törvény ellenzői szoktak hangoztatni. Szerintük a karteellenőrzés rendszere csak megkönnyíti a részvényhelyettesítő társaságok felé irányuló fejlődést. Akik ezt az álláspontot képviselik, azok csak egyről feledeznek meg, arról, hogy igazi «kartel-törvény», vagy kartel-rendelet még sehol sincsen. Jellemző, hogy még a legsikerültebbnek tekinthető 1923-as német rendelet sem tartalmaz megfelelő intézkedéseket, melyek sikeresen támogathatnák a karteleteket a magasabbrendű koncentrációs folyamatokkal szemben. Egyedül a rendelet 10-ik paragrafusa jöhetne itt számításba, de ez sem kielégítő.¹

Egyébként, mindenütt azt a fejlődést látjuk, amely a a karteltől a részvényhelyettesítő társaság felé vezet.

Az utolsó esztendőkből a kartelmozgalom újból nagy erőre kapott. A kartel az előfutárja a részvényhelyettesítő társaságnak, ahol az utóbbira nincsen elég tőke, ott a tömörülés egyelőre kartel alakjában történik. Az Európában jelenleg uralkodó nagy tőkehiány már egymagában megmagyarázza azt, hogy a tömörülés egyelőre miért történik kartel alakjában. Más kérdés persze az, hogy mi indította meg magát ezt a nagy szervezkedési folyamatot.

Az 1920. évi gazdasági világválság még nem ért teljesen véget. Csaknem mindenütt sikerült — óriási erőfeszítések árán — a termelés átformálása a békeviszonyokra. A termelők azonban nem találtak piacokat. A mezőgazdaságban a helyreállítás nem ment olyan gyors ütemben, mint az iparban; a valutarendezések, deflációk óriási hitelmegszorításokat

¹ E paragrafus ugyanis nemcsak a karteletekkel, hanem a «trust»-ökkel is foglalkozik. Rendeltetése az, hogy leküzdjön minden gazdasági önkényt, származzék az akár több vállalat csoportosításától, akár egy vállalat különleges helyzetéből. A 10-ik paragrafus lehetővé teszi a kartelbíróság számára azt, hogy bírálathoz tárgyává tegye mindazokat a szerződéseket, melyeket valamely előnyös gazdasági helyzetben levő vállalat harmadik személyekre rákényszerített; ha e szerződések fenyegetik a nemzeti vagy közérdeket, akkor a kartelbíróság közbeléphet.

jelentettek ; az inflációk pedig tönkretették Kelet- és Közép-Európa országainak vásárló erejét. A békeszerződések esztelen területi és gazdasági rendelkezései is útját állták az egységes javulásnak.

Mindezek következtében 1926 elején aránylagos túltermelés állott be Európa iparában.¹ (Legérezhetőbb volt ez a szénnél. A széntúltermelésnek persze más, speciális okai is voltak.) Innen az óriási munkanélküliség az ipari országokban.

A túlfeszített verseny, azután a dumpingnek és a kiviteli prémiumoknak rengeteg különböző formája ismét a horizontális tömörülések felé hajtotta a vállalatokat. E tömörülés azonban sok esetben már egyenesen részvényhelyettesítő társaságok alakjában történik,² másutt még kartellalakban. Mindkettőnek célja azonban közös : a kiélesedett konkurrenciára való tekintettel a termelési költségek lehető csökkentése : a racionalizáció.

Franciaországban, Belgiumban újból megalakulnak a régi kartelek s újak is keletkeznek.³ A luxemburgi ipar csaknem teljesen kartellálva van. Hasonló mozgalmat látunk Csehországban és Ausztriában. Csonka-Magyarországon 1927 elején a kartelek száma megközelíti a száz-at. Romániában nagy szindikátusok alakulnak ; főleg a kőolajban és a cukorban. Koncentrációkat látunk Lengyelországban, a balti államokban és Svédországban. Olasz- és Spanyolországban az állam igyekszik elősegíteni, sőt kötelezővé teszi a kartellálást bizonyos termelési ágakban (elektromos energia, szén).

Mindezek az országokénti tömörülések azután nagy

¹ Lásd erre vonatkozólag a Nemzetek Szövetségének kiadványát : *Mémoire sur la Production et le Commerce*, Genève 1926 okt., azután a Balfour-féle jelentést (*Survey of overseas markets*, London 1925.).

² L. Georg Bernhard : *Der horizontale Trust*. *Magazin der Wirtschaft* 1925, 42. szám, 1409—1413. old.

³ L. Roger Conte : *Les ententes industrielles internationales* Paris 1927. A Chambre de Commerce Internationale kiadványa. 21. oldal.

nemzetközi alakulatokká igyekeznek összekapcsolódni; a hatalmas nemzetközi kartelek száma az utolsó két év alatt megsokszorozódik. Ösztökélője e nemzetközi kartellálásnak a vámtarifák stabilitásának a hiánya. Mind az országokénti, mind a nemzetközi tömörüléseknek általában nyomós indító oka az a körülmény, hogy a háborút követő évek valutáris és egyéb zavarai, a folytonosan váltakozó vámtarifák csaknem lehetetlenné teszik a gazdasági számítást. Úgy látszik, mintha a gazdasági élet természetsszerűleg keresné betegségére a legmegfelelőbb gyógyszert. A gazdasági zavaroknak, az anarchiának, más szóval a nagy konjunkturális hullámzásoknak legjobb ellenszere: a piac lehető szabályozása, azaz a termelésnek a fogyasztáshoz való szabása. A nagy konkurenciának s a fogyasztók csökkent vásárlóképességének legjobb ellenszere pedig: a termelési költségek csökkentése, vagyis a racionalizáció. Mindkettőnek — mind a termelés és fogyasztás összeegyeztetésének, mind a racionalizációnak — közös az eszköze. Ez az eszköz: a magasabbrendű ipari szervezet, úgymint a kartel és a részvényhelyettesítő társaság.

II.

«A konjunktúra lényegében piaci probléma.»¹ Munkamegosztás esetében az egyes gazdaságok sorsa a piactól függ. Maga a konjunktúra nem más, mint kölcsönhatása azoknak a gazdaságoknak, melyeket a piac egybefűz. E kölcsönhatások adják meg a ritmust, a fázisok egymásutánját.

A nagy kilengések azonban válságokkal, rázkódásokkal és összeomlásokkal járnak. Az egyes hullámzásokban nagy szerepet játszik az a körülmény, hogy a gazdasági számítás nem volt helyes. Másrészt: éppen a hullámzások teszik lehetetlenné a megfelelő gazdasági számítást. A spekulációs nyereségnek tág tere nyílik. Ez a jelenség s az erre irányuló törekvés azonban a nemzetgazdaságnak hasznot nem jelent.²

¹ L. Heller Farkas: *Konjunktúra-elmélet és konjunktúrakutatás. Közgazdasági Szemle* 1927 január. 15. 1.

² L. Spitzer: *La rationalisation et les cartels*. Genève 1927.

A kartelek egyik nagy előnye az, hogy képesek a termelést a fogyasztáshoz szabni s szabályozzák ezáltal a piacot. Csökkentik a konjunktúra-hullámok kilengését. Emelkedő konjunktúrának főoka mindig az, hogy túlméretezték a termelési berendezéseket. Szükség esetén azután az álló tőkét nem lehet ugyanúgy csökkenteni, ahogyan a fogyasztás csökken. Viszont: az álló tőkéhez megfelelő üzemi tőke is szükséges volna; válság esetében ennek az előteremtése rendkívül nehéz.

Kézenfekvő, hogy a kartellálás nagy mértékben csökkentheti mindezeket a bajokat. A kartel sokkal könnyebben jut üzemi hitelhez, mint az elszigetelt vállalat. A kartel elejét veszi az álló tőke túlságos megnövekedésének, sőt, ha a kartel csak a válság pillanatában jött létre, még mindig megakadályozhatja a nagyobb megrázkódtatásokat.

Tegyük fel, hogy valamely nyersanyagkartel válság idejében is fenntartja azt az eladási árat, amelyet emelkedő konjunktúrában szabott meg. Mi lesz ennek a következménye? A feldolgozó iparokat egyik oldalon a fogyasztóképesség csökkenése s az ebből előállott ársüllyedés nyomja; a másik oldalon nem képesek a nyersanyagbeszerzési árat ennek megfelelően leszállítani. Ezek az iparok tehát sokkal hamarabb fogják csökkenteni termelésüket, mint tennék akkor, ha önkényesen leszoríthatnák a beszerzendő nyersanyagárat is. Nos, ez a körülmény éppen megfelel a közgazdaság érdekeinek, hiszen ilyen módon a kilengések csak csökkenni fognak.¹

Felesleges részletezni a kartel stabilizáló hatásának az előnyeit. A munkások életfenntartása biztosabb; nincsenek kitéve annak, hogy máról-holnapra elbocsájtják őket. A nagy árhullámzások csökkenésével kisebbbednek a folytonos eltolódások a jövedelemeloszlásban; ennek a jelenségnek a jótékony hatásáról külön tanulmányt lehetne írni.

Mindössze két tisztázandó kérdés merül itt fel:

1. a kartelek befolyásolják a piacot és stabilizálják az árakat. Ez a hatás jótékony. Kérdés azonban: nem történik-e

¹ L. részletesen Wiedenfeld: *Les cartels et les trusts*. Genève 1927.

ez az árstabilizálás túlságosan magas színvonalon, azaz : nem élnek-e vissza a kartelek az ő monopolisztikus helyzetükkel a fogyasztók rovására?

E kérdéssel alább foglalkozunk a III. részben.

2. A másik, tisztázandó kérdés a következő :

Amint láttuk, a kartelek csökkentik a konjunktúra-hullámokat. Ez a hatás rendkívül előnyös. A gazdasági élet teljes állandósítása azonban a haladás megakadását is jelenthetné.¹ Konjunktúramentes gazdaság egyértelmű volna a gazdasági élet stagnálásával ; gazdasági haladás csak konjunktúráváltozás révén lehetséges.

«A (konjunkturális) körforgás kényelmetlenségei az az ár, melyet a társadalom a gazdasági haladásért fizet.»² Kérdés : vajjon a kartelek által teremtetett stabilitás nem jelenti-e a gazdasági haladás megszüntét?

Már rövid meggondolás is oda vezet, hogy ez a veszély közvetlenül csak akkor fenyegetne, ha minden termelési ág teljesen kartellálva volna. Ez pedig lehetetlenség. A gazdasági élet ezer vonatkozásaiban viszont, még ha teljesen kartellálva van is valamely iparág, ez az iparág a piac révén még mindig ki volna téve bizonyos konjunktúra-hullámoknak, melyek más termelési ágakból származnak. Magas vámtarifával körülvett, kisebb fogyasztóterületeken természet-szerűleg könnyebben előfordulhat az, hogy egyes iparágakat teljesen kartellálnak. A gazdasági élet stagnálását azért ez még nem jelentheti. De nem jelentheti okvetlenül az illető iparágakban sem a gazdasági haladás megszüntét. A technika újabb és újabb találmányai folytonosan követelnek bizonyos újításokat, hiszen ellenkező esetben a kartel ki van téve annak, hogy kartelenkívüli versenytárs lép fel. Kis fogyasztóterület esetében persze ez a lehetőség inkább csak elméleti. Egy másik körülmény azonban kartel esetében is biztató záloga a gazdasági haladásnak. Ha ugyanis árkartelről van szó, akkor az egyes vállalatok csak úgy növelhetik a nyereségüket, ha csökkentik a termelési költséget, ez pedig

¹ L. Heller Farkas id. tanulmánya. 18 old.

² L. u. o.

csak a technikai és szervezeti javítások révén lehetséges. Ilyen módon a racionalizálás kérdéséhez értünk.

A gazdasági stagnálás veszélye tehát csak oly karte-
leket fenyegethet, melyek magas vámvédelem alatt, kis
fogyasztói területeken keletkeztek, olyan termelési ágban,
ahol a technikai újításnak lényeges szerepe nem lehet. Ilyen
iparág pedig kevés van.

A racionalizálás kérdésének megismeréséhez lássuk min-
denekelőtt a munka tudományos alapon való megszervezé-
sének a lényegét (scientific management). Alapelve ennek :
a termelés stabilizációja. Eszközei erre :¹

1. A gyártás terén a standardizálás, a munka lehető leg-
célszerűbb felosztása. Jó példa erre Fordnak a rendszere.

2. A kereskedelmi téren : az eladás szabályozása, lehető
egyenletessége. Ez persze feltételezi az egyes piacok igen
alapos ismeretét is.

3. Az igazgatás legcélszerűbb szervezete.

4. A munkaviszonyok megfelelő rendezése, ami szintén
előfeltétele a termelés stabilitásának.

E célok elérésére jelenleg egyetlen alkalmas eszköz :
a magasabb rendű ipari tömörülés (kartel- és részvényhelyet-
tesítő társaság). Person felveti azt a problémát, vajjon nem
volna-e lehetséges a kartelek helyett más eszközt is találni,
tekintve, hogy a kartelek árpolitikája egyes országokban
támadásoknak van kitéve. Adós marad azonban a válasz-
szal, hogy kartelek és részvényhelyettesítő társaságok hiá-
nyában a tudományos alapon való munkaszervezés gyakor-
latilag hogyan vihető keresztül. Amíg más eszközt találni
nem sikerül, addig kénytelen lesz a gazdasági élet megelé-
gedni a jelenlegivel. A kartelálásnak mindenesetre meg van
az a nagy előnye, hogy monopolhelyzetet teremtve, feles-
legessé teszi a reklámot s az ügynökök nagy részét. Ez
jelentős pénzmegetakarítás.

Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy a racionalizáció
szempontjából a részvényhelyettesítő társaság, vagy a fúzió

¹ H. S. Person (a newyorki «Taylor Society» igazgatója):
Scientific management and cartels. Geneva 1927.

előnyben van a kartellel szemben. Németországban 1%-kal csökkentették 1926-ban a fuzionálás költségeit, hogy megkönnyítsék a folyamatot. Úgy látszik, ott újabban nem félnek attól, hogy ha egyes iparágak pár ember kezében összpontosulnak, akkor az illetők visszaélnék helyzetükkel. Ellenkezőleg, az uralkodó vélemény az, hogy egyedül a részvényhelyettesítő társaság alkalmas a «fordizmus» gyakorlati keresztülvitelére. Ez az alakulás ugyanis kiküszöböli a nem eléggé jövedelmező vállalatokat, melyeknek védelmezője éppen a kartel. A racionalizálás szempontjából tehát az úgynevezett «horizontális trust» haladás a kartellel szemben.

De azért elhamarkodott volna az az állítás, hogy a kartelek nem képesek megfelelő racionalizálásra. Árkartelek esetében természetes, hogy a vállalatok csökkenteni igyekeznek a termelési költségeket. Kontingentáló kartel azonban szintén erős ösztönzője lehet a racionalizálásnak. Ha pl. az eladható szén kontingentálva van, akkor a felesleget fel lehet használni vas- és acélgyártásra; ha ez utóbbit szintén kontingentálták, akkor elektromos energia, vagy gáz előállítására, stb. A központi eladó-irodával rendelkező kartelek nagyban csökkentik a közvetítői költségeket azáltal, hogy az eladónak mindig a legközelebb eső termelési telepről juttatnak árut stb. S ami végül a termelés stabilizációját illeti, ezt megfelelő helyzetben a kartel éppen úgy keresztül tudja vinni, mint a részvényhelyettesítő társaság.¹

Ezért érthető a káliumnak és a szénnek állami alapon való kartellálása Németországban, továbbá a hasonló szellemű olasz és spanyol kísérletek.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a kartelnek gazdasági szempontból két elvitathatatlan előnye van: a stabilizáció és a racionalizálás. Más kérdés azonban az, hogy mekkorák azok a hátrányok, amelyek a kartelek árpolitikájából származnak.

¹ I. Spitzer i. m.

III.

Rousiers szerint a monopolhelyzetnek előfeltétele az, hogy valamely termelési ágban legalább 90%-a egységes szervezetben legyen.¹ A német kartel-rendelet még tovább megy, amennyiben 97%-ot jelöl meg határ gyanánt.

A monopolhelyzethez nem szükséges az, hogy valamely termelési ágban az egész világ összes termelői 97%-ig egyesítve legyenek. Általában elegendő az, ha a termelők valamely nemzetgazdaságon belül egyesülnek. Az illető vállalatokat ugyanis védik a külföldi versennyel szemben : 1. a szállítási költség. 2. a vám és egyéb esetleges forgalmi korlátozások, 3. az a körülmény, hogy a külföld esetleg hasonló minőségű árut előállítani nem tud.

A protekcionisták szerint a védvámok ártatlanok a kartelképződésben, hiszen kartel védvámok nélkül is létrejöhethet. Különösen hivatkoznak ilyenkor Angliára, továbbá a nemzetközi kartelekre. Tény, hogy már a háború előtt is jöttek létre Angliában vállalati tömörülések ; ezek azonban csak két esetben alakulhattak meg : vagy, mert a szállítási költségek előnyt biztosítottak az angol termelőknek a külföldi versennyel szemben, vagy pedig azért, mert a külföld megfelelő minőségű árut előállítani nem tudott. Legjobb bizonyosság erre az, hogy Angliában azokban a termelési ágakban, ahol a szállítási költségek alacsonyak voltak, a kartellálás nem sikerült.²

A magas szállítási költségek tehát előmozdítják a kartellálást ; ha most ezekhez még védvám is járul, akkor a belföldi piacokon még nagyobb a lehetősége a monopolium megteremtésének, azaz : a kartellálás még inkább kifizeti magát.

¹ Rousiers : *Les cartels et les trusts et leur évolution*. Genève 1927. 11. l. Ez persze meglehetősen önkényes beállítás, hiszen monopoliumról beszélhetünk még akkor is, ha valamelyik eladó oly tekintélyes áru mennyiség felett rendelkezik, hogy a piaci árat befolyásolni képes. L. részletesen : Pigou : *Wealth and Welfare*. London 1922.

² L. Hermann Levy : *Monopole, Kartelle und Trusts*. Jena 1927. 171. l.

Másik kérdés az, hogy milyen iparágak azok, melyek leginkább alkalmasak a kartellálásra.

Rövid áttekintés meggyőz bennünket arról, hogy ezek elsősorban a nyersanyagokat és részben a félgyártmányokat előállító iparok. Kérdés: mi ennek az oka?

Mindenekelőtt: ezek a termékek nagy tömegben, egyöntetűen állíttatnak elő; ha tehát termelésük nagyipari szervezetben történik, akkor a termelési költségek igen nagy mértékben csökkenthetők. Ezekben a termelési ágakban tehát a nagyipari tömörülés akkor is kifizetheti magát, ha nem egyesíti az összes vállalatokat. Legjobb példa erre az United States Steel Corporation. Ez az Unió egész nehéziparának mindössze 75%-át egyesítette; monopolhelyzet tehát itt a látszat szerint nincsen. Mentől inkább megerősödött a Steel Corporation szervezete, annál kevesebb százalékát egyesítette magában az Unió nehéziparának. Mutatja ezt a következő összeállítás:

A «Steel Trust»-höz tartozott az Unió nehéziparából:

	Ásványok %	Nyersvas %	Acél %
1908-ban.....	46,3	43	57
1916-ban.....	41	44,6	50
1919-ben.....	42,1	44	50,3
1925-ben	44,9	39,9	42,8

«A Steel Trust ereje tehát nem monopolisztikus helyzetéből származik, hanem szervezetéből s abból, hogy az utóbbi révén sikerült termelési költségeit csökkenteni» mondja Rousiers.¹

Rousiersnek ehhez a kijelentéséhez azonban meg kell jegyeznünk valamit, ami arra mutat, hogy bizonyos értelemben azért az amerikai acélegyesülés is monopolisztikus jellegű.

Ha valamely kartel vagy részvényhelyettesítő társaság az árakat magas színvonalon tartja, akkor mindig fennforog a lehetősége annak, hogy újabb vállalatok fognak alakulni a kartelen kívül, hiszen a magas piaci árak nyereséggel kecse-

¹ L. Rousiers id. m. 12. old.

tetnek. Mivel azonban — amint ez a Schüller-féle védvamos elméletből ismeretes — a termelés kiterjesztése mindig a termelési költségek emelkedését jelenti, azért ezek az újabb vállalatok magasabb termelési költségekkel fognak dolgozni, mint a kartel. Ez az eset az amerikai nehéziparban is. A Steel Corporation mellett a független vállalatok egész sora keletkezett; ezek azonban csak emelkedő konjunktúra mellett tudtak dolgozni, depresszió idejében nem. Liefmann joggal nevezi őket «Reservefabriken»-nek.

A védvamos országokkal szemben igen különös fejlődést látunk Angliában. Ott ugyanis monopolisztikus szervezeteket elsősorban a nagyértékű készgyártmányok területén látunk.¹

Mi ennek az oka? Ha vámvédelem nincsen — aminthogy Angliában háború előtt egyáltalában nem volt — s a szállítási költségek alacsonyak, akkor a külföldi versennyel szemben csak olyan iparág van védve a belföldi piacon, amely iparág az illető árut vagy olcsóbban, vagy jobban tudja előállítani, mint a külföldi termelők. A korábbi fejlődés révén Angliában egész csomó feldolgozó iparág került óriási fölénybe a kontinenssel szemben s így ezekben az iparágakban kifizette magát a kartellálás.

A nemzeti kartelek létrejöttének előfeltétele tehát mindig az, hogy az illető iparágban lehető legyen a monopolisztikus helyzet megteremtése, azaz ne fenyegeessen a külföldi verseny. Részvényhelyettesítő társaság alakulhat tisztán a racionalizálás céljából is. Ugyanezt a célt a kartel is követi, de csak racionalizálás céljából kartel meg nem alakul. A kartel célja mindig: lehetőleg a monopolhelyzet megteremtése.

Itt van a másik oka is annak, hogy Angliát kivéve, a kartelek túlnyomórészt nyersanyagok és félgyártmányok területén alakultak. A készgyártmányokból ugyanis nehezebben veszi fel a piac a megdrágított árut, mint nyersanyagokból és félgyártmányokból. Utóbbiaknál tehát sokkal inkább rentábilis a monopolista árpolitika: «kis forgalom, magas árak».²

¹ Lévy: *Monopole, Kartelle und Trusts*. Jena 1927. 276. l.

² Lévy: *Stahlindustrie*. 251. l.

A fentiek után most már nem lehet kétséges az, hogy miként használják ki a kartelek a monopolhelyzetet.

Újabban, a kartelvitában ismét hallottuk idézni Schmolert: «A kartelek olyan mértékben áldást hozóak, vagy károsak, amilyen mértékben él vezetőikben a mérséklet és a közgazdasági harmónia megbecsülésének a tudata».

Feltehető, hogy magas kultúrájánál és objektivitásánál fogva ezt a «mérsékletet» elsősorban Angliában fogjuk megtalálni. Nézzük tehát, milyen a helyzet ottan. Az 1919. évi *Report on Trusts* a következőket mondja: «A legtöbb vállalati tömörülés azzal a kimondott, vagy rejtett céllal jött létre, hogy emelje az árakat».¹ Majd hozzáteszi: «Ha a nyersanyagok ára esik s a technikai berendezés javul, akkor korántsem elegendő az, ha valamelyik trust kijelenti: mi nem emeltük az árakat. A kérdés sokkal inkább az, hogy vajjon magasabbak-e most az árak, mint volnának a monopolisztikus egyesülés nélkül».²

A «sótröszt», amely 1888-ban alakult meg Angliában, azzal kezdte működését, hogy 1 tonna só árát az addigi 2 *sh* 6 *d*-ről 10 *sh* 6 *d*-re emelte.³

Ezek után nem is érdemes az amerikai kontroll-társaságok árpolitikájáról beszélni; a Standard Oilnak és a borax-egyesülésnek e téren követett működése közismert.⁴ A német káliumkartelek a 80%-os klórkálium árát, amely 1878-ban 9.2 *M*-ra süllyedt, 1896-tól 1906-ig állandóan 14.25 *M*-án tudták tartani.⁵

Minél nagyobb a monopolisztikus helyzetből húzható előny, annál hamarabb határozza el magát a konkurrensnek bármily nagy száma arra, hogy tömörüljön.

¹ *Report of Committee on Trusts*. London 1924. Ministry of Reconstruction. 24. old.

² U. o.

³ L. Macrosty: *The Trust Movement in British Industry*. London 1927.

⁴ L. *Report on the Petroleum Industry Part. II*. Washington 1907. p. XXXVII és XL., továbbá: *Mineral Resources*, Washington 1906 1095. l.

⁵ Paxmann: *Wirtschaftliche Verhältnisse der Kaliindustrie*. Berlin 1907. 183. l.

Jó példa erre a német cukorkartel története.¹ 1900-ban alakult meg a Deutsches Zuckersyndikat és a Syndikat der deutschen Zuckerraffinerien. 450 vállalat tartozott hozzájuk. Amint azonban a bruxellesi cukorkonvencio folytán megszűntek a kartellálásra biztató előnyök (a kiviteli prémiumok és a magas vámok), a kartel azonnal felbomlott.

Szabadkereskedők és védvamosok egyaránt szokták hangoztatni a vállalati tömörülések előnyeit. Előbbiek szerint azonban a szabad árucseré esetében a karteleknek csak az előnyei érvényesülnek. Szabadkereskedelem mellett ugyanis — szerintük — az árak emelésének előbb-utóbb gátat vet a külföldi konkurrencia.²

Angliából felhozott példáink mutatják, hogy ez a fel fogás teljesen téves. Kartellálás, vagy részvényhelyettesítő társaság védvámok nélkül is tereníthet monopolhelyzetet, ha 1. vagy a szállítási költségek magasak, 2. vagy a külföld hasonló minőségű árut előállítani nem tud. Hogy azután az angol tömörülések ezt a monopolhelyzetüket miként használták ki, arra nézve szintén láttunk példákat. A védvámok tehát fokozhatják a kartelek áremeléseit, de nem kizárólagos okai azoknak.

¹ Schuchart: *Die deutsche Zuckerindustrie*. Leipzig 1908. 138—139. l.

² Így Brentano szerint «a szabadkereskedelem arra korlátozza a kartel tevékenységét, hogy az csak előnyös legyen». (*Die beabsichtigte Neuorganisation der deutschen Volkswirtschaft*. 1904. 278. l.). Hasonló a felfogása Dietzelnek *Sozialpolitik und Handelspolitik*. 1902, 23. l.). — Pierce szerint: «kétségtelen, hogy trustök úgy szabadkereskedő, mint védvamos országokban alakulhatnak. Az előbbiekben azonban a trust által elért megtakarítások a redukált árak révén a fogyasztók javát szolgálják, míg a protekcionista országokban a fogyasztók magas árakat fizetnek s a vállalkozók jutnak nagy nyereséghez». (*The Tariff and the Trusts*. New-York 1907.). — Hirst véleménye a következő (*Monopolies, Cartels and Trusts*): az angol kartelek és részvényhelyettesítő társaságok nem képesek az árat a «természetes nivó», azaz a behozatali árnivó fölé emelni.

A fenti fejtegetések kimutatták e nézetek téves voltát. Az előbbieknél sokkal tárgyilagosabb álláspontot képvisel a *Statist* 1924. júl. 26-iki számában (*The Trust Movement in British Industry*). Ő a szabad kereskedelmet csak «korlátozott biztonsági eszköznek» tartja.

Persze, ha valamely kartel megalakulása a nyilvánosság előtt történik, akkor a vezetők Angliában sem mulasztják el annak a hangsúlyozását, hogy céljuk távolról sem az ár-emelés. Néha azonban különös vallomásokkal találkozunk. A Calico Printers Associationt három évi fennállás után át kellett szervezni. Az erről szóló jelentés többek között a következőket mondja: «Ha nagyszámú vállalatot egyesítenek . . . akkor már nem lesz annyira szükséges a külső verseny leküzdése. Ennek következtében az üzem gazdaságos vezetésére már nem helyeznek olyan nagy súlyt. A főcél: mennél magasabb áraknak a megszabása.»¹

Kartelbarátok, így a francia Rousiers, szívesen hangsúlyozzák azt, hogy a karteleknek ez a rabló árpolitikája csak régente érvényesült, mikor még a termelőket és a közvéleményt nem hatották át «egészséges erkölcsök» (*l'assainissement des moers politiques*).

Rousiers szerint ezért éles különbséget kell tennünk a hasznos vállalati tömörülések és a zsarolók között s a törvényhozás célja az utóbbiak ellenőrzése és helyes vágányba való terelése volna.

A monopolhelyzetről szóló részben láthattuk, hogy ez a felfogás teljesen hibás. Téves volna, ha minden kartelt kizsákmányolónak tekintenénk; másrésztől azonban kétségtelen az, hogy 1. kartel mindig azért alakul meg, hogy monopolhelyzetet teremtsen, 2. a kartel ezt a monopolhelyzetet mindig igyekszik a lehetőség szerint kihasználni. A különbség a régebbi, kimondottan rabló kartel- és trust-politikával szemben mindössze az, hogy a mai kartelek vezetőiben — kivételeket leszámítva — már sokkal több a gazdasági áttekintőképesség (amit egyébként éppen a régebbi kartelek révén nyert tanulságok adhattak meg) s ezért tudják azt, hogy bizonyos fokon túli áremelések a fogyasztás túlságos csökkenését idézik elő. Hozzájárul ehhez az a körülmény, hogy a legtöbb állam törvényhozása gondoskodott már arról, hogy a kartelek árpolitikája a nyilvánosság előtt rejtve ne maradjon. A karteleknek az a beállítása azonban, hogy ezek a szerve-

¹ Lévy: *Monopole, Kartelle und Trusts*. Jena 1927.

zetek nem áremelések, vagy az árak erőszakos fenntartása céljából alakultak, hanem az egyes vállalatok csak azért mondtak le szabad mozgásukról, hogy magasztos közgazdasági feladatokat hajtsanak végre, ez olyan állítás, melyet pártatlan és alapos angol vagy német író soha meg nem kockáztatott volna.

A petroleum- és a hús-«trust» a legjobb példái annak, hogy a nagy nemzetközi tömörülések részéről igenis komoly veszélyek fenyegethetnek. Utóbbi több mint 500 vállalatot kontrolál az Egyesült-Államokban, 40-et Kanadában, továbbá nagy csomót Argentínában, Braziliában, Uruguayban, Angliában, Franciaországban stb. Ilyen módon uralodik az egész világ exportálható húsmennyiségének több mint felén.

A vállalati tömörüléseknek egy határozott hátrányát vagyunk tehát kénytelenek itt konstatálni. Nem szabad persze figyelmen kívül hagyni bizonyos momentumokat.

Itt van először is a Ruhrvidéki nehézipari egyesülés példája. Ez a részvényhelyettesítő társaság kimondottan az árleszállítást igyekszik keresztülvinni; igaz, hogy ezt saját érdekében teszi.

Figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a vásárlók szintén egyesülhetnek a termelőkkel szemben; jó példa erre a kaucsuk-küzdelem.

Ezek szerint a kartelleknek (s még inkább a részvényhelyettesítő társaságoknak) a következő hátrányait sorolhatjuk fel:

1. árpolitikájuk veszélyeztetheti a feldolgozó iparok exportképességét;
2. veszélyeztetheti a fogyasztók érdekeit;
3. a vállalati tömörülések — nagy hatalmuknál fogva — veszélyt jelenthetnek a munkásokra is.

Lássuk részletesebben e hátrányokat:

Az eddigiekben két körülményt sikerült megállapítanunk: először, hogy kartellálás többnyire nyersanyagokban és félgyártmányokban történik, másodszor, hogy a kartellek rendszerint képesek az árakat magas színvonalon tartani. Nyilvánvaló ezek alapján az, hogy a kartellek bizonyos ese-

tekben veszélyeztetik a feldolgozó iparok exportképességét. Ez a veszély még fokozódik a dumping révén.

Előfordulhat, hogy a konkurens külföldi feldolgozóipar a dumping révén olcsóbban jut nyersanyaghoz, mint a belföldi gyáros. Érdekes példákat hoz erre fel Viner.¹ Ismeretes az 1925—26-os szénválság idejéből az az eset, mikor Angliában olcsóbb volt a német szén a belföldinél, Berlinben viszont angol szénnel fűtöttek. A nagy szállítási díjak ellenére előfordult már az, hogy Amerikában a német drótszög volt olcsóbb, Németországban pedig az amerikai.² Ez az utóbbi eset már tipikus karteldumping.

Általában a következő okfejtéssel találkozhatunk:³

Vámok és belföldi kartelek dumpingot eredményeznek. A dumping nemzetközi kartelre vezet. Nemzetközi kartelek eredménye viszont: dumping harmadik piacokon. Ez ismét további vámemelések szülőoka. A vámemelések folytán újabb termelők jelentkeznek s így a végeredmény: túltermelés a világgazdaságban. E bajon csak a nemzetközi termelői kartelek segíthetnének; ezek azonban nehezen alakulnak meg. A világgazdasági racionalizálás pedig csaknem lehetetlen, mivel a termelés korlátozását minden számbavehető országban egyöntetűen kellene keresztülvinni.

A fentiekből következik tehát az, hogy a nemzetközi kartelek főcélját, a túltermelésnek és a túlkapitalizálásnak a megakadályozását eddig csak egészen kivételes termelési ágakban sikerült elérni. Ilyen kivétel pl. a káliumkartel a német és francia termelők között.⁴

Másrésről tagadhatatlan, hogy az államok kereskedelem-politikai tárgyalásai alkalmával a tárgyaló felek nem egyszer

¹ Jakob Viner: *Mémoire sur le dumping*. Genève 1926.

² Liefmann: *Kartelle, Konzerne und Trusts*. Stuttgart 1925.

³ Liefmann: *Internationale Kartelle*. *Weltw. Arch.* 1927. apr. 289. l.

⁴ A kartelszerződés első pontja így szól: Au (Deutsches Kali) Syndikat est réservé le droit exclusif de vente en Allemagne, et éventuellement dans les colonies et pays de protectorat et de mandat Allemands; à la Société (commerciale de potasse d'Alsace) est réservé le droit exclusif de vente en France, dans les colonies, pays de protectorat et de mandat français.

támogatják közvetve a nemzetközi kartelmozgalmat. Így a francia és olasz kereskedelmi tárgyalások alkalmával, azután a saarvidéki német-francia konvenció 1926 nov. 6-ról oly módon szabályozták az exportálandó kontingenseket, hogy ez a szabályozás egyenesen előkészítette a talajt a nemzetközi kartellálás számára. Az 1927 nyarán történt magyar-osztrák megegyezés a két ország malomiparát készítette közös megállapodásra.

A kereskedelmi tárgyalások alkalmával ma már a kartelek nem hanyagolhatók el.¹ A kartelek és kereskedelmi szerződések kölcsönhatása kiviláglik például a kontinentális acélegységességekmany felmondási záradékából is. A paktum felmondható, ha a végleges német-francia kereskedelmi szerződés aláírása rövidesen nem következik be.²

Grossmann professzor a nemzetközi kartelekben látja a legalkalmasabb eszközt az országok gazdasági közeledésére. A nemzetközi kartelek kérdése azonban még annyira távol áll a kiforrottságtól, hogy e téren határozott véleményt nyilvánítani nem lehet. Egy dolog kétségtelen: akár az előnyei túlnyomóak valamely nemzetközi kartelalakulásnak, akár a hátrányai: létrejöttének elengedhetetlen előfeltétele az, hogy az illető termelési ág már az egyes nemzetgazdaságokon belül kartellálva legyen.

A nemzetközi kartel sokat tehet a folytonos vámtarifaváltozások következtében beálló áringadozások csökkentésére.

Ami a munkásokat illeti, ők a kartelekben a következő három veszélyt látják:³

1. félnek a munkabérek és az életnívó leszorításától. A kartelképződésben ugyanis egy új feudalizmus kifejlődését

¹ L. részletes példákat: Dr. J. W. Reichert: *Internationale Wirtschaftsverbände.*, Berlin 1926. és Grossmann: *Systèmes de rapprochement économique.* Genève 1926.

² *Vertrag der Internationalen Rohstahlgemeinschaft.* Art. 10. (A kereskedelmi szerződés aláírása azóta megtörtént.)

³ E kérdésre kiváló forrásmunka: Oualid: *Les ententes industrielles internationales et leurs conséquences sociales.* Genève 1927. Az itt következő fejtegetések főleg e munkára támaszkodnak.

látják, amely feudalizmusnak a munkásosztály védtelenül ki van szolgáltatva ;

2. a szakszervezeti mozgalmat elnyomatástól féltik, tekintve, hogy a hatalmas munkaadói egyesülések az államhatalomra is döntő befolyást nyerhetnek ;

3. állandó munkanélküliség forrását látják a kartelekben, mivel a racionalizálás és az üzemek központosítása egyre több munkaerőt tesz feleslegessé.

Az első veszély nem valószínű. Az Egyesült-Államok és Németország példája mutatja, hogy éppen a nagy ipari koncentrációk vezettek magas munkabérekre és alacsony munkaidőre. A nagy kartelek és részvényhelyettesítő társaságok tudományos alapon foglalkoznak a munkások pszichológiájával s rájöttek már arra, hogy munkaidőcsökkentés és jobb fizetés csak emelik a munkás teljesítőképességét. Emellett éppen a legnagyobb koncentráció hazájában : az Unióban egyre inkább tért hódít a munkások részesedése a nyereségből (United States Steel Corporation, Ford-művek stb.)

Ezenkívül, ha a kartelek pénzügyi eredményei ismertessé válhatnak a munkások előtt is, akkor azoknak mindig módjukban lesz megfelelő részesedést követelni a normálisnál nagyobb nyereségből. Már a munkásság szempontjából is nagyon fontos tehát a kartelek viszonyainak kötelező nyilvános ismertetése : a publicitás.

Ami a második veszélyt illeti, — a szakszervezeti mozgalomnak az államhatalom útján való elnyomását, — a tapasztalat ezt is megcáfolta. Éppen Németországban és az Unióban látjuk erre a legjobb példákat. A munkaadói szervezetek egyenesen kívánják a munkásszervezetek létrejöttét, hiszen az esetleges munkaviszályok ellen legjobb preventív eszköz : a kollektív szerződés. Előrelátó munkaadói szervezet különben éppen a nagy ipari koncentráció esetében kell, hogy óvakodjék a munkásszervezetek elnyomásától, hiszen ezzel a legkedvezőbb talajt készítené elő a bolsevizmus számára. S valóban, a tapasztalat azt bizonyítja, hogy a leginkább koncentrált iparágakban vannak a legfejlettebb munkásszervezetek.

Maradna tehát, mint komolyan figyelembe veendő veszély,

egyedül a harmadik: az állandó munkanélküliség réme. Kétségtelen, hogy ez fennáll. A racionalizálás révén azonban az egész nemzetgazdaság termelékenysége végeredményben mégis csak fokozódik s a munkában megtartott munkások számára biztosítva van a kenyér. Hogy más munkások munkanélkül maradnak, az sajnálatos jelenség. Ez azonban elmaradhatatlan következménye minden fejlődésnek, legyen az akár technikai, akár organizatórikus. E fenyegető munkanélküliség tehát nem lehet érv a kartelek ellen.

A kartelek igazi hátrányait nem a munkásproblémában, hanem árpolitikájukban s ezzel a fogyasztókra és a feldolgozó iparokra gyakorolt hatásukban kell keresnünk. A következő fejezet feladata lesz annak a rövid kimutatása, hogy a különböző államok törvényhozásai milyen kísérleteket tettek ennek a veszélynek az elhárítására.

IV.

A kartelek túlhajtott árpolitikájának megrendszabályozására különböző javaslatok vannak. Ezek közül nem kívánunk foglalkozni azokkal, melyek a jelenlegi társadalmi rend felforgatását jelentenék. így: egész termelési ágak állami kezelése stb.

A többi intézkedés a következő három csoportba osztható:¹

1. a karteltilalom,
2. a kartelek megrendszabályozása és állandó kontrollja,
3. visszaélések büntetése.

A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a karteltilalomra vonatkozó kísérletek mind megbuktak. Amerikában az 1890-es Shermann-törvényt nem lehetett fenntartani.² 1914-ben kénytelenek voltak felállítani a Federal Trade Commission-t.

¹ Oualid: *Les ententes industrielles internationales et leurs conséquences sociales*. Genève 1926.

² A *Sherman Anti Trust Act* végeredményben a bírói hatalom túlfejlesztésére vezetett; a törvényhozói hatalmat a kartelkérdésben a bírói hatalommal helyettesítette. A törvény szövege ugyanis annyira nem precíz és annyira homályos volt, hogy a döntés teljesen a bíróság belátására volt bízva.

Mint számbavehető rendszabályok tehát csak a 2. és 3. pont alattiak jönnek tekintetbe.

A genfi világgazdasági konferenciának előkészítőbizottsága kiváló munkát végzett akkor, midőn összegyűjtötte az egyes államok jogszabályalkotásait a kartelekre és részvény-helyettesítő társaságokra vonatkozólag.¹ Ugyancsak elsőrangú összeállítást találunk Guillaume Poulle referátumában,² valamint Oualidnak fentebb idézett tanulmányában. Itt következő fejtegetéseink főleg ezekre a forrásokra támaszkodnak.

Az egyes országok karteljogában nem látunk nagy különbségeket. A legtöbb tartalmaz úgy preventív, mint represszív rendszabályokat. Ez utóbbiak jelentik nyilván a nagyobb-fokú beavatkozást a gazdasági életbe s azért jogosultságuk inkább volna vitatható. Elsősorban velük kívánunk azért foglalkozni. Általában: ellenőrző szervek létesítéséből és ellenőrző rendszabályokból állanak.

I. Ellenőrző szervek és rendszabályok.

Az ellenőrző szervek lehetnek: kartelbíróságok, ellenőrző bizottságok és különböző hivatalok, több, vagy kevesebb hatáskörrel.

Időrendben első közöttük az Egyesült-Államokban az 1914 szept. 26-iki törvény által felállított Federal Trade Commission. Öt tagból áll, kiket a szenátus véleményezése és hozzájárulása alapján hét évre az Unió elnöke nevez ki. A tagok számára tilos a részvétel bármely ipari vagy kereskedelmi vállalatban. A bizottság a következő funkciókat tölti be: bíráskodás, közigazgatási funkciók és szakértői véleményadás a kartelkérdésekben. Hatáskörét a törvény 5-ik paragrafusa szabályozza. A törvény, ugyanis, miután kijelenti, hogy a «kereskedelmi verseny tisztességtelen módszerei» (unfair methods of competition of commerce) tilosak, a következőképpen szabja meg a bizottság hatáskörét: «A ko-

¹ *La législation sur les cartels et les trusts*. Genève 1927.

² Guillaume, Poulle. Sénateur: *Rapport au Sénat sur la déclaration obligatoire des ententes commerciales et industrielles*. Doc. Parl. Sénat. 1926. No 338.

misszió joga és kötelessége az, hogy megakadályozzon személyeket, egyesületeket, vagy társaságokat (kivéve a bankokat és szállítási vállalatokat, melyek a kereskedelmi törvények hatáskörébe esnek) a kereskedelmi verseny tisztességtelen eszközeinek gyakorlásában. Ha a komisszió feltételezi, hogy valamely személy, egyesülés vagy társaság a konkurrencia terén tisztességtelen eszközökhöz nyúl és ha a komisszió úgy véli, hogy a közérdek követeli a bírósági eljárást ezen ténykedés ellen, akkor a komisszióknak kötelessége eljárást indítani az illető, vagy az illetők ellen, sőt őket a bíróság elé idézni.» A Federal Trade Commission tehát kettős szerepet játszik :

1. elsőfokú bíróság a tisztességtelen konkurrencia ellen hozott törvénybeütköző bizonyos cselekményekre,

2. egyben véleményező szerv is, amelyhez egyéb bíróságok szakértői véleményért fordulhatnak, a konkurrencia tisztességes, vagy tisztességtelen voltának a kérdésében.

A Federal Trade Commission felállítása óta igen nagy munkát végzett.¹ Már maga az a tény, hogy rendelkezései tárgyalásai és határozatai a nyilvánosság előtt folynak, elég volt ahhoz, hogy a visszaélések nagy mértékben csökkenjenek. Amint Guillaume Pouille mondja :² «A közvélemény kellő informálása már magában hatalmas fegyver a visszaélések ellen. A nagy nyilvánosságnak három előnye van : 1. ha ismeretessé válnak a nagy nyereségek bizonyos iparágakban, ahol a kereslet meghaladja a kínálatot, akkor a publikálás új vállalatok keletkezését és tőkék odaáramlását fogja eredményezni, 2. teljes és helyes világításba helyezvén a karteletek és más hasonló tömörülések ténykedéseit, el fogja oszlatni az alaptalan vádak és gyanúsításokat, melyek egyébként befolyásolhatnák a közvéleményt, 3. végül az a bizonyosság, hogy e vétkes eljárás elnyeri büntetését, hozzá fog járulni ilyen eljárások prevenciójához».

E tényben magában megtaláljuk a magyarázatát annak, hogy az amerikai holding companie-k ma már mégsem követik

¹ L. Max J. Wassermann : *L'œuvre de la «Federal Trade Commission»* Paris 1925.

² L. m. 68. old.

azt a rablópolitikát, ami annak idején kihívta a Shermann Act létesítését. Hogy azonban az amerikai kontroll-társaságok és kartelek ma sem olyan ártatlanok, amint őket Rousiers beállítani szeretné, annak legfőbb bizonyítékai azok a folytonos küzdelmek és támadások, melyeknek részükről a Federal Trade Commission állandóan ki van téve.

A Federal Trade Commission szervezete mintaképül szolgált a legtöbb országnak.

Kanadában az 1919 júl. 17-iki törvény egy három tagból álló kereskedelmi bizottságot alakított. E bizottság feladata: alkalmazása annak a törvénynek, melyet a kartelekről és részvényhelyettesítő társaságokról, valamint az észszerű árakról hoztak.

Nagy-Britanniában az 1919 aug. 19-én a spekuláció ellen hozott törvény a Board of Trade-et azzal a joggal ruházta fel, hogy 1. tanácskozást és vizsgálatot folytasson a beszerzési és termelési költségekről és a nyereségekről és hogy ennek alapján maximális árat szabhasson meg, 2. hogy döntsön a túl magas áron való eladás elleni panaszokról.

A Committee on Trusts egyébként sokkal többet javasolt e törvény rendelkezéseinél. Javasolta ugyanis:

1. hogy a Board of Trade-nek, vagy valamely más, speciális szervnek feladatává tétessék a kereskedelem ellenőrzése abból a szempontból, hogy minden szükséges információt összegyűjtsön az olyan «trustök, társaságok, cégek, kombinációk, egyesülések és szervezetek» működéséről, melyeknek célja az áraknak, vagy termelésnek valamilyen befolyásolása;

2. hogy a Board of Trade-nek meg legyen a joga rendszeres ankétek tartására minden olyan panasz tárgyában, melyekkel hasonló szervezetek ellenében megkeresik;

3. hogy külön bíróságot állítsanak fel. E bíróságnak állandó elnöke és 2—7, az elnök által kinevezett tagja legyen. E tagokat az elnök egy listáról választhatja. E listát a Board of Trade elnöke állítja össze, a munkaadók, munkások és szövetkezetek szervezeteinek a javaslata alapján. E bíróság hatásköre a következő volna:

a) a Board of Trade megkeresésére bármely egyesülést

vagy társaságot felszólíthat olyan adatok beszolgáltatására, melyekből megállapítható, hogy az illető társaság működése sérti-e a közérdeket;

b) ugyan-e célból joga van felülvizsgálni bármely társaságnak, vagy vállalatnak a könyveit és minden okmányát, hivatalos iratát; jogában áll tanukat eskü alatt kivallatni s elrendelni minden olyan vizsgálatot, mely alkalmasnak látszik az igazság kiderítésére;

c) jogában áll és köteles nyilvánosságra hozni mindazon megállapításait és vizsgálatait, melyek közérdeket sértő ténykedésekre vonatkoznak.

Ausztráliában az 1919. dec. 30-iki Viktóriai törvény — az angol törvény mintájára — szintén külön Committee-t állított fel, hasonlóképpen a Délafrikai Unió az 1920. aug. 5-iki törvénnyel.

Svédországban, Norvégiában és Dániában is látunk a Federal Trade Commissionhoz hasonló szervezeteket.

Az európai kontinensen a kartelkérdésben jelenleg Németország jogszabályalkotása a legelőrehaladottabb. Az 1923. nov. 2-iki rendelet hivatalos ellenőrzőszervet létesített a nagy tőkeegyesülések ellen.¹ A rendelet méltányolja a kartelek által nyújtható közgazdasági előnyöket. Célja mindössze az, hogy megakadályozzon esetleges visszaéléseket. E végből megváltoztatja a magánjog bizonyos rendelkezéseit s a mellett kartelbírárságot alakít, melynek hatásköre hasonló a Federal Trade Commissionéhoz.

A német rendelet nem vonatkozik azon egyesülésekre, melyek a törvényes intézkedések alapján jöttek létre (szén- és kálium-kartelek stb.), egyébként azonban érvényesek minden fajta vállalati tömörülésre. Szerinte a kartel. — szindikátus — és analog szerződések csak a következő három feltétellel érvényesek:

1. ha írásba vannak foglalva;
2. ha nem követelnek sem becsületbeli, sem valamely más ünnepélyes ígéretet;
3. ha semmi olyan rendelkezést nem tartalmaznak,

¹ *Reichsgesetzblatt* 1924. I., 1067. old.

amely alkalmas volna megakadályozni vagy megnehezíteni akár a rendelet intézkedéseinek végrehajtását, akár a kartel-bíróság működését.

A kartelbíróság hatásköre : megállapítása annak, vajjon valamely kartel tevékenysége sérti-e a nemzetgazdaságnak, vagy általában a köznek az érdekeit.

Ilyen tevékenységre példaképpen felsorolja a rendelet a következőket : a termelésnek, vagy az eladásnak a korlátozása, az árak emelése, vagy magas nívón tartása, ártöbblet megszabása, rizikó stb. címén.

A gazdasági, közéletmelzési és földművelésügyi minisztériumok feladata az, hogy adott esetekben döntésre hívja fel a kartelbíróságot. A közhatóságoknak ezen represszív beavatkozásán kívül azonban a kartel tagjai maguk is kérhetik a bíróságnál a kartelszerződés felbontását. Ezen a ponton történt az első jelentős eltérés az eddigi magánjogi rendszertől.

A felsorolt esetekben azután a kartelbíróság a következő intézkedéseket fogatosíthatja :

1. semmisnek nyilváníthatja a szerződést ;
2. megtilthatja a szerződés bizonyos rendelkezéseinek és megállapodásainak a végrehajtását.
3. megadhatja a kartel bármely tagjának a jogot a szerződés haladéktalan felbontására.

A német kartelbíróságnak már több érdekes határozata és döntése van. Így nem egyszer vette a pártfogásába bizonyos karteleknek a tagjait az erősebb tagokkal szemben. 1924 febr. 25-iki határozatában pl. állást foglalt az ellen, hogy egyik kartel belsejében konzorcium alakuljon a gyengébbekkel szemben.¹ Még ennél is érdekesebb az 1927 febr. 17-én hozott ítélet a Stahlwerksverband ellen.²

A német kartelbíróságnál panaszt emelt egy kereskedő,

¹ I. Wertheimer tanulmányát a *Revue juridique des sociétés* 1925. febr.-i számában, továbbá Paul Pic : *Cartels et Konzerns en Allemagne* a *Revue politique et parlementaire* 1926. évf. 460. old. és a *Kartell Rundschau* vonatkozó közleményeit.

² Közölve a *Kartell Rundschau* 4. füzetében, elsőrendű jogászok kommentárjaival együtt.

aki vonakodott aláírni az acélkartel termékeinek kizárólagos árusítására vonatkozó nyilatkozatot s e miatt a szervezet kizárta az eladásból. A kartelbíróság a kereskedőnek adott igazat s a kartel eljárását megengedhetetlennek s a kereskedelmi szabadságba ütközőnek nyilvánította. Nem használt a bíróság előtt a kartelnek az a védekezése sem, hogy eddigi árpolitikájában mérsékletet tanusított s monopolhelyzetével nem élt vissza.

Ez az ítélet nagyon tanulságos. Mindenekelőtt két tényt szögez le: először, hogy a vasipar jelenlegi organizációja Németországban monopolisztikus és másodsor: hogy az állam nem nyújthatja a hatalmát ahhoz, hogy ilyen monopol-szervezetet támogasson. Ezt az ítéletet német jogászok első lépésnek tekintik egy fejlettebb szervezeti jog kialakulása felé. Arra nincsen itt helyünk, hogy mélyebben behatoljunk e kérdés jogi problémáiba. Csak két dolgot kívánunk kiemelni.

Az első az a körülmény, melyre az ítélet méltatásakor Tschierschky rámutatott.¹ E szerint ismét felmerül az a probléma, vajjon a kartelek elleni erélyes fellépés nem fog-e arra szolgálni, hogy csak elősegítse a fejlődést a részvényhelyettesítő társaság felé. Tschierschky ezt a veszélyt a jelen ítélet révén nem látja fennforogni, de kiemeli, hogy a kartelrendelet nem veszi eléggé tekintetbe ennek a fejlődési folyamatnak az esetleges hátrányait.

A másik körülmény, melyre a német kartelbírószági ítélet kapcsán rá szeretnénk mutatni, az ítélet indokolásának egyik része. E szerint: a kartelrendelet célja nemcsak az, hogy kiküszöböljön meglevő bajokat és visszaéléseket, hanem az is, hogy megelőzze azokat. Jellege — tehát csak másodsorban represszív, mindenekelőtt preventív.

Ezzel eljutottunk a preventív rendszabályokhoz.

¹ L. *Wirtschaftsdienst* 1927. ápr. 1.

II. A preventív rendszabályok.

Poulle-nak a Federal Trade Commission-nel kapcsolatban fentebb idézett szavaiból is kitűnik az, hogy a legalkalmasabb prevenció: a legnagyobb fokú nyilvánosság. A fellebbezett felsorolt törvények mindegyike is gondoskodik arról, hogy a kartelbíróságok, vagy hasonló szervek tárgyalásai és határozatai nyilvánosak legyenek. E szempontból azonban legprecízebb és legsikerültebb az 1921 augusztus 29-iki norvég törvény. E szerint kötelező a bejelentése mindazon egyesüléseknek vagy társulásoknak, amelyeknek megvan a módjuk arra, hogy a piacra bármilyen természetű befolyást gyakoroljanak. E kötelező bejelentés rendkívül részletező. A törvény 8-ik paragrafusa szerint bejelentendő:

1. az egyesülés dátuma s annak előrelátható időtartama;
2. céljai és eszközei;
3. azon kereskedelmi- vagy iparág, melyhez az egyesülés tartozik, a tagok száma, mindegyiknek neve és címe s amennyiben lehetséges, a termékek mennyisége és értéke;
4. az egyesülés feltételei a tagok jogai és kötelességei, a tagok között esetleg fellépő viszályok egyeztetésére megszabott eljárás és az esetleges szankciók a tagok ellen;
5. az egyesülés tevékenysége nagy vonásokban.

A kartelfelügyelő tanács havonta publikálja a sajtóban ezeket a bejelentéseket (13., 14. és 15. §).

A norvég törvényt a preventív rendszabályok terén a legsikerültebbnek s mindenestre követendőnek tartjuk.

A karteltagok egymásközötti titkos egyességei ellen persze ez sem sokat segít.

V.

Törvényhozásunkat a fentiek alapján bizony eléggé szegénynek kell tekintenünk a kartelkérdésben. 1904-ben az akkori kereskedelmi miniszter már megbízást adott egy képviselőnek, hogy csináljon törvényjavaslatot a kartelszerző-

désekről. Ennek ellenére a magyar karteltörvény még mindig nem készült el.¹

Az árdrágító visszaélésekről szóló 1920. évi XV. törvény-cikk vétség kísérletének minősítette ugyan azt az összebeszélést, vagy egyesülést, amely arra irányul, hogy a közszükségleti cikkekért olyan árat kössenek ki, amely a méltányos hasznot meghaladó nyereséget foglal magában. Ennek a méltánytalan nyereségnek a bizonyítása azonban igen nehéz.² Még nehezebb magát a társulást, vagy összebeszélést behatárolni.

Bíróságaink mindig turpis causát láttak azokban a kartelszerződésekben, melyeknek célja a szabad verseny kizárása, a közönség kiuzsorázása volt. Így a Kuria 419—1912. számú ítéletében azt az álláspontot foglalta el, hogy erkölcstelennek tekintendő az a cél, hogy egyik gyáros se hozza az árut olcsóbban forgalomba, mint a másik, ha e cél ebben nyilvánul meg, hogy a kereslet és kínálat gazdasági törvényei szerint kialakuló rendes forgalmi árat a fogyasztók kizsákmányolása végett felhajtja. Sőt már a 80-as években is az a bírói gyakorlat volt uralkodó, hogy «az oly kartelszerződés, amely a fogyasztóközönség érdekeit biztosító szabad versenyt teljesen kizárja és ezáltal a fogyasztóközönség megkárosítására irányul, az erkölcsi fogalmakba ütközik s bíróság előtt érvényesíthető követelés jogalapjául nem szolgálhat».

A Kúria a 666—1905. számú ítéletében «a közönség érdekeit biztosító szabadverseny korlátozására és a fogyasztóközönség megkárosítására irányuló célzatánál fogva a jó erkölcsbe és közrendbe ütközőnek» tekintette az olyan megállapodást, mely szerint két vagy több személy abból a

¹ Sok reformjavaslatot találhatunk Ráth Zoltán és Baumgartner—Meszlényi munkájában. Mandel Pál 1904-ben publikált egy törvényjavaslatot a kartelszerződésekről, 1927-ben pedig Kornfeld Móric bárónak jelent meg a Magyar Szemlében egy törvényjavaslata a kartelekről. A magyar bírói gyakorlatról érdekes összeállítást közölt 1927-ben a Köztelekben Tunyogi Szücs.

² L. a *Budapesti Hírlap* c. napilap 1927 júl. 8-iki számában *A kartelek és a magyar bírói álláspont* c. cikket.

célból egyesül, hogy közös elhatározással az ipari és kereskedelmi forgalom tárgyát alkotó árunak, vagy ily áruk előállításához szükséges terményeknek, nyersanyagoknak s általában a közfogyasztás alá eső valamely árunak a kereslet és kínálat törvényei szerint kialakult rendes forgalmi árat lenyomja vagy azoknak beszerezhetését drágábbá tegye.¹

Ez a bírói védelem azonban egymagában éppen úgy hatálytalan, mint a tisztességtelen versenyről szóló 1913. évi V. törvénycikknek az a rendelkezése, hogy üzleti versenyt nem szabad az üzleti tisztességbe, vagy általában a jó erkölcsbe ütköző módon folytatni.

A budapesti ker. kamara választott bírósága és Juryje a kartelt *önmagában* nem minősíti tisztességtelen versenynek. Bírói gyakorlatunk is csak akkor minősíti semmisnek a kartelszerződést, ha oly tények nyerne igazolást, melyek alapján bármely szerződést semmisnek lehet nyilvánítani.

A fentiekből kitűnik, hogy a magyar törvényhozásban még a preventív rendszabályok legegyszerűbbje : a publicitás sincsen a kartelkérdésben biztosítva.

Pedig még a genfi világgazdasági konferenciának igazán vérszegény határozata is hangsúlyozta, hogy a nyilvánosság a kartelviisszaéléseknek legegyszerűbb és egyben legbiztosabb ellenszere. Az első és legnélkülözhetetlenebb intézkedés tehát a publicitás biztosítása volna. Legjobb minta erre a norvég törvényhozás.

A genfi határozat azonban nem kielégítő. E határozat a publicitás által a karteleteket a közvélemény kontrollja alá kívánja helyezni. A bolsevista Sokolnikoff megjegyezte erre, hogy szerinte a jövőben sokkal inkább fogják a karteletek kontrollálni a közvéleményt, mint a közvélemény a karteleteket. S valóban, ha a Stinnes-koncern nagy iparvállalataira, vagy az amerikai sajtókoncernre, Coty perfume-gyáros újságjaira gondolunk, akkor igazat kell adnunk Sokolnikoffnak. A publicitás biztosítása tehát elengedhetetlen, de nem elegendő.

¹ U. o. (*Budapesti Hírlap*). Továbbá : Liebmann Ernő : *Karteljogi kérdések*. Bpest 1913. Egyri Aurél : *Jogi dolgozatok a J. K. 50 éves fennállásának emlékére*. Budapest 1915.

Szükséges még a független kartelbíróság létesítése is, a német példa alapján.

Ugyancsak a fentiek alapján nem szükséges talán még egyszer hangsúlyozni, mennyire téves az a sajtóban olyan sűrűn hangoztatott álláspont, mely még mindig különbséget tesz «jó kartel» és «rossz kartel» között. Jó, vagy rossz kartel nincsen. A különbség mindössze az lehet, hogy egyik kartelnek jobban sikerül a monopolhelyzet létesítése és annak kihasználása, a másiknak kevésbé. Adott esetekben azután lehetnek persze jól vezetett és rosszul, rövidlátó politikával vezetett kartelek. Az utóbbi politika azonban a nyilvánossági kényszer mellett nagyon nehézé válik.

A kartelbíróság, vagy a kartelhivatal beavatkozásának legnehezebb része természetesen mindig az «igazságos ár» megállapítása marad. Ez az a probléma, amit megoldani még sehol sem sikerült. Szépen fejt ki ezt ki Kornfeld a Magyar Szemlében. A helyes ár kontrolját rendkívül fontosnak tartja Hilferding (1927-ben Rio de Janeiróban tartott előadása: *Le développement des cartels.*)

Nem szabad azonban megfeledkeznünk a külföldi törvényhozásoknak több ízben hangoztatott hiányáról sem. A magyar karteltörvénynek igazi karteltörvénynek kell lennie. Tekintetbe kell vennie azt a veszélyt is, mely a kartelnél magasabb fokú koncentráció révén fenyeget.

Befejezésül egész röviden kívánunk csak foglalkozni azzal a komolytalan, de a sajtóban mégis fel-felbukkanó ellenvetéssel, mely szerint elvi szempontból volna megfontolandó az, hogy tényleg célszerű-e valamely karteltörvény útján a beavatkozás a gazdasági életbe. A közgazdaságtan már régen leszámolt ezzel a problémával. Ma már tudjuk, hogy a «beavatkozás, vagy laissez faire?» kérdése sohasem lehet elvi, hanem mindig csak praktikus kérdés. Adott esetben a helyzet dönti el, hogy célszerű-e a beavatkozás, vagy nem. A fentiek bizonyítják, hogy a kartelek terén igenis szükség van a beavatkozásra. Ám tegyük fel, hogy még mindig a múlt század elején élő közgazdák eszmekörét fogadjuk el helyesnek, ma, a holding companie-k és a kartelek világában. Nos, e gondolatkör számára éppen a kartel maga a legmagasabbfokú

beavatkozás a gazdasági életbe. Igaz, ez a beavatkozás nem az államhatalom, hanem magánosok részéről történik. De mégis kizárja a szabadverseny alapelveit, hiszen életben tart olyan vállalatokat, melyek szabadverseny mellett elpusztulnának s megakadályozza a termelési tényezőket a szabad mozgásukban.¹ Ha tehát a manchesterizmus álláspontjára helyezkedünk, akkor elsősorban ezt, a kartelek által gyakorolt beavatkozást kell megszüntetni és lehetetlenné tenni.

A kartelkérdésben a be nem avatkozás elvi álláspontja önmagát vezeti ad absurdum.

ZELOVICH LÁSZLÓ.

¹ Cassel: *Les tendances monopolisatrices dans l'industrie et le commerce*. Genève 1927.

KÖLTEMÉNYEK.

A magyar holló.

Fölgyúlt a gyász, mint lávás keservek,
Bús gerjedelmek égő soka ;
Fölgyúlt s kitört, mint lelket dacról ajzó,
Nagy döbbenettel egekre viharzó
Síralmas jajszó : nem, nem, soha !

Hallotta holló, meg is tanulta ;
Agyára gyúlt a szó mámora :
Verdesve szárnyát meg ki-kibontva,
Fel-felkiáltott, százszor naponta,
Mindegyre mondta : nem, nem, soha !

Hallgatta hollót a gazda, a háznép,
— Friss volt a gyász még s nem tétova ;
Szokásból aztán, kaptatva kedvét,
Mulattak rajta, meg is nevették,
Ha szóra mordult : nem, nem, soha !

— Vonulnak, szállnak sugarak, árnyak,
Szegény madárnak egy a sora :
Rabketrecében ott ül a holló,
Tört szárnyra, szívre hozzánk hasonló,
És mormol váltig : nem, nem, soha !

Gazdája lelkét mély gyász belengi :
«Jaj, itt már lenni nincsen hova !
Még tíz esztendő, tán húsz esztendő, —
Halálba pusztul a magyar jövő...»
Rikolt a holló : «Nem, nem, soha !»

«Vén holló, jós vagy? — lásd, így szeretlek;
 Vidám a kedved, vén vagy noha;
 Tréfás szavadra lehet nevetnem,
 A magam búját lehet megvetnem,
 — De elfelednem — nem, nem, soha!...

Papolj csak, vén jós, s ha tudsz, deríts meg.
 Ó, részegíts meg, remény bora!
 Magyar jövőendő... ó, hátha mégis...
 Lesz tán még szőlő, lesz lágy kenyér is...»
 Megrokkban a holló: «Nem, nem, soha!»

«Nem-nem-sohászó oktondi állat!
 Kuvikmadár vagy? — hess, ostoba!
 Hát csúfot űzöl reményből, gyászból?
 Kitagadlak innen — pusztulj a háztól!»
 Rikolt a holló: «Nem, nem, soha!»

— Idő, hajh, múlik. év röppen évre,
 Holló fejére aggság kora;
 Szegény vén holló, halál betegje,
 Gubbasztva ül már, fejét leszegve,
 És már csak hörgi: nem, nem, soha...

Meghalt a holló, el is temették,
 Rohasztja testét rabföld roha;
 Meghalt a jajszó, — bút dakra ajzón,
 Magyar keservet világra viharzón
 Nem jajdul többé, nem, nem, soha...

Tengerparton.

Ez itt a tenger... Ülök itt a parton.
 Mélázva nézek messze messzeségbe.
 Nagy szürke fátylát szövi már az alkony.
 Piros palástját most teríti égre,
 Már nyugovóra vetkőzvé, a nap.
 Hullámok ringnak, játszva zsonganak.

Hullámra hullám, habra hab . . .
 Az omló, ömlő megolvadt acél
 — Ringatja szellő, borzogatja szél —
 Így zsongott tegnap, tíz, száz, ezer éve :
 Itt, fehérfodros kékselyem ruhában,
 Tarajzó kedvvel, vígságnál bujábban,
 A végtelenség halkszavú zenéje
 Ritmusba szabja az örök időt.
 Hullámzó örökkévalóság :
 Csak álomlátó lélek sejtí őt.
 A szent titok már lelkemen rezeg :
 Álom vagyok én, ő a valóság, —
 Nem voltam, ő volt, — lesz s én nem leszek . . .

Szemem lehúnyom. Száll az alkony.
 Zeng-zsong a tenger, szendereg a part.
 Fejem a tenyerembe hajtom
 És hallgatom a dalt . . .
 S egy halkan lengő sejtelem
 Sugárzón rezdül lelkemen :
 E szent hullámmáshoz hasonlót,
 Így halkan zsongót, lágyan omlót,
 Hallottam már én valahol, —
 Szívemben, ó, tán most is az dalol . . .
 Göncölszekér és kaszáscsillag
 Az én szememmel más vidékre néz :
 Lelkemre rónák hullámai ringnak,
 Illatfuvalmas zöldselyem-vetés ;
 Vitorlás bárkák árbocából
 Kútágast fest a messze távol,
 Már föld a tenger, pásztor a halász, —
 Már otthoni égbolt harmata hull rám
 S magyar nótára dalolja a hullám,
 Hogy érik a, érik a búzakalász . . .
 S a dalt, az édest, ringatót, magyart,
 Hullámok zsongják új hullámokig,
 Én szétterítem messze távolig,

Hallgatja, hallja tenger sziklapartja
 S ámulva néz a szendergő magyarra,
 Ki idegenből — hazaálmodik . . .

SAJÓ SÁNDOR.

Harminc éve.

Mikor én a lanthoz nyultam
 S elindultam dalragyultan —
 Ifjuságom szép reggelén
 Feléd, magyar Helikon :
 — Lobogónk fenn büszkén lengett,
 Pohár csengett, víg dal zengett,
 Rózsás hajnalfény derengett
 Hegyen, völgyön és sikon.

Lajtától a Hargitáig,
 Tátrától az Adriáig,
 Diadalmas ujjongással
 Tárogatónk, harsonánk
 Zugta a négy anyaszélbe :
 — Dicsőséges ezeréve
 Árpád apánk örökébe',
 Él s virul itt szép hazánk!

Ünneplőbe öltözöttek
 Egybeforrtunk szent örömben.
 Átöleltük magyar szívvel,
 Kik más nyelven szóltanak,
 Kiket balsors űzött hozzánk
 S kikkel testvérül megosztánk.
 Mit termett e kincses ország —
 Hosszú ezer év alatt.

Ezeréves boldog mesgyén
 Nemzet s király elfeledvén
 Alig hegedt s régi sebet,
 Régi felhőt, dért, ködöt ;

Hittel nézett derüs égre
 S szent koronánk szent jegyébe
 Új, még dicsőbb ezerévre
 Új, erős frigyet kötött.

Álltunk művelt Nyugat elé,
 Tártunk kart és szivet felé
 — Buzogányos Kelet ellen
 Mely neki vért s pajzs vala —
 S hittük: örök harcok ára,
 E nemzetre, e hazára
 Most virrad rá valahára
 Szebb jövődő hajnala.

... Mikor én a lanthoz nyultam
 S elindultam dalragyultan
 Gyermekehittel, boldog-balgán
 Még ezt hitte a magyar...
 S lantomon is, bárha gyenge
 Hangan, de szent hittel zenge
 — Népem hite, szive, lelke — :
 Tüzes diadalmi dal!

Harminc éve... Költő-pályát
 Itt már hűvös árnyak várják...
 Delelőről — nyugovóra,
 Áldozóra száll a nap.
 A szív halkul és a dalnak
 Szine fakul, tüze hamvad —
 S peremén a tulsó partnak
 Rémlik a nagy alkonyat...

S az innensőn? ... Még több rémség:
 Csupa kétség és sötétség...
 — Ki ma költő-váteszül vár
 Nemzetétől koszorut:
 Új tűz legyen! — Dala lángja
 Mutassa, mint zengő fákllya,

A zord magyar éjszakába :
Hol a hit és hol az út!

Költő-pályám, ember-pályám
Estjét is én nyugton várnám,
Hollószárnya, hideg árnya
Oh, csak úgy borulna rám :
— Az új dalt hogy hallhatnám még,
Szebb jövődből hogy ott látnék
Csak egy szent hajnalsugárt még
Hol most csupa éji árnyék :
Egeden — magyar hazám!

LAMPÉRTH GÉZA.

SZEMLE.

Az irodalom hivatása.

Ünnepi beszéd a Petőfi-Társaság lakomáján 1928 március 11-én.

Mai nagygyűlésünk szakadatlan sorban immár a tizedik, amely a magyar szabadság születése napjának emlékére március második vasárnapján folyt le. 1919 óta hagyomány Társaságunkban, hogy megszenteli ezt a napot, s a maga legnagyobb ünnepén a nemzeti gondolat oltárán mutat be áldozatot. A hazafiúi érzés soha nem hervadó zöld koszorújába belefonni a költészet színes virágait: milyen természetes gondolat, milyen szép feladat. De van-e hozzá jogunk, szabad-e nekünk, irodalmi egyesületnek, a költészet síkjából átlen-dülnünk a hazafiság síkjába; hiszen ez annak szimbóluma, hogy mi az irodalom színe alatt politikát csinálunk. Ebben a körben, amely-ben csupa olyan író ül, akik Petőfi szellemének ápolására tettünk fogadalmat, idegenül, sőt esetlenül hangzik ez a kérdés; a mi lel-künk szövődékének alaptónusát a nemzeti érzés adja meg, ez át-járja és színezi minden gondolatunkat, a költészet hivatásáról vallott fölfogásunkat is. De ne felejsük el, kedves barátaim, hogy mialatt mi, benne élve a hagyományos eszmevilágban, minden erőnkkel azon dolgozunk, hogy nemzeti multunk nagy értékeit átmentsük a jö-vőbe, körülöttünk egy új írói nemzedék nőtt fel, mely a mienktől eltérő világnézetével más eszmékért hevül, más eszményekért harcol s másként konstruálja meg a költészet valóját is.

Erről a másik oldalról a művészet tisztasága nevében ismételen felhangzik a tiltakozás, hogy a költészetbe más, tőle idegen ele-meket vegyítsenek a lírikusok s a költészet elé írók és kritikusok más célt tűzzenek, mint a művészi szép megvalósítását. A tiszta művészet teóriája ez, s e tanítás szellemében a költészet, lényege szerint, művé-szet, csak művészet, semmi egyéb; hatása pusztán azon fordul meg, milyen, mekkora művészettel tudja kifejezni a gondolatot, az érzést — értékének megállapítására ez az egyetlen kritérium. Hogy a kifeje-zés milyen gondolatot, milyen érzést emelt be a költőt környező való-ságból vagy az ő szubtilis lelkivilágából a művészet régiójába, az — úgy tanítják — a költészet értékére nézve irreleváns; értékét nem fo-kozza és nem gyöngíti, akár nemes, emelkedett az alapjául szolgáló

gondolat és érzés, akár nem. Hogy mennyi ebben a tanításban az igaz, azt most nem kutatom, tévedéseiből is csak egyet ragadok ki, a legveszedelmesebbet, azt, amelyik ma, március idusán, legalkalomszerűbb. Ez éppen az imént megpendített kérdés, a művészet hivatásának és a nemzeti érzésnek kapcsolata.

A nemzeti gondolat. általában a politikum, az új esztétika értelmében — a tiszta művészet szempontjából nézve — érdektelen, közömbös valami; egészen mellékes; vajjon a költő hazája pusztulását kesergi-e, vagy egy száraz levél lehullását az ágról; nem tesz különbséget, hogy nemzete hőszairól fest-e képet, vagy egy kórterem vízesapjairól és gázcsöveiről — hiszen hallottuk, hogy a költészetben minden a kifejezésen fordul meg. De az a költő, aki tovább merészkedik, aki azért szólaltatja meg versében a nemzeti gondolatot, hogy élénk vetítve a maga fantáziájában kialakult képeket, a maga elméjében forrongó eszméket, a maga szívében zsongó érzelmeket, velük mozgalomba hozza az olvasók érzésvilágát, fölkorbácsolja szenvedélyeinket, hazafias lelkesedésünket vagy keserűségünket; aki több akart lenni művésznél s a költő palástja alatt is magán tartja a hazafi tógáját: az lesiklott a tiszta szép alapjáról, azvét a művészet törvényei ellen.

Könnnyű volna ezt az okfejtést elméleti alapról is megdönteni, de sokkal élesebben szóló cáfolatot szolgáltat a valóság, a magunk irodalmának élete. Századokon keresztül, amióta csak magyar ének zeng a négy folyó és három bérc vidékén, a nemzeti érzés költészetünk legbuzgóbb kútfeje volt. A XV. század jámbor szerzetese, mikor naívságában is mélyen megindító himnuszt írt a Szűzanyához, benne nemcsak az ég királynéját dicsőíti, hanem a magyarok patronáját is, s oltalmat kér tőle a szegény magyaroknak; a XVI. század buzgó lantosának ajkáról esetlenségükben is szívétépő siralmakat csal ki a honfigond, mikor azért könyörög a magyar uraknak. mentsék meg ezt az árva nemzetet; a XVII. század főséges eposza, a *Zrínyiász* is több pusztá művészetnél: kiáltó szózat az, fogjon össze a magyarság, s az ősök példáján felbuzdulva, verje ki az országból előbb a törököt, azután a németet; amikor a XVIII. században elhalkul a magyar költészet, nem annak a jele-e ez, hogy a szívek mélyén meggyöngült a hazafias érzés? De az új kor hajnalán fölveri a magyart tespedéséből Berzsenyi riasztó hangja, reményt önt lelkébe Kölesey fohásza, önérzetre, elszánásra hívja Vörösmarty szózata, harcra, szent háborúra tüzeli Petőfi lángszava, s mikor elzúgott a szabadságharc vihara, s a nagy katasztrófa után kétségbeesve porban hevert a magyar, nem Tompa hazafias allegóriái, Arany rejtett értelmű

balladái és Jókai politikai regényei vertek-e bele életet, szebb jövőt ígérve nemzetünknek, megjósolva az eszme diadalát a zsarnokságon?

Öt évszázadon át belekapcsolták költőink a politikumot az esztétikumba. Miért? Talán költői szeszélyből, egyéni kedvtelésből? Vajjon nem azért-e, mert megérezték, hogy az öt évszázadon át létben fenyegetett magyarságnak minden eszközt meg kell ragadnia, a költészetet is, hogy diadalmaskodjék a sorsáért vívott életre-halálra szóló szent küzdelemben? Ami szabad volt a magyar költőnek, ami kötelessége volt egy fél évezreden át, az most tilos számára, az most véték a művészet tisztasága ellen. Talán elkövetkezett az a jobb kor, amelyért amnyi költői fohász szállt az Ég urához, talán legyőzte ellenségeit, talán kivívta szabadságát, függetlenségét a magyar, és újra nagy, erős, hatalmas nemzetté lett? Ha így volna — óh, báresak így volna! — akkor ám csiszolják íróink minél nagyobb művészettel költészetté eszmeszilánkjait, gyönyörködjenek sziporkázó szellemük elvont játékaiban, ragyogjon dalaikban a tiszta művészetnek fagyosan csillogó jégvilága; de addig, amíg nemzetünk megcsönkítva, rabbilincsben kis- és nagyhatalmak martaléka, addig a magyarság nem mondhat le arról a nagy szellemi erőről, amely a hazafias költészetben rejlik, addig közéletünk rászorul a magyar költők nemzeti szellemű munkásságára. Az élet a maga mindennapiságával és kisszerű viszonyaival, a maga gondjaival és nyomorúságával földre húzza a lelkeket, a jelen apró bajai el-eltérítik az ember figyelmét a jövőtől, annak nagy földadataitól: a költőknek tehát ma, mikor töröknél, németnél gonoszabb ellenség fojtó gyűrűje fenyegeti létünket, még sokkal inkább hivatása fölrázni a nemzetet, élesztetni a hazafias érzés tüzét, emlékeztetni kötelességére a magyart s Catóként fülébe dörögni, hogy lelkileg fölkészülve várja, mint egykor Simeon, azt az elkövetkezendő nagy napot. Akkor, az új szabadság ünnepén elhagyhatja majd őratornyát a magyar költő, visszavonulhat a tiszta művészet elefántcsont-tornyába és szögreakasztva a harci kürtöt, fújhatja szelíd nádi sípját, szórakoztatva magát és közönségét finom lelki rezdüléseinek és mesterségesen ki-ezelt szimbolumainak megéneklésével. Megteheti — ha akarja. Ti azonban, kedves barátaim, a Petőfi Társaság tagjai — erős a meggyőződésem — akkor sem lesztek hűtelenek a nemzeti eszméhez s megzendül majd harsonáitokon a győzelmi ének.

Abban a hitben, abban a tudatban, hogy ez a nagy nap, az új március ünnepe, előbb vagy utóbb fölvirrad a magyarra, ajkamhoz emelem ezt a Petőfi szülőhelyének arany borával teli serleget.

Császár Elemér.

Nemzeti szellem - Nemzeti kultúra.

Tisztelt Barátom!

Felkértél, hogy a neonacionalizmus körül keletkezett eszmecsere kapcsán néhány részletben konkrét gondolatot adjak nemzeti erőnk miként való megerősítésére.

*

Magához a «neonacionalizmus» elnevezéshez nem akarok hoszszas fejtegetéseket fűzni. A periodizálás ma kedvenc témája a történelem elméletének. De éppen az lendítette fel, hogy a rideg periodizálás az életvalósággal ellentétbe kerül. A nemzetnek, mint életegységnek, lelki és anyagi egyéni életkoncentrációnak életefeje a hagyomány. Mint a nemzetnek, a nemzeti együttérzésnek, a nacionalizmusnak is. Mivoltának lényege a folytonosság, nem a változatosság, életereje állandó tradicionális jellegének fenntartásában áll a környezet változásaihoz való alkalmazkodás mellett is.

A nemzetek akkor használnak legtöbbet az emberiségnek, — nem annyira a pillanatnyi béke, de feltétlenül a haladás szempontjából — mikor eredeti énjüket adják oda, avval vesznek részt az emberiség törekvéseiben. Annál nagyobb életerőt fog a nemzet éppúgy, mint az egyén, kifejtetni s annál nagyobb ez a köznek, amaz az emberiségnek rendelkezésére bocsájtani, minél teljesebben éli meg sajátos típusát.

A nacionalizmus ennek a filogenetikus típusnak fenntartását jelenti. Minél erősebb a típus, annál jobban fog alkalmazkodni tudni a változó életviszonyokhoz. S minél erősebb a típus hordozója, annál jobban fogja tudni azokat befolyásolni, annál erősebb tényező lesz az ember s a földfelszín életében. A nacionalizmus tartalmi valóságában tehát nem szabad változásnak lennie. Csak a külső körülmények változnak és evvel a nemzetnek és nacionalizmusának feladatai.

A nacionalizmus közvetlen célja nem a nemzet érvényesülése kifelé. Ez megjön tulajdonképpen céljának, a nemzeti éniség tartalmi kifejlesztésének kapcsán.

*

A nemzeti éniség fenntartása, az ehhez és a tradíciókhoz való ragaszkodás nem azt jelenti, hogy minden intézményt, formát fenn kell tartanunk, csak azt jelenti, hogy tradicionális alapokon kell fejlesztenünk.

Nemzeti éniségünk fenntartásához és kifejlesztéséhez lényegesen szükséges, hogy erre emlékezzünk és hogy a nemzet széles rétegeit s az ifjúságot erre a gondolkodásra neveljük. Alkotmányunk — hasonlóan az angolhoz s ellentétben Európa többi államáéval — nem papirosalkotmány. Éppen ezért mindenkor szerencsésen egyesítette magában a szilárdságot s a fejlődőképességet. Csak amióta a nagy nyugatutánzásban valamit veszítettünk ennek öntudatából és így önértetünkéből, kezdünk eltérni a biztos alapról. Óvatosan nyúlunk olyan intézményeinkhez, amelyek Európa történelmi fejlődésének sok korszakát átérték, elsősorban a vármegyéhez. A közigazgatás reformjában ne keressük a külső analógiákat, mert a francia centralizmus, az istenített római népcsászároknak a fascizmusban újjászületett uralmi rendje, a háromnyelvű nyugodt svájciaknak kantonális rendszere éppoly helyi gyökerű alakulatok, mint a magyar vármegye. A centralizáció hozhat adminisztratív könnyítéseket, azonban az önkormányzatnak megszorításával a társadalmi fejlődésnek, amelyre pedig elsősorban van nemzetünknek szüksége, egyik kitűnően használható faktorát sorvasztaná el.

*

Nemzeti erőnk gyarapodása elsősorban a társadalom önélet-ejének kifejlesztésétől függ. Jogásznemzet vagyunk s szemünk előtt mindig az organizatórikus államépítés s nem az organikus társadalomfejlődés lebeg. Mi roppant szeretünk törvényeket hozni s a törvény meghozatalával aztán ki is vagyunk elégítve. Azt hisszük, hogy az aztán átveszi a cél szolgálatában helyettünk a munkát.

Mi mindent az államtól várunk. Alig van ipari tevékenység állami szubvenció nélkül, nincs tudományos fejlődés állami szervezés nélkül, egyleteinknek túlnyomó része állami támogatásból él és alig van tevékenység, amelyen az állam ne igyekeznék gyámkodni. Ez egyik a másikból folyik, circulus vitiosus, s ha nem teszünk ellene, a társadalom teljes elsorvadásához vezet.

De vezet az állami adminisztráció szerveinek óriási megnövekedésére s a közérdekek s egyéni érdekek kiéleződésére.

Cselekvő társadalmat kell teremtenünk. De ezt csak szünetlen akarát és összetartásgyakorlással lehet elérni. Ennek formája csak önképzés lehet, amely nem szónoklatból, hanem a mindennapi eszmecsere nemesbítéséből, nem tettekből, hanem cselekvésből állhat — és amelyben az egyént a társadalom tőle távoli egészéhez a család és az egészséges baráti kör kapcsolja.

Leírtam ezt az utópiát a praktikusabb gondolatok közé, mert olyannyira életbevágó.

Ad «egészséges baráti kör»: Nálunk elhalványult a kaszinók társadalmi hivatása. Pártok és foglalkozási csoportok körei nyomultak előtérbe. A gyorsíramú korban a külső keretek elnyomják a vonzásban is a beltartalmat. Pedig az érzések nemességének és nem a másokkal való ellentéteknek kellene a nemzet férfait a társadalmi érintkezésben összekapcsolni. Nem is a kártya, hanem a teljes egyenlőség alapján való, feszélyezés- és erőltetés nélküli eszmecsere. Ez szül sokoldalúan átgondolt, valóságosan «gyökeres» reformokat is — értve rajtuk olyanokat, amelyeknek gyökerük van s nem olyanokat, amelyek mindent gyökerestől kitépnek.

Fel kell szabadítanunk magunkat attól a felfogástól, hogy demokrácián politikai demokráciát értsünk. Nem könnyű, mert általános európai, de nem általános emberi felfogás, és lelki egyensúlyára a mienknél magasabban álló indiai társadalom demokráciája például társadalmi.

Lendítsük fel és mélyítsük el újra a társadalmi körök, kaszinók életét. Az Országos Kaszinóban megkezdtük egyelőre a nemzetet és speciálisan a középosztályt érintő kérdések feletti eszmecsérékkel. Kártyajövedelmünk pedig bevételünk 4%-át teszi. Tehát lehet. Csak kiépítésre, széles ez országban való hasonló kezdeményezésre és cselekvésreváltásra van szükség.

*

Örvendetes, hogy nálunk is megélenkült az egy-egy iskolából kikerültek szövetségeinek alakulása és élete. Ezt a mozgalmat valósággal rendszerré kellene szélesítenünk. Még értékesebbek, szerveesebbek lesznek ezek a társadalmi csoportok, több lesz bennük az élet-egységből, ha nem hosszú évekkel az iskolától való elszakadás után alkotják hálás idősebb korosztályok, hanem megszakítás nélkül, korosztály korosztály után, frissen hozza a közös atmoszférát. Ez a légkör, ha jó az iskola, telve van nemzeti lelkesedéssel, vallásossággal, a sivár életküzdelemmel szélesebb érdeklődéssel. A korosztályok teljes sorozatában kiegyenlítődnek az ifjaknak, férfiaknak és az öregeknek a társadalom egészében sokszor oly éles ellentétei. Mindig új lélekkel erősítik az akaratot, hagyományt hordoznak, megértést teremtenek — a nemzeti lét három oszlopát erősítik.

*

Társadalmasodásra és nemzeti öntudatra nevelni kell, nem tanítani. Az iskolában kevesebbet kellene tanítani, többet nevelni. Ez áldozatot jelent, kisebb osztályokat, nagyobb elmélyülést a tanár

részeről az egyes tanulóval való foglalkozásba, így több tanárt. De az eredmény minden áldozatot megérne.

Kevesebb óraszámmal is be kellene érni, több időt hagyni friss levegőre, testgyakorlásra és egyéni tehetségek fejlesztésére. Persze, ez mértékletességet kívánna az összes tanszakoktól, nem versengést, ami mindig túlterhelésre vezet. A társadalmi és nemzeti értékek kifejlesztésére kevésbbé fontos az, hogy mily ismereteket, mint az, hogy hogyan tanítunk.

Ennek alapja pedig az, hogy a tanító ne kötelességet, hanem hivatást teljesítsen. Ehhez azonban meg kell adni a lehetőséget, a légkört, a lélekzetvételi lehetőségét. Jobban kell tehát fizetni a tanítókat, állandóan foglalkozni velük és továbbképezni. Ez nagy nemzeti feladat, mert itt a nép- és középiskolában fordul meg a nemzet és nacionalizmusunk jövője.

*

A nevelés nem állhat meg az iskola kapujánál sem helyileg, sem időbelileg. Iskolán kívül és iskola után is nevelni kell.

Nagy érték itt az önerőből való szervezkedés. A magyar cserkészlet például fegyelemben és egyéni versenyben, tengeren és hómezőkön győzedelmes, mert a fiúk mindent komoly férfiúntudattal csinálnak. Hatalmas erő az önakaratból való engedelmeskedés.

A mi fiaink sohasem egyéni győztesek. Az egyén győzelme is a csapaté, a zászlóé. És mégsem kisebb a győztes fiú öröme, büszkesége.

Ezt a szellemet kellene ápolnunk az egész nemzetben.

Mi, cserkészek, most kiterjesztjük szervezetünket idősebbekre is.

*

Új, szomorú helyzetünkben megszületett a külpolitikai érdeklődés és fogalomképződés. Kevés kivétellel felületes formákban nyilvánulnak. Ez természetes; másutt is így van és a politikai közvélemény-formálódás szempontjából rendszerint elég is.

Nacionalizmusunk szempontjából nem elég.

Ezt a mélyebb problémát fel kell állítani, úgy hogy szélesebb köröklássák és megértsék. Az esemény és politikai motívumtörténet iránti érdeklődés kielégítésével formálhatunk a pillanat politikai exigenciáinak közvéleményt, de nem nevelhetünk külpolitikailag alkotó nemzedéket: nemzetet a nemzetek közé. Ehhez önismeret kell, hazánk viszonyainak ismerete, bemélyülés, az intellektuálisok részéről újra gyökeretverés sajátmagunk, nemzetünk sajátos lelki-

világában. Másrészt kell a külvilág ismerete, de nem a számoké és eseményeké, hanem a motívumoké és erőké, az angol, francia, német, észak- és délamerikai, indiai kínai, orosz lelkvilágoké, testiek és lelkiek, anyagiak és erkölcsiek kapcsolatai a földfelszín különböző lakható területeire oszlott, differenciálódott emberiség népesaládjainál. csoportjainál.

Különböző külpolitikai iskoláink, szemináriumaink, kurzusaink, folyóirataink — és mivel ezeket nem olvassák: napilapjaink is — erre több hangsúlyt vethetnének. Sokkal többet, mint olyan nemzetek, amelyeknél ez program nélkül, magától is megjön az élet (angol) vagy az elmélet (német) tradíciója folytán.

*

A külpolitikán át a világtörténetbe, mint nagy földfelszíni komplex életfolyamatba való elmélyülés segíteni fog, hogy megtaláljuk az események forgatagában önmagunkat, mint nemzet. élet-egység a nemzetek között.

Mi nem szakíthatjuk ki magunkat Európa életközösségéből, melynek azonosságát, típusát nagy erőtenyezők, a domborzat tagoltsága, a klíma kiegyenlítetttsége, a népek mindenfelől idetódulása, az így kiéleződő ellentétek hagyománnyá válása, Európa egyedülálló földrajzi helyzete és a forgalmi centrum kultúrájának technizálódása, gazdaságának kapitalizálódása, társadalmának politizálódása formálták.

De meg kell látnunk, hogy ezen általános, de azért Európa különböző részein való érvényesülésükben már magukban is igen változatos tényezők mellett Európát főleg speciális tényezők, egyes népei formálták. A fűszert, az ütemet ők adták, ők kezdeményeztek. Angol parlamentarizmus, francia centralizmus, német feudalizmus és urbanizmus — olasz renaissance, német reformáció — művészi stílusok stb. európaiakká válnak, összképbe és összképpé olvadnak. De a nemzetek jellege átalakítja őket.

Mi is adhatunk, ha akarunk és igyekszünk. Ha átveszünk, ne majmoljunk, hanem szívjunk föl.

Az idegeneknek, akik most mindjobban érdeklődnek irántunk, magunkat mutassuk, ne az ő rossz kópiájukat. Életformánk bírái magunk legyünk. Az idegen is ezt keresi nálunk, ha nem is felületes eszegezésben, de mélyebb, sokszor öntudatalatti szemléletében. Ne szőgyeljük magunkat és ily irányban neveljük gyermekeinket. Ezzel nacionalizmusunk fejlődésének legnagyobb akadályát hárítjuk el.

Hazafiságunk külsőséges szimbólumokra sorvadt. De ezeket azután annyit ünnepeljük, lobogtatjuk, zengjük, hogy profanizáljuk őket, tartalmukra már nem is gondolunk és egy perccel a *Himnusz* éneklése után újra kozmopoliták vagyunk.

Nem vagyunk gazdag nép, de ha azt, amit ünnepélyekre, némi túlpompás emlékművekre, emléktárgyakra, kolportázssal körülhordozott emlékkönyvekre költünk, amelyeknek rábeszéléssel fogdosott munkatársai rendesen nem énjük javát adják, ha ezeket az összegeket teremtő nemzeti kulturális vagy gazdasági célokra fordítanók, sokat érnének el.

*

Propaganda: részben a nacionalizmus életnyilvánulása, reakciója. Ez egészen jó is. Alkalmazásában az illetet nem lehet uniformizálni. Helyileg, időbelileg mindig másképp kell megválasztani a módszert, az anyagot.

Tapintat, humor sokszor sikeresebbek a tudásnál. És mégis — in the long run — tudás, saját viszonyaink alapos ismerete nélkül nem fogunk eredményt elérni.

Ez nem azt jelenti, hogy mindent, amit tudunk, minden idegennek, akit meglátunk, azonnal vágjunk a fejéhez. Ez és főleg a sztereotíp panaszkodás csak elriaszt.

De ma már foglalkoznak velünk. Kérdéseket intéznek hozzánk. És milyen részletkérdéseket! Rendszerint nem tudunk felelni. Sokszor még a hivatottabbak sem. De nemcsak ezeket kérdik, hanem akárkit, mindenkit.

Ezért tanítanunk kell ezekre mindenkit, de mindenkinek tanulnia is kell. E végből kell jó honismertető és jelen helyzetünket ismertető könyveket adni az emberek kezébe. A társadalmi szervezeteknek pedig kötelességük keresztülvinni, hogy azokat olvassák is el.

Egy fiatal barátom a napokban azt indítványozta, hogy minden stipendiárius, de ha lehet, minden magyar ifjú, aki külföldre megy, előbb vizsgán menjen át mindabból, amiket magyar embernek nemzetéről, hazájáról tudnia kell. Ez nagyon helyes. Gazdasági vállalatoknak, az államnak, társadalmi alakulatoknak ugyanezt kellene tenniök kiküldötteikkel.

Ez gyakorlati nacionalizmus.

*

Hazánk világhelyzetének ismeretéhez szükséges, hogy a világ folyását, haladását a jövő nemzedék tanítói és nevelői állandóan követhessék. Közép- és alsófokú iskoláink tanárai és tanítói az elmúlt évek nehéz körülményei között nemcsak hogy nem tudtak új könyveket szerezni, még a régieket is eladták. A tanári könyvtárakat sem lehetett megfelelően ellátni. A hízagot kipótolhatná egy céltudatosan a tanárság részére szerkesztett folyóirat, amely nem hosszú értekezésekben, hanem csupa rövid közleményben a haladásnak minden fontosabb momentumáról beszámoljon. A legjobb szakemberek részvételével, a legerősebb kritikával és legnagyobb objektivitással kellene azt szerkeszteni, a tökéletességre, teljességre fordítani a legfőbb gondot. A tudományos haladás mellett a politikai és gazdasági aktualitásokat, eseményeket is tartalmaznia kellene, de azt leszűrt formában, a nemzet, az emberiség történelmére való objektív értékük szerint.

A földrajzi tudomány körére öt év óta végzünk ilyeszerű munkát a *Földrajzi Évkönyvben*.

*

Ismerek egy szegény, páratlanul önzetlen középiskolai földrajztanárt, aki két évtized óta szájától elvont keresményét arra fordítja, hogy pályadíjakkal magyar ifjúsági földrajzi és természettudományi irodalmat teremtsen — eddig minden megértés és támogatás nélkül.

Ifjúsági olvasmányok nemzeti konstruktív irányban ma az iskolánál is jobban szolgálják a célt. Nélkülük az iskola tanítása ösztönzés nélkül marad, ismeretei könnyebben mennek feledésbe. Nagy és kis mecénások, társadalmi kezdeményezés kellenek itt. Az állam nem alkalmas erre.

*

Külön kértél, tisztelt Barátom, hogy mondjak valamit, mint geográfus, a honismeretről, mint a nemzeti érzés erősítőjéről.

A honismeret, az, amit a hazáról tudni kell, túllépi a geográfia konvencionális kereteit. De maga a geográfia is, a földfelszíni élet, mint komplex anyagi és lelki folyamat, elmélyültebb művelésében rég túllépte azokat a kereteket, amelyekben a közönség e tudományt látja.

Azonban nekünk most nem azt kell néznünk — még az iskolai földrajzoktatásban sem —, hogy mit kell a geográfusnak, hanem, hogy mit kell a magyarnak tudnia hazájáról.

Ez értelmi és érzelmi probléma és feladat. A geográfia mindkét eleméhez adhat valamit. A tudáshoz a tárgyi ismeretanyag egy részét. Az érzelmi képzéshez a földfelszíni jelenségek kapcsolatának

tárgyi szintézisén túlmenő, az anyagi és lelki mozgatóerők, az életvalóság ismeretére törekvő szintézist. S a nacionalizmus szempontjából a hangsúlynak az utóbbin kell lennie, persze a megértési képesség foka szerint különböző mértékben.

Nem akarom itt részletezni, hogy mit kell minden magyarnak tudnia hazánk természeti, földrajzi és gazdasági viszonyairól, nemzetünk történetéből, irodalmából, művészetéből. Így is hosszúra nyúlt soraimat nem akarom «tantervi utasítás»-szerű pertraktációval végtelenekké tenni. Egyébiránt az elvárható ismeretek mértéke műveltségi fok, általános légkör és foglalkozás szerint változik.

De semmiesetre sem árt, ha a felnőttek arra eszmélnek, hogy az iskolában szerzett ismereteiket föl-fölfrissítsék és — ennek kapcsán kelt érdeklődésüktől indítva — kiegészítsék. Nyilvánvalóan szükséges ez és közvetlen gyümölcsöt fog teremteni azoknál, akik külföldiekkel érintkeznek. Sőt többet; nemzeti szempontból bajt hárít el, mert lenéznek, ha magunkat nem ismerjük. De szükséges másoknál is nemzeti öntudatunk tartalmasodása.

Ez az öntudat tartalmi valóság, életerő nem az ismeretek halmozódása által lesz, hanem csak egy érzéskapcsolatba való fel szívódás által.

A geográfia nyújtotta honismeret itt annyiban hasznos, hogy a geográfia egyetlen jelenséget, tárgyat, tényt sem szemlél önmagában, kiragadva a földfelszín életének egészéből, hanem mindig a nagy egységes életfolyamat egészébe igyekszik elmélyedni — ez sajátos tárgya, szemben az analitikus tudományokkal. Általános vonatkozásban ebben földfelszíni életszintézisével, melyből a lelki erők, hatások és tények sem hiányoznak, egyik előkészítője a filozófia egyetemes életszintézisének.

Helyi vonatkozásában, mint kisebb-nagyobb embercsoportok otthonának, a természeti és gazdasági tájaknak és a politikai területeknek, mindmennyi különleges egyéni jellegű földfelszíni élet-egységnek leírója, előkészítője ezen egységekről alkotandó filozófiánknak, társadalmi felfogásunknak, annak legmélyebb értelmezésében.

Az iskolában a földrajz hivatása az alsófokon alapismereteket szolgáltatni a természetrajzi és történelmi kurrikulumokhoz, a felsőbbiken ezek tanításainak teremtő szintézisbe foglalása, az állampolgárrá képzés céljával.

A feladat nyilvánvalóan elsősorban a földrajztanárra hárul. Sajnos, ezen nemzetképző fontosságának ellenére a földrajz a tanárképzésben mindmáig többnyire melléktárgyként szerepel a történe-

lem és természetrajz mellett. Tehát a feladat ezek tanáraitra is hárul. Feladatuk megismerni elsősorban működési helyük közvetlen környezetét, ismeretét kutatással előmozdítani, lakosságában önmaga és lakhelye iránt érdeklődést kelteni. Ezt a feladatot kell felismernie az államnak és a társadalomnak s hozzá az eszközöket, fizetést, munkaidőt, támogatást megadni, illetve követelni.

Egyedül nem végezheti ezt a tanító vagy tanár eredményesen. Hiszen munkája szükségképpen tízféle rokon-szaktudomány körére terjed. Ezek szakférfaiknak kell őt irányítani, tanácsal ellátni. Ehhez pedig az kell, hogy az agrogeológia, morfológia, etnográfia, archaológia, botanika és a többi tekintetbe jövőszakok helyszíni kutatásai előmozdítottassanak.

A Magyar Földrajzi Társaság így megszervezte és szinte tökéletesen elvégezte a Balatonvidék kutatását — 30 év alatt. Megkezdjük az Alföldkutatást A mai eszközökkel 100 év alatt talán befejezzük. Mi lesz addig kultúrfölénnyel, többtermeléssel stb.?

Ebben és a honismeret hasonló munkálataiban mily hatalmas tér nyílik a társadalom kezdeményező és segítő tevékenységének és milyen gyakorlótere a nemzeti öntudatképzésnek. Mert a társadalom segítsége alatt nem pénzsegély értendő elsősorban, — bár ez is kell — hanem az érdeklődés segítsége. Maga a pénzsegély se legyen az alamizna érdektelenségével adva.

A társadalmat ily cselekvésre nevelni a nemzeti öntudat fejlesztés egyik főkövetelménye.

A Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt működő Szociográfiai Intézet egy éve megkezdte a Magyarország összes községeire bárhol az irodalomban előforduló adatok katalogizálását. Ezt a munkát ezen adatok helyszíni kérdezősködéssel való kiegészítése fogja követni. És ezzel a magyar tájak és helységek monográfikus feldolgozásának munkája fog — a forrásanyag gyűjtésére fordított, rendszerint igen hosszú munkaidővel — megrövidíttetni. A honismertetési munka meg fog így könnyíttetni az egész vonalon. Ez a munka a Székesfőváros, Szeged és néhány más törvényhatóság segítségével folyik. De ha belekapcsolódnék a társadalom aktív munkával, óriásit lehetne haladni. Persze az ilyen munka és eredménye, nagysága és fáradságos volta mellett is névtelen marad. De ez volna az a nemzetépítő szellem, amelyet fent — a cserkészetről szólva — jellemeztem.

*

Fel kell keresni minden embert otthonában s megadni neki a lehetőséget, hogy minél könnyebben, tehát minél közelebb találjon

választ azután azokra a kérdésekre is, amelyeket az egyszer felébrésztett gondolkodás benne kitermelt. Ezért kell az iskolák decentralizációja — igen helyesen — ki a tanyacsoportokig. A tanyarendszeren s az azt előidézett török hódoltságon nem keseregnünk kell, hanem meg kell oldanunk a tanyák kulturális kérdését úgy, ahogy a tanyák ma vannak. Ebben helyes úton is vagyunk. Ugyanúgy kell cselekednünk a mezőgazdasági iskolákkal is; alsó- és középfokú mezőgazdasági iskoláknak szaporításáról gondoskodni.

Végig így van ez az iskola-kategóriák felső végéig. Ezért kell a több egyetem is, a vidéki egyetemek, amelyeknek s amelyekért annyi meg nem értéssel és annyi visszavonással kell megküzdeni.

A vidéki egyetemekre, a sok egyetemre még egy okból van szükség. Mi nem beszélünk, nem írunk világnyelvet. Nekünk nemcsak az egyes tudóst, hanem annak egyenértékű kritikusait is önmagunkból kell kitermelnünk. Tudományos haladás kritika nélkül nincs, magyar tudományos könyvet csak magyar tudós ért.

Már pedig nekünk magyarul kell művelnünk a tudományt, legalább is elsősorban magyarul, mert miként már Bessenyei helyesen megmondta: «Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós». Nemcsak saját nyelvén, de csak saját lelkével válhatik egy nemzet a tudomány, tehát az emberiség egyik — s valóban nem legutolsó — haladás-faktorának részesévé. Ebben is saját jellegét, saját típusát kell megélnie a nemzetnek. Kötelessége is minden nemzetnek az emberiséggel szemben, hogy sajátos tehetségeit azon a legjobb módon, amelyen legtöbbet érhet el: eredeti éniségének teljes szabadságában termelve és nem idegen módszerek béklyóiban, adja az emberiségnek.

*

Különös, hogy a kulturális társadalmi együttműködésnek és az ismeretterjesztésnek mily nehézségei vannak a fővárosban is. Pedig ne feledjük, hogy nemzeti szempontból a szükség itt a legnagyobb. Lehet a főváros ízig magyar és ugyanakkor ugyanaz a nagyváros, magyartalan, kozmopolita.

Az embereket össze kell hozni. A társadalmi kaszinóélet fel lendítésének szükségéről már szóltam. Hasonló szükséglet van a kulturális társadalmi téren. Itt hanyatlás és baj van.

Hinné-e azt valaki kívülről, hogy ennek a milliós világvárosnak egyetlen használható előadóterme nincs tudományos stb. előadások tartására, modern felszerelésről (mozgóvetítővel, epidiaszkóppal) nem is beszélve. A régi képviselőház termét tönkretették:

piszkos, recseg-ropog. A «Gólyavár» megszűnt. A Nemzeti Múzeum egykor oly szép terme is más célt szolgál évek óta. Az Akadémia nagytermében nem lehet vetíteni, a kicsinynek — méretét nem nézve is — berendezése tanács- s nem előadó-terem. Az Iparművészeti Múzeumé kicsiny és szerencsétlen formájú. Tudományos társaságaink tantermekbe járnak vendégségbe, részben egy, a nagykörúton túli iskola negyedik emeletére (lift nélkül).

Ennek eredménye, hogy csak legragaszkodóbb tagjaik és az előadók barátai mennek az előadásra.

Idegen előadót, aki vetített képekkel dolgozik, mást nem is, vagy csak szegyenkezve tudunk meghívni.

Szükség volna egy nagy és egy kisebb, modernül felszerelt, amfiteátrumszerűen megépített előadó-teremre, amelyeket a tudományos társaságok felváltva használnának. Ugyanezen épületben lehetnének irodáik, könyvtáraik, tanácstermek.

Ez nemcsak tudományos és ismeretterjesztési szükséglet. Nemzetnevelési szükséglet is. Akiket oda egyik társaság, illetve tudományszak előadásai vonzanának, tudomást szerezne a többiek-ről is, érdeklődése fejlődne, látköre tágulna. A társaságok és tagjaik érintkeznének. Közös érdekek, tervek, munkák gazdagítanák társadalmunk életét.

A szintézis korát éljük újra. Nemcsak a tudomány keresi a nagy összefüggéseket, dolgozik kooperációval és keresztkritikával a részletproblémáig való differenciálódás mellett. A művelt ember is szükségét érzi a rohamos fejlődésben az összefogó gondolatoknak. Bizonyosabb meglátások, mint a legkülönbözőbb jelenségek rezgésekre, hullámokra, ritmusra visszavezetése, egyszerre keletkeznek a legkülönbözőbb környezetekben. És ebben az új világban, új periódusban, ezen — ha úgy tetszik — új ritmushullámban a nacionalizmusnak is átalakul szükségletspektruma. Az auctoritások, a családi kapcsolatok, az egyedeket ismerő szűkebb, helyi társadalmak erejének gyöngülésével a nemzeti és vallásos világnézet, a nemzetnek, mint életegységnek, mint világvonatkozású erőtenyezőnek átéreztetése az egyedek által előtérbe lépnek a nacionalizmus megerősítése szempontjából. Az embereket, akik, és a helyeket, ahol az emberek csoportjai keresik a gondolkodás irányítását, közelebb kell hozni egymáshoz.

*

Az embereket közelebb kell hozni egymáshoz, a nélkül, hogy uniformizáljunk. A társadalom osztályokból, felekezetekből, vidé-

kekből, népcsoportokból, rétegekből, rokonságokból, foglalkozási ágakból áll. A társadalom egészének, a nemzetnek s az emberiségnek mind úgy használnak legjobban, ha formájukat teljesen megélik. Mindeniknek megvan a maga hivatása. Az egyénnek ezt kell élnie öntudatosan és öntudat alatt.

A lényeg nem az egyén egyes ténykedésein, ezekre vonatkozó feladatán van. Ezek külső dolgok, amelyek, ha egyebet elhanyagolunk, külső kényszert kívánnak. Lényeges az állandó viselkedés, a belső kényszer alapján való helyes reakciók.

Az utolsó évtizedek fejlődési iránya és gondolkozása Európában mindinkább közvetlen kapcsolatba hozta az gyént az állammal, illetve közvetlen szembeállítja őket egymással. A nagyközönség szemléletét kitöltő, vagy legalább azon uralkodó gazdasági és politikai életben még mindig a naturalizmus ezen dilettantizmusának korát éljük. De ahova csak mélyebben szállnak gondolataink a mind halmozódó ismereteink segítségével — az orvos, a szociológus, a geográfus, a történész, a fizikus az egyénnek kötöttségeit, kapcsolatait származásával, természeti környezetével, a földfelszíni élet komplex életegység-hierarchiájával — ha lehet nagyság alapján ilyenről beszélni — látják.

Az egyenlősítésre való törekvés a nemzetnevelés s a nemzeti haladás szempontjából helytelen. Rövidesen — látni fogjuk — anachronizmus is lesz. Az arisztokratától például nem szabad követelni, hogy — az egyenlősítés értelmében — demokratizálódjék. Sőt ezt nem is szabad engedni. A legdemokratábbnak tartott arisztokratákat helyes intuicióval, de hamis logikával dicsérik. Ezek ugyanis — ha nem meggondolás készíti arra, hogy nem fitogtatják arisztokratságukat — éppen a legarisztokratábbak. A nem fitogtatásban élők meg típusukat, hivatásukat.

Az arisztokrácia helyesen nem osztály, hanem életforma. Ezért nincsenek feladatai, hanem hivatása. Nem feladata vezetni, de hivatása irányt szabni. Nem agy, hanem giroszkóp a nemzet testében. Hivatása finomságot vinni a forrákba, tapintatot a tartalomba.

Hogy e hivatás mint funkció a nemzet testében ma el ne sorvadjon, ahhoz az arisztokráciának a nemzet többi elemeiből való folytonos regenerálódásán kívül szükséges, hogy hivatását ő is és a nemzet többi része is felismerje. Gyakran vetik szemére az arisztokráciának, hogy exkluzív s kivonja magát a közéletből. Ez bizonyos mértékig funkcionális tulajdonság és ennyiben természetszerű. Másrészt oka az ellenszenv, amelynek apróbb-nagyobb nyilvánulásai-

val gyakran találkozók, és az előítéletek, amelyek neki számos életpályán érvényesülési nehézségeket okoznak, mint más okok másoknak. Ezek a reakciók sem természetellenesek.

Hivatása különben is csak részben az, hogy a társadalom fent felsorolt életesoportjaiba elvegyüljön, részben az a hivatása, hogy vezetésre hivatott egyedeinek miliőt adjon, azt, amit Spengler «növényi»-nek mond.

Az arisztokrácia gyökere a földben van, úgy, mint a paraszté. Különösen megvan a rokonvonás a kettő között a magyarnál. Földhözköttöttségükben van valami a nomád hódító nagyvonalú tájkapcsolatából. Ezért és mert történelmileg az una eademque nobilitas kapcsolja össze őket, amelyből az egyik kél s a másik belejuthat, az arisztokrácia nekünk nemzeti életformánk.

Hivatott, magasabb értelemben létjogosult csak az, aki életformáját megéli, öntudatosan vagy öntudatlanul is, mint az életforma hordozója. Itt van az arisztokrácia immanens kötelessége, amelyet, míg a földben gyökerezik, nem is nehéz teljesíteni. De ropant nehezzé válik, ha gyökerei kitépetnek a földből. Ilyenkor a még benne gyökerezőknek kell — hogy úgy mondjam — a lelki rezgéshullámok hullámhosszának affinitásával táplálni az azonos életformát a gyökeret vesztettekben.

Ez csak egy példa akart lenni. S ha elgondolkodol, ugyanígy megrajzolódnak társadalmunk más kategóriáinak, csoportjainak hivatásai, mindmegannyi hasznos életformáé a nemzet életében.

*

Hazánk feldarabolása új, kényszerűen önálló társadalmakat hozott létre nemzetünkben a határokon túl. Nekünk vannak ma a legnagyobb társadalmaink kisebbségi sorson. Tizedik évét éljük ez állapotnak. És még mindig csak felületesen és incidentálisan foglalkozunk a kisebbségek sorsával. Önzetlen férfiak esztendőket, megélhetési lehetőségeket, életet áldoztak a megismerés, számontartás, ismertetés munkájának. De a fontossághoz, a munka méreteihez fogható szervezet nincs.

Pedig az idő rohan, a tény- és ismeretanyag nő és a szakértők kihalnak vagy kifáradnak az érdeklődés és támogatás hiányában; és ami a fő, nem nevelődhetik succrescencia.

Legsürgősebb szükség volna egy kisebbségjogi egyetemi tan-székre, de még inkább egy kisebbségi intézetre, amely az elszakított magyarság, a megszállt területek és a szomszéd államok életének minden nyilvánulását figyelemmel kísérje.

Az első állami feladat, ami persze nem zárja ki a társadalmi kezdeményezést. Az intézetet is felállíthatná az állam, de kifejlesztésében mindenféle külpolitikai megfontolások akadályoznák. Ez tehát társadalmi feladat, és parancsoló feladat, mert nemzeti szükséglet. Elismerem, hogy nagy feladat, amely a sablonos és fukar akciók kereteit meghaladja. Mert itt helyiségen kívül — amelyet a tudományegyetemen, hová az intézetet be kellene kapcsolni, elvégre lehetne találni — hat-hét belső, vagy kétszerannyi külső munkatársról, megfelelő succrescenciáról és valamelyes segédszemélyzetről, könyvtárról, kartotékekről van szó. Nem kell felednünk, hogy három heterogén területről és számos fogalomköréről van szó.

Vagyonos emberek és gazdasági vállalatok tekintélyes, évekre biztosított hozzájárulásairól van itt szó. Kérdés, tudunk-e a nacionalizmusunk regenerálására való törekvésben idáig emelkedni.

*

Mivel, tudom, többekhez fordultál hasonló kérdéssel, mint hozzám, csak néhány glosszával járultam a válaszokhoz és fontos kérdéseket, melyekről amúgy is beszélnek, nem érintek: a területi szétszakítás által keletkezett társadalmak egymáshoz való viszonyát, a magyar faj védelmét az élet különböző terein, a családi élet istapolását és védelmét, a fölvilágosulatlan nagyközönségben még uralkodó materialisztikus világfelfogás elleni küzdelmet, a testnevelést, a moziveszedelmet s a színház és film lehetőségeit s kötelességeit, a népművészet teljesen elhanyagolt terrénumát stb. Amennyire lehetett, inkább — kívánságodat is így értettem — szakmámbeli dolgokra, apró praktikumokra s a mindennap imponderabilitásaira próbáltam emlékeztetni.

Gróf Teleki Pál.

A közgazdaság iránya.

Gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterünk: *A magyar nacionalizmus* című sokat emlegetett cikkében utalt arra, hogy az új nemzedékbe a gazdasági termékenység gondolatát igyekszik belevinni. Egészséges gondolat. Hatalmas vezéreszme. Gyakorlati megvalósítását két irányban képzelem. Egyfelől úgy, hogy a jövő nemzedékben, bármely pályára készüljön is, a gazdasági érzéket kell felébreszteni, ápolni és fejleszteni. Másrészt úgy, hogy nagyobb arányban kell a nemzet ifjúságát a produktív gazdasági pályákra terelni, mint eddig.

A bírói, ügyvédi, közjegyzői, közigazgatási, szóval a jogi pályákra

való kiképzés eddig inkább formalisztikus jogi irányban történt, a szükségesnél sokkal kevesebb gazdasági tartalommal. A gazdasági és pénzügyi természetű szövevényes pereknél, a jogi tudás mellett, egyenrangú fontosságú a gazdasági és pénzügyi képzettség is, és legkiválóbb bíráink bizony gyakran érzik az ezirányú felkészültségük hiányát. A jogi érzék, legyen az bár a legfinomultabb, egymaga sohasem fogja pótolni a gazdasági érzéket. A bíróság azzal törekszik megfelelő pénzügyi és gazdasági szakképzettségének hiányán segíteni, hogy szakértőket hallgat meg, de az igazságszolgáltatás ilyenkor csak alakilag marad bírói kézben, érdemben kisiklik onnan, mert az ítélet szakértői véleményen fordul meg, amely nem ritkán — teljes jóhiszeműség mellett is — egyoldalú érdeket képvisel.

Mennyivel tökéletesebb lesz a közigazgatás is, ha az egyoldalú jogi tudás mellett a szükséges gazdasági szakképzettség is érvényesül, amely a közigazgatási pályán működők gazdasági érzékét is megteremteni és fejleszteni alkalmas. Jó közigazgatás csak gazdaságilag alaposan képzett közigazgatási tisztviselőkkel biztosítható. Mert az egyoldalúan, tisztán jogászilag képzett közigazgatási tisztviselőnél az a veszedelem mindig fenyeget, hogy nem a lényegét vizsgálja, hanem inkább a formát keresi, aktákat és nem ügyeket intéz, nem a boldogulás elősegítését tartja feladatának, hanem elvi álláspontok képviselését.

A Kir. Magyar Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara szinte predesztinálva van a gazdasági neonacionalizmus szolgálatára. A mezőgazdasági és kereskedelmi legfelsőbb oktatás egyetemi színvonalon álló megvalósításával, a külügyi és gazdasági közigazgatás vezető tisztviselőinek kiképzésével a Kar célja, hogy a gazdasági pályára neveljen, és pedig úgy, hogy a magyar ifjú nemcsak idehaza, hanem — ha erre átmenetileg szükség van — a külföldön is meg tudjon állni sikeresen a gazdasági versenyben és keresetével fenn tarthassa magát.

Az egyetemi tanárnak nemcsak az a feladata, hogy oktasson és terjessze a tudományt, hanem főképpen az, hogy saját szaktudományát mélyítse, fejlessze, előbbre vigye, és pedig mindig saját hazai viszonyainak figyelembe vételével. Minél mélyebb és szélesebb körű a tanár tudománya, annál pazarabban fogja szellemi kincseit szétosztani a tudásra vágyó ifjúság között. Az egyetemi gazdasági szakképzettségre törekvők száma a jövőben egyre szaporodni fog, mert a közgazdasági viszonyokban beállott mélyreható változások, az ipari és hitelélet terén tapasztalható koncentrációs folyamatok a kereskedelmi, forgalmi és hiteléletet mindig szövevényesebbé teszik

és így egyre nagyobb igények támasztanak a szaktudás terén, a természetszerűleg szaporodó vezetőállásban lévőkkel szemben. Ha az egyetemi tanár hivatásának magaslatán akar állani és maradni, akkor állandóan és megfeszített erővel kell szaktudományát ápolni, annak minden új vívmányát megismerni, mert csak így fogja a gondjaira bízott nemzedéknek a kor színvonalán álló képzettséget és tudást nyújthatni.

Amikor a Közgazdaságtudományi Kar a közgazdasági tudományokat intenzívebben oktatja, a neonacionalizmus eszméjét szolgálja. Mert az erről a karról kikerülő nemzedéknek nemcsak elméleti ismerete bővül, hanem egész eszejárása, gondolatvilága, közgazdasági érzékének fejlődésével helyes irányba terelődik, ami a köz javára van és a neonacionalizmus egyik fontos tartalmi követelményét valósítja meg.

Sokkal értékesebb erő lesz a közigazgatási pályán, az alsófokú szervektől fel a központi igazgatásig, az, aki közgazdaságilag helyesen tanult meg gondolkozni. Vajjon hivatása magaslatán állhat-e az a közigazgatási tisztviselő, aki a gazdasági életet akarja irányítani, helyes mederbe terelni, amikor teljesen távol áll tőle a gazdasági élet törvényszerűségeinek, szükségleteinek, egész természetének ismerete?

A felső oktatásnak több tekintetben új csapásokon kell haladnia. Így, ha a gazdasági neonacionalizmus szellemében a közigazgatást magasabb színvonalra akarjuk emelni és ezzel javítani, akkor a közigazgatási szakképzést, annak jogi oldala mellett, gazdasági tartalommal is kell telíteni. A Közgazdaságtudományi Kar közigazgatási szakosztályán, pl. a «Községpolitika» című kollégiumban a falusi nép gazdasági, közegészségügyi és kulturális életviszonyait, családi életét, munkáját tárgyalják, hogy a jövőbeli vármegyei vagy községi közigazgatási tisztviselők, akik hivatva lesznek a falusi nép ezerféle dolgával foglalkozni, kellő ismereteket szerezhessenek és útbaigazítást nyerjenek, hogyan fogjanak munkájukhoz. A falu megismerésére irányuló egyetemi munka világszerte megindult, tehát a falu társadalomtana internacionális tudomány, de nacionalista és nemzetnevelő jellegét is biztosítani kell. A magyar nemzet mai legfontosabb problémái ugyanis szoros összefüggésben vannak falusi népességünk különböző életkérdéseivel; így a magyar népesség szaporodásával, egészségügyével, kulturájával, különösen gazdálkodásának termelékenységével, ami azért nagyjelentőségű, mert a magyar kiskgazdák terméseredményei a mezőgazdasági kultúra terén fejlettebb nyugati országok átlagai mögött messze elmaradnak. Hogy a nemzeti jövedelem szempontjából ez mit jelent, elég arra utalni, hogy a gabona-termés $\frac{2}{3}$ részét a kisbirtokok (100 kat. holdon aluli gazdaságok)

szolgáltatják. Kétségtelen, hogy ezen a téren sokat lehet elérni, ha a nép általános és gazdasági kultúrája emeltetik. Az erős, egészséges és kulturált földműves osztály a nemzeti erőt fokozza.

De nemcsak a közigazgatási, hanem a mezőgazdasági szakosztály is hivatva van előbbrevinni a neonacionalizmus nagyszerű gondolatát. A mezőgazdasági képzésnél nem elegendő, hogy annak csak pusztán technikai részét sajátítsa el az, aki gazdának készül, hanem e mellett el kell sajátítania mindazt, ami a mezőgazdasági üzemeknek kereskedelmi szellemben való vitelét biztosítja. A mezőgazdasági pályán ugyanis a lukrativitás szempontjának az érvényesülése elsőrangú fontosságú s ezt akarja a Közgazdaságtudományi Kar mezőgazdasági szakosztálya, a legalaposabb szakképzettségen felül, útravalónak adni az onnan kikerülő új nemzedéknek.

A magyar ifjúság egyetemi színvonalon való képzése a kereskedelmi szakosztályon azért fontos, mert innen kerülnek ki azok, akik bankpályára, szövetkezetekhez, nagyobb közlekedési vállalatokhoz, ipari részvénytársaságokhoz, biztosítóvállalatokhoz és végül, akik nagyobb egyéni vagy társas kereskedelmi vállalatokhoz, azok vezetésére készülnek. A tranzitókereskedelem egyre növekvő fontossága Magyarország szempontjából szintén magasabb kereskedelmi szakképzés szükségességére utal.

A fentiekben vázoltam a felső oktatás új feladatait a gazdasági neonacionalizmus szolgálatában.

A nép minél szélesebb rétegeiben fokozzuk a gazdasági képzettséget, annál biztosabb alapja van a nemzeti jólét emelkedésének, mely az egyesek vagyonosodásán nyugszik. A jólét pedig a kultúra legbiztosabb és legállandóbb alapja. Csak a gazdag országokban fejlődik a kultúra és részesedik annak áldásaiban a nép, a nemzeti öntudat hordozója. És amint a megélhetés gondjaival küzdő szegény ember kultúrszükségeit ki nem elégítheti, éppúgy a szűkös anyagi viszonyok között élő nemzet sem áldozhat eleget a kultúrára. De az a nemzet, amely nagy áldozatra kész az általános és gazdasági kultúra fokozása érdekében, jár el a leggazdaságosabban, mert saját vagyonosodását mozdítja elő.

Amikor gróf Klebelsberg Kunó a nemzeti kultúra fokozása érdekében a nemzet anyagi erejét igénybeveszi újabb kulturális intézmények létesítésére, és a meglévő legfelső oktatási kereteket nem engedi szűkíteni, nemcsak céltudatos, erélyes kultúrpolitikus, hanem zéleslátókörű gazdaságpolitikus is, mert tudja, hogy a szaktudás fokozásával és a szakképzés terjesztésével a nemzetek versenyében köveendő végcél, a nemzet gazdasági megerősödését is szolgálja. Aki e

kultúr-szükségletek fedezését későbbi időre kívánja halasztani, ha majd a nép teherbíróképessége nagyobb lesz, elfelejti, hogy ezzel a nemzet vagyonosodását is hátráltatja, annak viszonylagos erőgyarapodása a többi nemzettel szemben elmarad és éppúgy jár el, mint az az apa, aki gyermekének iskoláztatásával várna, míg anyagi ereje azt inkább megengedi.

A neonacionalizmus jelentse a jövőben azt is, hogy a nemzet erőit egységessé kell tenni, minden széthúzást kerülni. Tehát meglévő intézményeinket ki kell használni, nem pedig kikezdeni, támadni és hivatásuk teljesítésében zavarni.

És a neonacionalizmus jegyében minden magyarnak össze kell fogni a nemzet gazdasági megerősítése érdekében, tehát felekezetre és nemzetiségre való tekintet nélkül, mindenkinek, aki gondolat- és érzelem-világában a magyar haza fejlődését, gyarapodását kívánja.

Fellner Frigyes

Nacionalizmus és irodalom.

Ha a nemzeti szellemet erősíteni kívánjuk, az irodalommal szemben nem az a kérdés: mit tegyen az irodalom a nemzeti érzés szolgálatában? — mert irodalmunk századokon át nemzeti ébresztő és fenntartó erő volt s a fejlődés előharcosa — hanem oda megy ki a kérdés: mit kell tenni az irodalomért, hogy feladatát ma is teljesíthesse?

A nemzeti szellem sokrétű. Nyilvánul intézményekben, minő a germánoknál a reformáció, nálunk annak elterjedése vagy a megyerendszer kifejlesztése. Máskor a jólétet szolgálja, mint a Tisza-szabályozás kezdeményezői, hogy a kispolgár is eléggülten mondhassa: «meg lehet itten élni». Legáltalánosabb alakja a nemzeti érzés, mely büszke hazája szépségére és gazdagságára, multjának nagy alakjaira és eseményeire, fajának kiválóságára. Ezt az érzést a nemzeti irodalom ápolja legerősebben.

Az irodalom már a bölcsőben odaáll az ember mellé a mesével s azontúl állandó kísérője, állandóbb, mint a zene és a kép. Legkönnyebben hozzáférhető (legolcsóbb) s egyaránt szól az értelemhez és érzéshez. Az ember lelkivilágát legfőképpen a szépirodalom formálja. Toldi tiszta erkölce, a Petőfi dalaiban lobogó szép érzések nemzetnevelő erők. Az irodalom azért is fontos, mert a nemzet művelődése a szépirodalmon át emelkedik a tudományos könyvekhez.

A nemzeti öntudatot már a népiskola honismertető olvasmányokkal teszi tartalmassá. A közoktatási miniszter új népiskolák

felállításával a nemzeti művelődés mellett a nemzeti érzést is erősíti. A felnőttek s az iskolából kikerülők részére népkönyvtárakat állít, tavaly 1500-at. Ezek két célt szolgálnak: a nemzeti érzést erősítik, s terjesztik az ismereteket, emelik a nemzet műveltségét, szellemi erejét, s ezzel vagyonosodását készítik elő.

Az olvasás szeretete s az ismeretek biztosítása azonban a sajátul megszerzett könyvvél folytatódik. Ezért fontos volna egy olyan-forma olcsó füzetes könyvtár kiadása, minő a *Jó könyvek* c. vállalat volt, mely jó céllal indult, de írói utóbb könnyen vették a népnek készülő munkáikat. Nincs még egy nemzet, mely abban a szerencsés helyzetben volna, mint mi, hogy legnagyobb írói, Petőfi és Arany, teljesen érthetők s felfoghatók a népnek is. Ezt a nagy előnyünket eddig nem aknáztuk ki. Pedig legjobb költőinket, íróinkat kellene a nép kezébe adnunk. Ha a népdalt a ponyváról leszorítja a kuplé, azáltal a nép erkölce szenved, ha Toldit Tatár Péter-féle átdolgozásban olvassa a nép, azzal ízlése, nyelvérzéke csorbul, azzal erkölce is. S ez mindenik nemzeti veszteség. Pedig maholnap a népmesék is kivesznek.

Igen fontos a naptárak megjavítása s ellenőrzése. Sok falusi, tanyai családnak ez az egyetlen könyve. Ide silány, sőt erkölcsrontó betyár-tolvaj históriák nyomultak be. A közoktatásügyi minisztérium a belügyivel egyetértve most dolgozik a naptárak olvasmányainak ellenőrzésén s a gyakorlati tudnivalók szakszerű összeállításán. Ez nagy lépés a népművelődés terén.

Szükség volna egy jó néplapra, mely betöltené a falusi emberek vasárnap délutánját, téli estéit. Ezzel 1848 óta próbálkoznak nálunk, siker nélkül; Erdélyben Gyallay Domokosnak sikerült ezt megvalósítani s nagy részben el is terjeszteni. Titka: hogy bő szépirodalmi anyag közé illeszti be az oktató részt s feszes ismeretközlés helyett itt is ép nyelvű, könnyen olvasható, többnyire elbeszélés formájú közleményeket ad.

Ha a pihenő órára szánt néplap fejtörő munkát ad, célját téveszti s nem lehet hatása. Az ötvenes években Csengery Antal és Kemény Zsigmond adtak ki nálunk ily vállalatot, *A magyar nép könyvét*, melybe Eötvös József s Arany János is írtak s mely szépirodalmi közlemények mellett a politikai irányokat és célokat, a kor eszméit is ismertette, gazdasági ismeretek nyújtása mellett. Ez lehetne a minta ma is, csakhogy alantabb fokon, könnyebben. A háború előtt sok napilapot vitt a posta a falukba, bennök sok salakot zavart, politikai pártellentéteket szítva az egyszerű emberek közt. Az igazi néplapnak ettől mentnek kellene lenni, hogy ne szétválassza, hanem egyesítse az embereket.

Föl lehetne erre használni a rádiót is, hogy a legjobb írók, legjobb gazdasági szakemberek, akik a nép nyelvén értenek, olvasnának föl vasárnaponként s adnának tanácsokat. (A Kisfaludy-Társaság most tart ilyen felolvasásokat.) Ezzel a falusi ember megbecsülve érezné magát s egy ily csodálatraméltó találmány legyőzné bizalmatlanságát az új eszközök, találmányok iránt.

Ha a nép közt egyes könyvek általánosan elterjednének, az hatalmas összekapcsoló erő volna. Dante erős kapocs az olasz lelkek közt. Társaságban a művelt ember új ismerőseivel könyvekben találja meg az első beszéd-tárgyat; ma a nép is járó-kelő, vásárokon más vidékre jutva, mint hatna reá, ha ott ugyanazon lelki kincsre bukkanna, melyben ő is részes.

Így lehetne fokozni az irodalom által a népben a nemzeti összetartozás érzését, a nemzeti öntudatot s a nemzeti műveltséget.

Felsőbb fokon, a középiskolában az irodalmi oktatás módján kellene változtatni. A nyelvtan túltengő tanulása kedvetlenséget okoz, mert a tanuló úgy érzi, e sívár szabályok nélkül is tud magyarul. A stilisztika, poétika tankönyveiben minél több példát kellene adni s minél tömörebbre fogni a magyarázatot. Általában olvastatással kellene az ép, tiszta nyelvet befészkeltetni a nyelvérzékbe, a folytonos jegyzetek, párhuzamos példák magoltatása helyett. Hogy élvezhesse a diák *Toldit*, ha, mikor azt olvassa, hogy Miklósnak: «jól esett a falat, rakta is szaporán» — hátra kell forgatnia a jegyzethez s ott elolvasni, hogy: t. i. a falatot a szájába. — Nem képtelen állítás az, hogy nálunk azért nem olvassák később a klasszikusokat, azért nem olvasnak a férfiak általában, mert az iskolában megúnnatták velők az írókat.

Mindez az iskola dolga, melyen könnyű segíteni.

A ma negyven-ötven éves emberek még emlékezhetnek rá, hogy gyermekkorukban mily érdeklődéssel várták a felnőttek a napilap tárcájában folyó Jókai-regényt, mennyit beszéltek róla, találgatva végét s egészen beleélve magukat a regényalakok társaságába, helyzetébe. (*Pickwick*-ről beszélük, hogy az emberek elébe mentek a postakocsinak, csak hogy elébb hozzájussanak a folytatáshoz.)

Ma ilyen érdeklődés elképzelhetetlen.

Pedig a háború megnövelte az olvasók táborát. Nálunk is megtörtént, bár sokkal kisebb mértékben, ami a németeknél: hogy a katonák a lövészárookban rákaptak az olvasásra. Itthon pedig egy egész új könyvvásárló réteg támadt, egyrészt az új gazdagokból, másrészt azokból, akik bevonult férfiak helyett az irodai munkát végezték.

Csakhogy ezzel szemben a megszállott területekkel sok művelt várost veszítettünk, ezeket az új rétegek nem tudják pótolni.

Az új rétegnek nem a jó könyv kell, hanem a könnyű, nem a színház, hanem a mozi. Szemükben a külföldi, lefordított könyv nagyobb műveltségi fokot jelent a magyar könyvnél. Szenzációt nekik vagy a mese okoz, vagy a meghökkenés, például A. France és Shaw munkáiban.

A körülmények az ő malmukra hajtották a vizet. A berni egyezmény, mely határidőt szabott a díjtalan fordítási jognak, kiadókat és fordítókat lehetőleg mindennek a lefordítására ösztökölt. Fordításokat be lehetett vinni megszállott területre, eredeti magyar munkákat nem.

Tehát fordítások özönlöttek el a könyvpiacot. Fordításokra neveltek a színházak is, mert azok biztosabb sikerrel jártak, válogatni lehetett belőlük, reklámjuk már a külföldi előadással kezdődött.

A magyar írók munkáit elnyomták a fordítások. A közönség, mely érdeklődéssel olvasta volna a magyar könyvet, elszegényedett, nem telt neki könyvvásárlásra; a vidék, mely nem igen kapott a fordításokon, nehezen jutott magyar könyvhöz, mert a kiadók nem adtak ki. Pedig magyar íróink nem állnak hátrább a népszerű külföldieknél.

Egyes folyóiratok megszűntek, melyek helyet adtak a magyar írók munkáinak s egész társadalmi osztályok lelkiszükségletét elégítették ki, mint a *Vasárnapi Ujság*.

Könyvesboltjaink kirakatai ma is nagyjából idegennyelvű könyvekkel vagy fordításokkal vannak tele.

A M. T. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság a könyvkiadás terén régebben azt tartották feladatuknak, hogy egy-egy kiváló külföldi munkát ismertessenek meg a közönséggel; ma megfordult a helyzet: ők nyitnak utat egy-egy magyar könyvnek.

Nem mondhatni, hogy könyvet nem adnak ki bőven. Csakhogy a szépirodalmi kiadványok régi írók gyűjteményei, melyek joga a kiadó társulaté, melyet ügynöki terjesztés útján gyümölcsöztet. Mert venni ugyan kevesen akarnak könyvet nálunk, de könyvet eladni lehet.

A terjesztés e módját azonban gyanúba keverték a visszaélések s a gombamódra szaporodó új kiadócégek, melyek a pénzromlás idején vagyoniukat akarták könyvtáraikban megmenteni.

A helyzet lassacskán javul, de inkább kereskedelmi szempontból, az irodalom ma kevésbé tudja hivatását teljesíteni a nemzeti érzés ébresztése és terjesztése körül. Pedig erre nagy szükség volna,

annál inkább, mert az anyagi helyzet a legtöbb rétegben keserűséget táplál.

Az írókban nincs hiány, meg is teszik kötelességüket, de a fa hiába terem, ha nincs, aki gyümölcsét leszedje.

A nagyközönségben föl kellene ébreszteni a nemzeti irodalom iránt az érdeklődést.

Egyes nagy nemzeti vállalkozások a háború alatt abbamaradtak.

Ilyen az *Egyetemes Irodalomtörténet*, mely a közoktatási kormány segélyével indult meg s melyből ma csak az utolsó, éppen a magyar irodalmat tárgyaló kötet hiányzik. Ezt a kötetet a budapesti egyetem két tanára írta s így ma egyetemi tankönyvül is szükség volna rá. Sajátságos, hogy éppen ez akadt meg.

A másik félbemaradt irodalmi vállalkozás a Kisfaludy-Társaság *Nemzeti Könyvtára*, mely irodalmunk tőkét foglalná össze, kellő tudományos felszereléssel. Ily standard gyűjteménye minden nyugati nemzetnek megvan. Ez szellemi életünk története volna.

Hogy e két vállalat mily fontos, az is mutatja, hogy a szabadságharc leveretése után is hasonló munkával s gyűjteménnyel ébresztgette a nemzetet Toldy Ferenc. Most mind a kettő megindult már a háború előtt, de abbamaradt, éppen amikor legnagyobb szükség volna rá, amikor, ha eddig nem történt volna is, meg kellene indítani.

Az utóbbihoz hasonló gyűjteményt adott ki legújabbban a Franklin-Társulat, de csak az újabb írókból, sőt e körön belül csak a már felszabadultakból és saját íróiból. E gyűjtemény nem pótolhatja a tervezett nagyobbbat.

Nagy baj, hogy irodalmunk sok behozatalt enged s ezzel szemben írói kivitelünk csekély. Az írók részben a maguk próbálkozására vannak hagyva. Ez igen fontos volna, nem csupán íróink anyagi helyzete miatt, hanem azért is, hogy nemzeti jellemünket, kultúránk fokát megismerhesse a külföld. E célból a háború alatt, a Waffenbrüderliche Vereinigung idején, Tisza István egész kis szépirodalmi, történeti és néprajzi könyvtárt készült kiadni, egyelőre csak németül. Ennek továbbépíthető tervét e sorok írója dolgozta ki. E téren idővel a Pen-Club tehet valamit. Egyelőre csekély nyereség ránk nézve a Balkán-államok által cserébe kínált szabad fordítási jog.

Más nemzetek éppen nemzeti érdekből nagyon segítik ebben írókat. Pirandello állami pénzen járja társulatával a világot, csak-hogy az olasz irodalomnak és színészetnek hírért vigye. A cseh követség dolgozik azon, hogy pl. Čapeknek egy darabja színre kerüljön Párizsban. Az új Lengyelország egy képeslapot ad ki, *Pologne littéraire* címen, melyben angol, francia, német nyelven ismerteti az irodalmi

eseményeket. Nemrég olvastuk, hogy két magyar író, a kiknek munkái eljutottak a külföldre is, Párizsban időzve, megkapták a *Légion d'honneur*t, — mert francia operetteket is fordítottak magyarra. Így agítálnak irodalmukért más nemzetek. Ezzel szemben áll nálunk az a tény, hogy az Írói Segélyegylet, mely tisztos vagyonát a háború miatt vesztette el, az illetékes minisztériumtól összesen 320 pengőt kap egy évre, szegény magyar írók támogatására.

Természetesen nem való mindent a kormánytól várni, de vannak feladatok, melyek segítsége nélkül, mai lehanyaglott állapotunkban, meg nem oldhatók.

Maga a hivatalos körök pusztá érdeklődése is sokat tehetne a példa útján. Az én diákkoromban szokás volt az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság ünnepi ülésein ott ácsorogni az Akadémia palotája előtt vagy lépcsőházában, s ott az ország minden nagyságát láthattuk, amint a gyűlésre fölment. Ez sokakat oda vonzana most is.

Túláságosan sok a fővárosban a felolvasás, úgy hogy szétforgácsolja az érdeklődést s közönybe fullasztja. Kevesebb többet jelentene, a koncentráció jobb volna.

Viszont vidéken nagy érdeklődést tud kelteni egy-egy leránduló irodalmi társaság ülése. Ez szinte személyes ösmeretséget létesít az írók és közönségük közt, s jó hatású arra nézve, hogy a közönséget visszavezesse a magyar írókhoz, felköltse az érdeklődést még nem ismert munkáik iránt. Ily célra a közoktatásügyi kormány némi összeget bocsát is a Kisfaludy-Társaság rendelkezésére.

Az ily vidéki utak alkalmával állandó kapcsolatot kellene létesíteni a vidéki s a fővárosi irodalmi társaságok közt. E szervezet könyveket is adhatna ki, melyet a vidéki társaságok pártoló tagjai tagdíjak fejében kapnának. Ez pótolhatná a régente szükséges, de kellemetlen emlékü előfizető-gyűjtést s a szigorún megválogatott jó könyveknek állandó törzsközönséget biztosíthatna. Ily szervezet létrehozása volt is szóban 1920—21-ben, — sajnos, abba maradt.

Jó hatással lehetne, ha kritikuszaink az egyes könyvek ismertetése helyett összefoglaló tárcacikkekben ismertetnék kiválóbb íróink munkásságát. Ilyen írói arcképek tájékoztatnák a közönséget s biztosabbá tennék ítéletét. Azonban ma az irodalomtörténetek is elnémulnak, amint az élő irodalomhoz érnek, mely pedig leginkább érdekelné a közönséget, már a tanulókat is. Most Pintér Jenő dolgozik egy nagyarányú ilyen munkán.

Irodalmunk története körül szorgos munkálkodás folyik, de jobbra részletmunka, az újabb eredményeket nem igen foglalják össze a közönség számára. Hiányzik egy oly rövid irodalomtörténeti

kézikönyv, mely magas szempontjai s művészi előadása által a nagyközönséget is érdekelné s amely fordításokban is jó szolgálatot tehetne szellemi életünk ismertetése körül.

Általában fontos volna, hogy az irodalomról szóló értekezések és könyvek ne a száraz tudomány nyelvén, hanem a közönségnek élvezhetően legyenek megírva.

Sokat tehetnének az irodalomért a napilapok, ha nem pusztá hírszolgáltatást közölnének, hanem tudósításaik bíráló és méltató megjegyzésekkel bővülnének, tárcarovatukat pedig — a hatvanas-nyolcvanas évek mintájára — sűrűbben megnyitnák irodalmi események és mozgalmak ismertetésének.

Az irodalom körébe tartozik a színház is, sőt ez legnagyobb hatású eszköze, mert a legkülönbözőbb rétegekre hat a maga szemléltető, közvetlen módján, szinte ellenállhatatlanul. Jó tanítása lehet foganatlan, de a rossz, e megvesztegető köntösben, biztosan ható. Hogy nálunk az összetartó nagy érzések, hit, haza, család terén, annyira meglazultak, azt az erkölcstörténet vizsgálója nagyrészt a divatos új vígjátékok rovására írhatja.

A színházakat két eszköz szoríthatná a jó útra: az igazgatók ízlése és felelőssége, csakhogy ők inkább a pénztár szerint igazodnak, vagy ha a közönség távoltartaná magát ily daraboktól, — de ez hiábavaló kívánság. Egy helyen, a Nemzeti Színháznál, van egy harmadik, hatékony eszköz: szükség esetén a szubvenciót adó kormány beavatkozása.

Ennek azonban legenyhébb módját is nélkülöztük néhány esetben, amikor a jó tanács is sokat jelentett volna. Így a Shakespeare-ciklusok idején, melyek hónapokon át, szinte szünet nélkül elfoglalták a színpadot a magyar írók elől. E tekintetben a helyzet önkényt javult, a közönség eltelése folytán; ma a magyar írók vannak e színpadon túlsúlyban.

Volt más alkalom is, mikor a színház dolgába jó lett volna beleszólni nemzeti szempontból. A *vörös tulár*, a *Hős és katona* előadását értjük. Az irodalom nem mondhat le a feladatáról, hogy a társadalmat s intézményeit bírálja, de egy forradalom után úgy beszélni a bíró-ságról, mint Brieux-nek különben jeles darabja, s úgy festeni a katonát, mint Shaw cselekszi, míg a színház körül falábú katonák mankója kopog, ezt, ha egy egyetemi katedráról teszik, a minisztérium a tan-szabadság ellenére is fölemelte volna szavát.

Ily esetek nemzeti és irodalmi szempontból egyaránt elkerülendők volnának.

Színészi szempontból is jobban kellene védni e színház művé-

szeit. Herczeg Ferenc méltán emelte föl szavát az ellen, hogy e színház a kassza érdekéhez igazodjék s ezért operetteket játsszék. E színháznak az a feladata, hogy — mint a Français — a nyelv tisztaságának menhelye legyen, az erkölcsi és nemzeti hagyományoké. Mint lehessen a színészekről, kiket ma operett-játszásra kényszerítenek, holnap shakespearei szerepet várni?

A Nemzeti Színház nemcsak önmagáért fontos, hanem azért is, mert példa a többinek.

Ki ne látna komoly veszedelmet abban, hogy egyes vidéki színházak csak úgy bírnak tengődni, ha külön előadásokat hirdetnek «csak felnőtteknek», amit a színlap kürtöl? Szükség volna, hogy — egyelőre legalább az egyetemi városokban, az egyetemek ellenőrzése mellett — a jobb vidéki színházak is állami segélyben részesüljenek s ennek fejében komolyabb darabokat is kötelesek legyenek előadni, alkalmazkodva a Nemzeti műsorához. Ez visszahatna a Nemzetre is, átérezné vezető szerepét.

A Nemzetitől sem kívánjuk, hogy folyton-folyvást díszmagyar-ruhás darabokat adjon, de minden színháztól meg kell követelni, hogy az ízlést és erkölcsöt szolgálja, mert az nemzeti erő.

Nem lehet tagadni, hogy kultúrpolitikánk nagy erőfeszítéssel igyekszik fenntartani, sőt fejleszteni kultúránk régi színvonalát. Hogy ez eddig főképp a tudományok terén, azoknak is nemzetközi vonatkozásaiban történt, annak nyilván külpolitikai s gyakorlati, hasznossági okai vannak. Most a neonacionalizmus jelszava azzal biztat, hogy sor kerül a kultúra nemzetibb ágaira is.

Voinovich Géza.

IRODALOM.

A szellemi együttműködés nemzetközi intézete.

A Nemzetek Szövetsége megalakulásának idejétől kezdve igen nagy súlyt helyezett a nemzetek szellemi együttműködésére. A nagy francia kultúrpolitikus, Leon Bourgeois egész tekintélyét s nagy tudását ez együttműködés mélyítésének szolgálatába állította. Hangsúlyozta a tanár- és tanulócsera s a tudományos érintkezés nagy jelentőségét. A nemzeti szellem érvényesülése csak nyerhet azáltal, hogy az ismeretek, a módszerek, a felfedezések nagy közös kincstárából meríthet.

A nagy feladatok megoldására tizenkét tagú bizottságot alakítottak, kik saját maguk jelölik meg a szellemi együttműködés legjobb lehetőségeit. A bizottság elnöke a nagy francia filozófus, M. Bergson lett, kit később Lorentz váltott fel, alelnöke Gilbert Murray, az oxfordi egyetem tanára; tagjai között van Mme Curie, Destrée, Einstein, Painlevé, de Reynold stb. Már 1922-ben kidolgozta programját. E szerint mindenekelőtt adatokat gyűjtött a szellemi munka állapotáról, annak megsegítésének módjairól, a szellemi tulajdon védelméről, tanulmányozta az egyetemek együttműködésének lehetőségeit, úgyszintén a nemzetközi bibliográfiát. Az együttműködés mélyítésére az egyes államokban nemzeti bizottságokat alakítottak, Magyarországon a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt. E bizottság elnöke Berzeviczy Albert, előadója Balogh Jenő. Tagjai között a minisztériumok és tudós testületek képviselői is helyet foglalnak.

Csakhamar kiderült, hogy a szellemi együttműködés bizottsága alkalmas testület ugyan arra, hogy programot készítsen, de annak végrehatására hiányzik a szerve. Ezen segített a francia kormány nevében François Albert, akkori közoktatásügyi miniszter, ki a szellemi együttműködés intézetének létesítésére és fenntartására évi kétmillió frankot ajánlott fel azon kikötéssel, hogy az intézet székhelye Párizs legyen.

A Nemzetek Szövetsége az ajánlatot elfogadta és 1926 január-

ban a Palais Royal történelmi nevezetességű épületében nagy ünnepélyességgel megnyitották az intézetet, mely hét osztályra oszlik s húsz hivatalnok van s 33 állam-kormány nevezte meg delegátusait. Rövid fennállása alatt már is sok kezdeményező lépést tett a szellemi együttműködés erősítésére. Minden alkalommal hangsúlyozza, hogy feladata csak az organizációra szorítkozik: bátorít, rendez, szervez, de maga nem vet fel s nem old meg tudományos problémákat. A nemzetközi érintkezés adatait gondosan gyűjtik, a «Bulletin»-ek az érintkezést elősegítik, ankéteket tartanak, számos nemzetközi intézménynek hajlékot és publicitást ad. A nemzeti bizottságokkal igen élénk összeköttetést tart fenn, információt kap és ad, szuggerrál, tanácsol. A nagy nemzetközi egyesületek közös bizottságát megszervezte s számos érintkezést létesített az egyes kulturális intézmények között. Az intézet és a magyar kormány között párizsi követünk, báró Korányi Frigyes nagy megértéssel közvetített. Ma az intézetben állandó magyar referens is van dr. Göllner Aladár személyében, a kormány delegátusa dr. Magyary Zoltán miniszteri tanácsos, az egyes albizottságokban mint szakértők báró Korányi Sándor, dr. Petrovics Elek és Pasteiner Iván vesznek részt.

Minden jel arra mutat, hogy tudományos fajsúlyunknak megfelelő helyet nyerünk. Természetesen igen intenzív munkára van szükség, hogy a többi nemzetek tudományos törekvéseivel lépést tarthassunk. A verseny e téren igen nagy, nemcsak a nagy kultúr-nemzetek, de a kis államok is nagy áldozatokat hoznak a tudományos munka támogatására. A német birodalomban a régi intézményekhez két hatalmas szervezet csatlakozott. Az egyik a Vilmos császártársaság, mely fennállásának első tizenöt évében harminc tudományos kutatóintézetet létesített, s a német tudománymentő bizottság, melynek évi szubvenciója a 9 millió arany márkát meghaladja.

A nagy feladatok megoldására nagy anyagi eszközök szükségesek. Igaz ugyan, hogy Newtonnak, Faraday-nak igen kezdetleges eszközökre volt szüksége nagy felfedezéseik tételére, de ma Rutheford óriási energiamennyiséget vesz igénybe, hogy alapvető kísérleteit folytathassa. Ma már a külföld anyagi támogatására nem számíthatunk. Saját magunknak kell a tudomány támogatására áldozatot hozni, de a kutatómunka uzsorakamattal fizeti vissza a reája fordított költséget.

Grósz Emil.

Az újkori nevelés története.

— Fináczy Ernő könyve. —

Az újkori nevelés története című munka immár a negyedik kötet Fináczy Ernő neveléstörténeti tudományos kézikönyveinek sorozatában, amely sorozat a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából készült s az egyetemi oktatásnak és tanulmányozásnak kíván vezetőfonálul szolgálni. Az előbbi kötetekben az ókori, a középkori és a renaissance-kori nevelés történetét ismertette és magyarázta a tudós szerző, aki a mostani kötet előszavában utal arra, hogy ezúttal az eddiginél nagyobb nehézségekkel kellett műve megalkotásakor megküzdenie, mert a régebbi történelmi korok nevelési eszményei és nevelői gondolkodása tisztábban és egyszerűbben állnak előttünk, míg az újkor századaiban — a XVII. és XVIII.-ban — a szellemi élet tényezői s köztük a neveléstörténeti is, sokkal bonyolultabbak.

Kiváló érdeme Fináczynak, hogy a most tárgyalt századoknak sokféle zajgó eszmeáramlata között olyan nagyszerűen el tudja igazítani olvasóit, hogy könyve -- bár eredeti forrástanulmányokon épülve, szigorúan tudományos jellegű -- mégis az egyetemi ifjak szükségletei mellett a művelt nagyközönség érdeklődését is fel tudja kelteni s ki tudja elégíteni. Egyik legnagyobb előnye Fináczynak, mint írónak, hogy kitűnően beosztván és elrendezvén anyagát, valami lebilincselő közvetetlenséggel és világossággal tárgyalja a kérdéseket. Stílusa éppen tisztaságánál fogva mondható művészinak, s ha egyszerű természetességgel folyik is, valami nemes lendület van benne mindig.

A könyv három részre tagozódik, melyek közül kettő a nyugati nemzetek neveléstörténetét tárgyalja, az említett két évszázad folyamán, a harmadik pedig a hazai törekvéseket és alkotásokat ismerteti.

Az első rész a XVII. századról szól, mikor az iskola egészen belesodródott a kiélesedett felekezeti küzdelmekbe. Beszél a szerző az empirizmusról, vagyis arról, hogy a tapasztalat válik az ismeretelmélet alapjává, azután részletesen emlékezik meg a cseh-morva születésű híres pedagógus Comenius-ról, aki néhány évig Sárospatakon is működött, aki a nevelés célját az örökéletre való előkészületben látta s akit tankönyvei tettek oly népszerűvé. Az empirizmus után a racionalizmus eszmeáramlata következett, mikor Descartes azt kezdte tanítani, hogy a magunk elméjében hordozzuk az igaz ismeret kritériumát. A racionalizmus a francia tudós Fleury apátban

hagyott legmélyebb nyomot, míg Rollin az irodalmi műveltség nevelői fontosságát hirdette. Külön fejezet szól Locke-ról, az újabbkori bölcsélet nevezetes úttörőjéről, aki az emberben nem a tudást, hanem az erkölcsöt becsülte nagyra.

A második rész a XVIII. századnak van szentelve, mit a «pedagógia százada»-nak neveztek el s melyben a francia felvilágosodás új fordulatot adott a nevelésről való gondolkodásnak. A naturalizmus főhőse Rousseau, aki a kultúrától megrontott embert vissza akarta vezetni a természethez, s főműve, az *Emil*, a legtöbb gondolatot ébresztő könyvek egyike. A bekövetkezett nagy forradalom azonban az új eszmék gyakorlati érvényesítését lehetetlenné tette, sőt a francia köznevelés ügye a század végén teljesen csődbe került.

Németországban a harmincéves háború nyomán beállott erkölcsi zűllés visszahatásaként a XVIII. században a pietizmus indult meg, mely vallásos mozgalomnak alapelve az volt, hogy a krisztusi egyszerűsége kell a nevelésben törekedni. De ezt a szellemi hullámot elmosta a felvilágosodás hatalmas áradata, mely Németországban a hallei egyetemből indult ki s fő elmélkedői Leibniz és Wolff Keresztély voltak. A francia és német felvilágosodás együttes hatása a nagyjelentőségű filantropizmusban mutatkozott, melynek vezére Basedow volt, irodalmi főforrása pedig a Campe szerkesztette tizenhatkötetes nagy vállalat.

Az új humanizmus az iskolából indult ki s művelődési eszménye a görög volt. E mozgalom főembere Gesner, aki a tárgyi oktatásra helyezte a fősúlyt s társaival megvetette a humanisztikus gimnázium alapját. Herder, Humboldt és Goethe idevágó szereplésének ismertetése után a Pestalozzi-ról — «a pedagógiai idealizmus legnemesebb képviselőjé»-ről — szóló fejezet következik. Ezt a nevezetes svájci pedagógust mint «az egyetemes embernevelés gondolatának apostolá»-t rajzolja meg mesteri módon a szerző. Pestalozzi — hangsúlyozza Finácsy — nem volt nagy tudós, rendszeres gondolkodó sem, még csak nem is olvasott sokat, de «a lángész titokzatos hatalmával, szíve sugallatával meglátta a népnevelés legsúlyosabb problémáit és megoldásuk módjait.» Legkitűnőbb műve a *Lénárd és Gertrud*, mely regényformában, nagy közvetlenséggel ad számot Pestalozzi nevelési eszményeiről, az anyai szeretet melegéről és hatalmáról. De talán még mélyebben járó munkája a nagy pedagógusnak a *Vizsgálódásaim* című, melyből az a gondolat csendül ki, hogy a nevelés viheti át a természeti embert a társadalmi állapoton át az erkölcsihez.

A kötetnek hazánkról szóló harmadik részében mindenekelőtt ismerteti a szerző a köznevelés külső történetét és állapotát. A XVII. században a vallási villongások és más veszedelmek között a magyar iskola sajnosan elmaradt az európai műveltségtől. A nevelés terén a már említett Comenius s a kiváló tanító, Keresztúri Pál után különösen a lánglelkű Apáczai tűnt ki, aki egységes nemzeti köznevelést sürgetett, az anyai nyelven való legelső iskolától föl az egyetemig. A XVIII. században, Mária Terézia trónralépésével a tanügy mindinkább politikummá kezdett válni. A királynő uralkodásának vége felé jelent meg a *Ratio Educationis* néven ismert híres szabálykönyv, melynek legfontosabb gondolata valamennyi iskolának állami felügyelet alá helyezése. A hazai viszonyokhoz alkalmazott gyakorlatiasság szem előtt tartásával készült, de azért a külföldi hatásokat is éreztető Ratio az iskolaszervezetet is megállapította, az elemi iskolától az egyetemig. Nagy érdeme a Ratio-nak, hogy «új művelődési eszményt állított föl s ezzel a szellemi hatás folyamatát megindította».

Az erősen protestáns Erdélyben a bécsi kormány — nem igen válogatva az eszközökben — a katolikus restaurációt szorgalmazta. Az Erdély részére kiadott *Norma Regia* szabályozta az iskolai közigazgatást s megállapította a rendtartást és a tanterveket. A kormány katolikus egyetemet is állított Kolozsvárt, de az hamarosan úgy visszafejlődött, hogy II. József a főiskolák szabályozása alkalmával könnyűszerrel fokozhatta le liceummá.

József teljesen egységesé akarván tenni minden országában a köznevelést, a magyarországi és erdélyi iskolai ügyek fölötti intézkedést is a bécsi udvari tanulmányi bizottság körébe utalta. A «kalapos király» különösen a népiskolákkal törődött s a felvilágosodás jegyében folyó kultúrpolitikájának egyik legnevezetesebb alkotása a felekezeti jelleg nélküli «közös iskola», a későbbi községi iskola őstípusa. Az oktatás nyelvét persze minden középiskolára és az egyetemre nézve — a latinnyelvű teológiai kart kivéve — a németben állapította meg a nagy germanizátor uralkodó. Halála után természetesen mindjobban erősödött a nemzeti visszahatás. II. Lipót ki is vette a magyar iskolák ügyét a bécsi bizottság kezéből s újból az alkotmányos kormánysszékek hatáskörébe utalta. A megindult reformtörekvésekben azonban — mint Fináczy helyesen hangsúlyozza — «nemcsak az ébredező nemzeti öntudat megmozdulásának, hanem a megelőző rendszer szabadelvűségének nyomai is felismerhetők», amit bizonyít az 1790/1-iki országgyűlés törvényhozó munkája is.

Itt le is zárul Fináczy nagyszabású könyve, s így a sorozat még nem teljes. Hátra van a legújabb kor (XIX. század) neveléstörténete, s mi tiszta szívből kívánjuk, hogy Fináczy neveléstörténeti tudományos kézikönyveinek befejező kötete is megjelenhessék, dicsőségére az érdemes szerzőnek, gazdagodására pedagógiai irodalmunknak, hasznára és díszére az egész magyar tudományosságnak.

Szász Károly.

A katolikus egyház a szabadságharc alatt.

Meszlényi Antal: *A magyar katolikus egyház és állam 1848/1849-ben.*

A negyvennyolcas idők emléke minden magyar szívben dicsfénnel van bevonva. Hogy azonban abban a mozgalmas korban és azon a vulkanikus talajon nemcsak a szabadság vérpiros és hamar elhervadt virága nyílt ki, hanem más kérdések eldöntését is megpróbálták, az eddig főleg csak a szakemberek előtt volt ismeretes Meszlényi Antal az egyik nagyjelentőségű kérdést: a vallás kérdését most oly tudással és hűséggel tárja nemcsak a tudós világ, hanem a nagyközönség elé, hogy érdemes vele foglalkozni e Szemle lapjain.

Az 1848: XX. t.-c. nem deus ex machina gyanánt került a reformtörvények közé: annak gyökerei is voltak. Az 1790/91. XXVI. t.-c.-ben a református vallásnak teljes szabadságot adott a magyar országgyűlés. A gyermekek vallását szabályozó törvény és rendeletek, valamint a reverzálisok kérdése a protestánsokat egyre követelőbbé tette. A katolikus vallás 800 éven át egybeforrott a magyar közélettel és a törvényekkel is. A protestánsok most már szintén erre a közjogi helyzetre törekedtek. Az 1832/6. országgyűlésen heves vitákat kezdtek; az 1837-i kölni események az itthoni viszonyokban is erősen éreztették hatásukat a vegyes házasságok kérdésében. Az a vallási közömbösség, mely a huszas években mindkét táborban meglehetősen gyökeret vert, most kezdte teremni gyümölcseit. A protestánsok nem találták hitük sérelmének, hogy a vegyes házasság esetében a katolikus plébános szertartásainak vessék alá magukat. Sőt az 1791: XXVI. t.-c. hibás magyarázata alapján még követelték is. Így követelte Kossuth Lajos is, mikor a kath. Meszlényi Terézzel házasságot kötött. Mivel azonban reverzalist adni nem akart, a katolikus Egyház rendelete szerint a házasság ünnepélyes templomi megáldása megtagad-

tatott tőle. Ettől kezdődnek a katolicizmus erős támadásai. Kossuth a pestmegyei gyűléseken kezdi a támadást. Lelkes szavai magukkal ragadják a megyét s az olyan papot, aki a vegyes házasságot nem áldja meg, 600 frt büntetésre ítélik. A Kossuth alapította *Pesti Hírlap* tele van ilyen szellemű cikkekkkel. Az 1844-i törvények sem hoztak nyugvó pontot: az agitáció tovább folyt. Így jött el az 1848. év márciusa, 1848 március 31-én Kossuth beterjeszti a XX. t.-c. szövegét a kerületi ülésen. A kerületi ülés — miután elfogadta a hirtelen beterjesztett törvénytervezetet — azonnal átalakult országos gyűléssé s egy ültőhelyükben két minőségben is elfogadták azt. Hiába volt a tiltakozás, Kossuth elismerte ugyan a katolikusok petíciójának jogosságát, de az idő «rövidsége» miatt elutasította. Általában igen mozgalmas és érdekes e két év története a vallási kérdések tekintetében. A szerző elevenen rajzolja az eseményeket. Az a nagy roham, mely a protestáns iskolák sértetlenül hagyása mellett a katolikus iskolákat támadta meg, tiltakozást váltott ki a katolikusokban. Szinte a kommunizmus emlékei újulnak meg lelkünkben, mikor olvassuk, hogy Eötvös József báró olyan tantervet fogadtatott el, melyben a hittan tanítása hiányzik, sőt tilos; egyelőre tíz katolikus középiskolát államosított; a pedagógiai értekezletre minden protestáns felekezetet meghívott, de a katolikusokat nem. (130. lap.)

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy az egész forradalmi mozgalom ilyen irányú lett volna. Maga Kossuth is érezte, hogy messzire ment és ezért a vallásügyi minisztériumot katolikus pappal töltötte be, aki — bár Kossuth párthíve volt — mégis felszólalt a katolikus autonómia mellett s most már védelmül követelte a katolikusok számára a XX. t.-c.-t! Ilyen forgandó volt az idők járása! A nemzeti hadseregben a papok voltak a leghuzgóbb szervezők és lelkesítők. A honvédpapok hősiességéről legendák keletkeztek. A fő- és alsópapság bőséges adakozását lapokon keresztül sorolja fela szerző. Hám János hercegprímás békéltető közbenjárása, Horváth Mihály memoranduma, Fogarassy Mihály olműtzi küldetése a történelem fényével vannak megvilágítva.

Nem hiányoztak a forradalmi idők parazitái sem. Vidéki feltűnni vágyók, ha hatalomhoz jutnak, visszaélnék vele s szinte amolyan kis kommunizáló népbiztosok váltak belőlük. Ilyen volt Lukács Sándor, Kossuth győri kormánybiztosa is. De még Damjanich lelővette a szecsői pélbánost, mert nem tudott neki olyan bort küldeni, amilyent ő akart. (197. lap.) Ugyanő több más papot is bebörtönzött és lelővetett.

- Mikor a hadi szerencse végkép a hős honvédek ellen fordult, Kossuth keresztes hadjáratra buzdította a népet. A katolikus vallás sérelmeinek orvoslását helyezte kilátásba (221. lap), sőt a protestáns Kossuth «minden honpolgárra nézve f. évi (1849) június 6-ra a bőjtölést kötelezőnek» mondotta ki és május 27-től június 7-ig templomi könyörgéseket, harangozást és misét írt elő.

De már későn volt! Az orosz had már itt volt s nemsokára ránk virradt a szomorú világosi nap. Jött a kegyetlen, a szívtelen és magyartalan abszolutizmus és ott akarta folytatni, ahol V. Ferdinánd alatt elhagyta.

Az a viszony, mely az ébredő magyar állam és az Egyház között létesült, a külső erőszak nyomása alatt megszűnt.

Ezt az anyagot a szerző hatalmas előtanulmányok után nagy irodalmi anyag és eredeti levéltári kutatás alapján dolgozta fel. Igen érdekes a papság reform-törekvéseinek és a szerzetesek mozgalmának rajza. (*Az Egyház szervezkedése* c. rész.) Hogy milyen alapos munkát végzett, mutatja a felhasznált irodalmi művek jegyzéke. Ez a nagy készség hivatottá teszi szerzőt a könyv megírására. Felfogása helyes, látása tiszta, ítéletei megalapozottak. Nem polemizál, mert nincs is kivel, hanem — nagyon helyesen — tényeket rajzol és az intelligens olvasóra bizza a tények megítélését.

A műnek kettős érdeme van: tudományos és oktató. Tudományos, mert rendszerességgel, oklevelek alapján festi a kort és oktató, mert a nem szaktudós számára is élvezetessé teszi művét. Külön ki kell emelnünk a szerző stílusbeli kiválóságát. Szépen folyó, emelkedett előadása megmenti őt a szakember száraz közlő írásmódjától a nélkül, hogy holmi vezércikk-stílusba fuvódnék fel. A meglehetősen terjedelmes műben csak ritkán találkozunk ilyen kifejezésekkel: «Damocles kardja ismét ki lett feszítve a cérnaszálra». (68. lap.) «A könyvtár igazgatója sem akarván ezt kiprovokálni...» (176. lap.) A «hidat verni» magyar kifejezés, de magyartalan: «Az ő kompromisszumos politikája még ki tudta volna verni Bécs és Pest között az aranyhidat...» (33. lap.) Valaminek a mumusát el lehet kergetni, de «elodázní» vagy «megállítani» nem szokta senki. (22. lap.) Bizonyára elírás a 89. lapon: «elhatározottat, hogy a nevezett kérelmet minden egyes plébániai község részéről az illető plébánosok az alpereseknek (helyesen: alespereseknek), ezek pedig a püspököknek beadják...» No de ezek ritkán fordulnak elő és inkább csak lényegtelen dolgokra vonatkoznak.

A szerző az első fejezetben Európa állapotát festi a XIX. század

elején. Megmutatja, hogy a katolikus Egyházra más országokban is nehéz napok virradtak. Ez az eljárás nagyon helyes. De ha fertőző betegség volt is az az Egyház ellenes támadás, mégis csak azért tudott nálunk is kitörni, mert belső diszponáltság is volt hozzá. Szerző meg is említi «a gyászos emlékü vegyes házassági vitákat» (50. lap), de csak röviden és nem mutatja ki elég részletesen a történelmi folytonosságot; még annyira sem, mint ahogy ezen ismertetés elején érintettem. Ez nagyban hozzájárult volna a tiszta látáshoz.

Szerző figyelmét elkerülte Zeller Árpád műve: *A magyar egyházpolitika*. Nem említi «a felhasznált irodalom»-ban; de ez onnan is látszik, hogy az általa is idézett «Emlékirat az 1847/8. orsz. gyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról» szerzőjét nem nevezi meg, holott Zeller már tudja, hogy «az egy résztvevő» nem más, mint Fogarassy Mihály. (I. köt. 169. lap.) Különben is ez az *Emlékirat* nem 1866-ban jelent meg, mint Meszlényi írja, hanem 1848-ban! Nagy haszonnal idézhette volna e műből az Előszónak két tiszta látású szakaszát, mely egyúttal igen jó korfestés is lett volna.

Hasonlóképpen jó szolgálatot tett volna Vándorfy Károly *A magyar Katholika Egyháznak martius-forradalom utáni sérelmei* c. mű ismerete (1849), valamint Zsilinszky Mihály *Az 1848.-i vallásügyi t.-c. története* (1908) méltatása és figyelembe vétele.

Annak illusztrálására, hogy a vallás kérdése mennyire a közérdeklődés tárgya volt, felemlíthető, hogy a szigorú hirlapi cenzura megszűnésére azonnal két katolikus lap is alakult a *Katholikus Néplap* és *Der Katholische Christ*.

Ha Meszlényi Antal ezeket is figyelembe vette volna, eredményei ugyanazok maradtak volna, mint ezek nélkül, csak egy-két kisebb vonással lett volna gazdagabb az az eleven kép, melyet e kiváló művében megrajzolt. Örömmel ajánljuk e könyvet mindenkinek, aki élvezetes, érdekes és hű képet akar szerezni a negyvennyolcas eseményeknek ezen — eddig olyan kevésbé ismert csoportjáról.

Gáspár Pál.

Magyar regény az örményekről.

Dr. Gopcsa László: *Örmény levelek*. Budapest 1928, Pfeifer Ferdinand kiadása.

A cím után azt hihetné az olvasó, hogy tudós értekezéssel van dolga. Pedig ebben az igen csinos kis nyolcadrétű könyvben egy regény kívánczik az olvasó asztalára. Igenis, regény levelekben. Régidivatú, de kedves forma ez, kivált ha oly jól tud vele bánni az író, mint Gopcsa László. A regény története igen egyszerű. Egy erzerumi tanító útutazik Budapesten, ahonnan Párizsba megy, hogy az ottani örmények között kipihenje a hazájában átszenvedett izgalmakat. Budapesten három magyar örménnyel találkozik. Kesurián, az utazó tanító, nagyon megkedveli a három magyar örményt, kivált Anieczki Krisztofot, akinek az örmény neve azt jelenti, hogy Áni városbeli. Már pedig Áni a pakradúni örmény uralkodóház egykor híres székvárosa volt, honnan a magyarországi örmények is származtak. Ez a régi főváros ma már romokban hever. Az örmények e romokat kegyelettel szemlélik és így természetes, hogy a budapesti Anieczki név Kesuriánt a letűnt örmény dicsőségre emlékezteti. Párizsból levéllel keresi fel Anieczkit, aki annál szívesebben válaszol, mert a budapesti találkozás alkalmával megtudta, hogy Kesuriánnak otthon egy Manuság (viola) nevű leánya van, aki szépen táncolja a leszginkát, az örmény csárdást. Anieczki képzeletét felgyújtja Manuság szépségének híre.

Manuság és ennek barátnéja meg özvegy nagynénje szintén érdeklődni kezdenek apja három budapesti ismerőse iránt. A három magyar elküldi arcképét Erzerumba. A felek találkoznak Konstantinápolyban és az erzerumi nőkől budapesti magyar asszonyok lesznek. Mindez olyan egyszerű és mégsem érdektelen. A levelekből az üldözött örmény nép lelke szól hozzánk; átérezzük azt a meleg vonzalmat, mely a diasporában élő nemzet tagjait egymáshoz fűzi. A kölcsönös szeretet kárpótolja őket a hajdani nemzeti nagyság letűnéseért. Beolvadtak az őket szívesen látó magyar nemzetbe, együtt örülnek és vele búsulnak, ha kell, vérüket is ontják érte, de azért él bennök az örmény nemzeti érzés, és ha tenger választja is el őket a más országbeli örményektől, el nem idegenednek egymástól. A levelekben sok érdekes örmény történeti emléket, népies szokást elevenít fel a szerző. Az érzékeny, komoly örmény a tréfát is szereti. A mellett ügyes kereskedő és kedveli a bölcs mondásokat. A szerző hivatkozik egy Szêrpuhi Dusáp nevű örmény nőre, aki gondolatai között ezt

írja: «Háromféle tudatlanság van. Valamit nem tudni, valamit rosszul tudni, haszontalan dolgokat tudni». Jóformájú, okos gondolat. Oly változatos a könyv, hogy le nem tehetjük, ha olvasni kezdjük. Érdekes irodalmi emléke ez a regény a szívvel, lélekkel magyarokká lett örmények hazafiságának és egyszersmind annak a mélyen gyökerezett rokonszenvnek, mely ősi nemzetük hagyományaihoz köti őket.

d.

Németország és Európa.

1. Friedrich Stieve: *Deutschland und Europa 1890—1914. Ein Handbuch zur Vorgeschichte des Weltkrieges mit den wichtigsten Dokumenten und drei Karten.* Berlin Verlag für Kulturpolitik. 1927.
2. Németország és Európa 1890—1914. *Kézikönyv a Világháború Előzményeinek Történetéhez a legfontosabb okmányokkal és három térképpel.* Írta Stieve Frigyes, németből fordította dr Szepessy László. Budapest, Pfeifer Ferdinand, 1928.

Alig olvastuk el Stieve német könyvét, már magyar fordítását is megkaptuk. Igen jó gondolat volt magyarra fordítani ezt a tanulmányos könyvet. A szerző nem akar arra a kérdésre felelni, hogy kit terhel a világháború felidézésének bűne. «A történetírónak» — úgy mond Stieve — «az a kötelessége, hogy kikutassa és fölfedje az állam életében a fejlődés törvényeit. Már abbéli meggyőződéséből kifolyólag is, hogy minden történés belső szükségszerűség, kerülni fogja, hogy erkölcsi ítéletet hozzon. Csak politikusoknak juthatott eszébe, hogy a világháború európai szerencsétlenségeért egy államot vagy államsoportot, nevezetesen Németországot és szövetségeseit tegyék felelőssé.» Stieve nem azt akarja ezzel mondani, hogy az erkölcsi felelősséget a világtörténetben nem kell kutatnunk. De bizonyos, hogy a nemzetek vezetőinek akaratát serkentik vagy korlátozzák oly események is, melyekért felelősségre vonni őket nem lehetséges. A világtörténeti erők összeütközésében sok a kényszerűség; nem szabad fatalistáknak lennünk az események megítélésében, de vakmerő elfogultság kell ahhoz, hogy egyetlen hatalomsoportot okoljunk oly rendkívül bonyodalmas eseményért, mint aminő a lezajlott világháború.

Stieve igen szépen és világosan kifejti, hogy Bismarck politikája a francia-porosz háború után a világbékét biztosította a szövetségek rendszere által. Ezt 1883-ban egy angol lap is elismerte. «Tizenhárom évi tapasztalás után» — írta a Pall Mall Gazette ak-

kor — «a pártatlan bíráló nem vonhatja kétségbe, hogy egészében a német túlsúly az európai helyzet legüdvösebb eleme volt». Azonban, «amikor 1887-ben a három császár-szövetség megújítandó volt, Pétervár visszautasította a megújítást. Ezzel Bismarck nagy művészen érzékeny repedés támadt. Lehetetlenné vált a balkáni két riválist a kölcsönös lekötöttségek rendszerébe beilleszteni». Ekkor Bismarck megkötötte Oroszországgal 1887 június 18-án három évre a viszontbiztosítási szerződést. Bismarck vezetésében a német nemzet teljesen megbízott. E nagy nemzetnek nem volt elég tapasztalata a külpolitikai kérdésekben. Innen magyarázható az, hogy midőn Bismarckot az elbizakodott ifjú császár 1890 március 18-án elbocsátotta, a birodalmi pártok nem értették meg ennek a változásnak a jelentőségét; a birodalmi gyűlés egyetlen pártja sem próbált tiltakozni a nagy szerencsétlenség ellen. Rögtön az elbocsátás után megtörtént a végzetes hiba, a viszontbiztosítási szerződés Oroszországgal el volt ejtve. Tulajdonképpen nem is Caprivi volt Bismarck igazi utódja a külügyek vezetésében, hanem Fritz von Holstein, a külügyminisztérium egyik vezető hivatalnok. Holstein és II. Vilmos felelősek azért, hogy Németország helyzete a Bismarck bukása után következő hét év alatt lényegesen rosszabbodott. II. Vilmos nem volt olyan erélyes, olyan kíméletlenül elszánt ember, mint aminőnek látszott. Nagy szavai, pompázó viselkedése inkább akaratának gyengeségét takarták. A külpolitikai kérdésekben Holstein uralkodott rajta. Holstein nem volt hiú vagy nagyravágyó, visszavonult a világtól, de rejtekhelyéből uralkodni akart azokon, akik a külpolitikában döntöttek. Egészen az ész embere volt. Mindaz, ami észszerűtlen, ami a szenvedélyeknek, az ész által fel nem fogható erőknél a következő, neki érthetetlen volt. Ez a vértelen racionalizmus és a császár fennhéjázó tüntetése Bismarck gazdag örökségének szétforgácsolását nagyban előmozdították. Ez a két ember megfelelt a kor viszonyainak, gyermekei voltak annak a kornak, amely a művészetben és irodalomban a lelketlen cinizmust és realizmust szerette a nemes viszonyok és a valódi lelki motívumok megvetésével, az életben pedig az anyagi gyarapodást, az ész által elérhető cséngő sikereket oly nagyra becsülte, hogy elvakultságában a szerenység, az igazán előrelátó okosság iránt elvesztette mértékét.

Anglia 1898-ban őszintén közeledett Németországhoz, de a német politika nem bírta felfogni ennek a közeledésnek a rendkívüli jelentőségét. Nagyon sokat követelt Angliától a szövetség árául, maga pedig semmiről sem akart lemondani, aminek az elejtését az

angol érdek okvetetlenül megkívánta. A német politika nagyon is nyílt kártyákkal játszott, igen is követelőnek és békétlennek látszott, pedig alapjában a békéhez ragaszkodott még akkor is, amikor könnyen érhetett volna célt háború által. Az 1904-iki orosz-japáni háborúban Németország az orosz-francia szövetség veszélyétől könnyen szabadulhatott volna, ha megtámadja az egyedül maradt Franciaországot. Ausztria-Magyarország sem használta fel akkor a jó alkalmat a Balkán rendezésére. Oroszország megaláztatása után sem akart szövetséget kötni Németországgal. Sokkal mélyebb gyökeret vert már akkor az északi hatalom lelkében az a vágy, hogy Franciaországgal egyetértve, valósítsa hatalmi céljait. Hozzá még a német gyarmati politika és a német hajóraj fejlesztése által felingerelt Anglia 1904 óta máregyetértett Franciaországgal. Az 1906-iki algecirasi konferencián ország-világ előtt nyilvánvalóvá lett, hogy Németország csakis Ausztria-Magyarország szövetségére számíthat. A hármass szövetség lényegében már ekkor csak kettős szövetséggé változott át. Ennek a változásnak a jelentőségét a német politika csak 1914-ben fogta fel, amikor már hasztalan volt elmélkedni azon, amit megmásítani nem lehetett. Másrészt az ellenségek száma gyarapodott. 1907-ben Anglia már Oroszországgal is megegyezett, Oroszország pedig 1909-ben Olaszországgal barátságot kötött. Az annexiók politika ekkortájt éles ellentétbe sodorta Ausztria-Magyarországot Oroszországgal.

Ha Bismarck viszontbiztosítási szerződése még érvényben van ekkor, a dolgok idáig nem is fejlődtek volna. Németország nem lett volna kénytelen Oroszországgal szemben az osztrák-magyar érdeket oly határozottan védeni. Megjegyezzük, hogy a viszontbiztosítási szerződés Ausztria-Magyarországnak sem vált volna ártalmára. Különben a válságot nem a keleti kérdés tette olyan veszélyessé. Vilmos császár makacsul ragaszkodott a gyarmati politika és a német hajóraj fejlesztéséhez. Magukban véve jogos ambíciók. De tudnia kellett volna, hogy Anglia nem tűrheti maga mellett az olyan versenytársat, aki a szárazföldön a legerősebb hatalom és a tengeren is igen jelentékeny ellenállást fejthet ki. Ezért nem sikerült Lord Haldane 1912-iki missziója. Németország akkor már tengerentúli ambícióiról nem bírt oly mértékben lemondani, mint ahogy az angol politika követelte. Ezután megindultak a balkáni események Oroszország ősztönzésére. A nyugati hatalmak ekkor már tudták, hogy a Balkánon a világháború előjátéka kezdődik.

Jól mondja Stieve : «Lassanként az egész földrész, Anglia északi

határától a Földközi-tengerig, Szibériától az Atlanti-óceánig egy fegyvertárhoz vált hasonlóvá. A levegő puskaaporos lett Európában. Egyetlen szikra elegendő volt ahhoz, hogy az óriási lőporraktárt felrobbantsa. És 1914-ben kipattant a szikra. Következett a robbanás az emberiség történetében eladdig páratlan borzalmaival.»

A szerajevói gyilkosság után, vagy talán már előtte is, a háború ki nem volt kerülhető. De ha a német politikát okosabb emberek vezetik, a háború megindításának külső látszata nem esett volna a központi hatalmakra és a belgiumi vészes kaland is elmaradt volna. Stieve a Függelékben a kor történetének legnevezetesebb okiratait közli az 1873-iki három-császár szövetségnek oklevelétől az 1912-iki német, osztrák-magyar és olasz szerződésig. Azután közli Európának három térképét 1890-, 1897- és 1914-ből. Ezek a térképek érzékelhető szemléltetéssel mutatják, hogy hová hanyatlott Németország politikai állása Bismarck bukása után.

Stieve szerényen kézikönyvnek nevezi munkáját. Pedig az messze felülemelkedik egy kézikönyv tankönyvszerű szárazságán. Szerzője átható elmével bontogatja az egész Európa érdekeire kiterjedő diplomáciai alkudozások szálait. Előkelően tárgyilagos, finom érzékkel árnyal. Néhány igen szép jellemrajz is élénkíti a mindvégig érdekesítő elbeszélést. A fordítás — mint idézeteink is mutatták — jól olvasható.

d.

Gyallay Domokos regénye.

Gyallay Domokos: *Vaskenyéren*. Történeti regény. Kolozsvár, Minerva, 1926. 181 l.

Erdély a meglepetések, az ellentétek világa mind a természetben, mind az erkölcsi életben. Itt közvetlenül a havasok tövében vadvirágos rét virul, a patak pedig, mely a völgyben ezüstös lombú bokrok alján suttog, a bércoldalon még jégbilincseit hordja. Itt a jelen komor gyötrelmeire letűnt korok dicsősége ragvog vissza, s a kétségbeejtő lemondást egy pillanat varázsolja át vaknierő reménnyé. Ki tudná ezt az örökös változást inkább megérteni, mint az erdélyi lélek, melyben viharos századok öröme és bánata hangzik vissza, mely ismeri a boldogság árnyékát, az elmúlást, s borult ég alatt is napfényről álmodik?

Ily teljes megértésre talált az erdélyi élet Gyallay Domokosban. Rá, Udvarhelyszék szülöttére, örökségként szállott a kemény élet-

harc. Anúint egykor ősei, a Gyallai Pappok a Nyikó mentén szembe néztek a vad természeti erőkkal vagy Kelet és Nyugat rabló csapataival, ő, a székely utód is átélte a világháború borzalmait izgalmas katonai élményeiben s bérces hazájának összeomlásában. A kétségbeesést ő sem ismerte. Mikor az új uralom, mely Erdély bércei között berendezkedett, végső veszéllyel fenyegette az erdélyi magyar műveltséget, Gyallay az elsők közé tartozott, kiket a pusztulás építésre ösztönzött. Ekkor indította meg heti folyóiratát «Magyar nép» címmel s annyira hozzáférközött az erdélyi magyar nép eszéhez és szívéhez, hogy ma már lapja 18,000 példányban jelenik meg s felkeresi a legtávolabbi zugokat is, még a moldvai csángó falukat is, melyek idáig szinte kívülestek a magyar műveltség vonzókörén.

A szerkesztőnek fényes sikerei magukban is emelkedett világnézet diadalát jelentik. Az a költőiség azonban, mely Gyallay életfelfogását áthatja, még határozottabban érvényesült novelláiban. Jellemzően mondja Gyallay saját szülőföldjéről, a Nyikó vidékéről regényében egy helyt: «Innen kerültek ki a kolozsvári kollégium legeredetibb diákjai. Ők tudták a legtöbb nótát, a legszebb verses históriákat, a legmulatságosabb meséket». Mintha a gyermek- és ifjúkor szép emlékei, a Nyikó-vidéki dalok és mesék érnék el teljesebb virágpompájukat Gyallay Domokos gazdag novellairói egyéniségében. Novellás kötetei, melyek gyorsan jelentek meg egymásután, a következők: *Ósi rögön* (1921.), *Mindenre sor kerül* (1924.), *Föld népe* (1924.), *Rég volt, igaz volt* (1924.). Ezeknek különösen ellenállhatatlan erőt ad az a bensőséges kapcsolat, mely a novellairót tárgyaival köti össze. Alig van ma írónk, ki az erdélyi magyar társadalmat, főkép a székely falu életét több szeretettel figyelné s ezért biztosabban rajzolná, mint Gyallay Domokos. Képzelete számára Erdély multja és jelene kimeríthetetlen kincsesbánya. A biztos, mégis könnyed lélekrajz mellett jellemzi Gyallayt, a novellairót, az egyszerű, mégis művészi szerkesztésmód s a rohanó, szinte drámai előadás. Mindazáltal leginkább meghódította közönségét az ember szebb valójába vetett hitével s azzal az őszinte derüvel, mely minden sorából kisugárzik. Így várt novellaköltészetére feldúlt erdélyi környezetében ugyanaz a hivatás, mint a klematisz kék virágaira; neki is mosolygó színt, életet kellett a romok fölé varázsolnia.

Még jelentősebb virága Gyallay költészetének 1925-ben megjelent *Vaskenyéren* című regénye. Benne a novellairó egyéniségének értékei megnövekedve kerülnek napfényre. Gyallay itt is, mint novelláiban, erdélyi talajon maradt, képzelete azonban a multba szál-

lott vissza s azt az erdélyi társadalmat vezette élénk, melynek erkölcsi felfogását a kuruc- és labanc-világ eszméi zavarták össze. Az elnyomó hatalmat Rabutin generális képviseli erőszkosságra és zsarolásra mindig kész katonáival. Körülötte és ellene szerveződik Erdély. A hatalom fénye szédíti meg a gyöngé és kapzsi jellemeket, mint Thoroczkay Mihályt, a ravasz kormányzékai consiliariust, ki Bécs útján szeretné a torockói bányászoktól a vasdézmát családja számára kiesikarni. A törvénytíró uralom gőgje viszont a nemzeti ellentállás táborába gyűjti Thoroczkay Istvánt, a Thoroczkay-család fejét, Aranyosszék főkapitányát, Szaniszló alispánt, Koncz Miklóst, a mozgalom lelkét, s Van Nordent, Rabutinnak hollandi származású adjutánsát. Ide sodorja szabadság szeretetük a torockói bányászokat is, kik vaskenyérrel, fegyverrel látják el a felkelőket. Rabutin elsősorban a szentgyörgyi várral s a torockói bányászokkal akarta éreztetni vaspálcáját, de hatalma megtört az ellentálláson. A kuruc-liga sikerét hirdette Rabutinnak Torockóról Szebenbe való szökése, majd a regény végén az az adat, hogy a következő, 1703-ik év tavaszán megindulnak a börtönből kiszabadult Rákóczi hadai.

Ez az izgató regénytárgy, mely Gyallay képzeletét annyira lekötötte, értékes feladatokkal kapcsolódott. Fel kellett támasztani a kuruc-labanc-világot uralkodó eszméivel, elavult intézményeivel s elfeledt társadalmi viszonyaival; be kellett világítani a tömegek érzelmeibe, a családi otthonok rejtelseibe s az egyének lelki harcaiba. Mindezeket a feladatokat Gyallay sok tudással és kiművelt költői érzéssel oldotta meg, úgyhogy novellái szinte úgy tűnnek fel, mintha magyaránú költői alkotásához csak előkészületül szolgálnának. Ha egykor novellahőseit megfelelő történeti környezetükbe tudta állítani, éppoly következetesen éreztette regényének minden fordulóján a történelmi erőknél: a Habsburg-család világuralmi törekvéseinek s a magyar nemzet kiirthatatlan szabadságvágyának hatását. Így teremtett igazi történeti levegőt művében. S ha novelláiban biztos kézzel vetette papírra egy-egy érdekes jellem körvonalait vagy egy-egy eredeti lelki élet mozdulatait, éppoly határozott lélektani ismeretekkel emelte ki regényében azokat a gomolygó eszméket, melyek a tömegek hangulatainak és elhatározásainak adnak irányt. Igazi regényírói tehetségre vall az a mód, ahogyan Gyallay a tömegeket felvonultatja és mozgatja előttünk a történelem színpadán.

Értékes művészi fogása Gyallaynak, hogy az országos mozgalmat a Thoroczkay-család sorsában s Torockó város életében rajzolja. Mennyi eredeti változatot visz így a történeti festménybe a Thorocz-

kay-család széthúzó tagjainak jellemzése, a torockói bányász-világ kemény munkájának rajza, az izzó fényű kemencék és kobók képe, melyek a vaskenyeret termelik! Mily érdekesen elevenül meg a letűnt kori irodalmi ízlése az ősz Vinczy nótárius alakjában, ki oly lelkesedéssel beszél legújabb komédiáiról és tragédiáiról! Még egyénibb színt ad a regény cselekvényének az, hogy homlokterét a derék torockói bányász-ivadék, a külföldön járt Konecz Miklós foglalja el. Ő vállalja el a torockói bányászok ügyének védelmét: őt vezeti a bányászok szabadságlevelének nyomára kedvese, Tóbis bíró leánya, Judit, ki városának érdekéért szerelmét áldozza fel. Ilyen módon köti a szerkesztés művészete a cselekvény minden szálát egy középponthoz. Legfeljebb csak azt sajnálhatjuk, hogy a regényíró sok helyt novel-lába illő gyorsasággal siet költői célja felé. Mennyivel gazdagabbá tehetette volna regényét, ha cselekvényének háttérében több figyelemre méltatta volna a dús erdélyi környezetet, s ha egyik-másik hősének jellemrajzába inkább elmélyedhetett volna! Mennyit nyert volna Tóbis Judit tragédiája is valóságosságban, ha a költői indokolás részletezhette volna azokat a hatásokat, melyek a hideg szívű, mégis rajongó leányt a végzet örvényei felé sodorták!

Valóban eredeti jelenség az az írói egyéniség, mely Gyallay Domokos regényéből bontakozik ki előttünk. Gyallay tud is, szeret is elbeszélni. A jellemzésben is többre becsüli a tettek rajzát, mint a lelekelemzést. Férfiass gondolkodása amnyira a lényeghez tapad, hogy nem igen vet ügyet a mellékkörülményekre, holott ezek gyakran nagyobb változásokat idéznek elő a lelki életben, mint a határozott életelvek. Novelláiból hozta át Gyallay regényébe azt a nemes optimizmust, mely feltétlenül hisz az igaz ügy diadalában. Napfényes világszemlélete inkább is alkalmas a boldog örömmek, mint a tragikus életsorsnak magyarázatára. Regényében is inkább megérteti velünk Csegezy Anikót, Konecz Miklós őrangyalát, mint Tóbis Juditot, a tragikus összeütközés martalékát. Gyallay optimizmusa azonban nem felületes látás eredménye. Amint Gyulai Pál a szabadságharc után néhány évvel nem minden célzatosság nélkül világította meg a kuruc-labanc-világ ellentéteit *Jó éjszakát!* című nagyobb beszélyében, éppúgy Gyallay Domokos is megindult lélekkel kereste regényének rokon tárgyában Erdély viszontagságos sorsának felemelő vezető gondolatát. Mennyire illett ehhez az éles látású, derült tekintetű, melyen hívő írói egyéniséghez Gyallaynak jellemző költői stílusa! Gyallay nem vesztegeti a szót, de ötleteivel a dolgok valóját tárja fel; kiélezett kifejezései s fordulatos mondatai pedig oly híven érzéki-

tik meg a székely észjárását, mintha a Nyikó-völgyi székelység hanghordozása csendülne ki belőlük.

A romlatlan, erdélyi magyar szellem jogos önérzettel ismerhet magára azokban az alaki és tartalmi szépségekben, melyek Gyallay regényét ékesítik. S mennyi biztatást tartogat a «bércek, erdők szomorú hazája» számára az az igazság erejébe vetett rendületlen hit, mely Gyallay költői világnézetében oly győzelmesen nyilatkozott! Gyallay Domokosra, a regényíróra azonban az egyetemes magyar irodalomban is jelentős szerep vár. Férfias írói egyéniségével, elbeszélő művészetének varázsával ő is előre jelzi irodalmunk fejlődésében annak a korszaknak pirkadását, melyben az irodalmi hanyatlás romjain s a magyar elbeszélő irodalom legszebb hagyományain új, nagyarányú építő munka indul meg.

Papp Ferenc.

AZ OKTÓBERI DIPLOMA ELŐZMÉNYEI.¹

Az 1859-iki olaszországi háború annyira megtörte Ausztria külső tekintélyét és belső erejét, hogy a hatalom kénytelen volt Magyarországgal szemben is az engedmények útjára lépni. Gr. Rechberg miniszterelnöksége s még inkább Bach távozása ennek előjelei voltak ; azonban a nyár folyamában átalakult kormány programja messze mögötte maradt a legszerényebb várakozásoknak. Ehhez járult, hogy a makacs-ság és engedékenység közt ingadozó kormányzat gr. Thun kultuszminiszter elvakultsága következtében szeptember 1-én kibocsátotta a már májusban — még a Bach közreműködésével — elkészült ügynevezett protestáns-pátenst, mely teljes megtagadása lévén a protestáns egyházak békekötések alapján törvénybe iktatott jogainak, roppant felzúdulást idézett föl, mely a nemzet nem protestáns részére is kiterjedt. A kormány eleinte próbált megtorló rendszabályokhoz nyúlni, s a protestánsok két vezérét, Zsedényit és Mádayt a bíróságok csendháborításért elítélték, a Bécsben járt nagy protestáns küldöttség pedig dolgvégezetlenül tért vissza ; azonban 1860 májusában a pátenst mégis leplezett formában vissza kellett vonni s az elítélteket szabadon bocsátani.

Időközben Pesten a tekintélyét veszített kormány elleni tüntetések egymást érték, s az ifjúságnak március 15-én a fegyveres erővel való összeütközése egy jogásznak, Forinyák Gézának életébe került. Az e miatti rendkívüli izgalmat még növelte Széchenyi váratlan, hirtelen halála, melyet az elke-

¹ Az *abszolutizmus kora Magyarországon* című munka most készülő harmadik kötetéből.

seredés első napjaiban sokan gyilkosságnak tulajdonítottak. Ily körülmények között Albrecht főherceg főkormányzó állása tarthatatlanná válván, őt visszahívták s helyét — ideiglenes jelleggel — Benedek Lajos tábornok foglalta el, aki tudott némi népszerűsége tenni szert s akinek jövetelét a megyék visszaállítására és az országgyűlés összehívására utaló, de nagyon bizonytalanul hangzó ígéretekkel kötötték össze.

A kormány a kétségbeejtő pénzügyi helyzeten azzal akart segíteni, hogy a «Birodalmi Tanács» (Reichsrath) szűkkörű testületét egyelőre kinevezett rendkívüli tanácsosokkal bővítette ki (Verstärkter Reichsrath) s erre a testületre akarta bízni az állami költségvetés tárgyalását és az államháztartás ellenőrzését. Miután a felkértek közül többen lemondtak, végre sikerült e tanácsba a már benne helyet foglaló Szögyény Lászlón kívül a magyar urak közül gr. Haller Ferenc és gr. Degenfeld Ágoston tábornokokat, gr. Apponyi Györgyöt, gr. Andrássy Györgyöt, gr. Barkóczy Jánost, gr. Szécsen Antalt, ifj. Mailáth Györgyöt, gr. Bánffy Miklóst, Korizmics Antal püspököt és Tóperczér Jenő nagyváradai polgármestert meghívni. Horvát, román, szász és szerb részről helyet foglaltak benne br. Sokčević József bán, Strossmayer József püspök, Vraniczáni Ambrus, Dobrinović lovag, br. Scháguna András püspök, Mocsonyi András, Mnager Károly és br. Nicolics János.

Benedek őszintén feltárta a kormány előtt a magyarországi helyzetet, de nem tudott változást előidézni. Még augusztusban is Táncsics és társai elleni felségárulási perek s a délvidéken tömeges internálások voltak napirenden.

Az új kormányzás aztán augusztus elején szükségesnek látta egy újabb emlékiratban hívni fel a kormány figyelmét a magyarországi állapotokra. Ebben is megállapítja mint általános jelenségeket az értelmiség nagymérvű elégedetlenségét és vágyát az «állítólagos jogi alap» után, a köznépnél pedig az epedő vágyat az anyagi terhek könnyítése s bizonyos önkényes rendszabályok mellőzése után. Most is azt hiszi, hogy a közrend és nyugalom — ha csak valami külső lökés nem fog közbejönni — nagyobb mértékben nem fog megzavartatni;

ismétli most is azt, hogy a tömegre támaszkodni nem lehet, mert az azt követi, aki legjobban tudja igazatni; a kormánynak semmi néven nevezendő pártja nincs, csak a fegyveres erőre számíthat. Erősen bírálja az eddigi módszereket: hogy lehessen — úgymond — kifogástalan közigazgatást létesíteni, ha a kormányzatnak tevékenysége temérdek embernek felforgatási szándék miatti üldözésében merül ki? A szolgálati nyelvre vonatkozó intézkedések, bármily jó szándék sugalta azokat, legnagyobb részökben keresztülvihetetlenek, mert a rendelkezésre álló elemek nem bírják kellően a nyelveket; a sajtó minden tájékoztatás híján nem támogathatja a kormány céljait. A protestánsokkal szemben is jobb volna a főfelügyeleti jog negatív gyakorlására szorítkozni. Csupán hatalmi eszközökkel békét teremteni nem lehet. Ő — úgymond — amíg a császár bizalmát bírja, fog tudni gondoskodni a rend és nyugalom fenntartásáról, de csak úgy, ha nem akarják minden lépését Bécsből irányítani.

Időközben a kérlelhetetlen adóvégrehajtások s a bizonytalan külpolitikai helyzet miatt az 1861-iki ujonccállításnak már előbbre tervbevett foganatosítása még jobban megrontották a helyzetet. Benedek az év harmadik negyedéről tett jelentésében erre kíméletlenül rámutat. A magyarországi hangulatot kétségbeesettnek mondja, mert már mindenki elvesztette hitét az ígéretekben, a birodalmi tanács tárgyalásai nyilvánvalóvá tették az állapotok tarthatatlanságát s teljesen megingatták a bizalmat a jelenlegi rendszer iránt. Bármely külső esemény erőszakos kitörésre juttathatja az elégedetlenséget, ha csak az ismételt ígéretek teljesítése annak egyhamar gátat nem vet. Az olasz események is roppant várakozásokat keltettek; mindenki elítéli a kormányt és senki sem érzi magát hivatottnak érte lándzsát törni. A hatóságok befolyásukat egészen elvesztették, az emigráció pedig nagy tevékenységet fejt ki és az országban sok a híve. A kormány legjobb szándékai passzív ellentállással találkozhatnak, mindenki csak az országgyűléstől várja az orvoslást. Az elégedetlen értelmiség mind több hívet talál az alsóbb osztályokban is, mert a kormánynak eddig nem sikerült az úrbérmegváltás révén a parasztsághoz olyan viszonyba lépni, aminőben előbb a földes-

uraság állott. E mellett az ellenzéki mozgalom csodálatos összhangot és fegyelmet mutat; a büntető törvény alá eső tüntetéseket abbahagyták, de az adóbehajtásnál kényszerítő rendszabályokat idéznek elő s azután az árveréstől mindenki távoltartja magát. Maga sem hiszi, hogy az ezzel szemben általa behozott új rendszabályok: katonabeszállásolás az adóhátralékosoknál és az árverezendő jószágoknak a tulajdonos költségén való elszállítása más helyre. eredményre vezessenek. Némely megyében a szolgálatra behítt szabadságolt katonák megszöknek s elbújnak, az ujoncozás ellen agitáció folyik; sok községben katonai karhatalmat kellett igénybevenni. A kormányellenes hangulatot még fokozza az aprópénz eltűnése, a szabadságolt katonák behívása s a pesti egyetem megnyitásának halasztása, mely a tanítási nyelv megoldatlan kérdésével van kapcsolatban. Szükségesek volnának népszerű intézmények, magyar kitűnőségekkel való megegyezés alapján; a legszabadelvűbb intézkedések hatástanok maradnak, amíg nem látják, hogy a korona magyar urak tanácsával él; föl kell állítani újra a magyar kancelláriát. Száz meg száz röpirat van forgalomban az országban s a kormány minden kritikával szemben néma marad. A magyar nemzeti jellem megkívánja a közügyekkel való foglalkozást, és csak tanácskozások vezethetnek az eszmék tisztázásához. Ha a mostani állapotok tovább tartanak: a még egészséges elemek is rothadásnak indulnak s az ország majdan nemcsak a kormánnyal, hanem a trónnal is ellentétbe fog helyezkedni, pedig ma még híven áll mellette.

Ez a még Benedeknél is szokatlanul bátor és erélyes hang abban leli magyarázatát, hogy a kormányzó tudomása szerint is időközben a minisztérium kebelében is erősen változtak a nézetek s előhaladt az elkerülhetetlen fordulat érlelődése.

Ezt a változást pedig, melyet addig semmi csalogás, semmi ellentállás, Benedeknek semmi kérése és intelme előidézni nem volt képes, meghozták a kormánynak kedvenc alkotása, a kibővített birodalmi tanács munkássága által szerzett, a vártaktól egészen eltérő tapasztalásai, melyek végre felnyitották szemét olyan irányok felé is, amelyekkel szemben addig megrögzött vaktságot tanúsított. Miért is itt

lesz helye, hogy e testület tevékenységének fejleményeivel megismerkedjünk.

A megerősített birodalmi tanács május hó 31-én gyűlt össze először s hosszabb megszakításokkal húsz ülést tartott szeptember hó 29-ikéig, amikor tanácskozásai császári beszéddel bezárattak. Nem érdektelen körülmény, hogy ülései színhelyéül a magyar udvari kancelláriának akkor üresen állott helyiségei szolgáltak, tehát ugyanazok a termek, amelyekben később, a kiegyezéstől egész az összeomlásig a magyar delegáció tartotta — mikor Bécs volt soron — üléseit. A megnyitást megelőzőleg bocsáttatott ki a kibővített tanács ügyrendje, mely a tanácsstagok által leteendő, a császár iránt hűséget fogadó esküt is tartalmazza s kimondja, hogy a testület ülései nem nyilvánosak s a tagoknak nincs joguk a tanácskozásokat nyilvánosságra hozni, csupán az elnök téteti közzé a hivatalos lapban a tárgyalások eredményeinek kivonatát. A tényleges gyakorlat azután az lett, hogy a hivatalos lap majdnem egész terjedelmében hozta a beszédeket, melyeket egyes lapok gyakran megcsonkítottak vagy elferdítettek, ami helyreigazításokat eredményezett.

A tanácsot a tizenkét, már régebben kinevezett «rendes» birodalmi tanácsoson kívül kilenc, tekintet nélkül az országokhoz való tartozásra kinevezett és 38, országonkint kinevezett rendkívüli tanácsos alkotta; köztük túlnyomó volt a főúri osztály s a magas egyházi és világi hivatali rang képviselője. Az elnöki méltóságot Rainer főherceg viselte, mellette alelnökökként működtek Szögyény László és gróf Nostitz Albert, tehát egy magyar és egy osztrák, mintha már ebben a későbbi dualizmus jutott volna kifejezésre. A magyar tanácsstagok neveit már közöltük.

A megnyitó ülésen az elnöklő Rainer főherceg üdvözölte a megjelenteket s buzdította őket a császár üdvös szándékainak megvalósítására, mire az összes tanácsosok letették az előírt esküt. Ezután gr. Apponyi György jelentkezett szólásra, aki kijelentette, hogy bár megbízás nélkül csak a saját egyéni nézeteinek ad kifejezést, kötelességének tartja álláspontját jelezni. A kibővített birodalmi tanács felállítása — úgy mond — Magyarországon aggályokat keltett, ami érthető,

mert a nemzet vallásos kegyelettel csüng az «összállamhoz» való régi viszonyán, történeti jogain és intézményein. A kibővített birodalmi tanács által azok, kik Magyarországot vannak hivatva itt képviselni, először jutnak képviseleti közösség viszonyába a birodalom többi országainak képviselőivel, ami aggályokat keltő változás. Ő és társai csak abban a reményben fogadták el mégis a reájok ruházott megbízást, hogy e testületben módjuk lesz kifejezésre juttatni a történelmi jogokhoz ragaszkodó álláspontjukat s eloszlatni azokat az előítéleteket és félreértéseket, melyek a monarchia hozzátartozóit egymástól mindinkább elidegenítik s az egyetértés megzavarásával a jó ügynek ártalmára vannak. A kibővített birodalmi tanácsban kivezető utat lát, mely a felé a meggyőződés felé fog vezetni, hogy Magyarország legitim kívánságainak teljesítése a monarchiának csak üdvére és megerősödésére szolgálhat. Miután a magyar tanácsosok közül gróf Andrássy György is kifejezte teljes hozzájárulását az Apponyi nyilatkozatához, az ülést bezárták.

Másnap az uralkodó a várpalotában fogadta a birodalmi tanács tagjait s beszédet intézett hozzájuk, melyben hangsúlyozta a birodalom szoros összetartozásának szükségességét s különösen az államháztartás gondos megvizsgálását állította oda a tanács főcéljaként.

Az Apponyi felszólalása, melyről őt a kormány megelőzőleg mindenkép lebeszélni igyekezett s amelyet a *Pesti Napló* szó szerint közölt, azonnal megbeszélés tárgyául szolgált a minisztertanácsban, melyben Rainer főherceg is résztvett, aki maga jelezte, hogy e felszólalás alighanem heves vitákat fog felidézni s utasítást kért erre az esetre. Gr. Rechberg miniszterelnök abban a nézetben volt, hogy ha az erdélyi, horvát és bánági tanácsosok Apponyival szembe akarnak szállni, ebben nem volnának akadályozandók; sőt br. Thierry rendőrminiszter úgy vélte, hogy ha ezek az illetéktelen magyar felszólalások megfelelő visszautasításban részesülnek, az csak tisztázná a helyzetet. A miniszterek közül többen e nézethez járultak, ellenben gr. Nádasdy Ferenc igazságügyminiszter eléggé mérsékeltnek találta az Apponyi beszédjét s nem tartotta célszerűnek, hogy e tárgyan vita kerekedjék; ellen-

ben kívánatosnak vélte, hogy az elnöklő főherceg módot találjon a vita korlátozására. Miután Thun is osztotta Nádasdy véleményét, az elnök-főherceg a császár elhatározásától tette függővé eljárását.

Kétségtől legfelsőbb felhatalmazás alapján tette meg azután Rainer főherceg a következő, június 4-iki ülés megnyitásakor az elnöki székből azt a nyilatkozatot, hogy az Apponyi és Andrássy grófok felszólalásai több, más koronartománybeli tanácsost felszólalásra indítottak, azonban a főherceg kérésére s az egyetértő munkálkodás biztosíthatása érdekében az illetők e szándékuktól elállottak. Strossmayer püspök szükségesnek találta hangsúlyozni, hogy ő is azok közé tartozik, akik álláspontjuk jelzésétől csak felsőbb kívánságra állottak el.

Bármily kellemetlen lehetett az udvarnak és a kormánynak a magyar tanácsosok különleges állásfoglalása, kénytelenek voltak azt eltűrni s az ellenvéleményeket elnémítani, mert tudniok kellett, mily nehéz helyzet kényszerítette ezeket az urakat erre. Tudjuk, hogy az eredetileg kinevezettek közül többen lemondtak, akik pedig a kinevezést elfogadták, azok a legnagyobb népszerűtlenségnek tették ki magokat, fenyegető leveleket kaptak bizonyos titkos «nemzeti bizottmány» részéről, s így csak megkönnyebbülésként érezték volna, ha szabad szólásuk bármi korlátozása nekik is jogcímet nyújtott volna a lemondásra.

A június 4-iki ülés, melyen már az 1861-iki költségvetésre s a telekkönyvi rendtartásra vonatkozó kormányjavaslatok is előterjesztettek, a fölötti vitával telt el, hogy a költségelőirányzat tárgyalását egy héttagú, vagy egy huszonegy tagú bizottság készítse-e elő; a többség a 21 tagú mellett döntött, de még ezt a határozatot is legfelsőbb jóváhagyás alá kellett terjeszteni.

A következő — június 6-ikán tartott — ülés köszönetet mondott a Felsőnek a határozat megerősítéseért és megválasztotta a huszonegyes bizottságot, melybe a szűkebb Magyarország részéről Andrássy, Apponyi és Szécsen grófok, valamint Mailáth György, a horvátok közül Sokčević bán, Strossmayer és Vraniczáni, a Bánság és Vajdaság részéről

pedig Mocsonyi Sándor jutott be ; Erdély a bizottságban képviseletet nem kapott.

A kibővített birodalmi tanácsnak ezek után június 8-án és június 21-én tartott teljes ülései tulajdonképpen csak a telekkönyvi rendtartásnak bizottsághoz való utasításával voltak hivatva foglalkozni ; de ez az előzetes kérdés oly súlyos elvi problémákat vont szőnyegre s oly élénk, részben heves vitát idézett föl, hogy már ekkor nyilvánvalóvá lett, mennyire csalódott a kormány, mikor ez intézmény létesítése által csak egy csöndes, békés, könnyen irányítható tanácskozó szervet vélt életbe hívni a maga gyöngye pozíciójának megerősítése céljából.

A lavina mozgásba hozásának érdeme kétségkívül a gróf Barkóczy Jánosé, aki legtemperamentumosabb szónok volt az összes magyar urak között. Már a bizottsághoz utasítás kérdésénél kíméletlen kritika tárgyává tette a javaslatot s egyáltalán szembeszállott azzal a szándékkal, hogy a telekkönyvi rendtartást birodalmi törvény egységesen rendezze s e feladatot az országgyűléseknek kívánta fenntartani. Egyenesen azzal vádolta a kormányt, hogy a rendtartást csak azért sietteti, hogy behozott hivatalnokainak dolgot adjon, holott 1850-ben, amikor egy sereg magyar tisztviselőt szélnek eresztettek, nem volt ily humánus. Érintette a telekkönyveknek túlnyomóan német nyelven vitelében mutatkozó germanizáló szándékot, amelyre kíméletesebb alakban gróf Szécsen is rámutatott. A polémia Barkóczy és gróf Nádasdy miniszter között már ebben az ülésben kiélesedett.

Miután a kiküldött hetes bizottság, melybe Barkóczyt is beválasztották, ez utóbbinak véleménye ellenére elhatározta, hogy a telekkönyvi javaslat érdemleges tárgyalásába belebocsátkozik, Barkóczy lemondott a bizottsági tagságról s a kormány minden rábeszélése ellenére nem volt hajlandó lemondását visszavonni. Ezért kellett június 21-én a Reichsrath-ot újból összehívni, tulajdonképpen csak a Barkóczy megüresedett helyének betöltése végett ; a helyet végül be is töltötték a bukovinai báró Petrinóval, de közben az egész vita megújult s a végeredmény az lett, amit Barkóczy vett célba : a vezető szerepének már ekkor jeleit adó gr. Szécsen

Antal egy taktikailag rendkívül ügyes indítványának elfogadásával 33 szóval 20 ellen kimondták, hogy a költségvetés tárgyalása előtt, amely alkalmat fog nyújtani az összes elvi kérdések megvitatására, egyes, konkrét törvényhozási kérdésekkel ne foglalkozzék a tanács; ami a telekkönyvi rendtartásnak a napirendről való levételét jelentette.

Ebben a megújult vitában az összecsapás gróf Barkóczy és gróf Nádasdy között oly heves lett, amintőre a kibővített birodalmi tanács előkelő és hűvös légkörében bizonyára senki sem számított. Barkóczy lemondását indokolta, de ennek folyamában kegyetlenül ostorozta a bürokratikus formalizmus beteges kinövéseit, azt a kormányrendszert, amely csak parancsol és végrehajt, amely a végtelenig szaporítja a táblákat és rubrikákat, de nem veszi tekintetbe intézkedéseinek erkölcsi hatását. Kiterjeszkedett a nyelvkérdésre is, amire — mint mondá — az igazságügyminiszter fejtegetései kényszerítették. Kijelentette, hogy Nádasdyt a hivatalos jelentések félrevezették, számadatokkal mutatta ki, hogy tiszta magyar vidékeken is mily kevésbé érvényesül a magyar ügykezelési nyelv, sőt egyenesen azt mondta, hogy a miniszter nyilatkozatai nem voltak az igazsághoz hívek. Tiltakozott a német nyelvhasználatban a «magyare» és «ungar» szavak megkülönböztetése ellen; Magyarországon, úgymond, mindenki magyarnak, vagyis «ungar»-nak vallja magát. Tiltakozott az ellen a beállítást ellen is, amely a magyarokat németgyűlölettel vádolja; a magyarok nagyrabecsülik és csodálják a német nemzetet és német kultúrát; az ő ellenszenvök csak az ellen a hivatalnoksereg ellen irányul, akik a német nyelvet mindenütt rájuk erőszakolják s őket önkényes közigazgatással elnyomják; ez az ellenszenv pedig évről-évre nem csökken, hanem nő.

Gróf Nádasdy igazságügyminiszter sértődve válaszolt; különösen azt az állítását Barkóczynak, hogy ő nem az igazsághoz híven beszélt, imparlamentárisnak nyilvánította s annak visszavonását követelte, amit Barkóczy közbeszólásban kereken megtagadott; a miniszter igyekezett támadójával szemben adatai helyességét bizonyítani.

A hosszúra nyúlt vitában magyar részről felszólaltak

Toperczer Jenő, nagyvárad polgármester, gróf Szécsen Antal, Szögyény, gróf Andrássy György, gróf Apponyi György és Mailáth György is, — némelyikök ismételve —, horvát részről Strossmayer püspök, Erdély részéről pedig b. Scháguna püspök. Szécsen felszólalásának lényege már említett s végül elfogadott indítványára vonatkozott. Strossmayer horvát szempontból éppúgy kifogásolta a telekkönyvek német nyelvét, mint a magyar szónokok. Andrássy konkrét adatokkal igazolta, hogy a telekkönyvkezelésben a magyar nyelvnek sokkal szűkebb tér jut, mint ahogy az igazságügyminiszter állítja; Apponyi a Szécsen indítványát támogatta. Majláth a legnagyobb határozottsággal állította azt, amit Barkóczy is jelzett, hogy Magyarország minden lakosa, nyelvkülönbség nélkül magyarnak vallja magát, amit akkor talán több joggal lehetett mondani, mint bármikor; egyúttal hangsúlyozta, hogy bár a fajok és nyelvek között szellemi téren van bizonyos vetélykedés, e vetélykedésben a pálmát csak a szellemileg legműveltebb és legkiválóbb nyerheti el; a történelmi jog is feltétlenül a magyar nyelv mellett szól. A vita világosan kitüntette egyfelől az ellentétet, mely a nemzetiségi kérdésben a magyar szónokok s velök szemben Strossmayer és Scháguna püspökök felfogása között létezett, másfelől viszont a közeledést a magyar konzervatívok s a gróf Clam-Martinitztől vezetett osztrák arisztokrácia között, mely a Szécsen indítványának elfogadását is eredményezte s később a költségvetés tárgyalásánál még nyilvánvalóbbá lett.

A Reichsrath kétnapos élénk vitája méltán gondolkozóba ejthette a kormányt az út felett, melyre lépett. Egyelőre a beállott nyár s a huszonegyes bizottság tárgyalására szükséges idő elegendően indokolta az elhalasztást. A tanácsot szeptember 10-ikéig csak egyszer hívták össze rövid, formális ülésre ama császári kézirat kihirdetése végett, mely az állam minden új megterhelését rendes viszonyok között a birodalmi tanács hozzájárulásához kötötte. De annál élénkebben folytak a bizalmas tanácskozások az előreláthatólag nagyon mozgalmas szeptemberi ülősszak előkészítése és irányítása tárgyában.

Ha a császár június 16-án gr. Apponyi György előtt,

kihallgatása alkalmával odanyilatkozott, hogy Magyarország törvényhozási joga már nem létezik s ettől az álláspontjától Apponyi ellenvetéseivel szemben sem akart tágitani, ez a merevség csak megfelelt annak az elhatározásnak, amelyet már a Reichsrath vitájának benyomása alatt is a koronatanács jegyzőkönyvébe iktattatott. Azonban a dolgok és viszonyok erejének hatása nem áll meg a császári elhatározások előtt. Július végén, mikor már küszöbön állottak a Reichsrath huszonegyes bizottságának előkészítő tárgyalásai, maga gr. Rechberg miniszterelnök jelezte a szükségét a miniszterek között maguktartására nézve létesítendő meg egyezésnek arra az esetre, ha a Reichsrath valóban egy alkotmányozó gyűlés igényeivel lépne föl, ami természetesen határozottan visszautasítandó volna. Nem kevésbbé nyugtalanították a kormányt a költségvetési bizottsághól kiszivárgó, sőt hírlapilag is szellőztetett hírek, melyek szerint a bizottság takarékosági tekintetekből egyes minisztériumok megszüntetését, viszont azonban új minisztériumok felállítását óhajtja javasolni. Határozatba ment, hogy a miniszterek ily «elvi kérdések» megvitatása elől el fognak zárkózni; ellenben elismerte a kormány, hogy a hadügyminisztérium visszaállítása sürgősen szükséges s erre nézve egy legfelsőbb elhatározással meg kellene előzni a megnyilatkozó óhajokat.

A költségvetési bizottság ez időbe eső bizalmas tárgyalásaira leginkább Szögyény naplószerű följegyzései vetnek világot. Ezek szerint az egyes budgetek átvizsgálására küldött válaszmányok befejezván munkálataikat s a huszonegyes bizottság teljes ülésének ideje közeledvén, előbb egy bizalmas értekezletre gyűlt össze augusztus legelején több osztrák és magyar tanácsos Colloredo herceg házánál eszmecsere s a nézetek lehető összeegyeztetése céljából. Már ebben az értekezletben a főszerepet gr. Szécsen Antal vitte, aki egy ily beszédben, mely — Szögyény szerint — «bármely parlamentben a legfényesebbek közé tartozott volna», fejtette ki az összes magyar tanácsosok álláspontját arra nézve, hogy Magyarország megnyugtatóra és kielégítésére «a történelmi és törvényes téren» mi volna mellőzhetetlenül visszaállítandó s mik volnának a birodalom megóvandó egysége érdekében

a monarchia egy központi orgánumára bízandók. Legtöbb nehézség mutatkozott a magyar országgyűlés jogkörének csorbítatlan visszaállítása s a polgári törvénykönyv hatályának megszüntetésére nézve. A magyar törvényhozás jogkörét egyébiránt a konzervatívok úgy gondolták, hogy abból «az örökös tartományokkal közös érdekű ügyek» kizáratnának; a polgári törvénykönyvnek is nem azonnali hatályon kívül helyezésére gondoltak, hanem annak a magyar országgyűlés által való átvizsgálására s a magyar viszonyokhoz való hozzáillesztésére. A tanácskozmány Szécsen beszédjének benyomása alatt «az egyetértés, kölcsönös kapacitáció s egyesült közremunkálás legszebb reményével» oszlott szét.

Mielőtt a huszonegyes bizottság működését befejezte volna, augusztus 20-iki ülésén megjelentek a miniszterek s Szécsen velök is közölte a teendő indítvány szövegét, mely nagyjából megfelelt augusztus elején a bizalmas értekezletben tartott beszédjének. Szögyény szerint heves vita fejlődött ki, melynek folyamában gr. Andrássy György egyenesen kimondta, hogy a kormány iránt egész Magyarország bizalmatlansággal viseltetik. Szécsen indítványát Apponyi, Mailáth, Andrássy és Clam erőlesen pártolták s azt a bizottság hosszas tanácskozás után 15 szóval öt ellenében elfogadta. «A miniszterek nem nagyon ellenezték», sőt gr. Goluchovski belügyminiszter azt találta, hogy a kormány addig is ez indítvány szellemében járt el, amit a bizottság tagjai tagadásba vontak.

Szögyény e közlését nagyjából megerősítik a következő napon a minisztertanácsban történtek; itt tárgyalták a Szécsen munkálatát, melyet a miniszterelnök általánosságban tartottnak s az április 19-iki császári kézirat elveivel összeegyeztethetőnek talált, csupán messzemenő következtetésekkel fog majd kelleni — nézete szerint — szembeszállni. Több kifogás merült föl az egyes tárcákra vonatkozó bizottsági jelentések hangja ellen. Élesen ütközött ki már akkor az ellentét a közigazgatás kérdésében Thun és Goluchovski miniszterek között. Thun volt most az, aki a mindenbe avatkozás rendszerével szakítani akart; voltaképpen az összes miniszterek érezték az egyetértés hiányát és a változás

szükségességét, s mindegyik a maga szimatja szerint akart a mellett az irány mellett állást foglalni, amelynek fölülkerekedését várta.

Most már elkövetkezett annak az ideje, hogy a magyar konzervatívok, miután a költségvetési bizottságban keresztülvitték javaslatukat, a miniszterek ellenzését is jobbára lefegyverezték, magának az uralkodónak beleegyezését igyekezzenek kinyerni. Gr. Apponyi Györgyöt augusztus 23-án fogadta a császár, ki ezúttal már sokkal több türelemmel hallgatta a magyar főúr előterjesztéseit, helyeselte a bizottság eljárását, méltányolta a magyarok magatartását s elismerte, hogy Magyarországon lényeges változásoknak kell történniök. Két nappal később Schönbrunnban a császár elnöklete alatt értekezletre gyűltek össze a miniszterek s a bizottság főbbjei. A tanácskozás négy óráig tartott ; Szécsen szerepelt mint előadó s megbeszélés tárgya volt a kancellária és helytartótanács visszaállítása, Horvátországnak Magyarországhoz való viszonya, a Bánság és Vajdaság visszaesatolása is. A császár nem mutatott ellenszenvet mind e változások iránt, csak utalt a keresztülvitel nehézségeire ; a miniszterek közül leginkább Goluchovski ellenezte a mélyreható változást.

A szeptember 10-én újra összeült kibővített birodalmi tanácsnak előterjesztették a huszonegyes bizottság többségének és kisebbségének indítványát az egyes tárcákra vonatkozó jelentésekkel együtt. A többség indítványát — mint tudjuk — gr. Szécsen Antal szerkesztette s ő is ajánlotta elfogadásra ; a kisebbségét dr. Hein Ferenc troppauai alpolgármester készítette és képviselte.

A többségi indítvány az április 19-iki kéziratból indul ki, mely elrendelvén Magyarországon a megyerendszer visszaállítását, a helytartóság újjászervezését és az országgyűlés előkészítését, ezzel az egész birodalomban behozandó országos, megyei, járási és községi önkormányzatot a magyar királyságban is meg akarja valósítani. Kétségtelen, hogy az államháztartásban is csak a szerves megújulástól várható a kibontakozás. A monarchia eddigi szervezete megingatta, a helyett, hogy megerősítette volna a közbizalmat. Az újjá-

szervezés nem történhetik meg az egyes országok történeti és politikai egyéniségének figyelmen kívül hagyásával, a merev külső egyenlőség elvei szerint. Az eddig követett rendszer a közszellemet s vele az állam erkölcsi erejét is megbénította s az így megbénított közszellem leghozzáférhetőbb a felizgatott szenvedélyek hatásának. Az egyes országok részvétele a közügyek intézésében csak a fennállott történeti intézményekkel kapcsolatban indítható meg s a megoldásnak erre az útjára mutat rá már az idézett kézirat is. A monarchia megerősödése és üdvös fejlődése tehát föltételezi az egyes országok történetpolitikai egyéniségének elismerését s annak keretében a különböző nemzetiségek természetes érvényesülését.

A kisebbségi vélemény ezzel szemben arra utal, hogy a koronatartományok részvétele a közügyek intézésében nem alapítható a régebben fennállott történeti intézményekre, mert azok koruk szerint nagyon különbözök és mert a tartományok nagy részében nincsenek is az önkormányzatnak életképes hagyományai, s így a tartományok elvi egyenlősítése sem lehetséges. Ily eljárás mellett tényleg különböző kormányrendszerek jönnének létre s ebből folyólag oly dualizmus, mely a birodalom egységével össze nem egyeztethető. A kisebbség a birodalmi tanácsban látja az újjászervezés biztos alapját, s ez alapon és a birodalmi hatalomnak mindenek fölé helyezésével volna esetről-esetre megjelölendő az a hatáskör, amelyen belül az egyes tartományok önkormányzata érvényesülhet.

Nyilvánvaló, hogy a két ellenvéleményben a centralizmus és föderalizmus régi osztrák problémája újult meg, s hogy a magyar konzervatívoknak az osztrák arisztokrácia hozzájárulásával eléggé óvatosan és rugalmasan körvonalozott javaslata nyújthatott csak némi kilátást arra, hogy annak alapján a magyar alkotmány visszaállításához való közeledés végbemenjen.

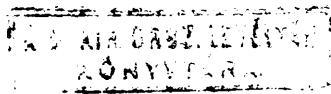
E két ellentétes vélemény során a költségvetési javaslatot szeptember 10-ikétől 27-ikéig összesen tizennégy hosszú ülésben tárgyalta a kibővített birodalmi tanács; valóságos, modern fogalmak szerinti budgetvita volt ez, de egyszer-

smind a régi magyar diéták sérelmi politikájának megújulása, melyben az osztrákok szinte versenyeztek a magyarokkal, mindig áradozva ugyan az uralkodó iránti loyaltástól, de néhányszor kegyetlen kritikát gyakorolva a miniszterek intézkedései fölött, akik a varázsló-növendék hüledezésével, tanácstalanul néztek szembe a szellemekkel, melyeket földézték s melyeket most odújukba visszaűzni nem tudtak; a Reichsrath megrendszabályozásának jámbor óhajai legfölebb a bizalmas miniszteri tanácskozásokban hangzottak el.

Gróf Rechberg miniszterelnök már a szeptember 11-iki ülésben igyekezett egy kormánynyilatkozattal csillapítani a birodalmi tanácson belül és azon kívül joggal uralkodott nyugtalanságot. Óvatosan és ügyesen a Benedek megbízatásakor kiadott legfelsőbb kéziratra hivatkozott ő is, mint a 21-es bizottság többsége; de ennek a kéziratnak a kormány addig soha oly messzemenő magyarázatot nem adott, mint most, sőt addig mindig a rendszer változhatatlanságának elvét hirdette. Most pedig Rechberg leplezetlenül bejelentette a rendszerváltozást. Azt mondta, hogy a bizottság jelentése szerkesztésekor abból a felfogásból indult ki, hogy Ő felsége miniszterei ragaszkodnak ahhoz a rendszerhez, melynek elhagyását kívánják most tőlük. «Ez — úgymond — tévedés. Mi mindnyájan egyetértünk arra nézve, hogy új utakra kell áttérnünk.» És később nyomatékosan megismételte, hogy a kormány szilárdan el van határozva új utakon haladni.

Tehát ez nyílt bevallása volt annak, hogy az addigi utak rosszak voltak; nemcsak azok, amelyeket egy más abszolút kormány több mint tíz éven át követett, hanem azok is, amelyeken a Rechberg saját elnöklete alatti kormány járt immár majdnem másfél éve. Ez a kijelentés nagy szenzáció erejével hatott, de el nem némította, hanem inkább felszabadította a kritikát, amely joggal hivatkozhatott arra, hogy hiszen most már a kormány maga is rossznak ismerte el azt, amit a közvélemény már régen annak tartott.

A «Verstärkter Reichsrath» ugyancsak élt is a kritika jogával és szabad folyást engedett minden panasznak és kívánságnak, amelynek addig megnyilatkozni tere sem volt,

de joga és módja sem. A bizottsági jelentés és az egyes tárcák költségelőirányzatai kapcsában majdnem minden, a közvéleményt foglalkoztató kérdés érintetett s nemcsak a pénzügyi helyzet, hanem a közigazgatás és igazságszolgáltatás állapotairól, sőt a hadseregnek némely bajairól is lehullott a lepel. A Reichsrath hiányos nyilvánossága és a sajtó túlságos elnyomása éppúgy megbeszélés tárgya lett, mint a protestánsoknak a konkordátum következtében szenvedett sérelmei, az államadósság ellenőrzése és a közalapítványok önkényes kezelése; az ijesztő mérvekben növekvő katonai nyugdíjak, az igazságszolgáltatás lassúsága, a terhes adók, a dohánytermelés akadályai, a bürokrácia túlkapásai, a zsandárság tehetetlensége, helyi aspirációk s mindezek tetejébe még Dalmácia hovátartozásának problémája is: mindez végigvonult a birodalmi tanács vitáinak vetítő tábláján, változatos, csak az alapszín sötétségében egyforma képsorozatot adva a birodalom belső állapotairól.

Az osztrákok becsületesen kivették részöket a vitából: melyben a vezető szerepek egyikét gr. Clam—Martinitz (Heinrich Jaroslaw) vitte, ki Szécsennel a bizottság előadói tisztében osztozott. Hatásos felszólalásokkal vett részt a vitában Rauscher bécsi bíboros-érsek, gróf Hartig titk. tanácsos, gr. Nostitz-Rienek alelnök, a dalmáciai gróf Borelli, a stájerországi Mayer, az Anastasius Grün költői néven ismeretes gróf Auersperg (Anton), a már említett Hein. gróf Stockau és Strasser tiroli ügyvéd, ezek némelyike teljes megértést tanúsított a magyar kérdés iránt is.

A Magyarországtól elszakított részek kinevezett képviselői közül Strossmayer püspök a horvát, Scháguna püspök és Moesonyi Sándor a román aspirációk szószólója volt, Maschirevics püspök a szerbek nevében beszélt; Jakab szamosújvári polgármester tárgyilagosan, de szépítés nélkül ecsetelte az erdélyi állapotokat. Fölötte nevezetes szerep jutott az erdélyi szászok képviselőjének, Maager (Karl) brassói ipar- és kereskedelmi kamarai elnöknek. Ő előbb a vallásfelekezetek egyenjogúsága mellett tört lándzsát, kimutatva különösen azt az alárendelt helyzetet, melybe a protestantizmus jutott Erdélyben a katolikusoknak a kon-

kordátum által biztosított uralkodó állásával szemben ; utóbb azonban mindinkább előtérbe lépett a vitákban. Követelte a sajtó szabadabb kezelését, sőt — a szeptember 21-iki ülésben — hivatkozva a pénzügyminisztérium vezetőjének, Plenernek nyilatkozatára, mely szerint a pénzügyi egyensúly helyreállítása megszűnt pusztán pénzügyi kérdés lenni, az elsőrendű politikai kérdés, kimondta a nagy szót, hogy rendezett pénzügy nem képzelhető alkotmányos állapotok nélkül s később (szept. 24) tüzetesebben is kifejtette, hogy az, amire az egész birodalomnak szüksége van : képviseleti alkotmány! Maager e felszólalásai Ausztriában óriási feltűnést és visszhangot is keltettek ; habár ő a birodalmi tanácsban meglehetősen elszigetelve maradt. Bécsben ő lett a nap hőse s a birodalmi tanács marquis Posája ; Maagerkalapok, Maager-hajviselet, sőt Maager-szappan is jöttek divatba a császárvárosban.

De még osztrák részről is elismerték a magyar szónoknak fölényes, vezető szerepét ; a parlamenti ékesszólásban való elsőségök kétségen kívül állott, s hogy a tőlük eredő javaslatnak a bizottságban és a tanácsban meg tudták nyerni a többséget, azt annak köszönhatték, hogy a velők szemben álló kisebbségnek a vitatkozás terén nagyon «nyárspolgáris» jellege volt.

A legharciasabb debatter köztük mindvégig gr. Barkóczy János maradt ; azonban ő a harciasságot nagyon jól tudta az alapossággal összeegyeztetni. Nagy készültséggel látott feladatához, nemcsak a költségvetéseket tanulmányozta behatóan, hanem a külföldi viszonyok ismeretével is szőtt a tárgyhoz ; meggyőzően mutatta ki, hogy a közoktatásügyi miniszter a maga tárcája javadalmának csak egy tizedrészét fordítja a magyar korona országainak szükségleteire, holott azok terjedelme az egész birodalomnak majdnem felét teszi. Lelkesen kelt védelmére a sajtószabadságnak az elnyomás ama rendszabályaival, az uszítások és gyötrésekkel szemben, melyek Hübner távozása óta napirenden voltak. Élesen bírálta a zsandárság intézményét, mely nem felel meg feladatának, mert Magyarországon a közbiztonság rosszabb lábon áll, mint valaha ; megállapította a növekvő

elszegényedést ; kétségbevonta a pénzügyminisztérium adatainak megbízhatóságát. Az utolsó ülésben Barkóczy a régi magyar alkotmánynak kelt védelmére ; azzal az osztrák ellenvetéssel szemben, hogy az osztrák császárra nézve megalázó volna, ha a magyar országgyűléstől függő helyzetbe jutna, azt kérdezte : miért nem volt megalázó I. Ferdinándra és utódaira nézve Magyarországgal megegyezésre lépni ? Az osztrák közigazgatás emberei azt látszanak hinni, hogy az emberek a törvényekért vannak, ámde Magyarországon, ahol az emberek nem automaták, azt tartják, hogy a törvények vannak az emberekért. Hiába állítják, hogy Magyarországon a polgári szabadság megszilárdult ; micsoda polgári szabadság lehet ott, ahol senkinek sincs joga, mindenkinek csak kötelessége, az t. i., hogy fizessen és engedelmeskedjék ? Beszéde befejezése előtt ismét Nádasdy igazságügy-miniszterrel tűzött össze, cáfolva ennek a régi magyar igazságszolgáltatásra vonatkozó megszegyenítő adatait s szemrehányást téve neki, a régi magyar név viselőjének, hazája becsmérleléseért, amire Nádasdy utóbb nagyon élesen válaszolt. Barkóczy azzal végezte beszédjét, hogy Ausztria betegsége nem egyéb, mint a haláltól való félelem ; hogy felépüljön, csak egyre van szüksége : bátorságra, bátorságra és még egyszer bátorságra !

Szögyény, bár alelnöki tisztet viselt, szintén többször szólalt fel az alapítványok, a sajtó, a szolgálati nyelv s a magyar alkotmány kérdésében ; legnagyobb beszédjét a szeptember 25-iki ülésben tartotta. A sajtóra nézve legveszedelmesebbnek mondta, ha szabad intézményeket hoznak be s azokat azután kormányrendeletekkel korlátozzák működésökben ; az emberek ugyanis hajlandók a sajtószabadságot csak kinövései után ítélni meg ; csupán törvényes korlátokat kell neki szabni s akkor komoly bajtól nincs ok félni. Ő a magyar alkotmányt sohasem tekintette megsemmisültnek. az állandó birodalmi tanácsban is mindig e felfogást vallotta s most örül, hogy a kiküldött bizottság többsége is erre az álláspontra helyezkedik ; nem ismerheti el azt az elméletet, hogy, mert Magyarországon némelyek forradalmat idéztek elő, ezért az egész országnak bűnhődnie

kell. A birodalom minden országának egyenlő jogokat és köteleességeket kell adni; Magyarországon a bizalom csak úgy állhat helyre, ha az ország történelmi jogai a birodalmi egység keretében biztosíttatnak, ez a jog visszautasíthatatlan követelménye, amelynek teljesítésében — az országgyűlés egybehívása már biztosítva levén — többé kételkedni nem lehet. Érintette a Bánság és Vajdaság visszacsatolását is, a különállást csak ideiglenesnek tekintvén s bizalommal várván a legfelsőbb döntést.

A magyar tanácsosok mind kivették részöket a vitából; Korizmicz püspök különösen azt fejtette ki, hogy más az a birodalmi egység, amely a Pragmatica Sanctióból folyik, és más az, amelyet az uralkodó kormányrendszer csinált. Toperczer Jenő polgármester a zsandárság intézményét bírálta s a bürokratizmus elfajulását ostromozta, egyúttal a régi magyar igazságszolgáltatás becsületét védelmezte a miniszterekkel s báró Lichtenfelsszel szemben. Gróf Andrássy György is ismételve felszólalt, támogatva a bizottsági többség javaslatát, bírálva a zsandárságot s a bürokraciát és védelmezve a régi magyar közigazgatást. Utolsó felszólalása nagyon optimisztikus hangú volt; azt találta, hogy a birodalmi tanácsban mindnyájan megtanulták megérteni egymást; az érzelmekben van az igazi egység, nem a mindent egyformán szabályozó holt betűben. Védelmezte a magyar alkotmányt a tudatlansághól vagy rosszakaratból eredő félremagyarázások és ferdítések ellen; a multból vont következtetést arra, hogy az országgyűlés nélküli kormányzások végül mégis mindig az országgyűléshez való visszatérést eredményezték. Széchenyi Magyarországnak azt jósolta, hogy nem volt, hanem lesz; ha a kívánt intézményeket mind életbe léptetik, akkor Ausztria is Magyarországgal nagy és hatalmas lesz!

Gróf Apponyi György mindig a mérséklet és higgadság hangján szólott, de erős igazságokat hangoztatott. Helyesen állapította meg, hogy az, hogy az uralkodó rendszerrel senki sem azonosítja magát, legvilágosabban mutatja az ellene emelt vádak igazságát. A birodalmi tanács, mint meghívott konzultáns orvos rosszul tenné, ha azt tekintené

főfeladatának, hogy a kezelőorvost ne kompromittálja ; egyébiránt a beteg állapota nem reménytelen ; csak akkor válnék azzá, ha a beteg makacsul elutasítaná az orvosságot. A segítség azonban sürgős, mert az osztrák állam jövője nemcsak a mi érdekünk, hanem Európának, a világbékének s a kereszténységnek érdeke. Abban egyetért a birodalmi tanács, hogy minden ország, nép és rend részére egyenlő jogokat és kötelességeket kíván ; a nézeteltérés a birodalmi egység és az egyes országok önkormányzatának összeegyeztetése körül forog fenn. A kisebbség az egységet főkép intézmények által, a többség inkább erkölcsi kötelekkel kívánja megvalósítani. Ha tabula rasa előtt állnánk, az elméletileg legjobb elveket alkalmazhatnók ; de nekünk nem tabula rasával van dolgunk, az osztrák birodalmat alkotó országok története az esküvel szentesített alkuegyezmények, diplomák és alaptörvényeknél fogva gazdag a történeti hagyományokban, melyeket Ausztria nem ignorálhat a nélkül, hogy saját eredetét megtagadná s fennállásának alapjait megingatná. A mult legnagyobb hibája az volt, hogy a helyett, hogy az egyes országok életét és fejlődését előmozdították volna, mindig paralizálni igyekeztek azt s küzdtek ellene ; különösen az utóbbi tíz év alatt történtek mély aggodalommal töltik el a dinasztia és Ausztria minden barátjának keblét. Légben kalandozó elméletek érvényesültek ez évek alatt, Ausztriát egészen át akarták alakítani, megsemmisíteni mindent, ami gyökeret vert s amit még a forradalom meg nem semmisített. Az országok organikus egységét s a trónhoz való ragaszkodást feláldozták az anyagi egységnek s a bürokrácia egyeduralmának. Az elhibázott belpolitika, mely a monarchia külső erejét is megbénította, ki nem olthatta a népekből a saját hazájukhoz való hűséget, a jogérzetet, a régi erkölcsökhöz s egy jobb kor szokásaihoz és hagyományaihoz való ragaszkodást. Ezekben az érzelmeben kell most a mentőszert keresni. Ausztria népeit csak a jog védelme köti egy feloldhatatlan egésszé és csatolja állandóan a trónhoz. Ez az erkölcsi kötelek állítandó vissza s akkor 34 milliónyi nép áldozatkészsége és lelkesedése fogja a birodalom hatalmát minden veszéllyel szemben biztosítani. Ami különösen

Magyarországot illeti, államjogi viszonyának helyreállítása nem valami kiváltságot jelent; Magyarország ugyanazt az elvet kívánja az összes országokra alkalmaztatni. Ausztria minden ősziinte barátjának be kell látnia, hogy a magyar korona országai államjogi viszonyainak mielőbbi kielégítő rendezése az egész állam fennállása és java szempontjából szükséges. A nélkül, — úgymond — hogy a birodalmi tanács illetékességét Magyarország államjogi viszonyainak rendezésére elismernők, a nekünk nyújtott szokatlan, de egyedüli úton, a rokonnézetűekkel egyetértve kijelölni igyekeztünk az elveket, melyek szerint a magyar koronához tartozó országok kívánságai törvényes úton teljesítendőek volnának. Ez okból ajánlja a bizottság többségi javaslatát elfogadásra, mely nem gyöngíti az összállam semmi érdekét, de elhárítja a jelenkor legnagyobb veszedelmét: a szétszakadást!

Mailáth György, a későbbi országbíró felszólalt a hírlaptudósítóknak a Reichsrath tanácskozásainál való jelenléte mellett; a sajtószabadság is lelkes pártfogót talált benne, mert értékelni tudta a közvélemény hatalmát az állami életben. Legemlékezetesebb felszólalása azonban a birodalmi egység és nemzeti autonómia kérdésének volt szentelve. Szembeszállott Mocsonyival, aki nyelvi alapon kívánta volna a birodalmat széttagolni és figyelmeztette őt, hogy tulajdonképpen Garibaldival egy gyékényen árul. Ausztriának, mely külpolitikájában a történelmi jog védője, belpolitikájában is ezt az elvet kell követnie. Történelmi jog — szerinte — az, ami az egész nép tudatában gyökerezik; ez nem jelenti a törvényesen mellőzött történelmi előjogok, kiváltságok visszaállítását. A birodalmi egység fogalma különböző lehet; ha rajta a minden különféleséget elmosó asszimilációt értik, — amire tíz éven át törekedtek — ezt ő mint eddig, úgy ezentúl is visszautasítja. A valódi birodalmi egység a *pragmatica sanctión* sarkallik, mely a császári ház és Magyarország érdekeit egyaránt védi; ha az egyesülés formái az idők folyamában változtatást igényelnek, az csak törvényhozási úton, szabad elhatározással mehet végbe, melyről egy ezeréves alkotmánnyal bíró nemzet le nem mondhat.

A törvényhozás autonómiája nem jelenti az uralkodó szentesítési jogának tagadását, csak azt, hogy semmi se emelkedjék törvényerőre az ország beleegyezése nélkül. Magyarország és Ausztria érdekei állandóan azonosok, mert Magyarország súlypontja nem lehet a monarchián kívül s a monarchia fennállása politikai szükségesség, amiért meg kell találni minden esetben az érdekek kiegyeztetésének módját. Beszélt Mailáth a germanizálás elhibázott voltáról is; a német nyelv kényszerű behozatala az iskolába — úgymond — a tudománynak hasznára nem vált, az osztrák öntudatot elő nem mozdította s a német kultúra terjedését hátráltatta. A német kultúra mindig győzelmes lesz a múzsa fényes öltönyében, de mindig akadályokba fog ütközni, ha az iskolamester kabátjában, vagy a hivatalnok egyenruhájában jelenik meg.

Egyenesen vezetészerep jutott a kibővített birodalmi tanács rövid működésének ideje alatt, kezdettől fogva gróf Szécsen Antalnak s ez a szerep a tanácsulések berekesztése után is folytatódott az októberi diploma előkészítésében. Szécsen hozzászólott — magyar szempontból — a felekezeti egyenjogúság kérdéséhez, a katonai nyugdíjak ügyéhez, melyre nézve az ő közvetítő indítványát fogadták el; az államadósság kérdésében a pénzügyminisztérium vezetőjével szemben rámutatott annak a szükségességére, hogy a valódi állapotok leplezetlenül feltárassanak, mert csak az hozhatja meg az orvoslást és háríthatja el a fölforgatást. A sajtószabadság tárgyában kimutatta, hogy a szerfözlötti korlátozásra irányuló rendszabályok mindenütt megghiúsultak. A bizottsági többség általa szerkesztett javaslatának védelmében Szécsen kifejtette, hogy Magyarország ereje és hatalma Ausztriára nézve éppoly szükséges, mint Ausztria fennállása Magyarországra nézve. A szakadás mindkettőnek nagy ártalmára válnék; de lehetetlen hazaszeretetet kelteni valamely államszervezet iránt, ha azon kezdik, hogy az egyes hazák iránti természetes honszeretetet elfojtani igyekeznek. A nemzetiségi kérdés megoldható, de nem úgy, hogy ingerültséget, visszavonást keltünk, hanem úgy, hogy egységet, békülékenységet teremtünk. A birodalom egysége csak az országok autonómiájára alapítható: idézi Széchenyit, aki Ausztria és

Magyarország viszonyát vegyes házassághoz hasonlította ; arra kell igyekeznünk, — úgymond — hogy e viszonyt senki se érezze vegyes házasságnak. A bizottsági többség által megjelölt út annak a felfogásnak felel meg, hogy nem az erő ad jogot, hanem a jog ad erőt!

A birodalmi tanács végre, a hosszú vita után, szeptember 27-iki ülésében 34 szóval 14 ellen elfogadta a bizottsági többség javaslatát s ezzel feladatát befejezte. A császár két nappal később a Burghan fogadta a tanács tagjait, köszönetet mondott nekik működésökért és kifejezett hűségökért, megígérte, hogy javaslataikat fontolóra veszi s jelezte, hogy népies intézmények vannak készülöben ; azután kegyelemben elbocsátotta az illusztris testületet, mely ily alakban soha többé nem volt összejövendő.

A «Verstärkter Reichsrath»-nak rövid néhány hétre szorító szerepe mindazonáltal rendkívül fontossá és emlékezetessé vált Magyarországra, sőt az egész birodalomra nézve. Fontossá és emlékezetessé két szempontból : abból, hogy benne a szabadságharc óta először érvényesült az osztrák birodalmi politikában magyar államférfiak befolyása, és abból, hogy a Reichsrath-nak a bizottsági többség javaslatát elfogadó határozata alapjául szolgált az októberi diploma létrejöttének, mely tizenkét év óta az első valódi fordulatot jelentette az osztrák abszolutizmus politikájában.

A magyar konzervatíveknek e tanácskozásokban kifejtett véleménye kétséggkívül még távol áll attól a közjogi felfogástól, melyet azután a nemzet a Deák Ferenc vezetése alatt úgyszólván osztatlanul magáévá tett s amely az októberi diploma fogadtatásában és később a hatvanegyedik országgyűlés felirataiban világos és határozott kifejezést nyert. A nemzet közvéleménye a jogfolytonosság helyreállítását az 1848-iki törvények alapján követelte ; a konzervatívok az 1848-iki törvényeket megelőző jogállapot alapjára helyezkedtek. Ez kétségbevonhatatlanul kitűnik abból, hogy a 48-iki törvényeknek pusztá említését is elkerülték, sőt a köztük legszókimondóbb gr. Barkóczy egyenesen megmondta, hogy ha Magyarország jogigényeire nézve a történelmi kapcsolatot keressük, azt mindenestre csak ott találhatjuk meg,

ahol a több százados intézmények megszűntek, nem pedig ott, ahol néhány hétig fennállott intézmények kezdődtek.

Mindazonáltal ők az alkotmányos állapotok határozott követelésével, a jogeljátszási elmélettel szemben a nemzet történeti jogának érvényesítésével s Magyarország követeléseinek és a Pragmatica Sanctiónak összhangbahozásával úgy tűnnek föl, mint az 1861-iki nagy közjogi vita előharcosai s az akkor tisztább kifejezésre jutott nemzeti álláspont öntudatlan hírnökei.

Fellépésök főjelentősége azonban abban rejlik, hogy minden oldalról elismert szellemi fölényökkel, ragyogó debateri képességekkel felfogásuknak a Reichsrathban meg tudták szerezni a többséget. oldalukra tudták vonni nemcsak az osztrák konzervatív arisztokráciát, hanem a horvátokat, lengyeleket és olaszokat is, szemben a reakcionárius bürokrácia s a centralista német szabadelvűek kisebbségben maradt pártjával. Ezt a kormány is annyira átérezte, hogy már a szeptember 24-én a császár elnöklete alatt tartott minisztertanácsban a háború esetére igénybeveendő hitelek fölötti vita gerince az a kérdés volt, hogy milyen magatartást fognak vajjon a magyar tanácsosok követni, mert ettől látszott függni az, hogy újabb hitelműveletnél lehet-e a birodalmi tanács közreműködésére számítani vagy nem. Ők maguk annyira tisztában voltak azzal, hogy a helyzet kulcsa az ő kezükben van, hogy a Szögyény tanúsága szerint már szeptember 12-én bizalmas tanácskozásokat folytattak egymás között a kormányhatalomban való osztozásuk esetében való szereposztásra nézve, s hogy mikor a tanácskozások végeztével a magyar urak nagyobb része, feladatát befejezettnek tekintvén, megírta a tanácsosságról lemondó nyilatkozatát, végmegállapodásuk mégis az lett, hogy — az uralkodót elkedvetleníteni nem akarván — a nyilatkozat be- vagy be nem nyújtását Apponyi és Szécsen grófok belátására bízták.

Jól sejtették, hogy a bekövetkező fordulat szempontjából majdnem kizárólagos, mindenestre döntő fontosságú az a változás lesz, amelyet nekik az uralkodó érzelmében és gondolkozásában előidézniök sikerült. Minden jel arra mutat,

hogy a harminc éves császár lelkébe ekkor hatolt be először az az igazság, hogy a korona iránti hűségnek és odaadásnak nem egyedüli mértéke az engedelmesség és szolgálatkészség, hanem az őszinte s ha kell, bátor szókimondás az, ami az uralkodóra nézve gyakran becsesebb és szükségesebb. Úgy látszik, különösen az akkoriban 41 éves gróf Szécsen Antal, ki korban is legközelebb állott a császárhoz, volt az, aki különösen megnyerte bizalmát, amelynek már előbb is némi jeleivel találkozott s kit talán azért is tekintett magához legközelebb állónak, mert legrégebben ismerte, atyja az uralkodó édesanyjának főudvarmestere lévén.

A közeledő változásnak egyéb külső jele még akkoriban alig mutatkozott, mint az, hogy Benedek szeptember közepén végre eltávolította Pestről Prottmann rendőrigazgatót, ki távozásakor állítólag macskazenét kapott, és hogy Falk a *Pesti Napló*-ban nyilvános vallomást tehetett arról, hogy a birodalmi tanács üléseinek befejezése óta a rendőrség többé nem cenzurázza a lapokat s csak akkor eszközöl lefoglalást, ha a büntetőtörvény elleni vétséget lát fennforogni; a sajtótörvény tehát — úgymond — teljes hatályba lépett s csak az a baj, hogy 22 §-a nagyon kevésbé szabatos, kifejezései, mint «az államegység», az «állami társadalom alapjai», a «rend» és «nyugalom» nagyon ruganyosak s baj az is, hogy a rendes és a különleges bíróság még mindig egymás mellett működik.

Egyébként a kormányzatot — éppen a közeledő változás miatt — főkép a halogatás módszere jellemezte; minden kényes kérdést elodáztak. A tartományi statutumok még mindig kiadatlanul heverték; az adóvégrehajtások miatt rendkívül sok volt a panasz, mely már a külföldi sajtóba is megtalálta útját; de a kormány sem a nagyobb szigor, sem az enyhébb eljárás útjára nem akart lépni. Egykorú hivatalos kimutatások szerint az osztrák birodalomban 1859 végén 53 millió forintba rúgott az adóhátralék s ebből 40 millió terhelte Magyarországot; ebből végrehajtás útján behajtottak 31 milliót, melyből Magyarországra 20 millió esett. Végrehajtást öt millió egyén ellen intéztek s ebből a számból négy millió esett Magyarországra, 317,000 Erdélyre. Nyilvánvaló

volt a passzív rezisztencia, sőt az összebeszélés is az árverések megghiúsítása céljából.

A pesti egyetemet november közepéig meg nem nyitották, nemcsak azért, mert a diákok zavargásától félték, hanem azért is, mert a magyar tannyelv behozatalát — melynek kérelmezéseért tavaszkor még megrendszabályozták a hallgatókat, s amelynek kérdését Thun miniszter szeptember 24-én már forma szerint a minisztertanács elé terjesztette — sem megengedni, sem megtagadni nem merte a kormány; érezte, hogy engednie kell, de félt a következményektől, melyeket e rendszabály Prágában s Krakkóban fog maga után vonni. Egyelőre — rossz jelként — a tanév elején kibocsátottak egy rendeletet, mely a német nyelvi követelményeket a gimnáziumok III. és IV. osztályaiban még fokozta.

Mialatt elvtársai Bécsben szónoki sikereikkel készítették elő az átalakulás útjait, gr. Dessewffy Emil falusi magányában számos politikai memorandumát egy újjal szaporította, mely mindenesetre az előbbieknél eredményesebb szerepre volt hivatva. Ebben a munkálatában ő a kívánt rendszerváltozást maga «államcsíny»-nak nevezi, a mi sajátos elnevezés, mert hiszen a korlátlanul működő uralkodói hatalomnak nincs államcsínyra szüksége, hogy a saját hatalmi alkotását egy mással cserélje föl. Részletesen megtervezi a követendő eljárást, úgy hogy a kibocsátandó intézkedéseket mindjárt meg is szövegezi. A tervezett rendszabályok lényegileg a következők. Az igazság-, valamint a vallás- és közoktatásügyi minisztériumok megszüntetése s igazgatóságokkal pótlása; a magyar udvari kancellária visszaállítása s egy másik udvari kancellária létesítése a birodalom többi részei számára; mindkét kancellár államminiszteri címet kapna. A hét-személyes és kir. tábla visszaállítása Pesten; a vármegyék visszaállítása főispánokkal élükön. A csendőrségnek a hadseregbe olvasztása. Magyarország élére egy helytartónak. Erdély élére kormányzónak kinevezése; a szerb vajdaság és temesi bánság visszacsatolása Magyarországhoz; a «nem kedvelt» egyének eltávolítása, a sajtóra gyakorolt nyomás megszüntetése; Magyarországnak magyarok általi kormányzása; a magyar országgyűlés és horvát tartománygyűlés

összehívása s e végből az el nem fogadható 1848-iki választási törvény helyett más választási rend kidolgozása. A magyar hivatalos nyelvnek jogaiba visszahelyezése, a nemzetiségeknek a közigazgatás és bírászkodás terén saját nyelvek használata tekintetében tett méltányos engedményekkel. Egy ünnepélyes császári diplomával való újabb megerősítése a Pragmatica Sanctiónak, birodalmi parlament összehívása a birodalmi ügyek tárgyalása céljából, az országgyűlések képviselteiből. Intézkedések a megyeszervezet tárgyában, végül egy «titkos tanács» és egy «államminisztérium» létesítése, mely utóbbinak a kancellárok, helytartók és kormányzók is tagjai volnának.

Mint látjuk, ebből a tervezetből az októberi diploma sokat megvalósított. Mikor Dessewffy e munkálatát október elején Pesten, barátaival, gr. Andrássy Györggyel, Apponyival és Sennyeyvel közölte, ezeket meglepte a terv merészsége; azonban tudomásuk lévén róla, hogy Szécsen Bécsben máris tárgyalásokat folytat — az uralkodó személyes bizalma alapján — a kibontakozás érdekében, azt tanácsolták Dessewffynek, küldje el dolgozatát Szécsennek.

Ez időben a magyar uraknak — Szécsent kivéve — még alig lehetett tudomásuk a dolgok legújabb fejleményeiről, melyeket az október 2-iki koronatanács jegyzőkönyve tüntet föl. A Rechberg—Goluchovski-kabinet meg akarta kísérelni az elkerülhetetlen rendszerváltozás végrehajtására vállalkozni s ezért gr. Goluchovski belügyminiszter terjedelmes emlékiratot terjesztett a kormánytanács tárgyalása alá, mely a birodalom politikai, községi és igazságügyi újjászervezésének alapvonalait tartalmazta s császári elhatározás gyanánt a kedélyek megnyugtató végett közzétételre volt szánva. E munkálat az önkormányzat elvét a birodalom egységével s az érinthetetlen uralkodói előjogokkal igyekezett összhangba hozni; helyet adott a már kilátásba helyezett meggyerendszernek, az országgyűléseknek, de úgy, hogy az önkormányzati orgánusok inkább csak a kormányhatalom terhén könnyítsenek s az országgyűlések törvényalkotási kérdésekben csupán tanácsadói szereppel bírnak. A kibővített birodalmi tanács magmaradna mint összbirodalmi ügyekben leg-

magasabb tanácsadó. A tulajdonképpeni politikai problémát, az abszolút vagy alkotmányos kormányzás kérdését ez az emlékirat megoldatlanul hagyta. Még így is nagy nézeteltérések merültek fel, különösen az engedélyezhető önkormányzat mértékére nézve a centralista Plener és a föderalisztikus hajlamú Thun s Goluchovski között, de viszont az utóbbi kettő egymással is gyakran került összeütközésbe. Gyakran szóbajöttek a magyar állapotok is, melyekre nézve több miniszter abban a nézetben volt, hogy ott előbb-utóbb fegyverrel fog kelleni rendet csinálni. A császár feltűnő tartózkodással vezette a tanácskozást; látszott, hogy ebben a munkálatban megoldást nem lát s csupán miniszterei véleményére nem akarja döntését alapítani; különben a kormány egyes tagjai is kíváncsiaknak jelezték egy magyar bizalmi férfiú meghallgatását.

Hogy ezt a tanácskozást követőleg a minisztereket két hétig nem hívták össze értekezletre, legvilágosabban mutatta, hogy az uralkodó a kabinetten kívül kívánja a megoldást előkészíteni.

Gróf Szécsen Antal már október 10-én azt írta gróf Dessewffy Emilnek Bécsből Pestre, hogy javaslatai egész terjedelmökben kivihetetlenek, tehát neki már akkor tudnia kellett, hogy mi készül. Két nappal később gr. Andrássy György a Bécsben levő Apponyi sürgönyére való hivatkozással levélben hívta a vidéken levő br. Vay Miklóst október 14-ikére estére Bécsbe, megjegyezve, hogy Dessewffy, 'Sennyey és Szécsen is ott lesznek, s kifejezve biztos reményét, hogy sikerülni fog a még meglevő nehézségeket legyőzni és hogy soha a mostaninál kedvezőbb pillanat nem létezett nagyot és állandót állítani lábra.

Miután Szécsen is sürgönyöket küldött szét, október 14-én estve a gr. Barkóczy János bécsi házában összegyűltek az uralkodó tudtával és akarata szerint Apponyi, Szögyény, Dessewffy, Andrássy, 'Sennyey, Mailáth, Barkóczy és Szécsen; Vay csak a császár egyenes parancsára, néhány nappal később érkezett meg. Itt Szécsen bemutatta nekik a kétségkívül legnagyobb részében általa szerkesztett s október 20-án kibocsátandó legf. kéziratok fogalmazványait, mint olyano-

kat, melyeken már változtatni alig lehet, mert a császár az orosz cárral és a porosz régensherceggel való találkozás végett október 21-ikén Varsóba utazik s elutazása előtt kívánja kibocsátani a nagy fordulatra nézve elhatározásait. nehogy azokat úgy magyarázzák, mintha az engedmények külső nyomásnak volnának köszönhetők.

A magyar urak csodálkozása nagy volt s aggodalmuk sem kisebb, mert az idő rövidsége a megvitatást és változtatást alig tette lehetővé. A kibocsátandó főokmányban, melyet — főkép a Dessewffy kívánságára — nem a gyűlöletessé vált «pátens», hanem «diploma» névvel ruháztak fel. Magyarországnak nyújtandó engedmények iránt alig volt nézeteltérés; sajátságos, de úgy van, hogy a magyar urak ellenzése főleg abból a szempontból indult ki, hogy ők egyidejűleg az örökös tartományokat is a Magyarországhoz hasonló alkotmányos jogokkal kívánták volna felruháztatni, mert attól tartottak, hogy a hazájoknak adott külön jogok tartósan biztosíthatók nem lesznek és mert nem akartak úgy tűnni fel, mintha a birodalmi tanács többségétől támogatott harcuk csak hazájuknak szerzendő előnyöket szolgált volna. És éppen ezt ellenezték az osztrák miniszterek, különösen Goluchovski, kik nem ismerték el, hogy az örökös tartományoknak olyan történeti jogaik volnának az alkotmányos intézményekre, mint Magyarországnak. A következő napokon is tovább folytak a tanácskozások, meglehetősen rendetlenül, mert hol Szécsen, hol Mailáth, hol Apponyi, majd a császárhoz, majd Rechberghez hívtak.

Október 16-án azután ismét összeült a minisztertanács a császár elnöklete alatt, de erősen változott alakban; Thun és Nádasdy már hiányoztak, mert ezek időközben lemondtak. Thun távozását megelőző számos ballépése s azoknak elkésett megtagadása, valamint minisztertársaival való gyakori éles ellenkezése eléggé megmagyarázza; Nádasdyt nyilván a birodalmi tanácsban ellene intézett heves támadások buktatták meg. Bukásukat némileg enyhítette az, hogy helyöket a rendszerváltozás alkalmával egyáltalán nem töltötték be s mindkettő meghívást kapott a birodalmi tanácsba. Nem jelent meg Rainer főherceg sem, aki mint merev cent-

ralista, a tervezett változást nyilván ellenezte. Ellenben meghívást kaptak gróf Apponyi György, Mailáth György és gróf Szécsen Antal rendkívüli birodalmi tanácsosok.

A tervezett kibocsátványok szövegét, mint azok tulajdonképpeni szerzője, Szécsen adta elő s valószínű, hogy a miniszterek egy része azzal csak ez alkalommal ismerkedett meg. A magyar urak élénk részt vettek a vitában, mely azonban már inkább csak formai és kifejezésbeli kérdések körül forgott. Még ugyanaznap estve Rechberg miniszterelnök tartott értekezletet az összes magyar urakkal, mely alkalommal főkép Dessewffy igyekezett még némi módosításokat eszközölni ki az okmányok szövegén s ez folytatódott a következő napon is; 18-án a császár is fogadta Dessewffyt, aki azonban nála sem tudott különvéleményével keresztülhatolni. Október 19-én a császár Rechberg és Szécsen grófokkal végleg megállapította az okmányok szövegét s az osztrák államnyomda 20-án egész nap el volt zárva, hogy a másnap reggel a hivatalos lapban megjelenendő kibocsátványokból valami előbb ne jusson a közönség tudomására.

Így született meg az októberi diploma, melynek tartalma lényegileg közismert; részleteibe itt most nem bocsátkozhatom. Mikor október 21-én estve az uralkodó a vasúthoz kocsizott, hogy Varsóba utazzék, Bécs utcái kivilágítás fényében úsztak. A császárvárosban látszólag nagy volt az öröm. Vajjon táplált-e az uralkodó vérmes reményeket a változásnak magyarországi fogadtatására nézve, nem tudjuk. Ez a fogadtatás tudvalevőleg a diploma szerzőit is meglepte, pedig természetes volt. A magyar közvélemény a nemzeti jogoknak az 1848-iki szentesített törvények alapján való folytonossága mellett foglalván állást, minden octroyt visszautasított; már pedig az októberi diploma is octroy volt.

A magyar konzervatívok szerepe e fordulat előidézésében nagyon ellentétes, sőt túlnyomóan kedvezőtlen megítélésben részesült. Míg egyesek eljárásukat a körülmények által előszabottnak, sőt a következmények szempontjából is igazolttnak, s a szerkesztésnél szükségessé vált hevenyészés miatt előfordult hibákat is menthetőeknek tekintették, voltak viszont, kik már történeti távlatból is szemökre lobbantották,

hogy ők magukat a nemzet vezéreire játszva, tévelygésökkel és megtévesztésekkel hozták létre az októberi diplomát s így okozói lettek annak, hogy az alkotmányos formákkal való kísérletezés oly soká tartott.

Az októberi diploma bizonyára nem hozta meg azt, amit a nemzet várt, de tagadhatatlanul nagy fordulatot jelentett az osztrák abszolutizmus addigi politikájával szemben. Az 1848-iki törvényekhez bizonyos fokú közeledést jelentett az, hogy az országgyűlésre vonatkozó törvényekké némelyike «újra megerősítettet», a többiekre nézve pedig azoknak az országgyűlés általi átvizsgálása és megszüntetése fenntartott. A magyar hivatalos és ügykezelési nyelv, úgyszintén a magyar és erdélyi udvari kancellária s a helytartótanács és a magyar törvénykezés visszaállítása megszabadította az országot az idegen hivatalnoksereg nagy részétől s lazította a közigazgatásnak és a judikaturának Béctől való függését. A Bánság és Vajdaság visszacsatolása a diploma által megindított eljárás során tényleg bekövetkezett. Ezek voltak a rendszerváltozás maradandó következményei.

Az ugyancsak visszaállított törvényhatóságok és a nemzeti közvélemény nyomása alatt tényleg az 1848-iki törvények alapján összehívott országgyűlés élete és működése bizony rövidnek bizonyult; de ez a rövid idő is elég volt arra, hogy a nemzet akarata illetékes szervei által hatalmasan és imponáló egyértelműséggel megnyilatkozzék s ezt a megnyilatkozást a megyék újabb felfüggesztése és az országgyűlés feloszlata többé meg nem történtté nem tehetette. Az 1861-iki év nagy lendülete visszaadta magának a nemzetnek ügye diadalába vetett hitét.

A magyar konzervatívektól nem lehet elvitatni azt, hogy a kibővített birodalmi tanácsban való emlékezetes szerepök által megalkotói lettek az októberi diplomának s hogy e diploma nélkül nem jött volna létre az 1861-iki országgyűlés, az 1861-iki országgyűlés nélkül pedig, ki tudja, létrejött volna-e az 1867-iki kiegyezés?

BERZEVICZY ALBERT.

NYUGAT ÉS KELET.¹

Már jó néhány évtizeddel a világháború kitörése előtt jelszóvá, sőt fenyegető Kasszandra-jóslattá vált a «keleti veszedelem». Amidőn pedig Japán 1905-ben döntően megverte az orosz Goliáthot, «sárga veszedelemmé» (yellow peril, péril jaune) szabatosították a jóslatot, annak jeléül, hogy Kelet katasztrofális megmozdulását a leghaladottabb, nagyhatalommá fejlődő Japán fogja vezetni, magával ragadván Kína, Tibet, India stb. megszámlálhatatlan és szapora millióit.

Sokáig csak arról volt szó, hogy Kelet népei öntudatra ébrednek; évszázados, sőt évezredes lethargia és elszigeteltség után nemzetekké, nemzeti államokká szerveződnek és lerázzák az idegen hódítók és gyarmatosítók (angolok, franciák, oroszok, hollandusok, dánok stb.) igáját. Ám újabban Európa idegessége még fokozódott: már nem csak attól félnek, hogy a Kelet — átvitt amerikai Monroe-elv szerint — a Keleté lesz, ahonnan az európai hatalmak tértvesztve kénytelenek lesznek visszavonulni, hanem egyenesen attól, hogy a megmozdult Kelet árja átzúdul Nyugatra, s ezt támadja meg létalapjaiban.

Félni kell e támadásoktól, nemcsak politikai és gazdasági téren, — ami persze a kor materialisztikus reálpolitikusait elsősorban érinti — hanem szellemi téren, ősi műveltsége, véres küzdelmekkel és verejtékkal kivívott lelki értékei, rendeltetése és hivatása felől alkotott eszméi dominiumaiban is. Az ideológusok szerint ez a mélyebbreható veszedelem,

¹ Henri Massis: *Défense de l'Occident*. Paris. Librairie Plon. 1927. (281 l.)

amely, ha bekövetkeznék, valóban a Nyugat bukását, teljes tönkremenetelét jelentené, amelyről Spengler nagy munkája (*Der Untergang des Abendlandes*) oly komoran károg.

Henri Massis rendkívül érdekes munkája a kérdést e szellemi veszedelem szempontjából tárgyalja. Ő a francia katolikus irodalom egyik jelessége. Irodalmi bírálatai, amelyek Zola, Barrès, Psichari, Renan, France, Gide, Rolland, Duhamel stb. alakjaival foglalkoznak s Pascalról szóló bevezetései becsülést, díjakat szereztek neki; majd «Agathon» álnév alatt Alfred de Tarde-dal együtt az egyetemről és az ifjúságról írt korlélektani művei (*L'Esprit de la nouvelle Sorbonne*, *Les Jeunes Gens d'aujourd'hui*) az aktuális eszmék küzdőterén a katolikus szellem bátor harcosaként mutatták be.

Ez a munkája is a «latin örökség», a nyugati polgárosság, a görög-, római-, zsidó-keresztény elemekből fölépült ősi, hagyományos kultúra védelmében elsősorban a katolikus, megingathatatlan hagyományokat védi, mert szerinte ezekkel áll és bukik az egész Nyugat kultúrája, önállósága, szellemi, sőt anyagi léte is.

Ő az «aziatizmust» igen komoly és pozitív veszedelemnek veszi, nem afféle komor, költői látomásoknak, amelyek Renan, Michelet-t stb. eltöltötték, avagy defaitista és megrokkant aggok rémlátásának. Megállapítja tüneteit; kifejti, mily mértékben súlyosodtak ezek a világháború után és következtében keletkezett lelkiállapotok révén, s rámutatván a válságos bajra, rámutat a szerinte egyedül lehetséges, hatásos és gyógyulással, új élettel és erővel biztató ellenszerekre is.

Nem állítjuk, hogy diagnózisában és terápiájában nem egyoldalú; hogy más vallásúakat sok helyen nem sért. Bizonyos, hogy nem egy lapja szélén lehet kérdőjeleket tenni, amidőn hitének heve szélsőségbe ragadja. Műve mindemellett komoly figyelmet érdemel s a földolgozott anyag ismertetése mindnyájunk tudását gyarapíthatja; messze távlatokat nyújt szemünknek.

*

Massis erőteljes ecsetvonásokkal, rikító színekkel festi meg és állítja szembe Európa és Amerika háborúelőtti és háborúutáni lelkiállapotát, szellemi irányát, amelyet a felkapott és elcsépeelt jelszóval ő is «mentális»-nak nevez. A világháború előtt a nyugati világot szemlátomást a materializmus, a pénzszerzés, a földhódítás, a hatalom olthatatlan vágya, a mechanisztikus technika, a «pozitív tudomány», a «haladás» gőgje hevítette. Mámoros lett hamis, de ideálisoknak tűnő szólamoktól, amelyekkel állatiságát, érzéki mohóságát, kannibál-étvágyát, kapzsiságát kendőzte s féket, rakoncát veszítve rohant egyre gyorsabban újabb, vélt «magasságok» felé, az «egyre több» bírása felé. Gazdasági és politikai «expanzió» volt a jelszó az egész vonalon. Egyre sűrűsödtek a bonyodalmak viharfelhői, s a nemzetek közti féltékenység a pusztító villámok kitörésével fenyegetett már egy-egy szénállomás, alattvalósértés stb. miatt is. Az egyensúly megbomlott, a leszámolás véres ideje bekövetkezett és dúlt hosszú, kétségbeejtő évekig. Majd beállott az ú. n. világbéke s győzők és legyőzöttek újra eszmélhettek. Ez az újraeszmélés a gondolkozók előtt nem revelálhatott egyebet, mint az egyetemes csődöt. Csődöt az anyagi értékek terén éppúgy, mint az ú. n. modern eszmék terén. Egyetemes elszegényedést, sok helyt teljes elnyomorodást, mongol időkbeli éhséget. Óriás rendetlenséget, dezorganizációt, anarchiát. A büszke frázisok, a hitnélküliség csődjét. A világbirodalmi expansziós ábrándok csődjét. Annak az orientációnak a csődjét, amelyet Ch. Maurras már 1905-ben találóan így jellemzett: «Az egész XIX. század egyetlen tudományos, ipari, kereskedelmi erőfeszítés volt, arra irányult, hogy messze kiterjessze az ember hatalmát; művelés alá fogja az egész földet; sokszorozza a civilizációt a barbár kezek munkájának fölládozásával. Ám a barbárság nem jobbágy többé: fegyverkezik, előrenyomul és fenyeget. A civilizáció nem alkot tömör, egyesült nyalábot. megvannak kliensei, sárga és fekete zsoldosai. S az oktalanságért, a vakságért majd fizetni kell, még pedig a történelmi törvény rendes fizetőeszközével: vérrel.»

A csőd azonban csak kevesekben, a legjobbakban váltott ki üdvös lelki válságot, megbánást és erős fogadást.

új életre irányuló akaratot és cselekvést. A nagy tömegeket a szenvedés és kimerülés vagy teljes lethargiába, ölbetettező kétségbeesésbe hajtotta, vagy forradalmi mozgalmakra csábította, vagy pedig a holnappal való nemtörődés, a «csak ma» élvezete örjögő boszorkánytáncára perdítette. A háborús keretek, a kikényszerített fegyelem fölbomlásával csak most következett be az igazi káosz, a barbár zűzavar, amelynek méhe megszülte az új rémeket, az új veszedelmek képviselőit, az új ellenségeket úgy politikai és gazdasági, mint szellemi téren.

Ezek árnyai a Kelet horizontján sötétülnek. Tehát Massis szerint már nem «ex Oriente lux», hanem «ex Oriente tenebræ et periculum»!

Szerinte a Kelet hatóterülete túlterjed már a földrajzi meghatározásokon: az ázsiai központnak nemcsak nyúlványai, hanem tömege is előrenyomulnak Európába. Oroszországon át be Németországba. (Ne feledjük, hogy Massis, mint spiritualizta, elsősorban mindig a lelki világot érti.) Valóságos Eurázia keletkezik mindenekelőtt szellemi téren, de Massis nem kétli, hogy ha az ősi Európa nem áll résen: utóbb gazdasági és politikai téren is.

Massis az ellenség, az ellenséges szövetségnek három nagy seregtestén tart szemlét. Legelőbb a németeket, utóbb az oroszokat s végül az ázsiai népeket veszi lelki elemzés alá.

I.

A németekről táplált fölfogása ellen támad talán a tárgyilagosságot olvasóban a legtöbb kérdőjel. Nem zárkozhatunk el attól az érzéstől, hogy Massis kemény megállapításait, fekete gyanúját a szinte minden franciában dúló idegesség, sőt félelem szítja a látszólag letiport ősi ellenség ellen.

Így megállapítja, hogy a germán szellem állandóan imbolygott az ázsiai misztikum és a latinítás között. Állandóan «protestált» a római eszme ellen. Különös vegyrokonságot táplált Kelet és Ázsia iránt mindig. De a németiségnek ezt a lelkiállapotát mérhetetlenül fokozta, orientációját élesen kihegyezte a világháborúban ért példátlan katasztrófája, s

az a helyzet, amelynek kárhozatába a győztesek döntöttek. A német nemzet a ráerőszakolt békekötés után stigmatizálva, proskribálva látta magát. Kirekesztve a művelt nemzetek társaságából, quasi mint «inimicus humanæ naturæ». S szégyene és kétségbeesése közepett hangok hangzottak. próféták hangjai, amelyek azt hirdették, hogy a katasztrófa oka a németiség hybrid germán-latin kultúrája, amelyet ősi, keleti bölcsesége helyett magára vett, magára erőszakoltatott. El Rómától, el a latinizmustól s vissza az ősi bölcsesség örök ifjúságot adó kútfejéhez, vissza Ázsiához! Az elvénhedt Nyugat csődje úgyis elkerülhetetlen!

Ilyen prófétákul a szerző különösen Spengler és Keyserlinget veszi elő, mert szerinte ők gyakorolták a német elmékre a legnagyobb hatást.

Oswald Spengler *Der Untergang des Abendlandes* című kétkötetes nagy műve ezer-, tízezer-, százezer-számra kelt el s nagy irodalmat támasztott maga körül. Spengler főtétele a következő: A kultúrák összehasonlító tanulmánya meggyőz arról, hogy aggkorunkat éljük. A Végzet órája ütött. A Kérlelhetetlen Végzeté, amely ellen tusakodni gyermek-ség volna. A Nyugat utolsó filozófiáját — történelmileg szükséges filozófiáját — ez a könyv formulázza, egyedüli tárgya, hogy újra ráneveljen bennünket a halál szociális ösztönére, amelyet megrontott bennünk egy veszedelmes illúzió. Ezen azt a csalóka optimizmust érti, amely az absztrakt, «egyetemes ember» eszméjén alapul. Spengler — erősen Schopenhauer s az ifjú Nietzsche hatása alatt — tagadja, mintha ilyen volna. De tagadja az emberiség transcendens célját, az élet finalitását is. A feljebb emelkedő civilizáció értelem nélkül szűkölködő szó. Beune csak a kör, ciklus zárul be s ez az óhatatlan bevégződése minden kultúrának, amelyekben, bizonyos korokban, a történelem kifejező egyedei csoportjának eleven erői integrálódnak. A történelem az egyetlen realitás s egyszersmind forma; az emberi természet csak benne lehet megismerni. Ezt kell szembehelyezni a «Lény» és «Lét» metafizikájának elavult fogalmazásával, fantómjával, mely felelős az emberről és emberiségről táplált közönséges és végkép lerontandó véleményért.

A kétségbeesett és elkeseredett nemzeti hangulathoz jól illett ez a szkeptikus, relativista, a dekadenciának hódoló tanítás — állapítja meg Massis. De nem volna francia, ha nem tenné hozzá: főképpen tetszett azonban a németeknek Spenglernek az a tétele, hogy bűnösség és felelősség nincs, csak katasztrofális fatalizmus van. Ez a hit, Massis szerint, fölszabadíthatta a német lelket a bűnösség és felelősség lidércenyomásától.

Sötét képet festett Spengler, de a németséget mégsem hagyta reménysugár nélkül. Utóbb kifejtette, hogy az elvesztett, vélt stabilizmus helyett íme itt van az erők új dinamikája, amelyet a szocializmus és az ázsiai fejlemények mutatnak. Németország válhat a világ tartós lelkiismeretvé («das dauernde Weltgewissen»), a Kelet gravitációjának tengelyévé, a szláv és ázsiai vonzódás pólusává, az orosz kultúra kezdeményezőjévé, amelyről Carl Sternheim¹ ezeket írja: «Csak az oroszok és az ő ösztökölésükre az ázsiaiak — akik, a jelenkori nagy felelősség világánál, tudatára ébredtek az új emberi szükségleteknek — hozzák meg majd nekünk, kardcsapás nélkül, a béke evangéliumát, egy új élet formuláját, termékeny tanítását».

A Kelet felé mutató másik próféta a nálunk is személyesen ismert Graf Hermann Keyserling. Ő mint bölcselő világutazó tűnt föl, tartalmas *Reisetagebuch eines Philosophen* c. művével. Már ekkor látszott fáradt elfordulása a vén Európától, amelyet így formulázott: «Európa már nem kelt ki lelkemben ösztönzést (impulzust). Túlságosan ismerem ezt a világot, semhogy új formákat adhasson létemnek: túlságosan korlátolt. Ki akarok siklani belőle olyan térségek felé, ahol létemnek, hogy fennállhasson, át kell alakulnia.» (Ugyanaz a motívum, amely Romain Rollandnál is megszólal: «Már vagyunk bizonyos számban Európában, akiket Európa civilizációja nem elégít ki többé».²)

Keyserling úgy érezte, hogy életének személyes zűr-

¹ *Enquête sur l'Allemagne* c. a. a *Revue Européenne* 1925. évfolyamában. (68 l.)

² Előszava az indus Ananda Coomaraswamy: *Siva tánc* c. művének francia fordításához.

zavara, problémái egyszersmind problémáivá váltak a Nyugatnak. Introspekcióval elszigetelte magát a helytől, időtől s belső meglátásai világánál látja a régi világ összedőlését, a haladás eszméje új fogalmazásának szükségét, egy új öku-menikus világ irányvonalait. Ösztönös erőit fölismerve, lelki dinamikája közölhetőségében, sőt nagy hatásában bízva, szinte a próféta vagy világbölcse és mágus attitude-jében¹ hirdeti az Occidens és Oriens fúzióját új, harmonikus szintézisben. Darmstadti «Schule der Weisheit»-jében évi összejöveleteket tart az eszmék kicserélése, kicsiholása, a lelki elmélyedés gyakorlása céljából mindazokkal, akiket az «absolutummal való kommunió» vágya hajt hozzá. Vitákba nem bocsátkozik, hanem inkább energikus személyisége mágiájával akarja embertársait rávenni, hogy uralkodó energiáikat a belső kaotikus állapotból harmóniába hozzák, de nem az igazság ismeretének statikus szemlélete, hanem dinamikus érvényesítése: az alkotás érdekében. Mert szerinte «az ember föltétlenül alkotó» («Der Mensch ist unbedingt schöpferisch.») Előbb-utóbb azonban fölismerjük, hogy a Lét ismeretét nem érjük el az értelem bármely megszervezett tökéletesítésével, sem a meglévő tudatunk elmélyített kikutatásával, hanem csak a lélek új és magasabb formájával. Kell, hogy az ember fölülemelkedjék tudata évszázados eszközein; kell, hogy tülemelkedjék azokon a biológiai határokon, amelyek klasszikus elvont kifejezését Kant kritikája tartalmazza. Sokszerű műveiből tehát mindig kiütözik — nagy verbális polyphoniával — a látomás, az erő, a teremtő képzelet és legmerészebb eszmekepcsolás primátusa, aminek révén a francia Bergsonnal kerül lelki rokonságba, de egyszersmind a német romantikus filozófusok (pl. Novalis, az ifjú Nietzsche) szellemrokonául jelentkezik.

Ám ő vándorszónok és reálpolitikus létére is egyre a jelen realitásaiba és a jövő irányvonalaiba konkrét módon is bekapcsolódik, miközben egyre Ázsia ősi bölcseségére mutat.

¹ A *Nouvelles Littéraire* egy interview-jában Fréd. Lefèvre előtt úgy nyilatkozott, hogy ő «szerény mértékben a Logos inkarnációja».

Itt újra meg kell állapítanunk, hogy Massis germanophobiájában Keyserlinggel szemben is igazságtalan, amidőn őt az «aziatizmus» elsőrendű hírnökének s a Nyugat ellenségének veszi, holott ő inkább a módszereket, az eszmélkedés apparátusait tanulta el a Kelettől s próbálja a Nyugatra és jelenre alkalmazni, míg a lényegben élesen elválík Kelet hagyományos világszemléletétől.

Mert Keyserling elsősorban a szabad kezdeményezés, az energiaátvitel, a tudatos cselekvés eleven típusának szószólója az ázsiai bölcsesség nem-tevéseével, kontemplatív inertijával szemben. *Új világ születése* c. művében¹ határozottan megmondja: «Európa föladata kitenyészteni magából az új, elhatározó kultúrtípust. Mint materiális hatalom eljátszotta összes játékait. Másrésről azonban pszichológiailag túl van már azon az állapoton, hogy a soffór-típus² döntsön végérvényesen sorsa fölött. Itt alapjában már a tömegek is túlnóttek a materializmus döntő lehetőségén. Így Európa ma, ha szabad egyáltalában összehasonlitanunk, ugyanazt a szerepet játssza, mint Palesztina a római világbirodalom keretében. Ma a szellem fénysugarát nem Keletről kell várnunk; ezentúl az lesz a materializmus hordozója és jelképe,³ bármily mélykeletű minorításokat rejt is magában. Ma már csak a megkisebbedett, meggyöngült Európában gyúlhat föl a fény. Itt vetődnek föl az emberiséget érintő összes problémák. Egyedül itt születetik meg az új értelem, mint történelmi hatalom... Európa az újjászülető világ Palesztinája. Egyelőre azonban még csak laboratóriuma, de később a kultúra mintaképévé, végül döntő központjává is válhatik. Egyelőre az új népvándorlás közepette a metafizikai és vallásos szellem szent tüzét kell őriznie, mint ahogyan ezt az első népvándorlás alkal-

¹ Magyarul a Révai-féle Világkönyvtár-sorozatban.

² A soffór-típusban Keyserling a mai kor elmechanizálásának uralkodó képviselőjét állítja elének, a régi La Mettrie-féle «homme-machine»-t.

³ Tekintettel az ázsiai bolsevizmus terjedésére, amely a technikai gazdasági mechanizációt és a materialisztikus eszméket oly erővel viszi át Keletre.

mával a kolostorok tették» stb. De, hogy Európa domináns szerepe a változott körülmények közt is megmaradjon, nem lehet visszatérni «a tiszta szentek világára, amely visszahozhatatlanul mögöttünk van»; «nem az az igazi és végső küldetése, hogy megteremtse a materialisztikus szovjet-világ ellenvilágát, hogy az istenit állítsa szembe a sátánival, mint sokan hiszik, hanem, extrém kifejezéssel élve, hogy egy olyan belső centrumot találjon, ahonnan egyaránt uralkodhatik az ember isteni és ördögi természetén. Ezentúl csak a legmélyebb szellemiségnek, a legjózanabb világosságnak és legacélozottabb következetességnek szabad Európában uralkodnia. Ebben az újjászülető vaskorszakban a szellem hordozója is csak mint lovag nyerhet jelentőséget» stb.

Kétségtelen azonban, hogy Keyserlingre az ázsiai világnézetek igen nagy befolyással voltak. Ennyiben igaza van Massis-nak, amidőn szellemi rokonságba hozza mindazokkal, akik Nyugat és Kelet vallásfilozófiai eszméin kölcsönös átömlesztésének, kicserélhetőségének (interchangeabilité) lehetőségét, sőt szükségét hirdetik, mint régebben Schopenhauer, Amiel,¹ Edouard Schuré (*Les grands initiés*), újabban Maeterlinck,² Rabindranath Tagore és a «valláseggyeztető» mozgalmak.

II.

A Nyugat második, még keményebb veszélyeztetőjéül Massis Oroszországot állítja elénk. Keményebb ellenség, mert

¹ A hánykódó lelkű svájci francia Naplója II. kötetében ezeket írja: «Nyugati és a keresztény erkölctől áthatott lelkem mindig üldözte keleti quietizmusomat és buddhista irányzatomat. Tétlenül imbolygok a relatív közt, amely megemészt, s az abszolút közt, amelynek elérésén kétségbeesem, s csak az utolsó percben cselekszem. Minden fakultatív cselekvésben kétségeskedem; minden spekulatív elhatározásban habozom. Nem mertem végésvégig, határozottan buddhista lenni. Nem voltam sem keleti, sem nyugati; sem teljes férfi, sem teljes nő; amorf, atonikus, agamikus, semleges, se hús, se hal, megoszlott lény maradtam... Fúj!»

² Maeterlinck *Les sentiers de la montagne* c. munkájában az agyvelő nyugati és keleti lebenyéről (lobe occidental és lobe oriental) beszél: «Az egyik termeli az értelmet, a tudást és tudatot; a másik,

szorosabb összeköttetése a Nyugattal tulajdonkép még csak két évszázados volt és éppen nem mélyreható ; mert a Nagy Péter-féle nyugati orientációt az oroszok lelkük mélyén csak kényszerű, szégyenletes igának érezték. S keményebb ellenség, mert Oroszország ma már nemcsak a saját birodalmaira nézve fordul Ázsia felé, hanem, kiválván a nyugati államok érdekszövetségéből, elszántan a keleti, összes ázsiai szabadságtörekvések pártfogójául tolta föl magát, persze a bolsevista propaganda zászlaja alatt. Ebben Massis helyesen nemcsak a politikai viszonylatok megszakítását, hanem a legsúlyosabb történelmi szakadást látja, amely civilizációnkat fennállása óta érte. Mert azt a veszedelmet jelenti, hogy «a kevésbbé lelkiismeretes és polgárosult erők, a barbárság térnek vissza», amit Rousseau, Bonald, Michelet és Renan jósolgattak. Már nem a Romanovok Oroszországgjával van dolgunk, amely Európa avantgarde-ja akart lenni Ázsiában is, hanem, mint a nagy mongol és tatár khánok idején: a hódító Ázsia avantgarde-ja Európában. A mélységből föltört, vélt messzianikus szerepének eszméje: a világ regenerálójának szerepét akarja játszani. Munkájából egyelőre csak a rombolást látjuk, elkeseredett vad lerombolását mindazon értékeknek, amelyek Nyugatról jöttek s amelyek a szlavofil-bolsevista felfogás szerint nem értékek, hanem fertőző mérgek voltak.

Megszoktuk, hogy a bolsevizmusban csak a társadalmi, gazdasági s politikai elméletet s gyakorlatot lássuk, s külö-

ott lent, kiválasztja az intuiciót, a vallást, a tudatalattit. Az egyik csupán a végtelent és meg nem ismerhetőt tükrözi, a másik csak az iránt érdeklődik, amit elhatárolhat, amiről reméli, hogy megismerheti. Együtt, talán csalóka képben, képviselik az emberiség erkölcsi eszményének és anyagi eszményének küzdelmét. Nem egyszer megpróbálták már, hogy egymást áthassák, hogy elegyedjenek, hogy összhangban dolgozzanak ; ám a nyugati agylebeny, legalább is földgolyónk legaktívabb részén, eleddig paralizálta és csaknem megsemmisítette a másik lebeny erőfeszítéseit. Neki köszönhetjük az összes anyagi tudományokban elért rendkívüli haladást, de az ő rovására kell írni viszont az afféle katasztrófákat is, aminő most szakadt ránk s amely, ha nem óvakodunk, nem marad az utolsó és legrosszabb . . . Itt az ideje, hogy fölébresszük a paralizált orientális lebenyt.»

nösen a marxizmus realizálását. De a helyzet, Massis fejtegetése szerint, sokkal súlyosabb : a bolsevizmus alapja nyugatellenes aziatizmus ; logikus és elszánt ellenlábas a összes humanitárius és szellemi hagyományainknak.

S ennek az aziatizmusnak gyökerei mélyen belenyúlnak a multba, ahogy messze szerteágaznak a jelenben, a nem-bolsevista oroszok, pl. az emigránsok körében is.

Csaadajev már 1840-ben így ír : «Mi Kelet édes gyermekei vagyunk. Mi szükségünk van Nyugatra? Vajjon a Nyugat a tudomány és minden mély dolog hazája? Mindenfelé csak a Keletbe ütődünk : onnan vettük hitünket, törvényeinket, erényeinket . . . A régi Kelet távozóban van. Nem mi vagyunk-e természetes örökösei? A jövőben nálunk örököltetnek át azok a csodás hagyományok, realizálódnak mindazok a nagy és misztikus igazságok, amelyek kincse a dolgok kezdetétől fogva a Kelet sáfárságára volt bízva.»

Példátlan hévvel tört ki Dosztojevszkij-ből a «rohadt Európától» való idegenkedés és az ázsiai jellemű orosszágba, mint egyetlen, isteni küldetésű. Istent-hordozó («deiphoros») népbe vetett hite. A nyugati kereszténység Dosztojevszkij szerint nem tartotta meg a lényegét, formalizmusba süllyedt ; a katholicizmusban csupán Róma politikai uralmának megtestesülését bírta látni. Ellenben az igaz hit, egyszersmind az igazi, bensőséges kultúra ősi forrása az orosz nép, amely szerinte régesrégén asszimilálta a krisztusi tanítás lényegét. Még pedig nem a katekizmus ismeretével, hanem templomjárásával, az imákban, himnuszokban stb. való benső részvételével. Az orosz nép talán nem ismeri a hit alapágazatait, de «ismeri Krisztust» ; ősidőktől fogva hordozza szívében, a legnagyobb orthodoxyával, öntudatlanul is.¹

Dosztojevszkij nem szűnt meg honfitársait Nyugat korrupciójától óvni. De ugyanebben a nyugatellenes hangnemben beszélnek az orosz agitátorok ma is, még pedig bolsevista és antibolsevista részről egyaránt. Lenin kiadta a jelszót : «Vissza kell téríteni Oroszországot ősi forrásaihoz!»

¹ Egy író naplója és sok más helyütt, pl. a *Megszállottak*-ban a *Karamazov testvérek*-ben.

Ő és utódai «Moszkvát akarják tenni minden rab és felszabadítandó nép Mekkájává és Medinájává.» De a másik pártállásból Berdajev kultúrfilozófus. Trubeckoj, Karsavin, az ú. n. «eurázsiaiak» hasonlóképp nyilatkoznak, mint szócsövéük Szucsinszkij : «Ha szakadék szélére jutottunk, ez azért van, mert helytelen utat követtünk. Így hát most megtagadunk mindent : a ti nyugati bölcseségeket, művészeteket, gépeket, közületeket. Nem kérünk többet Nagy Péterből, aki velünk a ti tudástokat közölte. Ne tekintsetek bennünket Európa — tehetségtelen — fiainak. Európa nem a mi anyánk. A mi utunk határozottan Kelet felé mutat. Oroszország vétkezett, amidőn nem ismerte föl orientális mivoltát és hagyta, hogy elkápráztassák holmi nyugati illuziókkal.»

S még azok is, akik a nyugati kultúrfejlődés határozott barátai, régebben Herzen és Turgenyev, újabban Gorkij, kénytelenek azt a mély szakadékot megállapítani, amely az oroszág és az egyéb Európa közt tátong. Turgenyevet sohasem hagyta el ennek melankolikus érzete. A Nyugat dolgozik, halad, él, míg Oroszország? :

Vodkás palackkal a kezedbe'.
Fejdeddel Észak pólusán.
Lábad a Kaukázusnak vetve.
Így alszol, alszol . . . szent orosz hazám.

Folyton csak a forrongó ős-khaoszt látta hazájában : «Oroszország még mindig légnemű állapotban van.»

Herzen, a Nyugat másik bolyongója, francia- és olaszországi leveleiben így fakad ki a műemlékek láttára :

«Ez a vidék sokat élt. Évezredek látszódnak meg minden csiszolt márványon, minden kialakult véleményen. Az európai ember vállalai mögött hosszú sorát látni a hatalmas alakoknak, mint ahogyan az árnyak «Macbeth»-ben elvonulnak . . . A szürke, fekete emlékek Európának arisztokratikus arculatot adnak, s ez sérti azt, aki nem dicsekedhetik hasonlóan ragyogó ősökkel! Olykor mi, akik skythák vagyunk, rosszul érezzük magunkat e gazdag örökség, ez emlékhagyomány közepett.»

Gyökértelenek, mult és hagyománynélküliek vagyunk.

«Hogy tiszteljük a multat?» — kérdi máshelyütt. «De hisz mi más a modern orosz történelem kiindulópontja, mint a hagyomány teljes tagadása. Mi függetlenek vagyunk, időben és térben egyaránt, mert nincs semmink, de semmink, amit szerethetnénk . . . Nincsenek emlékeink, amelyek kötnének; nincs örökségünk, amely kötelességeket róna vállainkra.»

Maxim Gorkij sok évtizeddel utóbb, napjainkban hasonlót ír: «A Nyugat embere, mihelyt csak a maga lábára tud állani, mindenütt ott látja maga körül ősei munkájának monumentális eredményeit. Kezdve Hollandia csatornáitól a Vezuv szőlőskertjéig. Anglia nagy műveitől Szilézia hatalmas üzemtelepeiig egész Európa telisdedeli az emberek szervezett akaratának grandiózus megtestesüléseivel, amely akarat büszke célt tűzött ki maga elé: azt, hogy a természet elemi erőit alávesse az ember észszerű érdekeinek. A föld az ember kezében van s az ember valóban ura. A Nyugat gyermeke magába szívja ezt a benyomást és ez ráneveli az emberi érték öntudatát, munkája tiszteletét, személyes fontosságának érzését, azt, hogy ő örököse a munka e csodáinak és az ősök művének . . . Efféle gondolatok, efféle érzések, efféle értékelések nem születhetnének meg az orosz paraszt lelkében. A végtelen rónának, amelyen a zsúpfedelű faházak falvak sorakoznak, az a kárhóztos tulajdonsága, hogy üressé teszi az embert, kiszárazsztatja belőle a kívánságokat. A paraszt kilép a falu határaiból, körültekint, s kis idő múlva érzi, hogy ez az üresség előntötte a lelkét. Sehol nem látni a munka és alkotás maradandó nyomait . . . Amerre a szem ellát: határtalan síkság s erre az unalmas földre, középpontjába vetve a végtelenül kis ember, kényszermunkára kárhóztottan. S az ember megcsömörlik a közömbösség ez érzetétől, amely kiöli belőle a gondolkodás képességét, a visszaemlékezést, hogy éltünk már azelőtt is, és képtelenné teszi, hogy a tapasztalásból eszméket vonjon le.»

Massis könyvének fényes lapjai azok, amelyeken az orosz nép Európa és Ázsia közti «mesgye»-állapotát s ennek földrajzi, szociológiai, történelmi s kultúrfejlődési okait kifejti. Ezek az okok határozzák meg szellemi tunyaságát, nomadizmusát, kuszált kommunizmusát.

«Az orosz nép igazi történelmi tapasztalás nélkül való. Nem volt középkora, híjával volt az európai népek hosszas és fáradságos neveltetésének. Brutális barbárság, véres törzsi harcok. Bizánc által megrontott kereszténység, mongol invázió, 400 éves ázsiai iga, keleti zsarnokság nyomták egymásután ifjúságát. Kilépett a pogányságból, de gyarmatává vált vad ázsiai hódítóknak. Nem volt része a nemzetek ifjúságában; nem élte át a nagy kollektív érzelmek, hevületek korát, amely túláradt az aktivitástól, az erkölcsi erők rajongó játékatól, s amelynek emléke minden következő nemzedékre élvezetül és tanulságul öröklődik át. Első éveit mintegy mozdulatlan kábulatban élte át s egészen a modern időkig teljesen kaotikus erjedés állapotában leledzett». Oroszországot még csak öt évszáz választja el a barbár inváziótól, míg a többi Európát már tizennégy-tizenkét évszáz, amely idő óta civilizálódhatott. Jött Nagy Péter, a nagy, gyökeres reformációba vetett hitével. De Csaadajev megállapítja: «Nagy Péter csupán fehér lapot talált hazájában. Erős kézzel ráírta: «Európa és Nyugat». És azóta Európa és Nyugat voltunk. De csak mint felületes utánzók, mesterségesen. — nem lélek szerint». S azóta is — folytatja: «nincs bensőséges fejlődés, természetes haladás; az új eszmék elsöprik a régieket, mert nem gyökereznek ezekben, hanem, tudj' Isten, honnan hullarak közénk. Minthogy egészen készen vesszük át őket, a mi elméinket nem szántja, barázdálja a fokról-fokra való haladás termékeny ekevasa. Mi növekedünk, de nem érünk!»

Massis is megállapítja Nagy Péter vállalkozásának csődjét az orosz nép egyetemére nézve. Csupán az lett a következménye, hogy teljessé tette a szakítást a nagy néptömegek és a többé-kevésbé európaizált vékony felsőbb rétegek közt. Az orosz «társadalom», amely utóbb átment a nyugati (francia, német stb.) összes szellemi mozgalmakon, olybá tűnt, mint a barbárság beláthatatlan térségeibe vesző kis európai kolónia. Annak, hogy az európai kultúra nem terjedt mélyebbre, oka csakugyan a megfelelő talajelőkészítés és légkör hiánya. Oroszország nélkülözte azon általános ismereteket, eszméket és érzéseket, amelyek nálunk még a

levegőt is eltöltik s amelyek erkölcsi lényünket úgyyszólván már születésünk előtt meghatározzák.»

Massis, mint katolikus dogmatikus, szembeszáll az orosz ortodox hit állítólagos felsőbbbségéről szóló Dosztojevszkij-féle véleménnyel is. Hierarchiája csak külső cerimóniákban merül ki, de nem vonatkozik a lélek morális irányítására. Ősi, borzalmas babonák, abszurd politeisztikus hiedelmek, ezerféle szektarizmus közt leledzik és stagnál a nép évszázadok óta. Dosztojevszkij és Tolsztoj rámutatnak az orosz martirológia termékeny forrására. Massis azonban ennek elleneszegezi, hogy «az orosz szentekből hiányzik az a nagy aktív személyiség, amely egy Szent Bernátot, Gergelyt, Aquinoi Tamást, Assisi és Salesi Szent Ferencet, Domokost, Benedeket stb. kitüntetett». Az orosz szentek típusa, szerinte, a pusztai anakhoreta, az oszlopon álló stylita, passzív, szánakozó misztikus, de hiányzik belőlük minden szenthelvű cselekvőség, munka, tevékeny caritas, szervező erő.

De ne kövessük tovább Massis-t dogmatikus vitájában, amelyek messze vinnének alaptémánktól, inkább térjünk át arra, hogy az oroszországot egyéb lelki tulajdonságai-ban is ugyanilyen mélyreható különbségek választják el a Nyugattól és hozzák közel a Kelethez, ősi «survival»-ek révén.¹

A logikai elrendezés, kritika, az általános okság, általános ideák helyett misztikus, csapongó naturizmus, könnyen-hívóság tölti el lelkét, amelyhez könnyen férhetnek chimærák, a radikális tagadás szelleme, avagy viszont jelszavakká vált absztrakciók azonnal való megvalósításának láza. Közöttük nem táplálnak kétségeket, hogy rousseau-i, stirner-i, marx-i, darwin-i tételek azonnal életbeléptethetők és életbeléptetendők. Napjainkban különösen az utóbbi tételek megvalósítása szerepel. Így utal Massis egy forradalmi ifjúra, aki a szovjettanácsban Darwin «létérti harc»-elméletére, mint meg-

¹ Már az orosz regény régi ismertetője, Melchior de Vogué utal az orosz-hindu lélekrokonságra. Briancsaninov szerint «az orosz paraszt közelebb áll a kínaihoz, a tibeti remetéhez és a hindu páriához, mint az európai paraszthoz».

állapított dogmára hivatkozva javasolta, hogy azonnal töröljék el az aggok segélyét, minthogy ők csak útjában vannak a fiataloknak és egészségeseknek.

III.

Massis behatóan és nagy elméellel igyekszik szembeállítani a keresztény, nyugati és a keleti, buddhista világ- és életszemlélet épületeit. A keleti felfogás elemzése természetesen óriás nehézségekkel jár, hisz az ősrégi, régi, új és legújabb hitek nem egynéhány főirányra és elágazásra korlátozódnak, hanem — a keleti gondolkodás meg nem kötöttsége, szétfolyó csapongása folytán is — számtalanra oszlanak. Ezt maguk a modern keletiek is kénytelenek elismerni. Így Okakura szerint a buddhizmus jelenleg 23 indiai, 12 kínai, 13 japáni iskolára oszlik. Massis szerint a vallások valóságos múzeuma, amelyben braminizmus, buddhizmus, taoizmus, konfucizmus számtalan válfajjal folynak egybe. Babonás politheizmus, szertelen, a helyi kultuszok szerint is folyton változó, egybefolyó istenhierarchia és kozmogónia: a szubsztancia, forma, dogma és rendszer, tehát a hit szigorú meghatározottságának hiánya adja meg a főellentétet a kereszténységgel szemben. A másik főkülönbség az etika motívumaiban látható. A buddhizmus az egyéni életet nem tekinti egyébnek, mint fájdalmas accidensnek az egyetemes élet, a szertelen, mindent lebíró természet sokadalmában. A lélekvándorlás folytán történő, folyton változó inkarnációk (szankhara) is hiábavaló, végtelen erőlködések. Így a végcél s a boldogság ideálja is a nirvána. Ebből kifolyólag az ember főerénye a passzív részvét és lemondás, a lehető nemcselekvés, nemellentállás, nemvágyakozás. Ezen az alapon sem aktív egyéni alkotásról, sem emberiségi érdekek előmozdításáról sem lehetne szó, ha az alaptételhez következetesen ragaszkodnának. De éppen a jelen mozgalmi mutatják, hogy gyakorlatban igenis eltérnek tőle s részt követelnek az élet konkrét aktivitásából is.

E mozgalmak egy része szemlélatomást aktív politikai jellegű; más részük vallásreformáló, heterogén valláselemek

összeolvasztását célzó. Mahatma Ghandi szerint : «A Biblia, a Korán, a Zend-Avesta éppoly istenien ihletettek, mint a Védák». Az új okkultista szinkretizmus a mózesi és krisztusi kinyilatkoztatást be akarja bogozni egy oly bölcsességbe, gnózisba, amely «régibb, mint az ember a földön, spirituaisztikus, lelki entitás». Ebben a törekvésben, amelyet Massis katolikus dogmatizmusa alapján hevesen kárhoztat, szerepet játszanak vallástörténeti professzorok, német filozófusok és keleti tanítványaik, költő-próféták (Rabindranath Tagore) s aktív politikusok. Az élénk mozgalom bevallott és rejtett céljai : részben a tömegek túlfeszített vallási rajongásának kielégítése, az idealista intellektuelek világbékeálmainak ápolása, részben azonban — az előbbi célokkal szöges ellentétben — nagyon is gyakorlatias összeolvasztó propaganda a legfrisebb nacionalizmusok és a pánázsiai imperialista törekvések szolgálatában, a háttér homályában pedig a fényes jel : sok száz millió ázsiai egyesíthetetésének káprázata. A spiritualista álmodókat, Európa kritikussait,¹ háttérbe szorítják olyan propagandisták, akiknek «Nyugat militarisztikus stílusa jobban tetszik».

1926-ban Nagasakiban megalakul — szemben az európai hatalmak ligájával — «a pánázsiai liga» a következő programmal : 1. §. A pánázsiai liga a végre alakult, hogy meg-

¹ Ezek közül Massis fölvonultatja Gandhi-t, Rabindranath Tagore-t, Okakura-t (*Les idéaux de l'Orient; Le réveil du Japon*), Ku Ming-et (*The Spirit of the Chinese People*). Ikuto Csoko-t stb. Gandhi mozgalmában is már sajátságosan vegyült a védai egyszerűséghez való visszatérés, a passzivitás propagandája a sztrájkok, angol szövetek elégetése stb. propagandájával. Ku Ming, a kantoni alkirály volt titkára hasonló mozgalmat szított ezzel a jelszóval : «egyesülni a nyugati barbárság ellen, hogy az igazi kínai kulturát, a béke nagy rezervoárját terjesszük». Torio japáni vicomte még világosabban beszél : «A békében való egyenlőséget csak a nyugati államok romjain lehet fölépíteni, s az eltűnt európai nemzetek hamvai közepett». A tokiói «Keleti liga» egyik alapítója, Ikuto Csoko, Nietzsche japáni fordítója szerint : «Az a feladat, hogy újra orientalizáljuk a világot!» — A liga kiáltványa szerint : «A béke és boldogság az emberek számára csak aznap lesz biztosítva, amidőn Ázsia legyőzi a fehéreket, nem gyűlölettől, hanem attól a gondolattól hajtva, hogy visszavezessék az igazságra és igazi civilizációra, amely szellemi és nem anyagi».

valósítsa az egyenlőségen és igazságon alapuló állandó békét, megvédje az emberiség tökéletes szabadságát és jólétét azzal, hogy eltörli az osztályok, fajok és vallások közt fennálló összes különbségeket. 2. §. A liganak, e célból, meg kell valósítania : az ázsiai civilizáció renaissance-át szellemi és anyagi tekintetben ; a jelenleg idegen uralom alatt álló ázsiai fajok reformját ; az egyes ázsiai országok közt létező egyoldalú szerződések eltörlését ; az ázsiai fajok kooperációját a szellemi, gazdasági, politikai haladás érdekében ; az ázsiai gyárak és termékek pártolását» stb.

Itt a politikai célok meglapulnak a sorok között, de sokkal aggasztóbb tünetként állapítja meg Massis a Tokio és Moszkva közt 1925 elején létrejött egyességet. Ezt az egyességet, amelyet a monarchista és arisztokrata Japán a kommunista köztársasági Oroszországgal kötött, Japánra a «dura necessitas» erőszakolta. Az, hogy az európai hatalmak e szövetségeseket a «világbéke» által rászorították az archipelágusra ; hogy Amerika bevándorlási törvényével elzárta előle az utat, hogy az otthon el nem férő túlnépesség Amerika munkahelyeire vándorolhasson stb. Igaz ugyan, hogy az egyesség szerint Japánban tilos a kommunista propaganda, de ez írott malaszt. A szovjet keze messze ér : meglátszott a koreai, délkinai, holland-indiai stb. újabb forradalmi mozgalmakban.

A Kelet Nyugat tanulékony neveltjének bizonyult a materiális civilizáció terén. Sok évtized óta a Nyugat akarta renoválni az ázsiai fajokat : oktatás, gyár, kódexek, könyvek, vasút, távíró, kereskedelmi ügyletek, katonai szervezés és drill stb. mind «nyugatosító» eszközök voltak. Ám ez a nyugatosítás, amely veszedelmes centralizációval is járt, eszünkbe juttatja a Goethe *Zauberlehrlingjét* : «Die ich rief, die Geister. — werd' ich nun nicht los!» A Kelet országaiban Európa és Amerika fölkelte az anyagi aspirációkat, a hatalom és terjeszkedés vágyát, a centralizáció létrehozott nemzeti szerveződések, de ezek eszméje a vérmesebbeknél s külső-belső agitációk folytán, nagy ázsiai szövetség eszméjére vezetett, amelyben India, Kína, Tibet, Egyiptom, az ázsiai hatalommá vált Törökország perzsa, afgán stb.

szövetségeseivel vennének részt. «Ázsia európaizációjából Ázsia lázadása kel ki Európa ellen. Nem akadály a politikai, faji, nyelvi és vallási különbségek. «Ázsia egy!» — állapítja meg Okakura: «Ázsia egy! A Himalája választóvonala csak kiemeli a két hatalmas civilizációt: Konfucius kommunista Kínáját és a Védák individualista Indiáját. Ám a hófalak csak legfeljebb egy-egy percre tudták megszakítani a terjedését az abszolútum, az irreális szeretetnek, amely az ázsiai fajok közös szellemi patrimoniuma, s amely lehetővé tette számukra, hogy megalkossák a világ összes nagy vallásait, s elkülönítette őket a Földközi-tenger népeitől, akik szeretnek a különlegesre, a részekre határolódni s inkább keresik az élet eszközeit, mint végcéljait.»

Íme, a politikai propaganda folytonos kendőzése spirituális és eszményi szólamokkal. Ezzel szemben a tények: először xenophobia, majd tüzes nacionalizmus, a Nyugat valóságos gyűlölete, a bolsevizmus agitációja,¹ amely igazi veszedelemmel fenyegeti a Nyugatot, mert az ideológia egy szép nap egészen hatályossá válhatik, amint Romain Rolland, a fáradt pacifista, megjósolja: «Ázsia le fog minket győzni, mint ahogy Róma és Athén egykor győztek: a szellemmel.» Hozzá lehet tenni: nemcsak szellemmel, hanem a nyers tömeg erejével is.

IV.

E defetista jóslattal szemben lelkes hit élteti Massis-t. Látja a veszedelem nagyságát és épp azért lép sorompóba, hogy a védekezés («rempart») szükségét és sikerét hirdesse. A «latin örökség», a keresztény szellem restaurációját, vagy újjászületését, risorgimentóját, ha ez a kifejezés jobban tetszik.

Ázsia szelleme nem lehet «viaticum» a világháborúban

¹ Trockij programja szerint: «Ázsiában a nemzetiségi elvre kell támaszkodni, az idegen uralom elleni harc elvére; Európában vagy Amerikában ellenkezőleg a proletariátusnak a bourgeoisie ellen való harca a jelszó». — 1920 óta a moszkvai katonai akadémia képezi ki a szovjet ázsiai katonai és civil misszionáriusait a nemzetiségi, társadalmi és osztályharc alapján.

megsanyargatott, elernyedtt emberiség számára, új útjain. Ez csak a kereszténység — az ő elhatárolása szerint : katholicizmus — lehet. Csak ez állította föl a személyiség s a személyes aktivitás, a szervezett kooperáció, a fegyelmezett gondolkodás, érzés és akarat világos eszméit.

A katolikus fölfogás szerint az ember nemcsak mint egyed fontos, — akár a növényi, állati, fizikai egyed — hanem mint specifikus személyiség, egység, teljesség, autonóm szabadság letéteményese, aki az érzéki világ ura, a természetben belül folytonos cselekvéssel tökéletesedő lény. A pesszizista keleti fölfogással és a természet túlerejével szemben lemondó inertiával ellentétben a keresztényt az élő, örökké tevékeny egyisten szeretete tüzeli. Hogy az isteni szeretetet elérje, sokszor kell neki is lemondania, sőt meg kell halnia, de ez energikus és heroikus lemondás, amelyet gyakorolván, a lélek szabad cselekvőségének tetőpontját éri el, ahol a személyiség átalakul, tehetségei megtisztulnak, az isteni kegyelem folytán lénye tökéletesbedik, lényege le nem romboltatik. A cselekvés, erőfeszítés eredményességébe vetett hit : a realitással és matériával szemben való tevékenység ; az örökös mozgósítás állapota minden ellen, ami a lét nagy javát gátolja, nyomorítja ; a vágy : mindjobban létezni, minél tökéletesebben egyesülni a legfőbb lénnyel : ez a kereszténység lényege. Tehát a keresztény hite munkás, dolgozó, aktív igazság («La foi du chrétien est une vérité travaillante»). A keresztény ember a «stádium futóbajnokához» hasonlít. Folytonos, termékeny, fokozatosan magasabbra emelő «credo» tölti el. «Quantum potes, tantum aude!» — Igaz, hogy «a katolikus egyháznak végső céljai «nem e világról valók», de ez a világ közvetve tapasztalja jótéteményeit, amelyek isteni szelleméből folynak ; abból a szellemből, amely felülemelkedik minden testi és földi érdeken. Ha integrális egysége spiritualitásából folyik ; ha hatalmai, lényegükben, a lelkek megszentésére és üdvére irányulnak : a rend, a társadalmi élet stabilitásának nagy elvei is neki köszönhetők ; hogy megvédettek mindenütt, ahol az egyház magisztrátusa eréllyel és hatállyal kiterjeszkedik.» Az egyház távolról sem fordul el a földi létől ; ennek érdekeit

harmóniába fűzi a földöntúliakkal; páratlan kompetenciát gyakorol az emberi dolgok egyetértésére és szervezésére, ami szinte követeléskép folyik a «cité chrétien» egyetemes anyaságából és missziójából.

Csak a kereszténység, a latin-görög-keresztény kultúra biztosítja az ész egyensúlyát, a fajok, kultúrák asszimilálódását egyetlen igazságban, egyetlen szeretetben. «Mindazok, akiket az elgyötört Nyugat sorsa nyugtalanít, érzik, hogy Ázsia fenyegető hatalmaival szemben újra kell élesztenünk a vallásos szellem szent tüzét. Az európai anarchia oka az, hogy híjával van minden fölényben lévő rendszernek, amely az eszmék egyetlen közösségében egyesítené a lelkeket. XIII. Leó «Immortale Dei» c. enciklikájában kifejtette, hogy csakis a keresztény (katholikus) vallásnak köszönhető, hogy egykor megszelídítette a barbár nemzeteket, diadalmasan visszaverte a tatárok, a muzulmánok betöréseit, hogy állandó és egyetemes vezére volt mindennek, ami az emberiségnek becsületére vált. Ez a jótékony munka, amely nagy és szüntelen feljebbemelkedést ígért, megszakadt egységében. De, Massis lelkes végszava szerint, épp ez a feladat: helyreállítani ezt a szellemi egységet. Helyreállítani az emberi személyiséget, a lét hierarchiáját, földi és földöntúli céljait. Megvédeni a kultúra nyugati citadelláját minden tévedés, téves mozgalom ellen, amelyek gyöngítik, falait kikezdi, lerombolással fenyegetik. A probléma. Nyugat veszélyeztetése Kelet részéről — ismétli — elsősorban — s a látszat ellenére is — szellemi, s szellemi eszközökkel, a nyugati és keresztény gondolkodás nagyobb erejével, szervezettségével, világosságával kell megoldani.

*

Ezekben ismertettük — hisszük, hogy tárgyilagosan — Massis nagyérdekű könyvét. Akadémikus vitákba nem bocsátkozunk vele, tisztán egynémely reflexióra szorítunk még.

Ami az Ázsia és Kelet felé való nézést illeti, ez, szerintünk, nemcsak veszedelem, hanem nyereség is a kultúrára. Önmagunkra eszmélést és valóságos gyarapodást jelent.

A nyugati civilizáció történetének számos korszaka kézzelfoghatóan mutatja az érintkezés megifjító, gazdagító hatását, nemcsak káros befolyását. Mutatja Nagy Sándortól kezdve az arab-mór-islamita világon, a keresztes háborúk, a nagy felfedező utak utórezgésein, a XVIII. század divatán, a napoleoni egyiptomi hadjáraton keresztül az angol, német, francia orientalista tudományig s napjaink kultúrájáig. Irodalom, művészet, iparművészet éppúgy termékenyültek tőle, mint az exakt tudományok, a filozófiai gondolkodás, erkölcsi nézetek. Ha a nyugati lelkekben megmaradnak azok a Massis-tól magasztalt magas tulajdonságok: a logika, a megkülönböztető és ítélő értelem élessége, az ész törvényeinek tekintélye, a rendszerező, a káoszban rendet teremtő akarat, az állandóság kellőfokú tisztelete, a hit szabatosága, kiformaltsága, eleven gyakorlata, az alkotó cselekvőségre való törekvés: akkor nem fenyegetnek annyira azok az ázsiai veszedelmek. S akkor beáll az az állapot, amelyet legújabban a tokiói egyetem egyik jeles professzora fejt ki,¹ hogy t. i. megszűnik a kultúrfölény fölfuvalkodott hangoztatása mindkét oldalon; kontaktus lép a konfliktus helyébe. Tért fog az a meggyőződés, hogy «nem két külön törvénye a fejlődésnek működik függetlenül a földgömb két oldalán, amelyet az Ural vagy más fölvett választóvonal különítene el», hanem egy és ugyanaz. Keleti keresztény létére erőteljesen utal a kereszténység alapítójának példájára, «aki maga is Keleten született, de az egész emberiségnek hirdette isteni hivatását, követségét, amelyet a nyugati civilizáció sem foglalhat le kizárólagosan fölénye jogcíméül». Nyugat és Kelet ha nem is egy, de mindenhá egymásra utalt világ.

WILDNER ÖDÖN.

¹ *Japanese Traits and Foreign Influences.* By: Inazo Nitobé, professor in the Imperial University of Tokyo (London, Kegan Paul, 1927.).

BENEDETTO CROCE

ÚJABB ESZTÉTIKAI MŰVEL.

Benedetto Croce ma Bergson mellett Európának legtöbbet emlegetett spiritualista, idealisztikus filozófusa. 1866 február 25-én született az Aquila tartománybeli Pescasseroliban, tehát tavalyelőtt volt hatvan éves, amely alkalomból Európaszerte megemlékezésekben, műveinek új meg új fordításokban való megjelenésében volt része. Nálunk szótlanul haladtak el e dátum mellett. Ha nálunk még inkább a politikai hangulat dolga minden vagy legalább majdnem minden, mint másutt, úgy érthető tény ez, tekintetbe véve Crocenek ezidőszerint heves polémiában állását a nálunk is oly népszerű Mussolinival, de mindenestre némi méltánytalanságot rejt magában nemcsak Croce jelentőségénél, de hazánk iránti régi rokonszenvenél fogva is, amit már a 90-es években, mint a nápolyi történeti társaság titkára kifejezésre juttatott, nemcsak magyar vonatkozású dolgozatokkal (így még pályája elején Beatrixról¹, néhány évvel ez előtt pedig Antonio Caraffáról, az eperjesi vérbíróról² értekezve), hanem magyar kutatók előzőkeny támogatásával is. Szülei mindkét ágon abruzzóiak, az apai ősök előkelő bírói tisztségeket töltöttek be. Középiskoláit egy nápolyi katolikus kollégiumban végezte. 1883-ban majdnem áldozatául esett a casaniccolai földrengésnek, mikor is szülei és egyetlen leánytestvére életüket veszítették s maga is órákig volt a romok alá temetve. Rómában, mint jogász, inkább

¹ *Memoriale a Beatrice d'Aragona, regina d'Ungheria di Diomede Carafa, pubblicato con introduzione da B. Croce, Napoli, 1895.*

² *La Vita di Antonio Caraffa scritta da G. B. Vico. Memoria da B. Croce. Napoli, 1923.* Figyelemreméltó, hogy e dolgozatban, amely pedig Trianon után jelent meg, mindenütt Eperjest ír s róla mint magyar városról beszél.

filozófiai előadásokat, főképp Antonio Labriolát hallgatta s nem is végezte el a jogot, hanem 1886-ban visszatérve Nápolyba, ott mint autodidakta folytatta tanulmányait s csakhamar a nyilvánosság előtt is megkezdte történetírói, majd filozófiai munkásságát. 1900-ban jelent meg a *Tesi di Estetica* című értekezése, esztétikájának első körvonalozása, mely átdolgozva és történeti résszel bővítve, 1902-ben látott könyvalakban napvilágot. Ezt követték azután sorban filozófiai rendszerének többi kötetei: a *Logika* (1905), az *Ekonomia és etika* (1908), közös címen: *Filosofia della Pratica* melynek mintegy függelékeül tekintendő az 1921-ben megjelent *Frammenti di Etica*; majd a *Teoria della storiografia* (1913), a történetírás elmélete, mely kötetek *Filosofia dello spirito* közös cím alá vannak foglalva. A filozófiatörténet területén legnagyobb munkálata, a *La filosofia di Giambattista Vico* (1911). 1903-ban indította meg jelenleg is élő *La Critica* című irodalmi, történeti és filozófiai folyóiratát. Rendszerint ebben jelentek meg előbb munkálatai, mielőtt könyvalakban kiadta őket. 1910-ben szenátor lett. 1920 júniusától 1921 júliusáig a Giolitti-kabinet közoktatásügyi minisztere volt. Politikai intermezzója után visszatért Nápolyba tanulmányaihoz, ezeknek és családjának szentelve minden idejét. Ezidőszereint elnöke a nápolyi Academia Pontaniana-nak, tagja a római Reale Accademia dei Lincei-nek, honoris causa doktora a freiburgi (Baden) egyetemnek. A new-yorki Columbia egyetem a nagy aranyéremmel tüntette ki filozófiai munkásságát, 1923-ban pedig az oxfordi egyetem fogadta honoris causa doktornak. Történeti, kritikai és szorosan vett filozófiai munkássága bátran nevezhető óriási arányúnak. — mintegy 30 kötetet tölt be — amit nagy munkarején kívül anyagi függetlensége, semmi kenyérkereső munkától le nem kötöttsége is magyaráz némikép.

Croce filozófiája az abszolút spiritualizmus; a filozófiának ama típusából való, melyet idealisztikusnak szokás nevezni, mert a szellemből, melyet ugyan különbözőképpen fognak fel, csinálják meg a kritériumot minden létező értelmezéséhez. Vico, Hegel és De Sanctis azok, akikhez ez a filozófia kapcsolódik. Elméletében az érték vagy idealitás

van hangsúlyozva tulajdonképpen valóságnak, a természeti vagy fizikai realitás pedig tulajdonkép irreális. A természet ilykép teljesen felolvad a szellemben, az igazi érték szóval a szellemiség. De bár ennyire spirituális a Croce filozófiája, a deismus expressis verbis ki van kapcsolva e filozófiából, úgy hogy igazán következtelenségül hat, mikor írásaiban itt-ott a Gondviselés emlegetésével találkozunk. E következtelenség mintha arra vallana, hogy Croce szerint is a filozófusnak a legnehezebb helyzetekben az utolsó szava mégis csak apáinak és gyermekéveinek felhangzó emléke, a hit, melynek azonban nem tud kellő helyet adni rendszerében.

Croce filozófiájának legkiemelkedőbb tételei körülbelül a következők: 1. A filozófiának a történet metodológiájául, módszertanául felfogása. 2. Az ú. n. ellentétes fogalmaknak a megkülönböztetésekből eredeztetése. 3. A hasznosságnak önálló fogalomul beiktatása az etikába. 4. A történetírásnak mindenkor egykorú történelemkép felfogása, úgy értve, hogy a történetírás mindig a jelen egy különleges érdekéből sarjad, vagyis a múlt, amely felett elmélkedünk, mintegy jelenvalóvá válik ez eljárás által számunkra. Másik tétele a történetírásra vonatkozólag, hogy az mindig egyedi történelem, ami nem más, mint az egyetemes v. enciklopedikus történelem lehetőségének vagyis a történelem összes szempontjai egyesíthetetésének tagadása. A 6-ik főtétele végül Croce rendszerének a művészet bölcséletének a nyelvfilozófiával azonosítása vagyis a nyelv fantasztikus, metaforikus alapjellemeinek felismerése. A nyelv eredete e szerint ott van, ahol a költészeté s általában a művészeté.

Ezt a tételét valamennyi közül az első hely illeti meg, mert Croce egész rendszere az esztétikájából nőtt ki, előbb volt meg az esztétikája, ugyan a többi résznek is némi körvonalozásával, s csak azután építette ki rendszere többi tagjait. A jeles német nyelvfilozófus és dantologus, Karl Vossler szerint Croce «egész rendszere sarkkövévé tette meg az esztétikát, amit senki más gondolkodó nem tett meg előtte. Ebben rejlik eredetisége, hatása és határoltága». Croce esztétikai fejtegetéseiben De Sanctis-ből indult ki.

Ez beszélt a művészetről mint formáról, de fogalmi tartalom nélküli formáról, melyben tehát a fogalom már elmerült, elvesztette hangsúlyozottságát. Arra a kérdésre, mi az a fogalmi tartalom nélkül való forma, Croce azt felelte 1900-ban: az intuición. Ez a legegyszerűbb teoretikus forma, melynek segítségével a megismerő szellem birtokába veszi a világot s az impressziót kifejezéssel, az emociót szavakkal cseréli föl. Croce egész filozófiai konceptusát alapjelmében az esztétika determinálja. Ez azonban nem az esztéták és futuristák panasztetizmusa; nem azt akarja mondani, hogy minden megismerés intuitív és költői, vagy hogy az élet egyszerűen játék és művészkedés; ellenkezőleg minden erejével küzd az efféle epidémikus felfogás ellen. Éppen nem akarja a logikai gondolatot s a morális cselekedetet esztétikai mozzanattal helyettesíteni. Ellenkezőleg, előtte az intuición úgy viszonylik a logikai megismeréshez, mint egyik lépcsőfok a magosabbikhoz s a tett viszont a megismeréshez, mint feltételéhez.

Esztétikáját első kiadásában a pozitívizmus és pszichologizmus egyetemes uralma idején írta meg e század elején, mikor komoly, tudományos esztétika nem létezett csak a német rendszerek értelmében. Törekvése ebben egyrészt a művészet spirituális, spontán jellegének kimutatása és hangsúlyozása a pszichológusokkal, fiziológusokkal és szentimentalistákkal szemben; másrészt antiintellektuális, afilozófikus jellegének dokumentálása a metafizikusok ellenében; végül pedig az esztétikai osztályozások bonyolult erdejének kiirtása. A műalkotás értéke témája kifejezettségétől függ, ennek eldöntésénél pedig Croce esztétikája ez első fázisában a döntő szempont a szemléletesség. Itt ő tulajdonképp még *De Sanctis*

lláspontján van, aki a művészetet tisztán reprezentatívnak fogja fel s némi maradványát őrizi még a természetutánzás elvének, mely aztán a romanticizmus korában, amelyből *de Sanctis* előállt, a realizmushoz, verizmushoz vezetett. Croce esztétikája kiküszöböli a műfaji kellékeket, mint törvényerejű szabályokat. Az autonóm ízlés esztétikája ez s a zseniális, biztos formaérzékében bízó olasz műszellem teljes bátorsága kellett megalkotásához. Mindazáltal nem szabad azt hinnünk, mintha ez elmélet számára a remekművekről

levont általános jellemvonások egyáltalán nem léteznének. Törvényekül valóban nem léteznek; de ízlésünk a kellő elaszticitással, megértéssel és engedményekkel szempontokul azért alkalmazza őket. Megvan továbbá a praktikus értékük szerinte is a művek tömegében való tájékozódás szempontjából. Ha mélyebben szemébe nézünk ez elméletnek, egy nagy igazságot találunk benne. Azt nevezetesen, hogy nem találtak még ki s nem is fognak soha a világon kitalálni oly esztétikai törvénykönyvet, mely a kellő ízlés híján alkalmazva, ne válnék a legtévesebb ítélezések forrásává. Croce nemcsak a műfaji szabályokat mint szabályokat iktatja ki az esztétika területéről, hanem az ízléstől nem éltetett, merev jurisdikciót is, s ebben van legnagyobb jelentősége és érdeme a precíz törvénykönyvek egész tömegével szemben. Amennyire az igazságos megítélés záloga azonban ez elmélet a legkülönbözőbb művészeti irányoknak, éppoly mostohán bánik — igaz, hogy Croce általános filozófiai álláspontjából, mely szerint minden értéket, a számunkra létezőt a külsővilágba az emberi szellem ad bele, logice következően — a természeti jelenségekkel, melyeket merőben kiiktat a szép, a művészi birodalmából. A természet e szerint merőben közömbös valami esztétikai szempontból, az emberi szellem az, mely a szépet belélátja, belekonstruálja, a nyers anyagból műalkotást kombinálva. Arra azonban már adós marad a felelettel, hogy az emberi szellem miért nem konstruálja meg akármely, hanem csak bizonyos motivumát a természetnek szépekül. Hogy amikép a célszerűség, éppúgy a szépség is objektív hozzátartozója a természetnek, annak nem szól ellene a természetérzék sokat emlegetett lassú fejlődése sem. Hiszen emberi műalkotásokkal is éppúgy megesett, mint akár a természeti széppel, hogy egész korszakok számára észrevétlenül maradtak s alkotóik névtelenül szálltak sírba. Nem méltányolt műveikben azért éppúgy ki volt fejezve s meg is maradt egy jobb kor számára a szép, mint ahogy meg van valósítva a természetben, akár észreveszik, akár nem. A természetérzék lassú fejlődését tanító elmélethez különben is szó fér, hiszen a természetérzék már évezredekkel ezelőtt, a homéri eposzokban is nagyszerűen nyilatkozik.

Valószínűleg nem a művészet nyomában járt a természet-érzék ébredése, hanem éppen ellenkezőleg a természeti szép észrevevése volt költőgetője a művészetnek. E ponton megbosszulja magát Croce spiritualista rendszerén az Istenről tudni nem akarás. Így aztán nem kaphat benne helyet az a fontos gondolat, hogy a Teremtő nemcsak az értelem, igazság és jóság, hanem a szépség örök forrása is, hogy más szóval a természet az ő műalkotása, mely a szépnek minden emberinél időre és értékre előbbvaló megvalósítása, melyet a gyarló, művészkedő ember csak utána dadog.¹

Croce esztétikája nem maradt 1902 óta változatlan egyformaságban. Az *Esztétika* megjelenése után látott neki az 1860 után virágzott olasz költészet tanulmányozásának s írta meg idevonatkozólag ama kritikai dolgozatait, melyek aztán *Az új Olaszország irodalma* (La letteratura della nuova Italia, 4 kötet) c. műve köteteivé álltak össze. Ezek során rájött, hogy ítélezéseinek kritériuma tulajdonképp nem az ábrázolás tökéletessége, a történeti vagy természeti realitás visszaadása, hanem az ábrázolatot átjáró ihlet, lírai hév, őszinteség. Mint említettem, az első fázisban a hangsúly a szemléletességen volt, a műalkotás érzelmi momentuma nem részesült benne a kellő méltánylásban. Ez újabb átélései vitték rá annak kimutatására, hogy az intuición nem valami külsőleges reálisnak ábrázolása, hanem elsősorban az érzés kifejezése, mely a kifejezés eszközüül természetesen képeket is használ. Rájutott szóval a tiszta intuición lírai jellegére. E második fokon meghatározása a művészetről úgy hangzik, hogy az : intuizione lirica, lírai intuición s ez esetben a líraiság nem egyik fajtája a költészetnek, hanem a költészet maga. Esztétikája e második fázisát képviseli már az 1908-iki heidelbergi filozófiai kongresszuson tartott «A tiszta intuición és a művészet lírai jellege» című előadása, mely aztán több más idevágó dolgozattal együtt *Problemi di Estetica* (1910) című kötetében jelent meg, továbbá még a *Breviario di*

¹ Croce esztétikáját tüzetesen ismertettem *Benedetto Croce esztétikája és legújabb irodalmunk* című tanulmányomban, a *Budapesti Szemle* 1911. évfolyamában.

Estetica (1913) is, mely *Az esztétika alapelemzei* címmel magyarul is megjelent a Franklin-Társulat *Kultúra és Tudomány* című vállalatában (I. kiad. 1917, II. kiad. 1924.), Farkas Zoltán fordításában. A *Problemi di Estetica*-t s vele kapcsolatban Croce esztétikájának vázolt továbbfejlődését ugyancsak ismertettem a *Budapesti Szemlé*-ben (1911).

A harmadik fázist néhány évvel később Crocénak a romantikus költészet túlzásaitól a klasszikus, elsősorban a Goethe költészete felé teljes rokonszenvvel fordulása hozta létre. Esztétikája e harmadik stádiumának vezérgondolatai: a művészet egyetemes, kozmikus jellege; a művészet függetlensége minden praktikus rendeltetéstől vagyis teljes autonómiája; harc az ú. n. szociologikus irodalom- és művészettörténet ellen ezek egyéni jellege érdekében; a kritika filozófiai megalapozásának szükségessége és végül az összes művészetek közös főelvekre visszavitelének sürgetése. E továbbépítés főképp a *művészi kifejezés egyetemes jellegéről* szóló dolgozatában jut kifejezésre, melyet *Nuovi saggi* (Új tanulmányok, 1920.) című kötete nyújt. Ez a kötet tartalmazván Croce általános dolgozatait, ennek tárgyalását bocsátjuk előre, bár a monografiák közül a Goethéről szóló már 1918-ban megjelent. A *Nuovi Saggi*-val egykorú a monografiák közül az *Ariosto, Shakespeare e Corneille* (szintén 1920-ból) és követi még kettő: *La poesia di Dante* (1921). végül *Poesia e non poesia* (1923) című, világirodalmi arcképeket nyújtó kötete.¹ Ez öt új műve eredményeinek közelebbről bemutatása a célja jelen dolgozatomnak, melyhez Croce művein kívül jó hasznát vettem a nápolyi Giovanni Castellano Croceról szóló két könyvének. Az első az *Introduzione allo studio delle opere di Benedetto Croce* (1920), mely teljes Croce bibliografián kívül a Croceról az egész világirodalomban megjelent nevezetesebb dolgozatokból vett idéze-

¹ Pontos címeik: 1. *Nuovi saggi di Estetica*. Bari, Laterza e Figli 1920, 317 lap. — 2. *Goethe. Con una scelta delle liriche nuovamente, tradotte*. U. o., 1918. — 3. *Ariosto, Shakespeare e Corneille*. U. o., 1920, 283 lap. — 4. *La poesia di Dante*. U. o. 1921, 212 lap. — 5. *Poesia e non poesia. Note sulle letteratura Europea del secolo decimonono*. U. o., 1923, 329. lap.

tekben szemlélteti minden oldalról Croce filozófiáját, ügyes bevezető részeket és áthidalásokat csatolva hozzájuk. Castellano másik, *Benedetto Croce* (1925) című könyve, nagy vonásokban, plasztikus mintázással, bár tán nem mindenütt a kellő kifejtéssel állítja Crocet mint bölcselet, kritikust és történetíró elénk.

I.

A *Nuovi Saggi* első helyen a *Breviario di Estetica*-t nyújtja, mely magyar fordítása révén sokkal ismeretesebb már nálunk is, semhogy bemutatnunk kellene. Itt csak azt jegyezzük meg — ami t. i. a könyv magyar fordításából nem tűnik ki, — hogy a benne olvasható négy fejezet eredetileg négy előadás, melyet a texasi Houston új egyetemének felavatására írt és küldött meg 1912-ben. Mint már említettük, e kötet esztétikája második fázisának tükre, tehát az intuición lírai jellegét domborítja ki. Nyilvánvaló benne az érthető törekvés, hogy az esztétikát rendszere egészébe helyezze, amiből aztán az következik, hogy aki ezt a rendszert egészében nem ismeri, itt-ott nehézségekre bukkan benne és inkább csak egyes, mesterien megírt lapjait fogja élvezni.

Az erre következő *Sulla storia di Estetica* című nagyobb dolgozat az esztétikának napjainkig való fejlődését vázolja s több pontján élesebb megvilágítása egy-egy mozzanatnak, mint azokat az Esztétikához csatolt történeti rész tárgyalja. A harmadik a kötetben a *Carattere di totalità dell'espressione artistica* című, a művészi kifejezés egyetemes jellegéről szóló dolgozat, melynek jelentőségét, Croce esztétikája fejlődésének fenti vázlatában már kiemeltem. E szerint a művészi ábrázolás, ugyan egyénített formában, magában foglalja és tükrözi az egész világot. Croce az itt nagyszabásúan kiépített gondolata előfutárul maga nevezi meg Humboldt Vilmost, aki Goethe *Hermann és Dorothea*-ról szóló tanulmányában mesterien világított már rá a művészetnek kozmikus, egyetemes jellegére. Az igazi műalkotásban sohasem a merőben partikuláris, individuális testesül meg; s ha ez mégis előfordul, akkor nem is igazi, legalább is nem tiszta műalkotással van dolgunk. Ama művészek, akik műveikben nem

szenvedélyeik tisztult képeit nyújtják, hanem magát a szenvedélyt tomboló üvöltéseivel, a félszegen részlegesnek, határozatlannak képében mutatkoznak meg előttünk. Megadni az érzelmi tartalomnak a művészi formát, ez annyi is egyúttal, mint megadni neki a totalitás jellegét, a kozmikus színezetet, az egyetemesség jellegét. Croce szerint a szélsőséges romantikus iskolának ú. n. ironikus jellege éppúgy frappáns példája a praktikus individualitás inváziójának a művészet tiszta világába, mint a humorisztikus világnézet, melynek jelentkezései láttán Hegel a művészet halálát jósolta meg a modern világban.

Nem az univerzalitás összeegyeztethetlen a tiszta intuícióval, hanem az univerzálisnak intellektuális és transzcendens értékelése. Ez más szóval mindenféle tendenciának, az erkölcstelennek éppúgy, mint az erkölcsösnek, kiutalása a művészet területéről. Csakis ez álláspontból védhetjük meg szerinte sikeresen a művészetet az immoralitástól a nélkül, hogy egyben a művészethervasztó moralizálás veszedelmébe esnénk. A művészet ugyan ábrázolja a dolgok morális mivoltát is, mely szintén kozmikus erő, de teszi ezt tendencia nélkül. Croce szerint amint a művész, a költő valami praktikus célt vállal a művészi kifejezés helyett, legyen az akár az erkölcsrontás, akár a moralizálás, tulajdonkép megszűnik művész lenni, mert akkor már a művészettől idegen célt vállalt. Viszont ha a művészi kifejezés az egyetlen törekvése, ez belültartja őt az erkölcs határain s megóvjá őt minden aljasságtól, mert ezzel már az érzékiséget szolgálná, nem a művészetet. Az igazi művészet tehát mindenkor erkölcsös is, csak hogy nem a prédikáció módján. A valódi művész, ha gyűlölségből indul is ki, alkotása közben jóságra olvad s ha az érzékiség dalába fog, feltéve, hogy nem romlott, a művészet cégére alatt az erkölcsrontást célzó ember, működése közben a helyes felfogás utat tör magának s énekébe belévegyül az aggodalom és búbanat hangja. Vagy tegyük, egyéni bosszút akar állani valakin műve valamely mozzanatában, epizódjában; ha igazi művész, rá fog jönni ennek kirívó voltára és kiküszöböli azt művéből. A valódi műérzékben megvan mindig az erkölcsi érzék is, mely nagyon jól

tudja, hová kell az egyetlen helyes művészi kifejezésül — a hallgatás. Látnivaló, ez a *l'art pour l'art* álláspontja, de a legbecsületesebb értelemben. Croce álláspontja a művészet és erkölcs kérdésében általán megnyugtató és elfogadható, de figyelmen kívül hagyja az ú. n. vegyes eseteket, amelyekben t. i. az író valamely nemes erkölcsi, társadalmi vagy politikai célt is szolgál ugyan művével, de beolvasztja azt művészi főcélja egészébe. Ez esetben a mellékcél nyilván nem rontja meg a mű egészének művészi alapjellegét, mint ezt pl. br. Eötvös József *Falu jegyzője*, *Magyarország 1514-ben* című regényeiben látjuk, a mi irodalmunkban a legevidensebben. Az efféle, művészi szempontból teljesen korrekt eseteknek nálunk tudvalevőleg Gyulai Pál volt kritikai dolgozataiban határozott szószólója.

Befejezésül itt vázolt gondolatai korszerűségére utal: a szubjektív elem túltengő lett az utóbbi ötven év irodalmában, mit részben az önvallomásszerű iratok divata okozott, a konfesszióké, melyeknek őse a genfi filozófus *Vallomásai* voltak. Ebből következett a nőies vonások egyre nagyobb jelentkezése a modern irodalomban s vele a nőírók divata is. Ez ellen akart — igen helyesen — tenni a naturalizmus és verizmus, mely a természettudománytól kért segítséget, de a részletekbe menekülésével, ezek túlhangsúlyozásával tulajdonképp egy másfajta romanticizmust csinált meg, harmonikus és egyetemes művészet helyett. Most, amikor túl vagyunk már a romanticizmus tombolásain, helyénvaló, hogy az esztétika nagyobb hangsúlyt adjon a művészi alkotás kozmikus jellegének, rámutasson arra, hogy a szenvedély közvetlen kitöréseitől való szabadulás a művészetnek tisztulását igéri jutalmul.

A második vezérgondolat, mely körül a *Saggi nuovi* többi dolgozatai csoportosulnak, az eszmék, irányok, műformák fejlődésének feltüntetetésére törekvő, röviden: szociologikus irodalom- és művészettörténet átformálásának sürgetése egyéni jellegűvé, költői és művészi egyéniségek történetévé. A történetírások (költészet- és művészettörténet, gondolkodás- és filozófiatörténet, ökonomikus és morális történet) mindegyikének megvan a külön módszere és súlyos tévedések

forrása az egyik módszerének átvitele a másikra, így a költészet vagy művészet történetének olykép tárgyalása, mintha a bölcsélet vagy morális élet története volna. Beleesett ebbe a hibába a legnagyobb olasz irodalomtörténetíró, Francesco de Sanctis is, ki a polgári történet hatása alatt bevitte az irodalomtörténetbe a romantikus felfogást, s úgy fejtette ki az olasz költészet történetét, mint a nép erkölcsi és intellektuális életének reflektálódását. A *Storia della letteratura italiana* az olasz nép erkölcsi története és költészetének együttes története akar lenni. Meg is kapjuk benne geniális és erővel teljes vázlatát az olasz nép említett szempontokból való történetének; a sajátlagosan esztétikai történet azonban nem jól illeszkedik e keretbe, csak mesterségesen van hozzákapcsolva. Különbözik művében az egyes írókról adott vonások oly egyéniek és élők, az esztétikai ítéletek oly finomak és igazak, hogy felülmulják azt az extraartisztikus rendszert, melybe de Sanctis helyezte őket.

Croce álláspontja e kérdésben az irodalom- és művészettörténetnek mint fejlődéstörténetnek tagadása. A történet mindig az egymástól tulajdonkép független individuumok sorozata, mert minden valamirevaló író, művész új érzésanyagot hoz kifejezésre. De Sanctis olasz irodalomtörténete sem más tulajdonkép, mint az egyes nagy írókról szóló essayk gyűjteménye. Croce merőben elveti az ú. n. szociológikus formát és az új olasz irodalom történetét nagy művében az egyes egyéniségekről szóló tanulmányok kapcsolatából állítja össze, kik közt szerinte nincs szorosabb összefüggés, mint Raffael *Athéni iskolájának* vagy Delaroche *Hemicyclus*-ának (a párizsi École des Beaux Arts-ban) egyes tagjai között. Az apróbb utánérzők seregét odautalja az irodalomtörténeti lexikonokban való elraktározásra. Ilykép számára a kritika és irodalomtörténet tulajdonkép egyet jelent. Mindezekre ismételtelen mondták, hogy ez annyi, mint az irodalom- és művészet-történet megsemmisítése. Felelete erre, hogy amit ő sürget és részben meg is csinált, az az egyedüli esztétikai értelemben vett irodalomtörténet, a többi pedig az irodalomnak és művészetnek morális, filozófikus története, mely valóban megsemmisítendő, azaz helyesebben: kiemelve az irodalom- és

művészettörténetből, odautalandó megfelelő helyére : a morál- és filozófiatörténetbe, mely az eszmék fejlődését természetesen költői és képzőművészeti alkotásokon is dokumentálhatja. Elmélete nem tagadása az eszmék ráhatásának az egyéniségekre, még kevésbé tilalom e hatás jelentkezésének kimutatására műveikben ; csak tiltakozás az íróknak, művészeknek elsősorban filozófiai problémák, morális szükségletek valamely idő vagy nép politikai törekvései kifejezéseül odaállítása ellen, amivel így tulajdonkép elvesztik mind egyéni, mind örök emberi jellegüket.

Ez eszmék fejtegetése a *Nuovi Saggi*-ban mindenekelőtt *A művészet- és irodalomtörténet reformja* című tanulmány, mely a szociológikus történetírásról az individualizáló történetírássra áttérés sürgetése. Az irodalom- és művészettörténetnek egyedül helyes típusát a De Sanctis mutatta irányban kell kiépíteni, de az ő említett hibája nélkül : legyen az egyes kiváló művészek jellemzése, egyéniségüknek és műveiknek egyaránt, melyek különben is összetalálkoznak, nem pedig az irodalom és művészet egyetemes és elvont története. Hogy ez az egyedül helyes út, ennek bizonyosságául tekinthető az is, hogy egy század óta egyre az essayk, monografiák mutatnak szaporodást, míg a szociális vagy egyetemes irodalom- és művészettörténetek száma egyre csökken s veszít jelentőségéből. Ami van is az utóbbiakból, többnyire didaktikus, iskolai célt szolgál. Az egyéni jellemzések összefogása egy egyetemes történetté lehetetlenség, mert minden általános jellemzés, művészi alkotásokra vonatkozóan, nem esztétikai értékű.

Elítéli az úgynevezett kontaminált irodalomtörténeteket is, melyekben az egyéniségek jellemzését megszakítják általános politikai, kulturális, filozófiai vagy morális történetszakaszok ; továbbá a nemzetieskedő irodalomtörténetírást is, melynek legrikítóbb példáiul Adolf Bartels könyveire 1901-iki német irodalomtörténetére, továbbá 1907-ben megjelent *A jelen német költészet története* című művére mutat rá. Bartels a legszélsőbb nagynémet álláspontot foglalja el költői művészi kérdésekben s az egyes írókra vonatkozólag valóban az elfogultság meglepő példáit idézhetni belőle. Egyetemes tétele, hogy «nincs még egy nép Európában, mely a némethez

mérhetően mutatná ki nemzeti jellemét irodalmában». Croce szerint korlátozás a költőknek és egyéb művészeknek a nemzeti lélek, a faj, a nemzetiség, az osztály kifejezőiül felfogása. Vagy ahogy e kötet egy másik dolgozatában mondja: «Van ugyan olasz geografia, sőt olasz politika, kultúra, néprajz is, de nincs a szó szigorú értelmében olasz költészet és festészet (s nincs természetesen más nemzetnek sem), mivel a művészet, amennyiben művészet, mindig egyéni és egyúttal mindig egyetemes, következésképp mindenkor supranacionális». Amikor tehát nemzeti irodalomtörténetet írnak, például németet, ez helyesen értve, nem lehet más, mint különböző költőkről szóló essayk gyűjteménye, akik abban a földrajzilag determinált országban születtek s nem az úgynevezett Deutschtum története. Ime a merő ellenlábas a Taine elméletének, mely a költőt első sorban bizonyos tényezőktől determinált fajtája kifejezőjének tekint, az egyéni és örök emberi szempontot egyaránt másodlagosképp kezelve benne. Az igazság nyilván ezúttal is a középén van: az egyes irodalmaknak igenis van nemzeti színezetük, de csak az egyéni és örök emberi jelleg megszínezőjéül s nem ezeket elhomályosító jelleggel. Hogy Croce e tényezőt nem akarja általán figyelembe venni, bár bizonyos koncessziót azért — mint mindjárt látjuk — tesz e tekintetben, az talán érthető reakció a Taine-féle túlzásokra. Hogy azonban e tényezőnek teljes kikapcsolása az esztétikai gyakorlatból vagyis a műbírálatból tévedésekre vezethet, arra maga Croce is példát szolgáltat egy újabb Schiller-tanulmányában, melyről alább részletesen lesz szó.

Croce szerint a legnagyobb génuszok sem nemzetük kifejezői; Goethe nem Németországot fejezi ki, Dante sem Itáliát, Molière sem Franciaországot, Shakespeare sem Angliát, Cervantes sem Spanyolországot. Ők önmaguknak és az egyetemesnek kifejezői. Azaz — teszi hozzá — kifejezik nemzetüket is, de csak annyiban, amennyiben az örök emberinek része. Ez utóbbi szavai rávezetnek álláspontja helyes felfogására: az igazi költő, amiképp kifejezi önmagát, azonképp kifejezi nemzetét is, de nem áll meg e ponton sem, hanem az egyéni és nemzeti témában, hangnemben tükrözi mindenkor az örök emberit is vagyis magát és nemzetét mindig az örök emberihez vonatkozás-

ban láttatja. Minden igazi költőre érvényes — mondja — az, amit Manzoni Homérról dalolt, hogy bársok város polgárai verekedtek érte, hogy magukénak mondhassák, «nem ismert mást hazát, mint az Ég». Croce tétele, kellőképp értve, nem kíván mást, mint-hogy a nemzeti, mondjuk a hazafias költő is mindig az örök emberi szemmeltartásával daloljon. Ily feltétellel is lehet éppen eléggé hazafi, sőt mélyebben, igazabban az. Croce felfogásának példázására nem hozhatnánk fel klasszikusabb példát Vörösmartynk hazafias költészeténél, mely át meg át van szöve — mint arra már Kemény Zsigmond is oly szépen rámutatott — az emberiség sorsához kapcsolással. Egyébként nagyon jó példa rá Petőfi hazafias költészete is. Jegyezzük meg azt is, hogy Croce e dolgozatot 1917-ben írta, mikor a túlhajtott nacionalizmus még fegyveres csatáit vívta, siketen az örök emberi iránt, melynek Croce tán éppen azért áll ki szószólójául, ebben a dolgozatában is. Félreértések kikerülése végett megjegyezzük, hogy Crocénak idevágó fejtegetései előadása teljességében éppen nem irányulnak a hazafias költészet ellen, csak annak filozofikus megállapítása, hogy a műalkotásban a nemzeti jelleg másodlagos mozzanat az egyéni és örök emberi mellett. Éppen ez a tény akadályozza meg az egyes nemzetek irodalmának elszigetelődését és eredményezi java műveiknek világirodalomká összeállhatását.

Bartels könyveinek éppúgy kedvenc eszméje a *Heimatkunst*, mint ahogy Richard Meyeréinek — Bartels megállapítása szerint — a modernség hajhászása. Mindezek azonban, hangoztatja Croce, tartalmi, materiális mozzanatok, nem esztétikai kritériumok tehát, nem tartoznak a művészet lényegéhez, melyben ott lévén az egész univerzum a totalitás elve szerint, természetesen azok is benne vannak, de amint tendenciózusan előtérbe lépnek, vége a harmónikus költészetnek.

Ha azt kérdenék tőle, hogyan kell megírni a XIX. század irodalomtörténetét, azt felelné, éppen ellenkezőleg, mint ahogy Brandes kifejtette *A XIX. század irodalmának fő áramlatai* című műve hat kötetében, mely példaképe a szociológus és nem esztétikai irodalomtörténetírásnak. «Az irodalmat mindig az életre viszem vissza», mondja Brandes és

célja, hogy a felolvasásai körüli vita ne forogjon tisztára irodalmi elvek körül, hanem minél több vallási, szociális és morális kérdést érintsen. Csodálata a szociológiai metódus nagy mesteréé, Sainte Beuve-é, aki szerinte a modern kor első nagy kritikusa, mert megadta a kritikának a történelem és természettudományok kettős alapját s az írásokon keresztül megmutatta az embert. Brandes tulajdonképp szociológikus értékelést végez, nem esztétikait; a szociológiailag típikusért habozás nélkül feláldozza az artisztikusan szépet. Nagy és közepes műveket helyez egyazon vonalba, valamennyiökből kibányászva — mint ő mondja — «az életet», vagyis feltalálva bennük a nyers szociológiai anyagot. Brandest nem a költészetért való hevülés, hanem propagandista szenvedélye vezérli; ő hazájában tudvalevőleg a «szabad gondolat», a «demokrácia», a «humanitás» harcosa a teológusok és konzervatívok ellen s ez kifejezésre jut művében is. «Brandes elvei mellett — végzi e dolgozatát — a XIX. század első felének irodalomtörténete százezer műnek Procrustes-ágyba torzított egyvelege lett, holott ha művészeti elvekhez tartja vala magát, ez a százezernyi irodalmi mű, melyet ő ennyinek lát, mindjárt elvesztett volna tömegéből néhány zérust, mert százezernyi igazi költő nemhogy egy félszázad, de még néhány évezred alatt sem terem.»

A *Saggi nuovi* két dolgozata szorosan véve a kritikára vonatkozik. Az első (*Az irodalmi bírálat mint filozófia*) annak hangoztatása, hogy a filozófiai álláspont okvetlenül szükséges az irodalmi kritikához; filozófia és műbírálat a legszorosabb kapcsolatban vannak. Az úgynevezett «*buon senso*» nem elegendő s különben sem jelentheti soha most már az elméleti kiműveléstől, a történetiségtől való függetlenséget, mert az ember csak mint nevelt, históriailag determinált létezik. A «*buon senso*» nyilatkozatai is történeti szerzemények, a neveltség gyümölcsei tulajdonképpen. Éppen azért az igazi kritikusok mindig is igyekeznek tisztázni, metódikusokká, harmónikusokká tenni fogalmaikat a művészetről s az egész realitásról.

Mély fejtegetés a kritika mivoltáról a kötetnek második idevágó, *Néhány kritikai elv és helyes értelmük* című dolgozata.

E szerint: a kritika (s ami ezzel Croce szerint lényegileg egyértelmű: az irodalomtörténetírás) amikép nem szubjektív lírizálás, éppúgy nem intellektuális equivalens nyújtása sem valamely műalkotásról, ami egyrészt felesleges volna, másrészt nyilván lehetetlen is. A kritika és történetírás is alkotó működés, föltevője és megoldója logikai problémáknak éppúgy, mint a művészet az esztétikai problémáknak. A kritika nem reprodukciója a műalkotásnak, de feltételezi ezt a reprodukciót. A kritikus lelke, képzelete telve van a művel, melyről írni akar, de aztán ez anyaggal szemben kételyeket, problémákat állít fel és old meg. A kritika feladata a mű megértésén és élvezésén túli szférában mozog; határozottan gondolati problémákra vonatkozik s szorosan véve a filozófia körébe tartozó munkálat. Erősen megróvó szavai vannak a szemében dekadens, emphatikus kritikára s azt vallja, hogy a költészetnek ugyan poétikusnak kell lennie, de a kritikának viszont prózáinak s nem szabad más nagyobbra törekednie, mint arra, hogy logikus, megokolt formára vezesse vissza az ízlés felfogta benyomásokat. A költészet versenytársául beállított kritika félreismerése a kritika feladatának. Itt is hangoztatja, hogy az esztétikai kritika fogalma összeesik a művészet kritikai történetének fogalmával s végül óv a történelmi környezet ismeretének, az úgynevezett dokumentáris adatoknak túlbecsülésétől. Minden műalkotásban valami örökkévaló van, melyhez képest az időbeli determináltság tulajdonkép másodrendű dolog.

Van végül a kötetnek néhány, szorosabban a képzőművészetek elméletére vonatkozó dolgozata is. *A művészet elmélete mint tiszta szemléletesség* címűben a festő Hans Marées, a műelméletíró Conrad Fiedler és a szobrász Adolf Hildebrand úgynevezett visibilitas-elméletét bírálja, mely szerint minden képzőművészeti alkotás szülője a produktív látás, az architektonikus távrolról nézés, mely a tárgyak valóságos, természeteti formájából (*Daseinsform*) egy aktív formát (*Wirkungsform*) alakít ki s mindig a két dimenziós: festői vagy másképp relief-felfogásra törekszik. E metaforikus beszédek tudvalevőleg a képzőművészetről a költészetre is átvitte a filozófus Riehl. Ez elmélet Croce szerint némikép jogos visszahatás

azon elmélet ellen, mely a művészetet teljesen az érzés dolgának fogja fel, de abba a túlzásba esik, hogy elvágja a kapcsolatot a művészet és az érzés között. Egyébként nem tud ez elmélet kellő magyarázatot adni az architektonikus jelleg mi-voltára nézve sem, melyet pedig a művészi képzelet legfőbb sajátosságának mond.

A műkritika és műtörténet jelen állapota című dolgozat az irodalmi kritikára és irodalomtörténetre nézve már megállapítottakat alkalmazza következetességgel e műkritikára és műtörténetre. Részben Lionello Venturinak a turini egyetemen az olasz művészet történetéről tartott előadásai-val polemizálva, kifejti, hogy a művészettörténet nem lehet stílusok, technikai kérdések története, mert ez utóbbiak kiszakításával a műalkotás egészéből, előáll a tartalom és forma mester-séges szétválasztása. Az ily eljárás lehet kultúrtörténeti érdekességű, de nem műbíráló s nem műtörténet, melyeknek mindig az egész műalkotás bírálatának, méltatásának kell lennie. Erősen hangoztatja az összes művészetek lényegi egységét s ebből következőleg a reájuk vonatkozó kritikai és történeti eljárásnak is lényegileg, filozófiailag teljes azonosságát.

Részletesebben áttekintvén így Croce általános elméleti újabb dolgozatait, melyek tükre esztétikája további fejlődésének, rövidebbre fogva szólhatunk most már egyes monografiáiról.

II.

A költészet egyéni és egyúttal egyetemes jellegének vagy ahogy Croce nevezni szereti, a totalitásnak dokumentálására az egész világirodalomban aligha találhatni evidensebb illusztrációt Goethe költészeténél. Hogy a Goethe műveibe való elmerülés vitte-e rá Crocét tétele kialakítására vagy a már megtalált tétel oly nagyszerűen dokumentálásának öröme tette őt Goethe rajongóvá, ezt ha nem dönthetjük is el, de előttünk áll a tény, hogy az olasz Croce a németység legnagyobb költői dicsőségének méltatására egész monografiát szentelt. Goethe műveinek olvasgatása szolgált lelkének erősítéséül a világháború nem egy felettébb szomorú periódusában s indította őt egy sereg megjegyzés, fejtegetés

írására, melyek aztán a rémidők elmúltával dolgos keze alatt egész kötetté álltak össze. Enyhületet és felvidámulást merített belőle, ki — mint kötete bevezetésében írja — a világirodalom nagy költői közt a leginkább kívül és felül tartja a lelket a politikai szenvedelmeken és kikerülhetetlen népharcokon. Mintegy ezért való hálájának kifejezése kíván tehát lenni Goethe-könyve, másrészt idejét látta egészséges ellenhatás támasztásának az általános Goethe irodalommal szemben, melyben az életrajzi és pszichológiai szempont uralkodik az esztétikai helyett, mikor egyrészt aprólékosságokba téved, másrészt helytelenül felállított problémákon töri magát, összevétve a művészi szemléletet a lélektanival vagy praktikussal. Visszaállítja tehát teljes rigorozitással a tisztán esztétikai szemlélődést és ítélkezést Goethe műveivel szemben és könyvét úgy fogadták a *Faust* költőjének hazájában is, mint a műéérzék jótékony reakcióját a Goethe-kritika történetében, nem is szólva arról, hogy — olasz kritikusok szerint — ez az egyetlen olasz Goethe-monografia, mely Goethe egész költői működését felölelően nem csupán kompiláció vagy kezdetleges kísérlet.

Mivel Croce Goethe-tanulmányai nyilván szorosan összefüggnek egész magatartásával a háborúval szemben, itt a helye ezt röviden vázolniunk. Croce az intervenció határozott, nyílt ellenzője volt s emlékezve és emlékeztetve, hányszor hajszolta bele magát Itália könnyelmű vállalkozásokba, melyekben aztán vereséget szenvedett, inkább vállalta a fék hálátlan, mint az ösztöknek népszerű szerepét. Mikor aztán a háború — mint valami vulkánikus kitörés vagy földrengés — Itáliának is kikerülhetetlen végzetévé vált. Croce is odaállt ugyan honfiúi fegyelmezettséggel az élet-halál harcát vívó hazája mellé, de mindvégig tartózkodva azért attól, hogy a háború szítói sorába is lépjen. Folyóiratát, a *La Critica*-t, bármint követelték is mindenfelől tőle, nemcsak nem volt hajlandó a harcias patriotizmus szószékévé tenni, hanem e folyóiratba 1915-től írt *Postillák*-ban, melyek utóbb, összegyűjtve *Pagine sulla guerra* címmel jelentek meg, felmutatta az idő igazi képét, midőn az olasz költők és szónokok közül egyiknek sem volt sejtelve

ama tragédia igazi mivoltáról, melyet oly harsányan megénekelt. A háború idején is az maradt, ami azelőtt volt: tudós, akinek a nagy viharban is a történelmi kontinuitás fenntartására irányult minden törekvése. Hirdette, hogy a katona ám tegyen meg mindent a diadalért, a többi azonban ne uszítson a háborúra, hanem tegyen benn eleget a rendes, normális élet követelményeinek, hogy ne kelljen majd oly nagyon szegénykezni és bánkódni a háború után. Ez álláspontjáért, melyet már az első *Postille* kifejez, egy ifjú diákkatona a harcterről mondott neki lelkesült szavakkal köszönetet. A nyilvános és magán úton hozzáintézett felhívásokra, hogy «tegye kötelességét» vagyis legyen agitátora a háborúnak, mindig visszautasítólag válaszolt. valami olyan borzadállyal — írja — mintha valaki arra szólította volna fel, hogy ugorjék le fejjel lefelé a negyedik emeletről. Ez állásfoglalásával az intellektuális, kritikai és tudományos élet teljes megakasztását akarta megelőzni, aminek fenyegető veszélyét észrevették és kifejezték akkor már más nemzeteknél is, azért adta embertársainak azt a tanácsot, hogy amíg csak tehetik s meg van engedve nekik, folytassák a régi mesteriségüket. Látnivaló, hogy Croce a háború alatt ugyanazt a szerepet töltötte be, amelyet Romain Rolland a franciáknál. Hirdette, hogy nem szabad szofisztikussá tenni a tudományt amaz ürügy alatt, hogy a haza ügyének teszünk vele szolgálatot. A hazának mindennel tartozunk, kivéve az erkölcsöt és igazságot, mert ezek nem oly dolgok, melyek az egyes emberekéi, úgyhogy ezek tetszésük szerint nem is rendelkezhetnek velük. Az igazság elárulása mindenkor árulás a hazával szemben is. Ostoba, hitvány dolog tehát szidalmazni az ellenséges népeket, akik harcolnak, akár mi, teljesítvén a rendeltetést, melyet a történelmi sors rájuk mért. Üres dialektika a népek háborújában az igazság lábbal tiprásáról, a teuton szellem által fojtogatott latin szellemről, a *Kultur* és *civiltà* ellentétéről beszélni. Okosabb ennél eltanulni valamit a németektől: felfogásuk komolyságát az államról és hazáról. Az effélékért csakhamar vad germanofilnek híresztelték, holott éppen ő, aki ugyan hatást vett a német romantikus periodus nagyszerű tudomá-

nyától és filozófiájától. állapította meg kíméletlenül azt is, hogy az utóbbi időben Németországban érvényesülésre jutott pozitívista, mechanikus irányzat következtében a német filozófia mély hanyatlásnak indult. A legnemesebb értelemben vett ember és hazafi bontakozik ki előttünk a *Postillák* lapjain oly időben, mikor a vihar által felszínre vetett rétorok vették át az olasz szellemi élet irányítását, utánamajmolva a XVIII. századi szabadkőműves szellem üres deklamációit. Egyaránt volt bírálata a szabadkőművesség, a nacionalizmus és szocializmus: Barres, Claudel, Rimbaud és Leninnel szemben, úgyhogy valóban a Carducci-stílus nemzetnevelő arányaiban bontakozik ki ez írásaiban. Propagandájával elő akarta készíteni, saját szavai szerint, azt a jövőt, melyben ne az egyik vagy másik nemzet legyen végeredményben a győztes, hanem maga az emberiség, legyőzván végre a háború halálos krízisét s ennek hozták legyen tulajdonkép magukat áldozatul mind a résztvevők. A *Postillák* a nagy garral hirdetett s azóta valóban annyi csalódást hozott «nemzetek szövetségé»-nek kemény szatirájával zárulnak.

Goethe-tanulmányok végzése a háború alatt egy ily felfogású és viselkedésű szellemtől bizonyára éppen nem érthetetlen jelenség, azt azonban félreértés kiküszöbölése végett meg kell jegyeznünk, hogy e tanulmányok, melyeknek esztétikai vezérszempontjára már rámutattam, teljesen objektívek, a legkisebb nyomát sem mutatják annak, mintha Croce valahol is egyszerűen fel akarná használni Goethét vázolt magatartása támogatására.

E kötetének legérdekesebb megállapításai a következők. Először is védelmébe veszi *Werther* az egészségtelen szentimentalizmus vádjá ellen. Úgy véli, hogy inkább a védőoltás láza ég benne, mint magáé a betegsége. Mikor Goethe *Werther* lelki viharait úgy fogja fel s ábrázolja, mint meddő fájdalmat s ezek kifejlődését mint olyat, mely nem a másoknál különbnek érzés, a mások felébe emelkedés nemes öröméhez vezet, hanem az önpusztításhoz, — műve szabadítást, katarzist jelent. A hős beteg, de az ábrázolat, melyet róla Goethe ad, nem az. E könyv nem az örület líri-

kuma, legfeljebb e betegség iránti részvéttől van inspirálva. Egy lelki betegség ábrázolása ugyan, de egészséges felfogással. *Werther*, melyet a megjelenése után divathá jött esztétikai terminológia szerint elneveztek *szenimentálisnak*, egyúttal *naïv* költészet is. Ez, mint látjuk, ellentétes nézet a Lessingével, aki szerint e regénynek, hogy elfogadható legyen, nyujtania kellett volna ama betegség kritikáját, megítélését is. Hasonlókép ítelt róla a 80-as években az olasz Canello is. — *Egmontról* azt mondja, hogy inkább történeti és lélektani tanulmány, mint költészet. — Még meglepőbb a véleménye a *Hermann und Dorothea*-ról, melyet a németek nem szűnnek meg úgy ünnepelni, mint a homerosi költészet bevitelét a német költészetbe. Croce szerint e műben nem szabad a nagy Goethét keresni, bár kétségkívül egy nagy szellem az, aki benne a kicsivel és aprólékosan szórakozik, úgyhogy inkább jól sikerült tréfája az egész. — Kiemelendő, amit Goethe lírájáról a szabad ritmusban írt versekkel kapcsolatban jegyez meg. Goethe — mondja — használt ugyan ilyen ritmusokat, de csak bizonyos időszakában, bizonyos hangulatok kifejezésére, aztán a szabott ritmusokra tért át s óvakodott attól, hogy maniert csináljon amazokból, mint ezt manapság a titánkodó, de valójában nagyon is fagyosan számító modernnek teszik. S amikor alkalmazza is, annyira nyilvánvaló, hogy nem pongyolaságból teszi, hanem a témával való teljes meg-egyezés alapján! — Csak még a *Faust* II. részére vonatkozó véleményét említsük meg. Ezen van valami operaszöveg-szerű — olvassuk. A jelenetek nem teszik egy shakespearei értelemben való politikai és szociális dráma benyomását, hanem mintha marionettek recitálnák őket. Mindazáltal túlzás a szenilis dekadencia siralmas bizonyosságát látni benne, inkább elhaló vége egy nagyszerű tűzijátéknak.

A könyv *Conclusio*-jában azt a meggyőződését hangoztatja, hogy arra a mezőre, melyben mozgott, kell határolódnia az igazi Goethe-kritikának, amikép bármely más költőről, művésztől szólónak is. Nem jelöli ki Goethe helyét az irodalom történeti fejlődésben. De minő hely is illethné meg ebben Goethét, ha nem az, hogy éppen az volt, aki? Minden költő kezdemé-

nyező, de minden költő valami olyat kezd, amit be is fejez önmagában, mivel itt a kezdet és a vég ugyanaz: az ő egyénisége. Aki utána jó, az vagy ugyancsak költő s akkor új egyéniséget hoz s új, személyéhez szabott kört fut be, vagy nem költő, s ez esetben ugyan utánoszhatja és ismételheti a már megtaláltat, de az utánzók tudvalevőleg nem számítanak a valódi költészet történetében. Amaz állítás, hogy Goethét iniciatíva illeti meg az irodalom sok és különböző mezején, vagy arra redukálódik, hogy sok utánzója volt vagy jelentheti esetleg azt, hogy a modern lélek sok vonása megmutatkozik már nála, melyek aztán reflektálódtak későbbi költők műveiben is. Ebben van igazság, csak hogy ez nem esztétikai, hanem kultúrtörténeti, mert költészettörténeti szempontból az értékeset éppen e reflektálódások egyéni, különleges módja jelenti. Igen érdekes számunkra is a *Goethe és az olasz kritika* című függelék, melyben ezúttal is a nagy áttekintések mesterének bizonyul. Goethe első említendő olasz jellemzője Mazzini volt *Faust* (1826) és *Byron és Goethe* (1847) c. tanulmányaiban, fejtegetései azonban a politikába, morálisba vesznek. Lelkesülése Byroné, a humanitárius-demokratikus gondolat vezérli s innen van aztán, hogy Goethet szenvedélytelennek, passzívnak, hidegnek hirdeti ő is, hivei is. Nálunk tudvalevőleg Petőfi fejezte ki e felfogást a legélesebben. Mazzini nézete ellen aztán Francesco de Sanctis tiltakozik 1855-ben, aki Goethét az antik plasztika művészi befejezettségéhez legközelebb állónak hirdeti a modern költők között. De Sanctis nyilatkozatai Goethéről azonban csak incidentálisak, vele ex asse nem foglalkozott. Ezt egy tanítványa, Imbriani tette meg, aki azonban a német nacionalizmus ellenhatásakép erős olasz nacionalizmust állít vele szembe, hangoztatva, hogy Itáliáé lőn a világirodalomban az a történeti feladat, hogy tökéletes és végleges formát adjon mindazon költői anyagoknak, melyeket előbb más népek sikertelenül próbáltak meg kifejezni. A *Faust*ról is igazságtalanul ítélte. Elfogultan ítélkezett Goethéről a 80-as években virágzott romanista, Canello is, kinek méltánylása és bámulata csak a *Tasso*-ra, az *Iphigenia*-ra, legteljesebben pedig a *Hermann und Dorothea*-ra irányul. Hasonló

lelkesedéssel szól az utóbbiról pár évvel utóbb a moralizáló kritikus, Chiarini is. Ime, Croce alaposan eltér olasz előzői véleményeitől is. Sokszor visszatér az olasz kritikában a retorikailag oly hatásos, de kritikai szempontból annyira meddő párhuzam Dante és Goethe költészete között. Legmagasabbra még Giacinto Casella emelkedik e nemben. (Csatolja végül e kötethez Goethe 150 lírai költeményének (köztük a legnevezetesebb balladáknak is) maga készítette verses fordítását. Friss, eleven munkálatok, melyeken meglátszik a mindenekfelett egyéni kedvtelésből származottság. E fordításaira vonatkozólag mondja könyve előszavában, hogy ezek a munkálatok még jobban meggyőzték elméleti álláspontja helyességéről az equivalens fordítások lehetetlenségéről. Fordítgatásainak másrészt megvolt az az előnyük, hogy ezek során a goethei költészet belső szerkezetét közelebbről szemlélhette.

III.

Ariosto, Shakespeare és Corneille költői jellemképét nyújtja három tanulmányban Croce következő esztetikai műve. Bennük is nem ama művelődéstörténeti kapcsolatokra irányítja főleg figyelmét, melyek e három költőt korukhoz csatolják, hanem költői jellemképükre s ebben is amaz uralkodó érzésre, mely művészetüknek mintegy lényege és mozgatója. A magyarázás, mint azt a Goethe-kötetben láttuk, itt is mindenekfölött, sőt kizárólag magukból a költői művekből történik. A három költő ugyan bizonyos értelemben ugyanazon történeti kornak három egymást követő momentumához tartozik. Ariosto a renaissance képzőművészetének és latin valamint toszkán költészetének irányaihoz; Shakespeare ama nagy vallási, bölcséleti és erkölcsi mozgalmakhoz, melyek az olasz cinquecentóból beletorkoltak az angol élet Erzsébet-korszakába; Corneille pedig a XVI. és XVII. századi olasz, spanyol és francia politikusok és moralisták szellemi áramlatához. — mégis a költészet három eléggé különböző típusát mutatják.

Igen érdekes és megkapó mindjárt az a magyarázat, melyet Ariosto költészetének jellegzetességére nézve ad.

Van bennünk — mondja — bizonyos diszpozíció, szimpátia az élet, a realitás iránt. nem amennyiben az igazság, jószág vagy más speciális jelenség, hanem amennyiben életmozgalom, az élet látványa. Az öröm ez a léten, örökös ellentéteivel és egyre helyreálló harmóniáival, a dolgok ritmusának, a valóság változatos látványainak szeretete. És éppen ez az álláspontja, domináló motivuma Ariosto költészetének, mely az életjelenségeken való derült mosolyban, a rájuk bizonyos távolságból, belső elkülönítettségéből, érdeknélküliségből tekintésben jut kifejezésre. A harmónia szeretete ez, melynek nincs másra figyelme mint az élet állandó, mégis változatos ritmusára. Ariosto az *Orlando furioso*-ban nem valami szubjektív tartalmat, érzelmes vagy szenvedélyes motivumot fejez ki, hanem egyedül művészi célt követ: dalol, hogy daloljon, ábrázol, hogy ábrázoljon, kielégíti törekvését, hogy testet adjon képzelete alakjainak. Hiszen minden költőnek ez a feladata, de ebbe rendesen más is vegyül, míg Ariosto különösképp erre törekszik. Magyarázva az ariostói ironia mivoltát, nem késik kimutatni, hogy ezenkívül az alakjaival való együttérzés is megvan műve különböző részein. S kimutatja azt is, hogy Ariosto összevetésének két előfutárával: Pulcival és Boiardoval, a *Morgante* és az *Innamorato* költőivel tulajdonképp nincs értelme, mert ezek mindegyike oly egyedi jelenség, hogy sem egymással, sem Ariostoval nem mutatnak belső rokonságot.

Shakespeare-tanulmányának főgondolata, hogy Shakespeare nem egy különleges érzés vagy érzéssorozat költője, hanem univerzális költő: az erény és a bűn egyforma erővel fejtik ki mivoltukat költészetében. Megoldatlan kontrasztok birodalma az övé, távol az egyvoldalúságtól alkármelyik irányban, s e tekintetben rokon Ariostóval. Shakespeare nem filozófus, nem vezeti vissza egységes elvre az életjelenségeket; az élet bonyodalmaival, egész színjátékát, az optimizmustól, és pesszimizmustól egyaránt távol, nem oldja meg másban, mint az ábrázolás évidens voltában. A keresztény etika sokban meglátszik rajta, de nem mondható sem katolikusnak, sem protestánsnak. Ő nem ismer mást, mint az életeleven, szenvedélyektől fűtött, örömtől és fájdalomtól átjárt földi

létet, mely felett ott borong egy kikutathatlan misztérium árnya. Ez bizony távol áll a tételes vallástól. A renaissance embere, mely a földi létnek teljes kiemelést ad. Foglalkozva a rávonatkozó kedvezőtlen véleményekkel, koncedálja, hogy Shakespeareben tapasztalható a részletek bizonyos elnagyolása, elhanyagolása. Ő mindig a lényegesre tartogatja erejét, ahogy ezt a filozófusok közül Vico ajánlja. Két sokat emlegetett kifogás még ellene, hogy fogyatékos a szépérzéke és nincs benne semmi szociális, hanem csupa izolált, individuális törekvéseket ábrázol.

E tanulmánynak is fényoldala a költőre vonatkozó kritikai irodalomban elkalauzolás. Igen érdekes mindjárt a csoportosítás, melybe e kritikákat beosztja. Megkülönböztet exklamativ kritikát, mely Shakespeareről csak himnikus stílusban tud szólni. Ez tehát a kritikátlan kritika s főképviselei Swinburne, Carlyle és Victor Hugo. Második a képszővő kritika (*critica immaginifica*), mely Shakespearet képek közvetítésével próbálja megértetni, határozott elmélet nélkül. Kezdője Herder és a *Sturm und Drang* egyéb írói. Harmadik a biográfiai-esztétikai, negyedik a filológiai alapon nyugvó esztétikai kritika, ötödik a retorikai, mely Shakespeare drámáin műfaji vizsgálódásokat végez. A hatodik irány, mely főkép a németeknél mutatkozik, Shakespeare műveit egy-egy életelv felett felépülőknek, ezek példázására írottaknak látja és magyarázza. Ez a Gervinus, Kreyssig és Vischer iránya. Így példázza pl. szerintük a *II. Richard* a legitimitás elvét, a *Vihar* a kolonizáció jogosságát, *Othello* a köteles gyermeki engedelmességet stb. Közel áll ehhez hetediknek az ú. n. objektíváló *critica* (*critica oggettivistica*), mely Shakespeare egyes alakjait, kiszakítva őket a mű egészéből, valóban létezetteknek tekinti s rajtuk a legkülönbözőbb szempontokból végez moralizáló vagy lélektani vizsgálódásokat, a legváltozatosabb hipotézisek hordozóivá téve meg őket. A nyolcadik irány Shakespearet a germán szellem képviselőjének állítja be, szemben a latin szellem kifejezőivel. Megemlíti itt, hogy mikor a világháború idején francia és olasz részről divatba jött a német szellemnek nekimenés, annyit hallván annak érvényesüléséről Shakespeare művei-

ben. a centenárium alkalmából, mely a világháború második évére esett. Shakespearenek náluk nem jutott «une bonne presse» vagyis ez országokban nem alakult ki emlékével szemben igazi ünneplő hangulat. Pedig hát Shakespeare a renaissanceban gyökerezik, mely mégis csak kiválóan olasz szellemi mozgalom. témáinak egy része is olasz. Egyébként gondolkozzék valaki bármikép is Shakespeare szellemi derivációjáról. a lényeg az, hogy a költészetnek nincsenek nemzeti, hanem csak általános törvényei; vagyis Shakespeare költő, a szó általános, örök emberi értelmében.

Mélyenjáró. amit *Shakespeare és korunk* címen mond. Shakespeare legnagyobb divatban azon korban volt, mely a «génusz periodusá»-tól a romanticizmus végéig. a kantianus kritikától a hegeli iskola kimerüléséig tart, mikor is a költészetben lépten-nyomon találkozunk alakokkal, melyek Shakespeare-től lelkedzettek s támadtak filozófiai rendszerek, melyek mintha csak shakespearei gondolatok bekeretelései volnának, logikai megszövegezései az ő kontrasztjainak s azon konklúziók levonása, melyeket ő már nem keresett s nem is talált meg. Azóta a vonzódás Shakespearehez megfogytakozott, főkép korunkban, a naturalizmus és pozitívizmus diadala idején, mikor elhomályosult a megkülönböztetés szabadság és szenvedély. jó és rossz. nemesség és hitványság, finomság és érzékiség. fennkölt és aljas közt, ami nála mindig tisztán ragyog. Igaz. a Shakespeare-irodalom azóta is tovább dagad, de ez csak a filologiai buzgalom tanujele. az általános helyzetre nézve nincs jelentősége.

Éppoly biztos kézzel mutat rá végül e kötetben Corneille költészetének mivoltára is. Corneille az akarat költője és pedig nem a magát már érvényesítő. hanem a mérlegelő, deliberáló akaraté. A fontolgató akarat működése érdekelvén őt. nem kedves témája a szerelem, mely tulajdonkép kisurran a mérlegelés alól. Hősei a szerelmet csapásnak fogják fel s vagy elűzik maguktól vagy eszközéül használják egyéb célok-
nak: az ambiciónak. a politikának. Hasonlókép kiküszöböli hangköréből a gyűlölet és szenvedély ittasságát. mint amely hasonlókép elvakítja, megzavarja a tisztánlátást. Ezért kedveli a királyi. főúri hősokeket, kik megszokták szenvedélyeiket

magasabb érdekeknek alárendelni; ez vonja a római történethez, melyet sok százados hagyomány úgy alakított ki, mint a polgári erények, önfeláldozó heroizmus, akarat nagyszerűség példatárát. Megérik rajta és hősein egyrészt Macchiavellinek, másrészt a stoicizmus etikájának hatása, azonkívül a Descartesé, akivel ugyanazon kulturális talajból, a stoikus morálból, az ész (sagesse) kultuszából nőtt ki. Csakhogy míg Descartesnál a szenvedélyek legyőzése az intellektus, a tiszta ész segítségével, addig az Corneille szerint az akarat ereje által történik. A francia katonai szellem támaszai és terjesztői egyikét a corneillei tragédiában találta és találja még most is. A szabadakarat ideálja alkotta a reális, élő szenvedélyét annak a Corneillenek, aki egyéb szenvedélyeknek ellensége volt. Szerinte az élet a deliberatív sorozatok egymásutánja s nem az életjelenségek teljessége. Ebből következik művészetének egyoldalúsága, a corneillei tragédia mechanikus jellege. Azt mondhatjuk, hogy egész költészete az akarat helyzetek lírikumára határolódik s dikciójában a legerősebb hangsúly, a leghosszabb utánrezgés mellett, a halál szóra esik. Az bizonyos, hogy senki sem festette hozzá hasonló szerénységével azt a lelki erőt és hajthatatlanságot, mely az erényben gyökerezik.

IV.

Croce Dante-monografiája, melynek nyilván a Dante-centenárium adott létet és biztosított külön aktualitást, mint címében (*La poesia di Dante*) is ki van fejezve, Danténak, a költőnek megvilágítása akar lenni. Szerinte az esztétikusnak csakis ezzel van dolga, mind az egyéb vizsgálódások akár Dantéra, akár más költőre vonatkozólag, kívül esnek az esztétika körén. Ehhez képest a jelen esetben három elvet bocsát előre: 1. A doctrinák Dantében nem mint filozófiai, theologikus elgondolások, hanem egyedül mint elképzelések jönnek tekintetbe. 2. Hasonlóképp nem szabad a költői komplexumokból kiragadni és külön vizsgálni, értékelni a történeti mozzanatokat sem, hanem csakis azt nézni, milyen felfogást, ábrázolást kaptak a költő előadásában. 3. Éppily meddő volna a nagy mű allegóriáinak hüvelyezgetése is.

Az allegória (melynek különben itt nagyszabású, általános magyarázatát adja), akkor van helyén, ha költői kép, mert ha nem az, hanem az írónak önkényes rejtvénye, kryptografiája, nincs vele közünk esztétikai szempontból. Majd vizsgálja Dante többi műveinek a *Commedia*-hoz való viszonyát s arra az eredményre jut, hogy még elszórva se mutatják a fő elemeket, melyekből a nagy mű előállott, a kötelekek tehát köztük nagyon szegényesek és foszladozók. A *Commedia*-ra nézve az ifjúkori műveknél többet megmagyaráz a korra, ennek a középkorból a modernbe való átmenetiségére tekintés. Ennek az időnek Dante nemcsak fia, hanem faktora is volt. A *Commedia*-ra vonatkozó legnehezebb kérdést, a mű kompozícióját illetőleg t. i., úgy oldja meg, hogy a trilogia theologiai regény is egyúttal, a középkorban divatos ú. n. viziók mintájára, melyben a túlvilágnak topografiai határozottsága van, s ez a theologiai regény olykor kedvezőtlenül hat Dante költői vénájára, de azért kétségtelen, hogy a szkéma és költészet, a theologiai regény és a líra benne nem választhatók külön, úgyhogy a *Commedia* mégis csak egységes mű. Amit eddig elméletileg magyarázott, azt practice is illusztrálja, végigmenve a hármass művön a költészetértő és élvező szempontjából. Ez eljárása során, mely gazdag megkapó mozzanatokban valósággal kardot húz a *Paradiso* költőiségének megvédelmezésére, meggyőzően cáfolva azt, amit különben a XIX. században már Macaulay is kétségbe vonta, mintha t. i. Dante költői ereje csökkenőben volna az *Inferno*-tól a *Paradiso* felé. A könyvnek egyik főértéke, Crocenek egyik legeredményesebb eljárása következik most: a Dante-kritika átnézete. Ezúttal is mesterien végzi el ez óriási irodalomnak lényegére redukálását. A kezdetek után Giambattista Vico fejtegetései a *Scienza nuova*-ban (1725) Dantéra vonatkozólag egyszerűen forradalmat jelentenek a Dante-kritikák történetében. Ő méltatja először Dantéban helyesen a költőt s elnevezi költői nagyságáért a középkor Homeroszának. Vico Dante-magyarázatainak alapja a költészet fogalmának általában való helyes tisztázása úgy, hogy tulajdonkép nemcsak Dante, hanem Homér és az összes nagy költők helyes méltatási módját magában foglalja. Vico

ezzel felállította Dante méltatása helyes kánonát, de a mű részletes jellemzését nem végezte el. A másik helyes beszéd a XVIII. században Dantéről a német Bodmeré, ki 1763-ban azt írja róla, hogy nemcsak a Francesca da Rimini, Ugolino és egyéb epizódokban volt nagy költő, hanem moralizálásában, theológiájában is, mert mindezeket költészetté tudta varázsolni. Vico szellemében beszélnek Dantéről a XIX. században mindenekfelett Schlegel Vilmos, Goethe (1826-ban, miután 1788-ban még határozott ellenszenvvel, meg nem értéssel nyilatkozott róla), Bouterweck és Macaulay, hogy csak a legfőbbeket említsük. Utóbb e században a filológiai periódus sivársága, mely a filozófiai materializmus és pozitívizmus következménye volt, a *Commedia*-n is alaposan elművelte a magáét. Rájuk vonatkozólag írta nemrég szarkasztikusan Papini: «Mik az *Inferno* «bolge»-i? Ama helyek, melyeket a túlvilágon a Dante-kommentárok fognak kapni.» E sivár tengerből két Dante-magyarázat emelkedik ki magasan: az egyik egy menekült lengyel írónak, J. Klaczko-nak franciául írt műve, a *Causeries florentines* (Paris, 1880), e dialógusokban írt párhuzam Dante és Michelangelo közt, melynek lapjait olvasva, igazán Dante társaságában érezzük magunkat s a két gigász tragédiáját mesteri szembeállításban szemléljük. A másik Kari Vossler, a most is működő kitűnő nyelvfilozófus nagy Dante-kommentárja, mely azonban igazságtalanná válik a *Paradiso*-hoz azzal, hogy nem vesz fel határozott megkülönböztetést a műben a *struttura* és *poesia* közt. Vossler újabb nézetei azonban már jelentékeny közeledést mutatnak e résznek is kellő költői értékelése felé.

A *Poesia di Dante*-ről, melyet a filológus Dante-kritika érthető ellenszenvvel fogadott, bizvást elmondhatjuk, hogy az egész világirodalomban egyike a legbecsesebb útmutatónak Dante helyesebb és könnyebb megértéséhez.

V.

Elérkeztünk Crocenek ezidőszert utolsó esztétikai kötetéhez, a *Poesia e non poesia*-hoz. Címe az írónak azt a törekvését jelzi, hogy szigorú megkülönböztetést akar tenni a tárgya-

landó írókban hagyatékuk maradandó és másodrendű vagy talmi része között, sőt odaállít a minorum gentium közé világ-híres neveket is, ha a vezérelvei szerint végzett vizsgálódásnak ez lesz az eredménye. S magában a kötetben csakugyan ezt az eljárást találjuk megvalósítva. Huszonöt tanulmányt nyújt a XIX. századi irodalom köréből, mely 26 írói arcképet tartalmaz, lévén egyike a dolgozatoknak két írói egyéniséggel foglalkozó. Nyolc közülök olasz költőkkel (ezek: Alfieri, Monti, Foscolo, Leopardi, Manzoni, Berchet, Giusti és Carducci) foglalkozik. A honiakról tárgyalás melege megérzik rajtuk, de a nélkül, hogy írójukat az általa úgy elítélt nemzeteskedő irodalomtörténetírás színébe hozná. A pálma közülök a terjedelemre is legnagyobb Manzoni-tanulmányt illeti, mely szép példája annak, mint tud Croce egy-egy íróra vonatkozó már kialakult felfogásnak új fényt, nagyobb plaszticitást, evidensebb indokolást adni. Mindenekelőtt megállapítja Manzoni-ról, hogy oly író, aki az ábrázolt világot a szilárd, intranzingens moralista szemével tekinti, de a nélkül, hogy nagy alkotása művészi alapjellegét kikezdené a célzatosság. *A jegyese* kitűnő jellemzésében megüti fülünket, hogy szerinte abban a történeti részek is beleolvadnak a műnek hol komoly, hol komikai elemeibe, tehát szintén szorosan kapcsolatosak vele. Ez enyhébb ítélkezés a Goetheénél. A XIX. század olaszai számára — írja — e könyvnek ugyanaz az értéke volt, mint a *Gerusalemme liberata*-nak a XVII. század részére. Manzoni-t a XIX. század világirodalmában oly hely illeti meg, mely például Byronnak nem jár ki. Mégsem részesült a világirodalom részéről a kellő méltánylásban, talán azért, mert formai tekintetben nem jelent forradalmat, sőt e részben a Walter Scott-féle regény utánzatának mondható. Alfieri jelenti az új olasz irodalom kezdetét. A német *Stürmer und Dränger*-ek lelki-rokona; uralkodó motívuma a rajongó szabadságszeretet és a zsarnokság fanatikus gyűlölete. Amit drámáiban nyújt, az lényegében nem költészet, hanem szenvedélyes szónoklat. Nála általán elébevág a gondolati elem, a reflexió a művészi szemléletnek s beleviszi ebbe az analizáltságot és kiszámított-ságot. A leghatározottabban tiltakozik azonban Schillernek modernebb, spontánabb jelenségképpen Alfieri elé tétele ellen.

«Schiller még legbámultabb drámáiban sem egyéb, mint egy igen temperált, reflektált, sőt kihűlt Alfieri, aki nem is poéta többé.» Az Alfieri-tanulmány a kötet első dolgozata s már ebben is jelzi e párhuzam révén álláspontját a Schiller-kérdésben, melyről aztán külön dolgozatban is szól. Montiban inkább a literátor szerelme lobogott, mint a genuin tehetség. Amit nyújt, nem az élet költészete, inkább a költészet költészete. E jellemzés olvasásakor kénytelenek vagyunk a mi Kerényinkre gondolni. Foscolót világirodalmi nagyságnak tartja, bár az európai irodalom ignorálja mind egyéniségét, mind művei legnagyobb részét. Főeszméi: a halál, a heroizmus, a szépség és a képzelet vagy művészet s ezek közül is a domináló az első. Mégis végső benyomásunk róla: nem az élettől elszakadásnak, hanem az élet fokozott szeretetének érzése. Mint a költészetről elmélkedő, az elsők közé tartozott, akik hazájában értékesítették Vico gondolatait. Szerinte a művészetnek feladata az életnek valamely értelmezést adni, katarzison vinni át és «esztétikai nevelésben részesíteni az embereket». Leopardi költészete szerinte főképp idilljeiben van. A költői mozzanatok nála ritkán teszik ki egész költemény tartalmát, mert átesapnak a tanítói vagy szónoki elembe vagy a száraz epigrammaiba. Elgyötörtebb poézis az övé, mintsem gondolná a nem pontos vizsgálódó. Kevésbé érdekelnek bennünket, bár módszertanilag igen érdekesek, Berchetről és Giustiról szóló dolgozatai. Berchet a legnépszerűbb olasz hazafias románcok költője; Giusti inkább csak elmélkedő, verses formában, orátor-költő, ezek pedig megfakulnak az idővel, mikor a körülmények, melyek szóra indították őket, már nem érdekelnek többé. Olasz költőt tárgyal végül a kötetet végző dolgozat, mely Carducci-ról szól. Croce e könyvének megjelenése előtt egy évvel kiadott egy nagy Carducci-tanulmányt, melyhez, sajnos, eddig nem juthattam s a jelen könyvében olvasható rövidebb Carducci-cikk mintegy csak utószava annak. Fenntartva ama dolgozat eredményeit, ezúttal ama kérdést tárgyalja, hogy az új generáció miért nem vonzódik Carduccihoz? A dolog — úgy véli — az új nemzedék filozófiai és esztétikai képzettsége, továbbá hazafias érzése megcsökkenésén fordul meg, nem Carducci értékén.

E megállapítás természetesen még a fascizmus sorompóbalépését megelőző időből való. Egészséges, tirtuszi költészet a Carduccié s ez nem a legkisebb oka tán az ő nem méltányoltatásának egy oly idő részéről, melyben az egészség alacsonyabb jelentőségű dolognak látszik, az egyszerűség pedig szegénységnek, holott ezek formálják ki az igazi nagyok jellemképét.

Kilenc dolgozat a következő tíz francia íróat tárgyalja : Stendhal, de Vigny, Sand, Musset, Balzac, Baudelaire, Flaubert, Zola és Daudet együtt, végül Maupassant. Közülük a Georges Sandról szóló a legnagyobb szabású. Általános megállapítása róla, hogy regényeiben csak másodrendű erények fénylenek : bőség, folyékonyság, élénk elbeszélés és leírás mellett vékony a jellemzetességük. Igazibb költészet csak természetleírásaiban akad. Érdekesen jellemzi működése négy korszakát : az elsőt, melyben a szerelmi szenvedély jogának hirdetője, sexuális értelemben véve is ; a másodikat, amelyben humanitárius, szorosan vett szocialisztikus eszményeket kultivált s eszményeül a társadalmi osztályok fúzióját vallja, még pedig a különböző rendűek összeszerelmesedésének és házasodásának útján ; majd a harmadikat, melyben az előző tendenciáktól megtisztulva, idillikus regényeket ír, rendesen paraszt szereplőkkel s irodalmi értékekben némiképp emelkedve ; végül negyedik korszakát, melyet az apostolkodó modortól szintén ment szerelmi történetek töltenek ki, a városi életből merítve. Egészében inkább átutalandó alak az irodalomtörténetből a művelődéstörténetbe, mint az európai morális élet legkiválóbb ábrázolóinak egyike, bár a kellő felfogás nélkül. Nemcsak a felfogás emelkedettsége, de művészi tekintetben is jóval felette állónak ítéli a spanyol Fernan Caballerót, e kevésbé ismert spanyol írónőt, kinek katolikus szellemét is szépen méltatja. E róla szóló tanulmánya a kötetnek különben megjelent fordításomban magyarul a *Katholikus Szemle* 1926. évi folyamában, azért itt nem részletezem.

Kedvezően ítél Stendhal-ról, ki energiától, szenvedélytől és utilitárizmustól fűtött alakjaiban rokonszenvét objektíválta e diszpozíciók iránt, a nélkül, hogy maga energikus, utilitárius,

szenvedélyes lett volna. Idegbeteg volt, aki meséléssel gyógyította magát, mert elbeszélő művészete mindig kristálytiszt, egészséges volt. Még kedvezőbb ítélete Alfred de Vignyről, kit filozófus költőnek szokás nevezni, ami el is fogadható metaforikus megjelöléseül annak, hogy költészete rendesen a végső dolgok, a novissimák körül mozog. Leggyötrőbb két problémája: a művész helyzete a társadalomban; s a katona és az ember kötelességének, világfelfogásának összeütközése. Művészetének megvan az arisztokratikus jellege, megveti a könnyen készült, vakításra dolgozó s a szívnek tulajdonkép mitsem mondó «költészetet». Egyike a legnagyobb francia költői génuszoknak s nyilván a legnagyobb a XIX. század francia költői között. Gondolhatjuk ezek után, hogy jóval kedvezőtlenebbül üt ki nála Musset megítéltetése. Lírája felszínes, tele deklamálással s csak ritkán mély és megindító helyekkel. Ellenben kiemeli ariostói bájú kis komédiáit, amely jelleg akkor is sajátjuk, mikor a téma már a tragikusba csap át. Sőt némely novellája is nemesebbnek, mélyebbnek mutatja őt, mint általában lírája.

Erős polémiaiban Brunetière-rel vizsgálja ki Balzac értékét. Balzac a megfigyelő társadalmi regényt akarta megalkotni, pendantjául a tudományos megfigyelésnek. E célját azonban nem érte el. Inkább romantikus, ki bizonyos előrebocsátott adatok segítségével azután belelendül a szenvedélyes, vízió-nárius jellegbe. Kitűnően ábrázolt alakokkal dolgozik, melyek igazi költőre vallanak, de aztán szenvedélyes temperamentumával a végletekig hajtja, elrontja őket. Már pedig alakok, cselekvény, stílus összetartozó dolgok lévén, mindahárom körül van tehát nála rendesen hiba. Baudelaire mérlege így mutat szerinte: etikájával, mely szerint az élet egyetlen értelme az érzékiség, zsákutcába jutott ugyan, de megmaradt a megoldás egy módja számára: a művészi kifejezésé. Tárgyai sikamlósak, szomorúk, bestiálisok, de az inspiráció, amellyel tárgyalja őket, magasztosan komoly. A kifejezés tisztaságába, melyre pedig általában törekszik, beleavatkozik egyrészt intellektualitása és reflexiók hajlama, másrészt képeinek túlságos szenzualizmusa, rikító, diszkordans jellege. Flaubert jellemzése nála megegyezik a közkeletűvel, megtámogatva a *Ma-*

dame Bovary, az *Education sentimentale* és a *Salammbó* különböző jellegeinek kitűnő feltüntetésével. Különösen szép az első mű pesszimizmusának tárgyalása.

Egyénibb szövegezésű már a Zoláról és Daudetról szóló kettős dolgozat. Igyekszik benne először is Zola általános, szerinte túlélés megítéltetését ellensúlyozni, bár ő is kénytelen elismerni róla, hogy költőiség tekintetében mélyen Balzac alatt van. Amint Zolához hozzáad, azonkép Daudetből elvesz a közkeletű felfogáshoz képest. Daudet-t szerinte túlságos kedvezően szokás megítélni, pedig lényegében ő épp oly kevésbé költő, mint Zola. Baudelairehez hasonló védelemben részesíti Maupassant-t is. Az etiko-históriai realitás ugyan idegen előtte s amennyiben vonatkozik rá, szinte tompaelműjűséget tanúsít irányában; a művészetből sem csinál transcendentalis ideált, nem ismer mást, mint az anyagot és az érzést, de a részvét, melyet a boldogtalanok iránt érez, beleviszi művészetébe az etikai mozzanatot. Tolsztoj Leo őt belső velejében erkölcsösnek ítélte.

A kötet hátralevő dolgozatainak harmadik csoportja német írókat tárgyal: Schillert, Zacharias Wernert, Kleistet, Chamissot és Heinét. Ez a csoport az, mely Németországban, ahol pedig a kötetnek olasz és francia írókról szóló tanulmányait teljes elismeréssel és helyesléssel fogadták, határozott visszatetszést és tiltakozást keltett. Herman Bahr, a *Hochland* 1926. évi folyamában írt Croce-tanulmányában azt mondja pl. róluk, hogy a román szellem képtelenségét olvasni ki belőlük a germán szellem megértésére, amely megértéstől pedig Európa békéje függ. Sőt azt a messzebbmenő következtetést is fűzi hozzá, hogy ha Crocenak lényegében csupán az ízlésre hagyatkozó esztétikája ily igazságtalan ítéletekre vezet, akkor mégsem olyan könnyű a közelebbi kautelákról, vezérszempontokról, sőt törvényszerű elvekről lemondás, mint ő gondolja. Az bizonyos, hogy Crocenak e német írókról írt arcképeiből legalább is az egyik, a Schiller-tanulmány nemcsak a germán önérzetbe, hanem az általános irodalmi felfogásba is beleütközik. E dolgozat ellenhatás egyfelől a Goethe—Schiller géniusz-pár teóriája ellen, mely szerinte csupán a költészettörténetnek a művelődéstörténettel

való összekeverése alapján volt lehetséges. másrészt ama már említett olasz kritikai jelenség ellen, mely Schillert Alfieri rovására magasztalja. Croce szerint, ha tisztán a költészet-történet szempontjából nézzük a dolgot, Schiller a másodlagos költők csoportjába tartozik, ha nem is a Horatius elítélő értelmében használva e szót, hanem értve rajta az elmés, tapasztalt literátusokat, akik értékesítik az előttük már megtalált irodalmi formákat, segítnek magukon reflexiókkal, meggazdagítják azokat lélektani, szociális és természeti megfigyelésekkel, hogy emelkedett, épületes és kellemes műveket alkossanak ilykép, — okos és ékes írók szóval, de nem igazi poéták. Így Schiller drámaiban a moralista apostol és a pszicholog, reflexív dramaturg adományai voltak azok, melyek a népszerűséget megszerezték neki. E drámákra is áll, amit Schopenhauer balladáiról mondott: *kalt und gemacht*. Végső konkluziója, hogy Schiller költői működése a költészet történetéből úgyszólván kizárandó. Kísérreljük meg e meglepő rajz okainak föltalálását. Először is nyilvánvaló: Croce ízlése visszatetszőnek találta, hogy Schiller filozófikus műveltségét talán túlbőven beviszi költői előadásába, amitől ez túlságosan szentenciózus lesz. Nem méltányolja azonban szerintünk kellőkép, hogy e szentenciózus s éppen azért didaktikusnak tetsző előadást tulajdonkép a nemes érzések, hevületek árja hordozza, ami által azok a szentenciák, melyek magukban véve csakugyan szárazok, ott a maguk helyén elvesztik általános, bölcséleti jellegüket s a jellemhez, helyzethez illőség folytán megnyerik az egyéni színezet és újságvarázsát. Az a lélektani folyamat ez, melyet Beöthy Zsolt, ha jól emlékszem, «az egyéni felfogás és kifejezés törvénye» elnevezést adva neki, oly szépen, finoman magyarázott és példázott esztétikai előadásaiban. Nem véve e folyamatot tekintetbe, igazságtalanok leszünk minden szentenciózus költőhöz, az igazihoz is, kezdve a görög tragikusokon, akik, köztük főkép Sophokles — bőven elhintik műveikben a bölcsmondásokat, melyek mégis úgy beleolvadnak helyükön az illető hős pátoszának árába, hogy az egész költői mű elevenébe vágnánk, ha ki akarnók őket iktatni annak szervezetéből.

Másik kínálkozó magyarázata Croce ez éles állásfoglalásának Schiller ellen nyilván a deklamáló, szónokló költészettől irtózása, aminek írásában sok helyen kifejezést ad. Ez averzió a retorika ellen tulajdonképp a mélyebb költészet minden barátjában megvan, sőt, kissé merészebb kifejezéssel tán úgy is mondhatnók: jellemzője általán a talmitól irtózó, ízléses kultúrembernek, mert annyi hamisságot és hazugságot, mint általán a deklamáló verselés, semmiféle más irodalmi módor nem halmozott össze. Érthetően fokozott mértékben meg kell lennie az efféle költészet elől elzárkozásnak egy oly olasz emberben, aki fajtája deklamáló természetén felülemelkedve, a természetes költői beszéd egyik legnagyobb mesterének, Goethenek rajongójává fejlesztette ki magát. Schiller Goethehez képest nagyon is retorikus költő, csakhogy ezúttal a szónak nem rossz értelmében. Az az eset ez, mikor a retorika költészet is egyúttal, egy pathetikus lélek természetes hangja. Mi magyarok könnyen megértjük ezt, csak Vörösmartýra kell gondolnunk, kinek a retorika-ellenes ízlésre tett első benyomása határozottan kedvezőtlen, de mellé tévén őt merőben retorikus verselőknek, csakhamar rájövünk, hogy az ő szavaló modora igazi költészet egyúttal, természetes hangja egy érzésektől áradó, de egyben szónokló természetű magyarnak. Úgy véljük, Schillernél is éppen ez az eset és Croce talán nagyon is a Goethetől merített normával közeledett hozzá, hogy ennyire nem hagyta Schillert a maga egyébként oly egészséges és helyes ízlésére hatni. Egyébként a Hermann Bahr keserű szavában is lehet valami igaz: észak és dél még a legműveltebb és leghajlékonyabb elme számára is sokkal nagyobb ellentétek, még ha az illető, mint Croce is, az effélék közönbösségének elméletét vallja is, semhogy valaki a gyakorlatban teljesen és minden esetben túl tudná magát rajtuk tenni. Az egyéni jellegen s az örök emberit jelentő megegyezéseken túl van a génuszoknak, nemzeti színezetük is, aminek figyelembe vétele nélkül, mint a példa mutatja, könnyen ki lehetnek téve méltánytalan megítélésnek egy más égalj fia részéről. A Schiller pátosza nyilván egy más pátosz, mint amely az olasz természetnek megfelelő. Az olasz deklamálásnál sokkal ünnepélyesebb s így

kevésbé közvetlen, sok van benne a fenséges istentiszteletek és lángoló népgyűlések hangjából, a bel canto tirádái helyett. Egyébként megközelítettük legyen vagy sem e föltevésekkel a szóban forgó dolog magyarázatát, azt lehetetlennek kell tartanunk s nincs is úgy, hogy a német közvélemény és közízlés, s vele az egész világé a Schiller költői értékének méltánylásában oly nagyot tévedett volna, mint az Croce álláspontjától mutatkoznék, ki Schillernek még szorosán vett lírájáról is azt mondja: «Filozófiáját szépen belevitte lírájába, az eszmék mélységével kárpótolván a költői véna hiányaiért.» Említsük még fel, hogy tanulmánya további részében kiváló helyet jelöl ki Schillernek a filozófia, nevezetesen az esztétika történetében, mint aki egyrészt a művészetnek sokkal elevenebb és egységesebb eszméjét dolgozta ki Kantnál, másrészt a szabadság és kényszerűség etikai problémáját is jobban megoldotta a *schöne Seele* fogalmában, mint amaz az imperativus kategorikusban.

Zokon vették német részről a kötet Kleistről szóló tanulmányát is, melyben azt mondja például, hogy *A törött korsó* képtelen pedánszággal elnyújtott bohózat s hogy Kleist komoly műveiben is csak másodlagos tehetség, kinek képességei inkább szónokiak mint költőiek, megvan benne a drámai komponálás világossága, az eleven leírás, a hang energiája, de nincs benne tán egyetlen igazán költői hely sem. Az olasz irodalomban nyilván hézagpótló a Werner-ről szóló dolgozat, aki a *Der 24-te Februar*-ban a sorstragédiák tipikus mintáját írta meg. Croce szerint ezt a darabot nem költői megindultság, hanem a szerző büntudatának remegése tölti ki, úgy hogy e munka hű képe annak az erkölcsi fogalomzavarnak, mely magában írójában uralkodott. Hozzáteszi mégis, hogy főműve képeiben azért van lélektani biztosság és a dikció szenvedélyes ereje. Mint mesterművet méltatja Chamisso főművét, a *Peter Schlemihl*-t, hangoztatva, hogy ez elbeszélést egyszerűen irodalmi értelmezéssel kell olvasni, kivette az elméből a hermeneutikának mindenféle hüvelyezgetéseit a mű rejtett értelmére vonatkozólag, hogy mit jelent pl. az ördögnek eladott árnyék, a hétmérföldes csizmák és a többi. Heinéről adott jellemzésének az a veleje, hogy Heinének a

gúnyolódás volt fő lelki nyilvánulása, lelkének alapvető formája, nem a szabadság, nem a demokrácia. nem a panteizmus s nem is a deizmus. Nála a gúnyolódás még a költészetnek is fölébe nő, mely utóbbi ugyan szintén megvan benne, főkép a gyermekkori emlékek felidézéséből származó ellágyulásai-ban. Csak egy dolgozata van még a kötetnek, melyet még nem említettünk s ez Ibsenről szól. Finom darab-elemzések után úgy összegez. hogy Ibsen alakjait a rendkívüli. a fenséges utáni láz emésztí, mely nem eléggül ki máskép, mint az önpusztítás. tragédia alakjában. Költészetét a problémák művészetének szokás nevezni. Hozzáteszi, hogy az odaállított, megoldatlan s tán megoldhatatlan problémáké, éppen ellen-tétben a nagyon is megoldott francia iránydrámákkal.

A *Poesia e non poesia*-ról elmondhatjuk, hogy kitűzött célját: segítségünkre lenni az igazi költészet kiválasztásában a XIX. század irodalmából — talán csak a Schiller-tanul-mány leszámításával — tanulságokban, eredményekben gazdagon valósítja meg. Egészében e könyv gyönyörű pél-dája a magos és helyes mérték minden melléktekintet nélküli érvényesítésének. A tanulmányok, mint a bevezetésből ol-vassuk, nem alapulnak tervszerű válogatáson, hanem az egyéni érdeklődésnek és kedvtelésnek egyik írótól a másik-hoz fordulása adta létüket, mégis egységes jelleget ad a kötet-nek a benne alkalmazott esztétikai elvek azonossága, min-denekelőtt ama vezérszempontról érvényesítése, hogy költőről a műbírónak mint költőről kell szólania s nem mint politikai, morális. históriai vagy egyéb dokumentumról. Az illető írók-nak a jellemzésén kívül rendszeren magukban foglalják, leg-alább is lényegében érintik, a rájuk vonatkozó kritikai né-zetek felülbírálását is, ami a jellemképeknek is. az elméleti tanulságoknak is egyaránt javukra válik. Eljárására általán jellemző, hogy előreboesát bizonyos kikapcsolásokat. elimi-nációkat s ilykép megszabadulva az íróval kapcsolatban tán felhozható, de tulajdonkép a dologra nem tartozó álproblé-máktól, úgy fog aztán csak a helyesnek vallott úton a leg-fontosabb dologhoz: a szóbanlevő költészetének szemlélé-séhez.

Igyekeztünk a fentiekben hű képet adni Croce esztétikája harmadik fázisának mind általános elveiről, mind kritikai gyakorlatáról. Tettük ezt — mint az tárgyalásunk némely helyéből talán világosan szembetűnő — nem a szavaira esküvéssel, de mégis azzal a rokonszenvvel és tisztelettel, melyet az oly határozott irányú, megalkuvást nem ismerő gondolkodó, mint ő, akkor is megérdemel, ha nézeteivel nem mindenben azonosítjuk is magunkat. Croce mindenesetre oly szellem, kinek hol igazsága, hol gondolatébresztő ereje elől bajos elzárkózni. Esztétikai gondolatain meglátszik, — e harmadik korszakán talán még inkább — hogy nem a gondolat játékakép támadt tételekül álltak elő, hanem mint az élet és a művek által elébe adott problémáknak, ténylegesen felmerült nehézségeknek megoldásai. Ezt az életből sarjadzottságukat Goethével együtt ő is igazságuk egyik kritériumául kívánja tekintetni. E nyilván már lezártnak vehető periodusa gondolatait és alkalmazásait részletesen ismertetni talán nem volt fölösleges és esetleg nem lesz gyümölcstelen honi szempontból sem. Egy-egy villanásuk mintha bizonyos magyar jelenségekre is útmutató, eligazító, túlzásoktól óvakodásra intő volna. Nem ír-e például nálunk is akárhány toll irodalomtörténet és kritika címén tulajdonkép szociológiai vizsgálódásokat? nem mutatkoztak-e irodalmunkban is betegesen hiperindividuális, a költészet örök emberi jellegét megcsúfoló jelenségek, melyeknek ideiglenes sikerét részben a költészetnek e két motivumot összefogó rendeltetése felőli esztétikai tisztázatlanság is magyarázza? De ne folytassuk az alkalmazást tovább. Ha a nyújtott gondolatok nem meddők, felhasználásukat — s természetesen ellenőrzésüket is a kellő helyeken — úgyis elvégzi a szíves olvasó. Mert tulajdonkép csak attól veszünk igazi hatást, annak nálunk magasabb értelemben vett tanítványaivá, akitől nemcsak tanulunk, mechanikusan átveszünk, hanem aki szellemünket oly munkára vezérli, mely bizonyos pontokon aztán ellentmondásokat is támaszt bennünk.

VÁRDAI BÉLA.

TÖRTÉNETFILOZÓFIAI REFLEXIÓK.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

IX.

Az eddigi rövid, sokszor csak odavetett megjegyzésekkel nem akartunk mást, mint néhány vezérmotívumot adni, amely a történetfilozófiában ugyan nem egyedül érvényes, de szintén nagyon fontos; hasonlóképpen járunk el ezután is. Többek között az is célunk volt, hogy az újabban felmerülő relativisztikus mindentbecsüléssel abszolút szempontokat állítsunk szembe, amelyekből valamely kultúra értékéről és fogyatékoságáról ítéletet mondhatunk. Mert mindent megérteni nem jelent mindent helyeselni. És aki idegen kultúrák bírálatát mindig a saját álláspontunkról való meg nem engedett beavatkozásnak tekinti, az nem kevésbbé téved, mint az, aki valamely filozófiai rendszert csak immansz logicitása alapján vél értékelhetőnek. Ez természetlen relativizmus. E mellett természetesen korántsem akarjuk elvitatni az ázsiai és más, a miénktől eltérő kultúrák nagy értékeit; ezek, amint mondtuk, a mi kultúránkat nem egy tekintetben túlszárnyalhatják és túl is szárnyalják. Ezekben a mozzanatokban tanulnunk lehet és kell tőlük, mert a mi kultúránk annyira mélyen és szélesen van megalapozva, hogy minden igazi értéket befogadhat és azt beleszőheti gazdag köntösébe.

Ezek után meg merjük kockáztatni azt az állítást, hogy a mi kultúránk, és egyedül ez, alapjaiban hiánytalan és mindenoldalú és azért a nélkül, hogy belső ellenmondáson hajótörést szenvedne, vég nélkül továbbfejlődhetik. Metafizikailag helyesen tiszta pluralista-spiritualisza alapon épül fel, de azért nem tagadja az anyagi világ önálló valóságát. Alapelvei

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1928. évi 605. számában.

között vallja és elismeri a túlvilágot és az egyéni halhatatlanságot, és ez óriási lendítő erőt ad neki. Hatalmas aktivizmus szelleme dagasztja, amely ma germán és latin népekben egyenlő erősen, bár különböző módon nyilvánul meg és a kereszténység szellemében a legmélyebben él. Ez az aktivizmus magvában a legbensőségesebben szellemi, és a mindent átfogó szeretet erkölcsileg legtökéletesebb elvei hajtják. Ezért fejleszti ki ez a kultúra a szellemi és a fizikai alakzatokat egyenlő erővel, egyházat és államot, művészetet és tudományt, technikát és szociális haladást. Összehasonlíthatatlan alkotóképességét más kultúrákkal szemben csak az becsülheti kevésre, aki már nagyon is beleszokott és örökéhes vágyában megúnta és valami egészen újfajtára, exotikumra kíváncsi, bár saját kultúráját sohasem értette meg eléggé. Magától érthetően nem jut eszünkbe, hogy elvitasuk kultúránk súlyos fogyatékoságait, hullámvölgyeit és szertelen kinövéseit; hiszen ezek éppen ma sokkal láthatóbbak, semhogy eredményesen le lehetne őket tagadni. Általában azonban mégis csak ez az alapjaiban tökéletes kultúra, sőt — amint nemsokára meglátjuk — nagy kultúravonal, és az említett többi kultúra, mint részben fogyatékos kultúraalkat él körülötte; ez a többi kultúra azonban sajátos és különböző fogyatékoságai miatt is, nemcsak sajátos és sokszerű értékei folytán bír nagy jelentőséggel és kelt nagy érdeklődést. Ha teljesen át tudnók őket tekinteni, valószínűleg a legérdekesebb, lényegükben értékből és hiányból szőtt kultúráképek tökéletes választékát nyújtanák, amint a mi kultúránk alapjában hibátlan, bár egyes részleteiben nagyon sokszor hiányos, néha erősen fogyatékos képe körül csoportosulnak.

Az egyéni lélek fejlődési vonalát nem mutattuk be történetfilozófiai cél nélkül. Mert az a meggyőződésünk, hogy a kultúrákban is megvan ez a pszichogenetikus fejlődés: valószínűleg nem az egyetlen tényező kibontakozásukban, de bizonyára annak egyik lényeges határozmánya; és különösen a kultúra legszellemibb jelenségeit határozza meg — úgy látszik — feltűnően ez a pszichogenetikus fejlődési folyamat. Minden szellemi fejlődésnek egyes jelentős alapjaiból

jogosultnak gondoljuk azt a feltevést, hogy ez a fajta fejlődés minden kultúrában adva van; de azért lehetséges az is, hogy a fogyatékos kultúrák úgy, mint egyes lelkek, bizonyos tekintetben ennek a szellemi fejlődésnek egyik, még nem teljesen érett fokán is állva maradhatnak; másrészt azonban valószínűleg minden kultúra vége előtt egy bizonyos érettséget ér el és él át, hacsak egészen el nem romlik. Ilyen teljes elromlás, teljes perverzió jelenségét alighanem egy jelenkori kultúrában sem találhatjuk; talán a sódamai lehetett ilyen. Egy fogyatékos kultúrának sohasem tökéletes érettsége után ennek lassú elbetegedése és elsorvadása, vagy gyors elsüllyedése, vagy más kultúrába való átmenetele következik be.

Ha ezt a fejlődést azoknál a kultúráknál, amelyek kívül esnek a mi kultúravonalunkon, inkább csak sejtjük, a mi kultúravonalunknál már ki is mutathatjuk. Már Hegel ki-mutathatta volna, ha a «feltámadt» érett öregkor jelentését ismerte volna, mert így a kereszténységet nyugodtan kultúravonalunk transzcendenssé vált, érett öregkoraként, de csakis így, jelölhette volna meg.

Kultúravonalunk gyermekkorá messzi előidőkben van, amelyekből nem sokat tudunk. Valamivel többet tudunk az előázsiai kultúrákról, különösen az asszír-babiloni és a perzsa kultúráról, amelyekben kultúravonalunk, legalább is ennek inkább világi ága, úgyszólván korai serdülő éveit látszik elérni. Mert ezek a kultúrák általános képükben a lelki fejlődés ez időszakának álom- és képzeletszerű, ébredő és küzködő, félig gyermeki, félig «felnőtt» jellegét mutatják. Az egyiptomi kultúra, amely talán koraérett, koravén gyermekhez hasonlónak tűnhetik, lényegében nem tartozik ide; túlzó konzervativizmusában, mint valami félénk menekülésben az élettől, az élet frissességétől való erőtlen tartózkodásban megmerevedve, lassanként ismét önmagába visszaozlott. Azért — amint említettük — mégis jelentős hatással volt ez a kultúra is kultúravonalunk következő korszakára, a görög kultúrára. Az előázsiai kultúrák azonban nagyon erősen megtermékenyítették szellemi eredményeikkel a rendkívül fiatalos, friss és ügyes görögséget. Ez tanult tőlük és

egy idő múlva végül szellemileg túlnőtt rajtuk, míg azután igaz, hogy egyúttal saját végén, politikailag is úrrá lett az azokat a kultúrákat hordozó népeken.¹

Hellasban bontakozik ki kultúravonalunk homályosabb serdülő korából érett, virágzó ifjúsága. Már réges-régen mint az ifjúság népét és kultúráját, még pedig főleg mint az érett ifjúságét, dicsőítették Hellast. Úgy is van. Az egész idealista, rajongóan friss, szellemileg ügyes, transzcendensen érett ifjúkor kibontakozik lassanként a görög kultúrában. Ez előbb még mintegy a természet ölében van : a szellem a testen való áthatolásának folyamában egy ideig egyensúlyban van a testtel, míg azelőtt, így az előázsiai kultúrákban is, még jobban alá volt rendelve az anyagnak. A görögség fejlődésével azonban végül egészen keresztültör. Így lett ez az eleinte természeti immanenciában és harmóniában élő nép végül a szellem- és a túlvilág legnagyobb világi hirdetőjévé a platoni, és kevésbbé erősen, de nagyobb tudományos alappossággal az aristotelesi filozófiában, és különösen utolsó nagy, részben idegen és mégis sokban annyira jellegzetes fiában, az örök ifjúban, Nagy Sándorban, akinek világhódító végigviharzása mint valami hatalmas, fiatalosan ideális lendület tűnik fel az ideák transzcendens birodalma felé, és valóban mintegy a földi tájak fölött úszó felhőkben vész el. Joggal mondja Hegel, hogy a görögök története két ifjú, Achilles és Nagy Sándor között feszül ki. Sokan bizonyára fantasztikus költészetnek hajlandók ezeket az összehasonlításokat nevezni ; de ha mi eltűrjük az ilyen megjegyzéseket, akkor ők sem gátolhatnak meg abban az állításunkban, hogy sohasem fogják megtanulni, a történetet és jelenségeit egészen mélyrelátó, világos szemmel nézni és így legmélyebb szellemi jelentésrégióiban megérteni.

Hellas a mi kultúravonalunk érett ifjúkora. Átvette a serdülőkor álmait és kezdéseit és az érett ifjúság gyönyörű műalkotásává alakította ki azokat, hogy azután ezt

¹ Ezeknek a régi koroknak bővebb tartalmi elemzését itt nem adhatjuk és kilátásba helyezett rendszeres munkánk számára kell fenntartanunk ; a jelenhez közelebb álló korokról legalább futólagos megjegyzésekben majd többet mondunk.

a megbecsülhetetlen kincset továbbadja a férfinak. Kultúránk nagy vonalában már nem a görög népnek jutott osztályrészül, hogy a férfikort képviselje; saját szűkebb fejlődési menetében azonban ő is és kultúrája is átélte a teljes pszichogenetikus kibontakozást; itt csak néhány címszóval akarunk a perzsa háborúk idejének szűkebb görög ifjúkorára, a görög férfikorra és összeomlására a peloponesosi háború idejében és a hellén, de már egyúttal több, mint hellén feltámadó érett öregkorra Nagy Sándor és a hellenizmus idejében emlékeztetni; a hellenizmus Hellasnak, a görög népnek összeomlásából támadt és kultúráját győzelmesen hintette el egy egész világon.¹ Különösen ebben az alakjában vette át Róma a görög örökséget és kultúrafolyamunk hatalmas útján tovább vezette férfiasan erős kézzel és férfias jellegű kifejlesztéssel: praktikusabban, tapasztaltabban, de sekélyebben, józanabban és magabízóbban is, viszont mérsékeltebben és «kötelességtudóbban», szemben a görög ifjú «hajlamkultúrával». A férfi ifjúságának kincseivel — sokban csak maradványaival — megszervezte életét, amely egy egész világra terjedt, lehetőleg szilárdan összetákolta és megépítette ezen a földön, belül a jog és a szigorú államalkotás megteremtésével, kifelé fegyvereinek hatalmával igyekezett védeni és támogatni. Caesar Nagy Sándorral szemben nemcsak idősebb, amikor világának ura lesz, hanem különben is mindenben az okos, majdnem több mint okos és gyakorlatiasan körültekintő férfi; ezzel korántsem akarjuk a lángelméjű makedón-görög ifjú csodálatosan praktikus körültekintését és tevékenységét tagadni, csak jellemképét a cézárral szemben általában megkülönböztetni; másrészt Caesar nagyszerű zsenialitása ellen sem szól ez a megkülönböztetés.

Róma is átélte önmagában a teljes szellemi fejlődési

¹ A görög filozófiában még a platonizmus is ifjúságfilozófia, amint azt Spranger mély belátás alapján megjegyzi; ez talán visszautérés a szofisták és Sokrates után; vagy ez utóbbiak még csak a görög filozófia serdülő korát mutatják? Az biztos, hogy az aristotelizmus férfifilozófia és az újplatonizmus a transzcendensen feltámadó érett öregkor jelensége.

folymatot. (Királyság, a pún háborúkig terjedő idő és a köztársaság felvirágzása, a pún háborúk utáni idő és az állam önlerombolása, az összeomlás romjain való feltámadás Caesar révén és a császárságban a stoával és utoljára a kereszténységgel.) Egész férfijellegében azonban végül éreznie kellett, hogy a világi, magabízó férfiszellem, ha még annyira fegyelmezett volt is, utoljára belső ellenmondásokba keveredik és lassanként — legalább belülről, ha nem kívülről is — megörlődik. Róma hanyatlását Caesarnak majdnem transzcendens módon teremtő, váratlanul nagyszerű tette nem tartóztathatta fel sokáig. Az önmagát régen túlélte és haladkló köztársaság halálvonaglásában agyonütötte az állam megmentőjét és újjáteremtőjét és lángeszű koncepciója helyett, amelyet nem tudott megvalósítani, Augustus egy «józanabb» impériumot létesített, amelyben Róma aggkora még a stoában bontakozott ki, míg végül mint valami alulról magasbázúgó túlvilági lendülettől, a birodalom világi hatalmából a kereszténység egyházi alakjává változott át. Mert Palesztinában megjelent a zsidók között az isteni szellem és szeretetével és tanításával megnyerte és betöltötte a jövőt. Róma már előbb átadta a világnak a görög kultúrát a hellenizmus alakjában, amelyben az egyiptomi és előázsiai, sőt már a zsidó hatások is erősen működtek. Most a zsidóság teokratikus kultúrájára építő, ezt megtisztító és egyetemes szeretettel betöltő, azután mindjárt kezdetben is már a hellenizmust is magába fogadó kereszténységet adta át elhaló férfierejének utolsó megmozdulásaival a jövőnek. Róma belül összeomlott és nemsokára áldozatul esett a reárontó fiatal germánság külső hatalmának. Róma új transzcendens szelleme azonban győzedelmeskedett a fiatal erőkön; megszelídítette azokat és legmagasabb megszenteltségével a régi görög-római kultúra földi szellemkincseit is átruházta reájuk.

Így kezdődött meg a kereszténységgel hatalmas kultúrvonalunk utolsó nagy korszaka, a feltámadt fiatalosan érett öregkor. Ez előbb magához a hellenisztikus-római kultúrához kapcsolódott, mint ennek utolsó, legmagasabb transzcendens érettsége, az újplatonizmuson és a stoán győzedel-

meskedve. Azután belépett a Róma helyébe jövő új népek, Róma örököseinek életébe. És itt a keresztény kultúra, egészében kultúravonalunknak legmagasabb, érett korszaka maga is saját életében kezdte átélni a kultúrák normális szellemi fejlődését.

A kereszténnyé lett germán és római népek első korszakai a legegyszerűbb kultúrajavak megszerzésének jegyében állanak. A letelepülés és a rendezett közélet, magasabbrendű technikai készségek, egyszerűbb tudományos és művészi és különösen az alapvető keresztény vallási javak megszerzése jellemzi ezt a kort. Mindebben a süllyedő Róma és korának utolsó nagy fiai voltak az örökösök tanítómesterei; a régi egyházatyák és egyháztanítók is rendkívül jelentős mértékben ide tartoznak. Nemsokára azonban a germán és a román keresztény világ nagy jelentéseinek és rendeltetéseinek tudatára ébredt. Súlyos belső és külső harcok közepette végül kialakult a keresztény kultúra korai középkora az új germán, előbb frank, majd német-római császárság jellegzetes alakjában. A hatalmában folyvást növekedő pápaság, mint egyházi impérium, ennek részben oldalán, részben vele szemben, de általában tekintélyben és méltóságban felette állt. Csak a régi római birodalom keleti részében tartott tovább a régi uralom, de egészen sajátos görög-ázsiai jelleget öltött, amely végül erősen megkötött, majd merev vonásokat mutatva, ennek az utolsó újlevelű régi ágnak lehullását előkészítette.

Nyugaton közben a keresztény kultúra serdülőkorát élte a korai középkorban. Mindenféle küzdelem, alakulás, szétszakadozottság,¹ álomterhes, de boldogító ígéretekkel is adó monda- és legendavilág jellemzi ezt az időt, amelyből végül a kereszténység érett ifjúkora csodálatos idealista, transzcendens virágzásban bontakozik ki egy sokban még barbár világ közepette. A hűbériség nagyszerű, azokban az

¹ A germán népek vándorlása után megindul a kereszténység elterjesztésével és a császárság kialakulásával kapcsolatos rengeteg harc a germán törzsek között; majd kelet felé, valamint a normannok és a mórok ellen kell küzdeni; a pápa-császár-küzdelem is megindul stb.

időkben szociális tekintetben nagyon alkalmas szervezete egész hierarchikus, mind magasabbra utaló rendjével, a sokszor és sokban ugyan — igen jellemzően — inkább csak eszmeileg élő császárságba belefoglalva; másrészt az egyház teljesen kialakult hierarchikus és az előbbinél sokkal erősebb szervezete, a tudomány csodálatos virágzása, mégpedig — szintén az ifjúkorra jellemzően — a filozófiáé a skolasztikában, a művészileg rendkívül fejlett «Minne-költészet», a stílusának kollektív kifejezésében páratlan nagyszerűségű, egészen transzcendens irányú, misztikus lelkesedésű gotika, mind az érett ifjúkor legtipikusabb vonásait mutatják; a kereszties háborúk az előbbi képbe teljesen beleillenek és a céheknek, ezeknek az egész személyiségre kiterjedő, «fiatalos jelleggel» szervezett közösségeknek kialakulása is megfelel az előbbi vonásoknak. Ennek a keresztény ifjúsági kultúrának egész transzcendens világnézete visszatükröződik Dante nagy művében.

Egyúttal azonban már új hangok is kihallatszanak talán ugyanebből a hatalmas költői alkotásból. Az ifjúkor megérett, önmagában, alakjában biztossá és határozottá vált. Mindjobban belemerészkedett a szellemi élet kemény harcába. Nemcsak szerteszét a földön bolyongott kutatva, hanem behatolt a természet titkaiba, sőt saját lényének mélységeibe, amely ennyire gazdagon bontakozott ki. Nemsokára önmaga is, a világ tarka képei is nagyon megnyerték tetszését. Az ifjúság eszményei és eredményei viszont az érő szellem előtt lassan megszokottá váltak. És amihez hozzászokunk, az már nem lelkesít vagy legalább is már nem annyira frissen, mint előbb, még ha a legmagasabb, a legszentebb dolog is. Így a kor transzcendens idealizmusa¹ lanygyossá, majd lomhává lett; nemsokára egészen eltűnt a lélek mélyéről. Ez a kor egyrészt már határozottan és erősen állt a maga lábán, másrészt még mindig erősebben kellett sarkára állnia, hogy az élet folyton növekvő követelményeivel szemben, amelyeket fáradhatatlan továbbhatolásával idé-

¹ Ez az érzelmi lendület a középkor világszemléletének, főleg a skolasztikus filozófiának teista metafizikát hordozó realizmusával nem áll ellentétben.

zett fel mind hatalmasabban, megállhasson. És ekkor következett a szokásos jelenség: a férfivá érő ifjú saját határozott, magabízó énjének álláspontjára helyezkedett, fölfedezte az egyén nagyszerűségét és szuverénitását és autonómiává kiáltotta ki.

Ezzel a jelenséggel találkozunk a renaissance-ban, amely mindamellett, hogy az előző időből fejlődött ki és ezer szállal volt azzal összekötve, mégis a régítől való szellemi elválás képét mutatja és ifjúsági jellegében voltaképpen a férfivá érő, önállósuló ifjú jellegét tárja elénk. A fordulat jellegzetes: Istentől a világhoz, a kollektívizmustól az individualizmusához, az egyháztól az államhoz és a nemzethez, a tárgytól az alanyhoz, a filozófiától a szaktudományokhoz. És a művészi és irodalmi visszanyúlás az antik hagyományokra is a magabízás egy jelensége, a közvetetlen tradícióval való szakítása és a visszatérése részben nagyon fiatalos jellegű, másrészt a szubjektív, világi magabízáshoz mégis sokkal közelebb álló forrásokhoz. A reformáció ugyanez a jelenség vallási téren, az egyéni autonómiának az egyház tekintélyével és kollektív hatalmával szemben való proklamálása, a lélek Istenhez való tisztán személyesen egyéni, közvetetlen viszonyának egyoldalú hangsúlyozása, valamint az egyén legmagasabb jogának hangoztatása a hit hagyományainak magyarázásában. És amint a renaissance a természettudományok fejlődésén át következetesen az emberi értelem abszolút uralmát valló, racionalista felvilágosodási korhoz haladt tovább, amely államot, vallást, tudományt és egyáltalában az egész életet szisztematikus rendbe akarta foglalni, úgy haladt a protestantizmus fejlődése az egyéni pietizmuson keresztül, amely nem miszticizmus, következetesen tovább a rigorista és amisztikus Kanthoz, aki autonómiaelvében az emberi akaratra és ennek ideális lényegére ruházta át az erkölcs területén az uralmat. A művészet is az egyéniséget és az egyéni eredetiséget hirdette legfőbb elvének, de jellemző módon ugyanígy járt el hallgatagon a filozófia is; ez a legtarkább eredeti rendszerképek közepette végül a szubjektív individualitást abszolúttá emelve, a Kantra válaszoló és őt metafizikai irányban továbbfejlesztő német

idealizmusban igazi újkori, emberfeletti-emberi, szubjektív-visztikusan abszolutista alakot teremtett magának. Az anti-reformáció kétségtelenül erős ellenhatása volt a mégis eleven egyházi elvnek és a barokk talán ezzel függ össze. Lényegében azonban az újkor zavartalanul és rendkívül gyorsan haladt előre magabízó férfijellegének teljes kialakításáig és ennek a szellemi korszaknak a tetőpontját, a magabízó férfi-érettséget az életnek mindhárom főterületén, a gyakorlati életben, elméletben és művészetben egyszerre érte el. A racionalista felvilágosodott állameszme és a forradalom ideje után Napoleon szubjektív, erőszakos imperializmusában az újkor praktikus magabízó elve, Hegel szubjektív teoretikus hatalmi rendszerében elméleti magabízó elve nyilvánult meg csúcspontjára emelkedve, és Goethe hatalmas, világian természetes alakjában az újkor legmagasabb művészi elve koncentráldott. Egyedül ez, az életnek művészileg megszentelő, legenyhébb oldalán állva, volt kevésbé kemény és így nem is tragikus; és mialatt amaz a két csúcspont összetörve hullott alá, addig az újkornak ez a koronájában gyönyörűen kibontakozó életfája sokkal szerveesebben nőtt át a következő időszakba. Az öreg Goethe a *Faust* és a *Wilhelm Meister* transzcendens, vallási elhangzásával fejezte be életének alkotását és így az újkori művészet legmagasabb hegyormának fehér feje a felhők fölé, az ég szféráiba emelkedett; ott azonban már csak egy a föld ködtengeréből kinyúló kis csúcsocska volt.

X.

Az újkor stílusában teljessé vált és ezzel végére is ért. Minden területén a szabadság és rendkívüli sokoldalúság számtalan és el nem múló értékes következményét valósította meg, de alapjában a magabízás tragikumát hordozta magában. Már Goethe körül felhangzott a romantikusokból egy új szellemi világorientációt kereső sóvárgás hangja. Jellemző, hogy eszményeik kifestésénél a középkorhoz tértek vissza és ezt túlzóan is körülrajongták. És Goethe sohasem tudta őket teljesen megérteni. Viszont a német idealizmusban Schelling is romantikus misztikával zárja le működését.

Nem hiába szólaltak meg az újjáteremtő szellemet hívó hangok, mert az újkor szelleme kiélte magát. Megkezdődtek az összeomlás szenvedései. Mintegy előre sejtve érezte meg Schopenhauer finom érzése a fájdalmas pusztulást, és szenvedésében önmagát megtagadó világakarata az önmagát nem-sokára már összeomlásában megtagadó újkori szellem volt. A tizenkilencedik század lassanként feloldja az újkori szellem világát és nagyrészt az eszközöket is elkészíti az elkövetkező korszak világa számára. Nem sejtett módon lendült fel a természettudomány és a technika és megalkotta a szerzőszámokat a természet legyűrésére és majdnem tökéletes felhasználására a jövő kultúraperiódus részére. Hasonló módon fejlődtek ki a történettudományok és az ember elé tárták elmúlt és időtlen lényegét történetének legváltozatosabb, mindenoldalú képében; a lélektan pedig közvetlenül a lélek arcát és velejét iparkodott megragadni. A német idealizmus nagy filozófiai belátását, Goethe természetszemléletének csodálatos megismerését, valamit a fejlődés elvét egyrészt a természettudományok a természetben, másrészt — bár kevésbbé átfogó érvényességgel — az emberiség életét és kultúráját kutató történeti tudományok az emberi kultúrában újra felfedezték. Csupán mindennek elvi összefüggései, metafizikai alapjai maradtak rejtve. A német idealizmus a természetben és a történetben előforduló és neki ellentmondó egyes jelenségek miatt hitelét veszítette. Elvetették, sokkal keményebben, semmint megérdemelte volna, méltatlanul. Helyette a természettudományok köréből a filozófia mezejére kalandozók magyarázták meg a legalapvetőbb lényeghatározmányokat hallatlan könnyelműséggel és addig sohasem tapasztalt lapossággal, csodálatosan primitív materializmus segítségével, és végül a pozitivizmus jelentkező végső érvényességgel bíró tanításként. Mindenütt az eszközöket formálták át végső lényeggé, alappá és célá, és az, ami elvileg csak eszközmegismerés volt, illetékesnek tartotta magát a végső jelentés és lényeg megmagyarázására. Így persze csak értelmetlenség teremhetett meg. Ez az éppen sekélyessége miatt gyakorlatilag nagyon veszedelmes, gyakorlatilag sokkal inkább, mint elméletileg veszedelmes el-

mélet, sajnos, nagyon is hamar átment az általános gyakorlatba.

A tizenkilencedik század negyedik nagy eredménye a szociális eszmék erős kifejlődése volt. Ez nagyrészt a technika fejlődésétől lehetővé tett óriási ipari és kereskedelmi fellendülésnek, az ipar és kereskedelem óriási kiterjedésének és megerősödésének következményeként jelentkezett, amely teljesen új világképet teremtve a szociális kérdést egyenesen rákényszerítette a teoretikusokra, mert a szociális problémát mind élesebben és mind gyorsabban kiélezve állította fel. A szociális problémára vonatkozó eszmékből kialakult a szocializmus tanítása, amely a materialista korban és a gazdasági életnek immár gyakorlativá vált, teljesen materialista jellegben kifejlődött rendszerétől szintén egyoldalúan a materiális oldalra utalva, materialista eszmealapokon épült fel és a kommunizmusnak materialista módon megfogalmazott tanításává alakult ki. Lassanként az értékeknek egy praktikus átértékelése ment végbe, a világ felé fordult újkor ez iránya következtében mind mélyebben süllyedt az anyagiasságba, az anyaghoz, és végül tiszta eszközöket mint végső érvényességű értékeket és célokat tiszteltek úgyszólván vallási hódolattal és azokat minden áldozat árán is keresték. E legújabb idő törekvésének az elve a pénz a pénzért volt, és e mellett az elv mellett csak a gazdaságilag kevésbbé nagyvonalú egyéneknél érvényesültek méltó társai, a pénz az élvezetért és az élvezet az élvezetért címekkel ellátható életelvek. Az ember végül a mindenáron keresett eszközjavak fogságába esett és mindjobban elszellemietlenedő rabjuk lett. És ezek az eszközök és elveik könnyörtelen uraknak bizonyultak. A rájuk való vadászatban, majd jobbagyi szolgálatukban végül a kényelmes, testileg-lélekileg jobb élet lehetősége is elmúlt, sőt még a legprimitívebb öröm is mindinkább lehetetlenné vált és a gazdasági élet lassan a felé a cél felé fejlődött, amelynél már csak rabokat ismer. Az anyagi javak hajhászása közben ezek mindjobban kisiklottak a nagy tömeg kezéből és a vagyontalanokat, anyagilag tehetetleneket kemény igájukba fogták, és a gazdasági élet néhány ura, akinek kezébe összegyűlt a javak nagy tömege, végül pihe-

nés nélkül hajszolt és kínzott rabja lett mindig új forgatást és folyton újabb munkát kívánó anyagi hatalmának, és ebben a végletéig zsarnoki körben sok legrosszabb zsarnok fejlődött ki.

A végzetes elvnek azonban még más következményei is voltak. A pénz utáni törtetés egyedül a pénzért, a nyereségvágy magáért a nyereségért, maga után vonta a mértéktelen termelést, megint tisztán a termelésért, és az életre-halálra menő gazdasági versengést. Ebben előbb a gyöngébb termelők estek áldozatul, és a legnagyobbak, akik már nem igen bírták egymást legyűrni, koncernekbe tömörültek, amelyek többnyire még nemzeti alapon állottak. Nemsokára azonban a különböző birodalmakban felnőtt mamutkapitalizmus e rendszereinek egymásba kellett ütközniök, mivel az új piacokra irányuló végnélküli keresésben végül valahol találkoztak, sőt alkalomadtán az egyik fél a másikat saját országában látta veszedelmesen erőre kapni. Sok volna, ha itt ennek a nagykapitalizmusnak a fejlődését és következményeit kívánnók megvizsgálni; csak arra akarunk utalni, hogy kifelé gazdasági háborúkra, a belföldön azonban a bérnek olcsó és így versenyképes termelés céljából elkerülhetetlen alacsonytartása következtében munkásmozgalmakra. és olyan időkben, amikor az államhatalom meggyöngült vagy megrendült, a proletariátus forradalmi megmozdulásaira kellett vezetnie. Ezek az utóbbiak fokozott mértékben veszedelmesekké váltak azért, mivel a nagykapitalista-rendszerek lassanként gyöngítették a középosztályt és a proletariátus rendkívüli módon megnövekedett. Hiszen végül munkás és fogyasztó egyaránt függőségbe került a gazdasági élet hatalmasságaival szemben és ezek mind félelmetesebb befolyásra tettek szert az állam kormányzásában. Ezeken az ellenmondásokon az újkori szellemnek egész praktikus irányával együtt hajótörést kellett szenvednie. A világháború, amelyben a német-angol háború gazdasági háború volt, valamint a reákövetkező proletármozgalmak ennek az amúgy is már hanyatló és csupán legvégletesebb következményeiben élő szellemnek megadták a halálos dőfést.

XI.

Ezek a jelek vésődnek be jelenünk arcába: korunk az újkor hatalmas romhalmazán áll, amely az utolsó száz évben elveinek praktikus következményei révén a valóságban abszurdá vált és összeomlott. A magabízóan individualista és a világi materialista szellem minden ponton megtört, saját, metafizikailag hamis elveinek következményeitől megverve. Lássuk előbb a gazdasági elv lehetetlenségét. A gazdasági termelés a termelésért és az anyagi nyereség a nyereségért nemcsak értelmetlen, de következetesen végiggondolva és végrehajtva, halálos konkurrenciára vezet, amelyben a győnébbeket gazdaságilag letörlik vagy alávetik és a legerősebb — ha egyáltalában marad egy — végül egyedül és versenytárs nélkül maradva a termelésre ösztönző praktikus hajtóerőt elveszti. A tőkének kevés kézben való összpontosulása megbénítja az egészséges gazdasági kölcsönhatást azon fenyegető és gyakran valósággá váló veszély következtében, hogy a nagytermelők nem találhatnak áruik számára fizetőképes fogyasztóközönséget. A javak ilyen bénító felhalmozódásán Nagy Sándor egykor úgy segített, hogy Susa és Persepolis kincseit látszólag örülmódra ajándékozta és szórta szét és ezekből a kincsekből virágzott fel a hellenizmus óriási területre szétterjedő kultúrája, mivel ipar és kereskedelem lehetővé vált, az arany mindenféle munkaalkalmakat adott. Az annyira könnyelműnek látszó Nagy Sándor így, könnyelműségében sokkal bölcsőbbnek bizonyult a hitelélet mai szűkkeblű koránál, mert a hitel a pénzfelhalmozódás nehézségét nem oldja meg, mivel a hitelvevő a hitelnyújtótól gazdasági függésben marad, a pénz legnagyobb része többnyire mégis csak a hitelezőhöz áramlik vissza és az adós nagyon sokszor nem bír annyira megerősödni, hogy a hitelezőtől végérvényesen függetlenedve gazdaságilag önálló maradjon. Végül is a hitelvevő a hitelnyújtó egyik fióközlete marad, amelyet az, ha nem megy magától tönkre, bármikor újra becsukhat. Ez tehát nem teszi az egészséges gazdasági kölcsönhatást lehetővé, amint azt ma Amerika és az európai államok konkrét példáján láthatjuk, ahol ezek az amerikai

hitelek folytonos igénybevételével mindjobban eladósodnak. Itt a gazdasági élet elvében van a hiba. Ez nem öncél, csak eszköz, tehát jelenségei nem is kezelhetők és űzhetők öncélként. Hogy ezt az elvet, amely a liberalizmus korszakában a lehetőség szerint szabadon uralkodhatott, már több ponton áttörték, azt mutatja egyrészt a mind erősebbé váló meggyőződés és követelés, hogy egy gazdasági háborút mindenáron el kell kerülni, mert az európai népek egész egyszerűen nem bírják már el. Másrészt áttöri a liberalizmus idejében szabadjára engedett materialista mamutkapitalizmus gazdasági elvét a szociális érzület elve, amely a közjó előmozdítását még közvetlen és tisztára gazdasági érdekek ellenére is, pl. magasabb bér árán is, megkívánja. Mindkettőnek a nyereség a nyereségért elve alapján nincs értelme, sőt ennek ellentmond.

Az újkor politikai alkotása is, a többnyire nemzeti alapon felépülő, magabízóan abszolutisztikus állam inog és össze fog omlani. Kétségtelen, hogy a nemzeti jelleg hangsúlyozása nagyon szükséges és értékes, főleg kulturális, szellemi szempontból, mivel a kultúra sok ága nemzeti jellegű és a specifikus nemzeti talajból nagyon sok szellemi érték fakad, amely e nélkül a talaj nélkül elsorvad: de ez a hangsúlyozás nem terjedhet a magabízó, kíméletlenül önző nemzeti önállításig mások rovására, mivel ebből végül a nemzetek kölcsönös szétmarcangolásának kell következnie. Így a különösen francia részről szított nemzetiségi gyűlöletet a Rajna mellett, valamint Kelet- és Délkelet-Európa kérlelhetetlen nemzetiségi ellentéteit a világháború nem enyhítette, hanem csak megerősítette, kiélezte, és féltő, hogy Olaszországban a több értékes új jelenséget hozó fasizmus talán ezzé a kíméletlenül önző nemzeti jelleggé alakul ki, amely a jövő Európában lehetetlen, ha azt akarjuk, hogy Európa lehetséges maradjon. Ezt a hamis — mert hamisan felfogott — nemzeti elvet csak a Népszövetség szervezete törte át — elméletben, de korántsem a gyakorlatban.

Az egyes ember életében az újkor magabízó individualizmusa szintén megtette romboló és önromboló hatását. Itt főleg csak az egyéni lélek számára legfontosabb mozza-

natot, a vallást akarjuk érinteni. Az egyéni autonómia elve a vallásban szükségszerűen a vallási szétszakadozottságra és az egyes ember gyöngesége miatt óriási nagy körökben az igazi vallásosság elhalására vezetett. Ennek a következménye vagy teljesen vallástalan, belső támasz és szilárd lelki tartás nélkül szükölködő szellemi beállítást lett, vagy rideg, tragikus kötelességmorál-vallás, vagy még sokkal rosszabbul, egy lényegileg vallástalan, külsőleges illemerkölcs vagy erköcstelenség, vagy végül fantasztikus eltévelyedés vallási téren. Ez az eredmény az újkori, magabízó módon felfogott és tisztára az egyénre alapozott vallásosság fiaszója. A katholicizmus ezt soha el nem ismerte és éppen a legújabb időkben kezdi a protestantizmus is úgynevezett világszövetségében egykori elvét áttörni.

Mindehhez járul a többi lényeges kulturális javak hamis értékelése és iránya. Az újkor tudománya szubjektivistá filozófiává és egyoldalúan materialista-mechanisztikus és pozitivistá szaktudománnyá, különösen természettudománnyá fejlődött ki; és amikor a filozófia összeomlott, a szellemtelenített természettudomány jogot és szabadságot tulajdonított magának minden valóság megmagyarázására. És nyomása alatt eleinte még a későn felvirágzó kultúratudományok, sőt a lélektan is pozitivistá, sőt mechanisztikus törekvéseket mutató jelleggel fejlődtek; csak lassacskán tudtak felszabadulni és nagy küzdelem árán szellemibb jeleget elérni. Az abszolút metafizikai, egyáltalában filozófiai megalapozottság hiánya miatt még egy beláthatatlanul súlyos hiba jelentkezett a tudományok, főleg azonban a matematika és a matematikai természettudományok, de majd a «szellem-tudományok» fejlődésében is: a relativizmus. És ez ma hajótöréssel fenyegeti a tudományokat, széteséssel, amint azt ugyan még távolról sem valamennyi, de nem egy mélyebbrelátó munkásuk és szemlélőjük már világosan látja. Ezen a téren erős ellenáramlatot csak a modern filozófiában feltűnő realista objektivizmus jelent. Ennek hálójából azonban mintha helyenként megint a szellem csúsznék ki.

Az újkor összeomlását művészete sem élte túl. A tizenkilencedik század elvesztette a stílust a képzőművészetben

és a huszadik század elejével együtt számtalan kísérlet és törekvés nyílt terévé vált, amelyek jórészt művészileg teljesen értelmetlenek, művészetellenesek voltak. És csak lassacskán hoztak ezek a szellemibb jellegre irányuló törekvések valóban némi gyümölcsöt is ebben a tekintetben. A tizenkilencedik század a képzőművészetben inkább csak néhány magábanálló lángelmét szült, az «irányok» és «iskolák» nem sok jót alkottak. Így volt ez a zenében is, amely nagyszerű újkori fejlődésének Beethoven idejében elért tetőpontja után talán már csak egy egészen nagy szellemet látott, Wagnert, akinek igazi értékeit és egészen sajátos közbülső helyzetét az újkor és a jövő között még egyáltalában nem ismerték fel eléggé és így nem méltatták kellő figyelemre. Azóta a zenében egyes jelentős tehetségek felbukkanása mellett is inkább a káosz, mint a szellem uralkodik. És a költészet is keveset alkotott. Ha az orosz irodalmat, mint egy más kultúra megnyilvánulását itt elhagyjuk, akkor a tizenkilencedik század második fele óta csak néhány jelentősebb lírikus, a finom érzésű Hauptmann és hozzá hasonló szellemek, továbbá a modern francia regény jelentkeztek, és mint legnagyobbak, a nagy skandináv költők, különösen Ibsen, az ő őseréjének azonban a divatos illemerköllestelenség és más társadalmi fogyatékoságok felett ítélkező drámaiban voltaképpen szintén nem teljesen méltó és egyrangú tárgyhoz kellett leszállnia. Magyarországon még a múlt század második felébe is átnyúlt a század első felében beteljesedett klasszikus újkori virágzás.

Mindezeknek a jelenségeknek következményeként áll előttiünk a jelen. Nem csoda, hogy minden tekintetben kaotikus. anarchikus, bizonytalan. Majdnem mindenütt romokban hever a régi épület és csak az ultrakonzervatívok, főleg az öregebb nemzedék menekülnek a romokba, mivel ezeken kívül a szabad mezőn még egyáltalában semmiféle új vár vagy csak erősebb pajta sem nyújt védelmet. A fiatalok pedig keresnek és e közben persze ezerfelé bolyonganak és el is tévednek. Az élet ma is újra számtalan életre nem való képet és alakot hoz létre, hogy végül megtalálja a jót. És így a jövő értékes csiráin kívül rengeteg hibás kísérlettel is talál-

kozunk, amelyeknek hullámozó tengerében csak az tudja már ma a jó csírákat kiválasztani, aki a jövőt igazában sejti vagy már látja is. Hisszük, hogy néhány alapvonásában látjuk, ezért megpróbáljuk gyöngé hajtásait a jelenben megmutatni és azután a jövő körvonalait néhány elvszerű vonással megrajzolni. Külön nehézsége a jelennek, hogy a jövő új alakulását szervesen fejlessze ki a régiből és az időtlenül értékes vonásokat az idők minden változása közepette érvényességükben megtartsa. Erről máskor bővebben szólunk.

Már a jelen gazdasági és társadalmi állapota is szétszabdzott és ingó. Még mindig a nagykapitalizmus uralkodik és képviselői és érdekeltjei, de mások is, az imént elmúlt korszak ma már konzervatívnak nevezhető fiai és tanítványai ennek a korlátlan kapitalista rendszernek szellemét vallják, a liberalizmust, amely az egyéni képességnek és az egyéni akaratnak a nagyon is tág törvényes kereteken belül teljesen szabad gazdasági mozgást és tevékenységet enged. Ezzel szemben a kommunizmus az «önmagáért lévő gazdasági életnek» ugyanezen materialista elve alapján annak fejlődését és intézményeit kényszerítő eszközökkel kívánja szabályozni és voltaképpen egészen rövidlátó proletárideológiával a proletariátus felszabadítása helyett ezt és mindenki mást is még erősebb rabszíjra, ezúttal a zsarnoki gazdasági államéra akar fűzni; nagyon is természetes, hogy sok rejtett, be nem vallott hatalmi törekvés szeretné ezt a rendszert a maga céljaira kisajátítani. A kettő között a szocializmus valamilyen közbülső berendezést akar felépíteni; míg azonban a kezdetben materialista irányban orientáldott szociáldemokrácia az önmagáért lévő gazdaság végzetes köréből nem bír még teljesen kiszabadulni, addig a lényegileg szellemi világnézeten alapuló keresztény színezetű szocializmus — akár ez a neve, akár más, tetszés szerint való néven igazi szociális politikát csinál — új utakat keres és részben már talál is; itt még csak az egészen átfogó célkitűzés és a megvalósítás teljes hatalma hiányzik. Ezenkívül még sok más törekvés is él és közülük a gazdasági és szociális motívumok alapján is újraéledt, de erőtlen kultúramegtagadás elve sem hiányzik, a természethez való visszatérést követelve.

A praktikus gazdasági és szociális politika egyelőre százféle közvetítő szükségrendszabállyal és pótmegoldással kísérletezik és ilyen injekciókkal húzza felemás életét új gazdasági háborúk és szociális forradalmak folytonosan fenyegető veszedelmei közepett. Még uralkodnak, a háború óta fokozottabb mértékben is, a trösztök, és ezekkel szemben kisebb gazdasági tényezők egészségesebb, szabadabb egyesülései és szövetkezései egyelőre még nagyon alárendelt jelentőségűek. Az állam azonban már mindig több korlátozó rendszabályt kénytelen a korlátlan gazdasági tevékenység ellen alkotni és főleg a gazdasági élet szociális oldala részesül fokozott figyelemben és állami, sőt nemzetközi szabályozásban; a gazdasági pazarlás (waste) elhárítása is mindjobban céljává lesz az állami politikának.

A politikai életben a modern államalkatok erős meg-rázkódtatását látjuk a háború és a forradalmak következtében. A monarchiák eltűnnek, ámde a megmaradt alkotmányos monarchiákban és a parlamentáris köztársaságokban is nagy nehézségekkel küzd a kormányzás, úgy hogy olyan esetekben, ahol azt a nemzeti szellem eltűri és a parlamentarizmus csődöt mondott, továbbá egy vezetésre alkalmas egyén kerül felszínre, diktatúrák keletkeznek. Ezek kétségtelenül megfelelnek az erős tekintély után való, élénkké vált vágyódásnak és a sok tekintetben tehetetlenné vált, anarchikus pártrendszertől való elfordulásnak. de nem kevésbbé kétségtelen az is, hogy a mai, a szellemi és az anyagi szabadság tekintetében nagyon kifejlett és igénnyel teljes korban csak átmeneti alakok, erőgyűjtési vagy hanyatlási tünetek lehetnek. Ezek az állam nemzeti jellegét erősen hangsúlyozzák és igazságos igényeit sokszor túlhajtják. Ámde egy nemzetfeletti, nem nemzetellenes vagy csupán nemzetközi szervezet eszméje, sőt gyöngé kísérlete sem hiányzik; a mai Népszövetség ennek az eszmének az árnyéka és megvalósítására irányuló gyöngé kísérlet. Belsőleg az államok többkevesebb igyekezettel és őszinteséggel törekednek egy demokratikus humanitás megvalósítására, de a háború ennek a törekvésnek az erejét is nagyon megrendítette. A politikai életben tehát a Népszövetség kivételével még alig fedezhetők fel a jövő csirái.

A filozófia a próbálkozások rendkívül tarkán kavargó képét mutatja, de azért kétségen kívül észrevehető benne a szubjektivizmus hanyatlása, az objektivizmus előretörése és a metafizika feltámadása.¹ A természettudományok elvi magaslataikon a relativizmus nehéz válságát élik át, konkrét eredményeikben azonban még meglehetősen biztossággal haladnak tovább, azokat a területeket kivéve, amelyeket a problematikus elvek igazolására próbálnak felhasználni. Az előrehaladás azonban már nem tarthat sokáig, ha az elvi határozmányokban nem áll be a megtisztulás és megszilárdulás folyamata. A természettudomány, amely azelőtt a filozófiát akarta pótolni, ma már maga is erősen érzi a filozófiai, főleg a módszertani és metafizikai alapvetés hiányát és szükségességét. Az úgynevezett kultúra- vagy szellemtudományoknál sem más a helyzet. Ezek mind mélyebbé és gazdagabbá váló jelentéshatározmányaik miatt kívánják meg elengedhetetlenül a filozófiai alapvetést. Különben igen jól mutatják a növekvő átszellemülés folyamatát. Öröndetes módon ez leginkább a lélektanról mondható el.

A művészet szintén magasabb átszellemülést keres, de néhány kevés kivételt nem számítva, ezt még nem találta meg. Súlyosan küzködik a kor egyetemes elvtelenségével, amely a művészetben stílustalansággá lesz. Az elvtelenség főleg a világnézet tekintetében nyilvánul, legmagasabb fokon a vallásban.

A vallás ismét korunk egyik leglényegesebb problémájává emelkedett. Ez és a szociális kérdés, a kultúra legmagasabb célja, betetőzése és annak szilárd alapja áll a keresés központjában. Mivel a rég megszokott már nem ingerel, felhagynak vele. Ezzel azután a már előbb fogyatékos megértése az öröklött vallási javaknak teljesen elvész, ezek egyenesen ismeretlenekké válnak és mint ismeretlenek, hamis megítélés és megvetés tárgyai lesznek. Így a gyenge, zavaros szellem nagy vallási sóvárgásában minden új jelenség után kap, legyen az bár csak lázas képzeletének játéka, és

¹ V. ö. nálunk Pauler Ákos rendszerével.

annál szívesebben fogadja be azt, minél exotikusabb, idegenszerűbb, tehát titokzatosabb és fantasztikusabb. És erre mindig csak a csalódás következik. Így a vég és eredmény nélkül való bolyongást megeléglő szellem végül újra vallási egységet keres, ha ennek keretében elegendő teret talál szabad individuális kibontakozása számára. Innen ered a katolikus gondolat megerősödése és a nagy protestáns egysülések keletkezése.

Kultúránk jelene így csodálatos panoptikumká lett, amelyben múlt és jövő, honi birtok és a legtávolabbi idegen világ tarkán keveredik, és ennek az úttalan és korlátozatlan hullámmáznak zavaraiiban szenved a kor, eleget tesz előidejének magabizásáért és ezt feladja. És a magabizás feláldozásában feltámad az igazi kereszténységnek lényegében régi, kultúránkat új, magasabbra fejlett alakban megváltó szelleme és a keresztény kultúra jelenlegi fájdalmaiban megszüli, mint jövőjét, legmagasabbrendű, tökéletesen érett korszakát, amely majd joggal megérdemli, hogy szellemkornak nevezessék.

XII.

Mert honnan jöjjön az új kultúrafeltámadás, ha nem mitőlünk? Kultúraessentimentben szenvedő kortársaink nem gondolják meg, hogy éppen az ő elméleteik, amelyek a jövő számára elhagyják kultúránk talaját, a fantasztikusak, mert hiszen máshol távolról sem található olyan reális alap egy eljövendő szellemvirágzásra, mint nálunk, korunk mély szintje mellett is. Sokszor nem gondolják meg, hogy az ázsiai kultúrák sokkal öregebbek és kiéltebbek a mienknél. Az a feltevés, hogy Kína a mi középkorunknak megfelelő korszakban él, mivel sokkal lassabban fejlődik, mint mi, jól átgondolva, nem ad más megoldást, mint azt, hogy a kínai kultúra, ha sok ezredév után tényleg csak annyira jutott, mint a keresztény kultúra néhány évszázad alatt, nem mutat igazi, impulzív életképességet. Másrészt azonban az az állítás, hogy az erősen kifinomult és bonyolult kínai kultúra a mi középkorunk kultúrájával hasonlítandó össze, nagyon is megtámadható. Talán sokkal inkább már régóta az öreg-

ség vonásai mutatkoznak rajta. Nem jobbak azok a feltevések sem, amelyek valamely másik ázsiai kultúrában keresik a jövő zálogát. Mindezek a kultúrák öregek és éppen manapság a mi civilizációnk révén súlyos válságba jutottak, amely — amint megismertük — könnyen végzetessé válhatik. A reményeket ezekbe a kultúrákba vetni tehát majdnem utópiával egyenlő.

És az orosz kultúra? Ez magvában aligha jobb; mindenestre inkább az ázsiai kultúrák közé sorozható, mint az európaihoz, csak aránylag fiatal. De fiatalsága mellett is kétséges, vajjon az orosz kultúra mai borzasztó válságából össze tudja-e magát ismét egészen a maga sajátosságában szedni. Utolsó nagy virágkora e kultúra minden ifjúsága mellett nagyon világosan mutatta a koraérett öregség, gyorsan megöregedett lélekalkat jellegét. Az orosz természetnek sok értékes ajándék jutott osztályrészéül, de egy nagy tehetséggel — úgy látszik — nem rendelkezik: a koncentrációra képes akaraterővel. Az orosz lélekben valami plazmaszerűség van mag nélkül: ezért élt az orosz nép mindig abszolutisztikus berendezésű államban, sőt valószínűleg rászorul az abszolutisztikus kormányzásra. Hiszen jellemző, hogy röviddel ezelőttig abszolút monarchikus szervezete volt és hogy ennek összeomlása után a demokratikus köztársaság csakhamar még egy sokkal abszolutisztikusabb, zsarnokibb diktatúrának, sőt eleinte többnyire idegen elemek diktatúrájának esett áldozatul. Az ismert állítás, hogy az orosz demokratikus köztársaság nem maradhatott fenn, mert nem volt erős középosztály, amelyre támaszkodhatott volna, megint csak az orosz természet akarati fogyatékoságára vall; mert a középosztály hiánya alighanem szintén az akaraterő és a cselekvőerő fogyatékoságának a jele. A nép nagy tömege tompaszellemű, energiátlan és csak az uralkodó körül képződhetik egy kicsiny, gazdag réteg. Az orosz köztársaság összeomlásának ez a magyarázata tehát mellettünk szól. A római birodalomban is, ahol különben erős középosztály alakult, ez az erős politikai népakarat lassú megbénulásával ment tönkre, és a mai Európánkban teljes energiával védekezünk, illetve kell védekeznünk a középosztály pusztulá-

sának kóros tünetei ellen. Az is figyelemreméltó, hogy a legjelentősebb, mégpedig éppen az «ideális» anarchisták oroszok, hogy az orosz lélek a politikai szabadság eszményeként annyira szívesen képzei el az ideális anarchizmust, ezt a lényegileg szervezetlen «politeiát». Jellemző az is, hogy az orosz irodalom a regény terén a legnagyobb, de ez pl. Dosztojevszkij-nél egyenesen túlburjánzik. A burjánzó képzetek ré zletei, gazdagsága a lelket úgyszólván magukkal ragadják, nem az akarat szervezi erőteljesen a művet. Nincs nagy orosz dráma és a meglévő megint erre a tompaságra vall az alacsony, műveletlen, és belső önkínzó szétmarcangolásra a magasrendű, művelt lélekben. A szellemileg nagy orosz analitikus és a fantázia embere — ez nem szükségszerűen ellentétes! —, sokszor az öngyilkosságra hajlik, a szellemileg gyöngye orosz az említett tompaság jellemzi. És az orthodox egyház merev formái is az aktív, plasztikus alakítóerő hiányára vallanak a különben mély és gazdag vallásos hajlamokkal bíró orosz lélekben. Mindez igazolja állításunkat: az orosz népből hiányzik az akaraterő. Az ilyen természet sohasem teremthet és hordozhat világkultúrát, és nagyon örülhetünk, ha az utóbbi időben oly finomsággal kifejlődött orosz kultúra mai katasztrófájából még egyszer felemelkedik és a nagy nép és birodalom nem válik tartósan idegen érdekeltségek eszközévé. Mint a jövő kultúrájának hordozója, kétségtelenül még nagyon sokáig nem jöhet számba és alapjában kellene mássá lennie, hogy ebben a tekintetben valaha is számba jöhessen.

És Északamerika? Északamerika voltaképpen a mi kultúránkat vette át, azaz eddig annyira vette át, ahogyan egy nagyobb gyermek veszi át a műveltséget. A szellem ott még távolról sem érett és nem tekinthető kedvező jelnek, hogy az a nép, amely nagyon sokrétű, de mozaikszerű és ezért könnyen összeolvadó keverékből keletkezett és meglehetősen egységessé vált, a civilizációnak majdnem hihetetlen magasságára szökött fel minden mélyebb kultúra nélkül. Meg kell gondolnunk, hogy az amerikai nép ősei és polgárai nem éppen a magas kultúrájú európaiak sorából kerültek ki, hanem szárazföldünknek anyagi eredményekre törekvő,

sokszor jellem dolgában igen kérdéses személyeiből. Ehhez járulnak még indiánutódok, újabban négerék és mongolok. Ez a keveredés nem nagyon biztató a mégis sokkal tiszteltemeltőbb régi angol-szász (és francia) telepésekre. Egy ifjú egyén kulturális ereje szempontjából sem kedvező jel az egészen egyoldalú technikai érdeklődés, és ha ehhez még az ilyen foglalkozás is nagyon egyoldalúan járul hozzá, akkor a mélyebb lelki kultúráról aligha lehet sokat beszélni. Amit Amerika a tudomány terén máig produkált, az elsősorban «műszertudomány», amelynek a jelentőségét még a természettudományban sem volna szabad túlbecsülni; a kísérleti műszerek nagyon jók az elméletileg jól átgondolt tudományos feltevések igazolására, de magukban még nem adnak tudományt és nagyon is többértelmű nyelven beszélnek. A modern amerikai művészet? Műgyűjtés, nagy anyagi áldozatokkal, mindenesetre van. Az állami berendezkedés pedig technikailag praktikus, a humanitárius intézmények technikailag magas színvonalon állanak, gazdagság és nagy jóindulat nyilvánul bennük, a vallási élet részben bensőséges és áldozatos, de többnyire nagyon naív és primitív. Itt tehát az igazi, nagy kultúravirágzástól még igen messze vagyunk és ez egyelőre legalább is annyira kétséges, mint amennyire valószínű.

Tehát fáradt emberek utópiái keresik a jövő új szellemi virágzását a föld más vidékén, mint nálunk. Hiszen végre nálunk is sok minden elhalt, az újkori szellem egész magabízó magatartása és ennek sok hajtása még most is folyton elhal. Ha tehát egyesek fáradtak és halálra váltak, akkor ezen nem kell csodálkoznunk. De azt meg kell jegyeznünk: egyénileg minden elhalót sajnálhatunk és kímélhetünk és gyászolhatunk; egy egész kultúrának azonban magasabbrendű céljaira való tekintettel keményebbnek kell lennie és az elhaló ágakat egyenesen el kell magától vetnie, hogy teljes erejét a friss ágakban és hajtásokban gyűjthesse össze; ez azért természetesen nem áll ellentétben állami és nemzetközi gondozó- és menedékházak létesítésével a testi és lelki betegek minden fajtája számára. Így kultúránk jövőjének kérdésénél nekünk is azt kell mondanunk: ami halni akar és

aminek hálnia kell, az haljon el, az életképes azonban virágozzék fel!

Még elegendő erőt és frissiséget érzünk, hogy egy nagy szellemi kultúravirágzást fakasszunk ki Isten segítségével. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a keresztény kultúra transzcendens érettségének korszaka csak most következik; az egész keresztény kultúra maga pedig nagy kultúravonalunk transzcendens érettsége. És kultúravonalunk egy-egy nagyobb korszakán belül rendszerint megint az a szűkebb korszak a legjelentősebb és természetesen a legjellemzőbb is, amely leginkább felel meg a nagyobb korszak egész jellegének. Így a kereszténység is csak a jövőben bontja majd ki teljesen a maga csodálatos mivoltát, és kultúra-erejét még csak a jövőben bizonyítja be a legnagyobb mértékben.

Kétségtelenül új, nagy szintézis előtt állunk, hasonlóan a középkoréhoz, de szellemileg mélyebben megalapozva, anyagilag sokkal jobban alátámoogatva, jelentéstartalomban teljesebben, egészében érettebben megalkotva; magától érthető, hogy nem hiányozhatnak belőle az újkor értékes eredményei sem. A jövő az anyagi javakat ismét a szellemi céloknak rendeli majd alá és óriási módon fejlett gazdagságát egy hatalmasan támogatott szellemi kibontakozás eszközéül használja. A gazdasági élet a társadalminak nem zsarnoka, hanem a kultúra szolgája lesz. A társadalmi szervezet ennek megfelelően szabad, az anyagi tulajdont is elvileg megengedő, sőt ezt védő és lehetőleg széleskörű képződését támogató, csupán túlhalmozódását meggátoló szocializmussá alakul ki. Az állam a maga rendeltetését a kultúrát a lehetőség szerint zajtalanul, de szorgalmasan gondozó politikai mivoltában fogja látni és kevésbé politikai hatalmi célokra, mint a humanitárius intézményeknek, egyáltalában polgárai szellemi és anyagi fejlődésének előmozdítására fog törekedni; ezt azonban energikusan és kellő hatalommal rendelkezve fogja megtenni. Ezt a tevékenységét a mainál sokkal nagyobb nyugalommal végezheti majd el, mivel a szellemibbé vált nemzeti érdekek harmonikus rendezésével a nemzeteknek egy nemzetfölötti szervezetbe való bekapcsolása és a

népek átfogóbb szellemének kifejlődése, nemzetfölötti népakarattal és népjoggal, biztosan várható.

A tudományban mindenekelőtt a filozófia nagy virágzására számíthatunk ; ennek az alapján azután valamennyi szaktudomány harmonikusan összekapcsolódhatik és az ember és a természet közötti összhangot is helyre tudja állítani, miután az ember és Isten között a harmóniát újra elérte. A «konkrét», «pozitív» szaktudományi adatok exakt kikutatása fölé magasabbrendű jelentéskutatás és a szellem megragadása fog épülni. A művészet átfogó, nagy műveket fog alkotni és különösen új, nagyértékű, magasfokú szellemi kifejezésű építészeti stílus is várható. A vallási életben elmélyülés és egy objektív módon szilárd, autoritatív keresztény alapon való egyesülés áll majd be ; ez az alap az egyes ember egyéni sajátosságainak az abszolutisztikusan meghatározott vallási igazság keretén belül elegendő teret fog juttatni. Az egyéniség egyáltalában nagy objektív egységekbe történő bekapcsolódása útján biztosabban, határozottabban és jellegzetesebben, de kevésbé önkényesen és anarchikusan bontakozhatik majd ki. És amint kultúránk jövője széles körben el fog terjedni az emberiségnek a keresztény kultúrától eddig távoleső részeiben is, úgy másrészt ez az idegen kultúrákból minden értékes vonást átvesz specifikumfölötti és mégis jellegzetes, határozott, nem relativista keretébe és az átvett értéket sajátosságának megfelelően, de a keresztény kultúra egész képéhez mérten ebbe a képbe beleszővi.

A jövő szemléletének, ha közvetetlen lényegében elméleti is, nem szabad tisztán elméletileg, hanem gyakorlati irányba is tekintve kell befejeződnie. Igaz, hogy a történet távrolról sem csupán az egyének mozaikja, de azért mégis ezek és csak ezek közvetetlen és szubstanciális, voltaképpeni hatóerői. És ezért friss tevékenységre hívjuk mindazt a sok szellemet, aki nem lezáró, de alapot vető vagy újat kereső jellegével és működésével nem alkonyati hangulatot árul el, hanem a kultúra feltámadásának hírnöke : higgyen a keresztény kultúra örök igazságában és végtelen fejlődési képességében, ezzel jövőjében ; reméljen szellemi virágzásában, és ennek kibontakozásában cselekvő és megértő, szellemi

szeretettel működjék közre : akkor ezeknek a minden élet titkát magában rejtő keresztény erényeknek gyümölcszeként eljön a keresztény kultúra új, transzcendensen érett és mégis fiatalos szellemi tavasza. A szociális és a gazdasági alapokat magunk is helyesen lerakhatjuk, ha csak igazán akarjuk. Ennek bővebb kifejtését máskorra hagyjuk. A magasabb szellemi javakat pedig, amelyeknek elnyerése túlnyomóan Isten kegyelmétől függ, szintén meg fogjuk kapni, ha reájuk irányuló törekvésünk elég erős. És ha meggondoljuk, hogy valamely kultúra vagy kultúravonal valamennyi korszaka közül, szemben az inkább sok szellem működésével bevezetett ifjú- és férfikorral, látszólag éppen az érettségi kor kapcsolódik létrejövetelében leginkább egy szellem hatásához — mint a görög transzcendens érettség Nagy Sándorhoz, a római Caesarhoz, egész kultúravonalunké Krisztushoz — akkor most is hasonlót várhatunk. A transzcendens módon feltámadó és ezért ehhez az immanensen, csupán önerőből sohasem tökéletesen elérhető feltámadáshoz a transzcendens világból jövő kegyelemre szorult érett kor jelentéséből remélhető, hogy talán most is megjelenik az a szellem, aki a jövőnek hirtelen győzedelmes kibontakozását immár mindenfelé szétszórt magjaiból egységesen átfogó erővel meghozza.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

KÖLTEMÉNYEK.

Felhőfoslányok.

Nyugszik a lant porlepetten,
Csüggedezve rég letettem ;
Hallgatása néma vád.
Tán lepattant minden húrja,
Többé már örökre, búra
Zengő visszhangot nem ad.

Szívem olykor megremeg még,
Megdobbantja egy-egy emlék,
S vére csengve csörg . . . Mit ér?
Dobbanása újra halkabb,
Vére lassul, végre hallgat,
Mint sás közt a völgyi ér.

Néha egy-egy hang — esengő
Méla rímek összezsengő
Hangja — rezg át lelkemen ;
Ámde dallá mégse válnak,
Mint szélüzött fellegárnyak
Elsuhannak hirtelen.

Az a felhő, mely a gondok
Néma ormán ott borongott,
Mind kisírta könnyeit ;
Hogy a tűnő felhőfoslány
Újra áldást záporoz tán,
Szomju szívem, óh ne hidd.

Magyar dalok.

Harmatos rózsák koszorúja,
Ifjúság, ha rád gondolok,
Felhangzanak lelkemben újra
Az édes-bús magyar dalok.

Habzó pohár, cigány se kellett,
Ha meg-megsajdult e kebel,
Búját, mint záporát a felleg,
Egy-egy nótában sirtam el.

Csak egyben, egyben, a mely árva
Szívemhez legjobban talált,
Mint vadgalamb, mely óraszámra
Zokogja egyetlen dalát . . .

Azóta tenger-év lefolyt már,
Oda ifjúság, szerelem,
Dér csillog, nem harmat mosolyg már
A száraz őszi levelen.

De most is oly bolond vagyok, lásd,
Szívem ha néha megtelik:
Egyetlen dalt dalolva folyvást,
El tudnék sírni reggelig.

Horatius.

Boldog Horatius, te méltán mondhatád:
Exegi monumentum.
Neved két ezredév vak éjjelén hat át,
Örök fény, mely ki nem huny.
Bár bölcs okoskodók próbálják elegen
Megtépni koszorúdat,
Nyugodtan folytatod, mint csillag az egen,
Sugárövezte útag.

A lágyan húrozott görög lant zengzetén
 Ébredt zöngésre lantod ;
 De Róma férfias, határozott, kemény
 Lelkére vall a hangod.
 És érbe öntve áll a férfiideál
 Hosszú évezredekre :
 «Romokba a világ ropogva dőlne bár,
 Ő akkor sem remegne.»

Az embert a tudás aëroplánja még
 Nem vitte bár magasba,
 Te úgy néztél alá, a földre, mint a lég
 Fenn szálló bérci sassa.
 Mosolygva korholál gyarlóságot, hibát,
 S mert gyűlöled a rosszat,
 A nemzetromboló bűnök botor fiát
 Te vérig ostromoztad.

Hogy minden hervatag, mulandó, fájt neked,
 De mégse lázadoztál ;
 Boldog, kinek szelíd, apró örömeket
 Adott az égi osztály.
 Boldog, ha szívedet kincsért nem gyötri szomj,
 S kevéssel megelégszel.
 A nagy vagyon teher, legtöbbet ér bizony
 A böles *arany-középszer*.

Jobban költői szív minek örülne, mint
 A szép kies Tibúrnak?
 Ha nyílni látja már a karcsu kankalint,
 S a violák kibújnak.
 Vagy nézni nyár szakán a telt tógyú juhót,
 Ha este haza térül,
 S mosolyg az ért gerezd a szilre felfutott
 Zöld lombu venyigérül.

Meleg szobád mi jó, ha zúgva odakint
 Havat szítál a felleg,
 Dalolni boldogan képzelt szerelmi kint,
 Borral telt kanna mellett.

Olykor meglátogat egy-két jóembered,
 Körülvesz a barátság,
 A társas örömek becsét megismered,
 S a széplelkek varázsát.

Mégis meg-meglepett a honfájdalom,
 Égő barázdát róva,
 Ha bűnből bűnbe dől az ifjuság, vajon
 Nem dől-e össze Róma?
 De lelkesen erőt a kétség mégse vett,
 Bátran néztél előre,
 Hisz egy egész világ szolgálta nemzedet,
 S egy Augustus volt az őre! . . .

Boldog Horátius, van nékem is, habár
 Nem oly kies, Tibúrom;
 De lelkem csüggeteg, virágtalan, kopár,
 S csak gyász zokog a húron.
 Szívemből vér csorog, benn mélyen egy darab
 Nyilvesszót nyögve hordok,
 Kinek hazája rom, a népe néma rab,
 Hogy is lehetne boldog?¹

VARGHA GYULA.

¹ E költeményhez legyen szabad néhány megjegyzést fűznöm. Ezelőtt hatvankilenc évvel írta Gyulai Pál *Horatius olvasásakor* című hatalmas költeményét. Önkéntelen felmerül a kérdés, lehet-e, szabad-e, vagy legalább is nem fölösleges-e új költeményt írni ugyanerről a tárgyról? Ugyanazoknak a gondolatoknak ismétlése természetesen teljesen meddő munka volna. Az én versem azonban merő ellentéte Gyulai Pál költeményének. Horatius ma is ugyanaz, mint akkor volt, s talán az akkori és mai költő lelkülete között sincs oly mélyreható különbség, mely ezt az ellentétet megmagyarázná. A lefolyt hét évtized örvénylő eseményei szolgálnak magyarázatul. A kor levegője ma egészen más, mint akkor volt. Gyulai Pál ezzel a felkiáltással kezdi költeményét: «Óh Róma, Róma, megalázott Róma». A szétszaggatott Magyarország mai szomorú költője nem sajnálkozással, hanem irigységgel tekint Augustus fényes korára, s a nagy, hatalmas római nemzetre. Látva a szabadság fényes eszményének hazugsággá torzulását s a sok joggatlanságot, melyet a szabadság szent nevében rajtunk elkövettek és elkövetnek, csoda-e, ha a költő a nemzeti abszolutizmust nem látja többé rémképnek, hanem mint eszmény után sóhajtott fel?

SZEMLE.

Elnöki beszéd

a Kisfaludy-Társaság 1928 április 22-iki ünnepi közülésén.

Tisztelt Ünneplő Gyülekezet!

A Kisfaludy-Társaság mult évi februárius 6-án tartott ünnepi közülésén mondott elnöki megnyitó beszédemben Társaságunk helyzetével foglalkoztam irodalmunk mai jelenségei közepett, s rámutattam arra a sajnálatos szakadásra, mely ma irodalmunkat úgyszólván két ellenséges táborra osztja, melyek között a közeledés útjait megtalálni vajmi nehéz. Mert ez az ellentét főképpen az Ady költészetének megítélésében ütközik ki, kellett az Ady-kérdéssel foglalkoznom s abban a legtárgyilagossabb álláspontot keresnem.

Fölszólalásom váratlanul zajos hatást keltett. Egy meggondolatlanul durva támadás mellém sorakoztatta a legtekintélyesebb irodalmi és tudományos társaságokat s én a *Nyugat* szerkesztőjének, Babits Mihálynak teljesen tárgyilagos hangú polémiájával szemben igyekeztem álláspontomat — melyet a történt megnyilatkozások szerint sokan osztottak — új bizonyítékokkal is igazolni.

Azóta az irodalmi harc Ady körül nem szünetel, se kell ismerni, hogy a fenntartás nélküli Ady-kultusz új lendületet mutat és pedig — s ezzel behatóbban kell még foglalkoznom — különösen az elszakított magyarság körében. Elfogulatlan szemlélő mégis könnyen megállapíthatja, hogy az Ady megítélése körüli ellentétek tulajdonképpen kevesbednek, de azért a két irodalmi tábor között közeledésről — melyet tulajdonképpen célba vettem — még alig lehet szó.

Mindkét oldalon vannak sokan, akik a közeledést nemcsak hogy lehetetlennek tartják, hanem nem is kívánják. Azok, akik az irodalmi társaságok működését «penészirodalomnak» nevezték s annak egyes termékeire cinizmusuk egész kloakáját zúdították rá, akik lelkesedéssel vettek részt az összeomlás kora forradalmának romboló munkájában, még ma sincsenek elszigetelve. Viszont a mi sorainkban is vannak tekintélyes férfiak, kik az ellentáborban megkülönböztetéseket tenni nem hajlandók s kérlelhetetlen szigorral ítélkeznek minden botlás felett és nem gondolják meg, hogy az «Apostol»

megírásáért tulajdonképpen Petőfit is a destruktív költők közé lehetett volna sorolni.

Mindazonáltal nem esem kétségbe a kölcsönös megértés és közeledés lehetősége iránt s bízom benne, hogy meghozza a jövő. Elfogadva a Császár Elenér helyes megkülönböztetését, magam is azt tartom, hogy esztétikai téren kölcsönös türelemre van szükség; ha az meglesz, talán etikai téren is enyhülni fog az ellentét.

Enlitétettem, hogy az Ady megítélése körül — bár még mindkét oldalon sok a túlzás — ma már sokkal közelebb állunk a megegyezéshez, mint a költő életében, s bár paradoxonként hangzik, ehhez hozzájárult az is, hogy a költő csodálói kezdenek csodálatuk okaira nézve egymástól eltérő nézeteket is vallani.

Nem rég egy határozottan konzervatív irányú irodalmi tekintélyünk nevezte Adyt modern magyar líránk megteremtőjének s leghatalmasabb egyéniségének; s viszont a *Nyugat* táborából hallottunk olyan hangokat, hogy az Ady versei közül csak azok kerültek irodalmunk kincsei közé, melyek igazak, őszinték s nem a nietzschei hatás kultúrtermékei.

Mint példájára annak, hogy megjelennek könyvek, melyek bevallottan az Ady igazolására és dicsőítésére írtak s mégis oly megítéléseket is tartalmaznak, melyeket mi, kik nem tartozunk a költő föltétlen csodálói közé, bizvást aláírhatunk, utalhatok Makkai Sándor erdélyi református püspök könyvére, mellyel még egyéb vonatkozásokban is kell foglalkoznom.

Mert mit ír egyebek közt Makkai Adyról? Hogy az ő költészete éppannyira kórkép, amennyire kórkép; hogy ő nem szerette a magyar földet, hogy versei gyakran mesterkélték, erőltetettek, nagyhangúak, sőt ízléstelenek is, hogy bennök «az Übermensch önszerelme» működik. Azt is elismeri Makkai, hogy Ady imádta a manumont, s bár éppen az ifjúságot akarta megbarátkoztatni Adyval, kénytelen elismerni, hogy költészete nem életrevaló, egészséges olvasmány az ifjúságnak, nem «kíváncsú zene», nélkülozi főképp a tettekre csábító erőt, s ezért az ifjúságnak azt csak bizonyos irányítás mellett kell megismernie.

Azt hiszem, sikerülni fog nemsokára egyetértésre jutnunk arra nézve is, hogy Ady alakját tragikussá lényének kettőssége, a benne harcoló kiegyenlítetlen ellentétek teszik. Az olyan vélemények, hogy Ady nem pesszimista költő a szó schopenhaueri és nietzschei értelmében, hogy világnézete egységes, hogy ő hazugságokat söpört el s magunkra eszméltető igazságokat hozott, mindinkább gyérülnek; ellenben tárgyilagos bírálók mutatták ki meggyőzően lényének ellen-

mondásait, mondhatnám kételkedését és azt, hogy költészetének legnagyobb része tulajdonképpen a Nietzsche-féle világfelfogáson épül fel.

Ady lényének kettőssége két irányban nyilvánul meg: általános világnézetében, melyben a szenvedélyes életszeretet a világgyűlölettel, a vallásos eszmékkel való cinikus dobálódzás az Istenhez való bűnbánó megtéréssel vívja harcát, és a nemzethez, a hazához való viszonyában, amelyet az jellemez, hogy erős hittel tartja magát elválaszthatatlanul hozzákötöttnek egy fajhoz, melynek multját megveti s amelynek jövőjétől semmit sem vár. Hogy egy magasztalójának szavaival éljek: «a legigazabb magyarnak lenni, mégis a magyarságtól végzetesen idegennek lenni! ez a tragikus öntudat, mely Adyt jellemzi.»

Erre a kettősségre új és éles fényt vetett könyvével Makkai, melyben azt akarja bebizonyítani, hogy Ady tulajdonképpen legvallásosabb, sőt egyedüli igazán vallásos költőnk. Makkai érdeme, hogy ügyes csoportosítással jobban ismertette meg azt, ami az Ady költészetében vallásosnak mondható. Nem hisszük, hogy ez a meglepő fölfedezése nagyon megörvendeztette volna a költő régibb csodálóit, akik bizonyára legkevésbé vallásosságáért dicsőítették és dicsőítik őt. De azt se hisszük, hogy Makkainak sikerült volna tételét bebizonyítania, mely legtöbb ellenmondással is találkozott, miközben egy legújabb keletű folyóirat «nemzetgyilkosság kísérletének nevezte a Makkai elleni támadásokat.

Már Négyesy kimutatta, hogy igenis van magyar vallásos költészet s utalt Zrínyire, Berzsenyire, Tompára. De a «Magyar farsora» írójának tévedése tulajdonképpen abban rejlik, hogy ő csak a büntudathól fakadó megbánásban látja a valódi vallásosságot: a személyes büntudaton és bűnbánaton át történő személyes találkozásban Istennel. Ha ez így volna, akkor — mint már rámutattak — csak az juthat el a valódi vallásossághoz, aki a vallás parancsait megvetve sokszorosan és súlyosan vétkezett, ellenben aki a vallás parancsait követve kerülni igyekszik a bűnt, annak sohasem lehet kilátása az Istennel való személyes találkozásra. Íme: ilyen következményekhez vezetnek a túlzások!

Látjuk, hogy a még mindig fejlődő Ady-irodalom új meg új problémákat is vet föl. Nézetem szerint szenvedélytelenül kell azokat megvitatnunk, hogy tisztázzuk az eszméket; hiszen a nem szűnő vita utóvégre is csak az Ady költői jelentőségét tanúsítja.

Amit azonban az Ady-kultusz túlzásaiban legaggasztóbbnak s legveszedelmesebbnek, vagy talán mondhatnám egyedül veszedel-

mesnek tartok, az az a tantétel, amely Adyt mint valóságos irodalmi Messiást állítván oda, az egész, őt megelőző irodalomtól való elszakadást hirdeti s a magyarság egész szellemi jövőjét Adyra és csak Adyra akarja fölépíteni.

Ettől a tanítástól én kevésbbé féltém Csonka-Magyarország olvasóközönségét, mely utóvégre más véleményeket is hall, benne él irodalmunk teljességében és mindig emlékeztetve van a mult költészetére.

Ellenben nagy, súlyos veszélyt jelentenek e tanok az elszakított területek magyarságára nézve. Ezt a magyarságot az új politikai határok, a kisebbségek elnyomása az utódállamokban, az irredenta miatti felelemtől sugalt korlátozó rendszabályok úgyis mindinkább kiszakítják az egyetemes magyarság szellemi közösségéből. Ha most annak a magyarságnak saját vezérei hirdetik, hogy az Ady előtti költészet és a jelen közé rettentő szakadékot vágott a történelem, hogy az elszakított magyarságnak most már csak az Ady szellemében kell harcolnia s a maga jövőjét megalapítania ; ha azok hangoztatják, hogy Ady bizony eltávolít Petőfitől, Jókaitól, mellette Arany erőtlenné, «hitlennek» tűnik fel, hogy az összeomlás előtti harminc év irodalmunkban a sallangos hazafiság színesen dörgő frázisainak, a csődbe jutott népies nemzeti költészetnek, a szentimentális és erőtlen, silány zsúrköltészetnek, a hitelét veszített, idegenné lett, megavult nemzeti-eskedő költészetnek meddő kora volt : nem kell-e joggal attól tartanunk, hogy az a magyarság nemcsak politikailag, hanem szellemileg és érzelmileg is teljesen el fog szakadni tőlünk?

Nem ejti gondolkozóba azokat, kik ily tanokat hirdetnek, nemcsak Erdélyben, hanem a felvidéken is, az a feltűnő jóindulat, mellyel az elszakított területek új urai az Ady-kultuszt pártolják? Természetes, hogy pártolják, hiszen nekik iskoláikban a magyar ifjúságot csak az Ady jól megválogatott verseire kell rátanítaniok, hogy az megútálja azt a régi Magyarországot, amelytől a sors elszakította őt és amelybe, ha Adynak hitelt ad, valóban nincs semmi oka visszavágnia. Hiszen a nagynak ismert magyar költő hirdeti, hogy a régi, nagy Magyarország basák uralma volt, urak gazsága, elnyomatás és rabság : örüljön hát az az elszakadt magyar, hogy most új urakat kapott!

Meggyőződéseim szerint ez a tanítás súlyosan vét irodalmunk, vét fiatalságunk s nemzeti multunk és nemzeti jövőnk ellen egyaránt.

Vét irodalmunk ellen, mert méltatlanság a babért, mellyel egyetlen költőnk homlokát övezni akarjuk, azoknak homlokáról tépni le, akiknek a nemzet szeretete, hálája, csodálata mindenckorra

helyet biztosított szellemi életünk pantheonában. Méltatlanság le-
kicsinyelni, sőt megtagadni akarni oly irodalmi értékeket, melyek
nemcsak a mi szellemi kincseink voltak eddig, hanem ilyenekül
ismertettek el az egész művelt világon.

Vét ez a tanítás ifjúságunk ellen, mert mikor arra akarjuk
buzdítani, hogy csak Adyból merítsen életbölcseiséget, ihletet, sőt
hazafiságot és vallásosságot is és forduljon el mindattól, amiben apái
lelkesedve gyönyörködtek, megszegényítjük lelkét, szellemét, meg-
fosztván azt olyan értékektől, amelyek éppen a balsorsban szolgál-
hattak volna legdrágább kincseiül.

És vét ez az egyoldalú és kizárólagos, minden mást megtagadó
Ady-kultusz nemzeti multunk ellen. Mert ez a kultusz azt hirdeti,
hogy egész multunk illúzió és hazugság volt, csak Adynál van a
kiábrándító igazság. Tehát illúzió volt nemzeti nagyságunk, hősi-
ségünk, hatalmunk és dicsőségünk, küzdelmünk a szabadságért és
függetlenségért, illúziók, mert hiábavalók voltak szenvedéseink,
áldozataink is; igazság csak leveretésünk, megaláztatásunk, ki-
fosztatásunk és szétdaraboltatásunk, amely, ha multunk oly bűn-
terhes volt, mint Ady hirdette, tulajdonképpen megérdemelt volt.
Az a tanítás, mely Ady nyomán kifogyhatatlan a mult megvádolásá-
ban és ócsárlásában, voltaképpen igazolása Trianomnak; mert hiszen
e szerint a mi uralmunk volt az igazságtalanság s bukásunk lett az
igazságszolgáltatás.

De legsúlyosabban vétének ezek a tanok nemzeti jövőnk ellen,
mert annak jobb, szebb kialakulását egyenesen lehetetlenné teszik.
Én az Ady lelkét verseiből úgy ismertem meg, hogy ő maga, ha élne,
be kellene hogy lássa óriási tévedését; de amíg vannak hívei, akik
fenntartás nélkül esküsznek tanaira, mi is kénytelenek vagyunk
küzdeni azok ellen, nem nézve, hogy kit sebez fegyverünk.

Aki azt hirdeti, hogy az összeomlás előtti korszak a születés-
és vagyoni alapon való nemzetvezetés által a szellemi közepszerűséget
hozta uralomra, az a Széchenyi, Kossuth Lajos, Deák Ferenc, Wekerle
s a Tiszák nemzetvezetése fölött tör pálcát s csak egy újabb ősziró-
zás forradalom nagyjaitól várhatja az üdvöt.

Micsoda holdkóros képe az a jövőnek, amelyet «Adyn keresztül»
egy, az ő világnézetéből fakadó új magyar öntudattól várnak azok,
akik a magyart mindenáron mássá, újjá akarják átkeremteni. Ők
Adyban a Vatest látják, ámde az ő vaticiniuma csak a bukást
jósolta meg, nem mutatta meg az újabb emelkedés útjait; s a bukást
éppen azok az elemek tették legsúlyosabbá, amelyekben a költő
bízott: az új Dózsa György, a Galilei-kör, a proletárság vittek ben-

nünket a bolsevizmus karjai közé, s éppen azok a történeti erők, azok a régi erkölcsök és erények, melyeket Ady gyűlölt és megvetett, állították a nemzetet újra talpra.

Ady nem volt Szent Remigius, aki arra intette a megkeresztelt Chlodvigot, hogy ezentúl égesse el azt, amit addig imádott és imádj a azt, amit addig elégetett. Ady csak azt mutatta meg, amit el kell égetnünk, saját személyén kívül más új imádnivalót nem nyújtott nekünk.

Ne áltassuk magunkat: a nihilre nem lehet új nemzeti jövőt építeni. A magyar múlt megbecsülése és szeretete nélkül nincs igazi hit a magyar jövőndőben.

Beöthy Zsolt egyik utolsó, hozzánk intézett szózatában hangoztatta, hogy «ha valamikor ennek a mi boldogtalan nemzetünknek szüksége volt szellemi folytonosságra, úgy ma bizonyára szüksége van». Aggódva állapította meg, hogy irodalmunk jelentékeny része «a nemzeti lélek legfenségesebb sugallataira siketnek mutatkozik s könnyen nézi, hogy az a nagy erkölcsi örökség is, amelyet elhullott véreink nemzetökre hagytak, utánok sírba szálljon». Hogy egy irodalmi áramlat «a magyar szellem folytonosságának szálait tépdesi, izlésünk, nyelvünk, eszményünk, hitünk kábító megzavarásával»; szerinte ez a jelenség csak megerősíthet abban, hogy «megmaradjunk a mi régi utunkon, a magyar szellem ama folytonosságának útján, amely a magyar lelket, magyar műveltséget, magyar reménységet, magyar jövőt őrzi».

Most egy éve avattuk fel büszke reményekkel tagtársunkká Székesfehérvár lángeszű püspökét, Prohászka Ottokárt, nem sejtve, hogy még ugyanaz az év sírba fogja vinni őt. Gyönyörű székfoglaló értekezésében mint egy végrendeletben hirdette ő, hogy «a mult a jelenben lüktet, s az az igazi gazdag élet, melyben a mult is, a hagyományok is, az idők s a helyek története is mint bátor, erős, jelenvaló öntudat él».

Igenis, mi azt valljuk, hogy annak a szakadéknak ellenére, melyet a ránk zúdult események multunk és jelenünk közé vágta, a megtiport, szétszakított magyarság ugyanaz, mely ezer év előtt itt hazát alapított. Nem keresünk új magyarságot, nem esküszünk új zászló alá, hanem győzzünk bár vagy bukjunk, éljünk vagy haljunk, kitartunk az ezeréves magyarság régi, mocsoktalan zászlaja mellett.

Ezzel a hitvallással üdvözlöm ezt az ünneplő gyülekezetet s nyitom meg a Kisfaludy-Társaság nyolevanegyedik ünnepi közülését.

Berzeviczy Albert.

Dürer.

Halálának négyszázados évfordulója alkalmából.

Az idő méhe akkor is terhes volt, akár csak most. A középkor világa elmerülőben, az emberiség lelki és társadalmi élete a legnagyobb válságban. A túlvilágba horgonyzott láncok szakadozni kezdtek és az emberi lélek hajója a kétely és kísértés szirtjei között imbolygott a viharzó tengeren. Mindjobban erősödő világosság támadt Dél felől, de még nem volt biztos, hogy a fölszabadulást ígérő fény nem az Antikrisztus országának eljövetelét hirdeti-e, és hogy nem fognak-e előbb az apokaliptikus lovasok a világon végigszázgulni, hogy elpusztítsák az emberiséget. Forradalmak tüze villan föl, hitviták sziklaszilárd dogmákat döngetnek. Itália, hol az új fény megszületett, a legkevesebbet gyötrődik a viláगतalakulásban, hiszen ő termelte ki saját magából szervesen az új érzéseket, eszméket, de a németek földje, ahová csak az Alpok víz- és lélekválasztóján keresztül szivárogtak be az új gondolatok, megremegett az ideák elkerülhetetlen leszámolásától. A renaissance itt élesen csapott össze a még eleven gótikával, sokáig küzdött egymással a két érzés- és formavilág, míg új ötvénnyé olvadt össze. Tulajdonképpen csak a XVIII. századi barokkban egyenlítődnek ki az ellentétek, ekkor szárnyalhatott újból a német lélek a neki megfelelő szférákban. A boldogabb Flandria számára Rubens már előbb megtalálta Észak és Dél szintézisét és Hollandia lelke is egyensúlyba került a XVII. században.

A két érzés- és formavilágnak XVI. századi harca Németországban egy művész munkásságában sem tükröződik olyan elementáris erővel és zseniális tudatossággal, mint Dürerében, akinek április 6-án ünnepeltük négyszázadik halálozási évfordulóját. Akkor, midőn Olaszországban a cinquecento klasszikus idealizmusa önmagától kiteljesedik, Dürer a kihűlő középkornak még ragyogó fegyvereit méri össze az új stílus harci eszközeivel. Ebben a küzdelemben lobog fel tehetsége, itt vitatkozik szenvedelmesen hagyományokban gyökerező érzése a haladó művészetformai ideákkal. Egyszer germán szíve, ösztöne kerül ki győztesen a harcból, másszor meg az újmódi olasz spekulációk vezeték ecsetjét vagy grafikus szerszámát. Csak ritkán sikerült a kettőt tökéletesen összeegyeztetnie, csak néhány alkotásában volt képes a német kifejező erőt, a gótikus hagyományokat a klasszikus formaszépséggel, világos harmóniával párosítani. Ez az oka annak, hogy Dürer legtöbb munkájából hiányzik a kiteljesedett idők remekeinek

meggyőző ereje. Tehetségét két egymástól eltérő világ küzdelme befolyásolta, művészi víziói ezt a harcot szólaltatják meg.

A nürnbergi Albrecht Dürer egyike volt a legnémetebb művészeknek, pedig ereiben félig magyar vér folyt. Apai ősei a mester által 1524 karácsonya után írt családi krónika szerint a békésmegyei Ajtós (Eytas) községben, nem messze Gyulától, állattenyésztéssel foglalkoztak, nagyatyja — mint ötvös — Gyulán működött. A Dürer-név is tulajdonképpen Thürrerből származik, amely a magyar Ajtós-szónak német fordítása. Miksa császár leveleiben a mestert mindig Thürrerként emlegeti és a császár számára rajzolt *Diadalszeker*-fametszet sorozat utolsó lapján is a Thürrer-nevet olvashatjuk. A családi címer a hármashalmon álló nyitott, kétszárnyú faajtóval szintén az Ajtós községből való származásra utal. Az Országos Levéltár és a Nemzeti Múzeum néhány XV. századi és a következő század elejéről való okiratot őriz az Ajtós és a de Aythos családokról, amelyek Békés megyében éltek, de amelyekről nem mutatható ki az Albrecht Dürerrel való kapcsolat.

A mester apja, az idősb Albrecht Dürer (1427—1502), aki szintén ötvös, hogy többre vigye, vándorútra kel, bejárja Németország egy részét, hosszabb ideig a híres németalföldi mestereknél tartózkodik, majd 1455-ben végleg letelepedik Nürnbergben, ahol már előbb is járt. Először Hieronymus Holger ötvösnek a segédje, majd 1467-ben elveszi ennek 15 éves Barbara leányát és valószínűleg apósa örökébe lépve, önállósítja magát. 18 gyermeke születik feleségétől, ezek között Albrecht, aki 1471-ben pillantja meg a napvilágot.

Eleinte ő is ötvösnek készül apja felügyelete alatt, de később festői vágyak támadnak benne, ezért Michael Wohlgenuth műhelyébe kerül. A korán ébredő tehetséget, aki már 13 éves korában igen jellemző önarcképet rajzol, Wohlgenuthnak nagyüzemű műhelye azonban nem túlságosan elégíti ki. A mesterségi részen felül itt csak a régi megmerevedett sablónok ismétlését tanulhatta meg, ezért Kolmárba vágyik Schongauerhez, aki finom érzésű, eleven rézkarcaival a fiatal Dürert is meghódította. Mire azonban óhaját 1492-ben, öt éves németországi vándorútjában megvalósíthatta, Schongauert Kolmárban már nem találja az élők sorában. Dürer azonban ekkor már olyan egyéni mester, hogy Strassburgban és Baselben jelentékeny befolyást gyakorol az ottani fametszők stílusára. Máig is eldöntetlen, hogy néhány Baselben nyomott egykorú könyv illusztráció-sorozata a fiatal Dürer kezétől származik-e, vagy az ő hatása alatt dolgozó idegen kéz munkája.

1494-ben tér vissza Dürer Nürnbergbe, ahol festői műhelyt nyit

és megházasodik. Frey Ágnessel kötött gyermektelen házassága azonban nem lehetett túlságosan boldog, legalább is nem emlegeti feleségét leveleiben. Italiába is nélküle megy a következő évben. Ennek az első olaszországi útjának megtörténtét sokáig kétségbevonták, de Dürer korai műveinek stílusa, valamint Pirkheimerhez, a híres nürnbergi humanistához 11 évvel később intézett egyik levele feltétlenül igazolja, hogy a mester 1495-ben már megfordult Velencében. Lehet, hogy ekkor készítette a déltiroli és északolasz tájakról rendkívül friss, szinte modern hatású vízfestményeit és rajzait.

Bár a lagunák diadalmas és ragyogó városa a Belliniekkel és Carpaccióval már a XV. század végén sok meglepetést tartogatott a tanulni és haladni akaró, lelkes német művész számára, Dürert mégis azok az olasz mesterek vonzották első sorban, akik nem annyira a szín, a tónus költői, hanem inkább a plasztikus forma és a kalligráfikus vonal mesterei voltak. Mantegna művészetét a mester rézkarcai révén már ismerte és Jacopo dei Barbari, ez a másodrangú velencei mester, aki később Németországban működött, szintén a klasszikus forma felé való törekvésével ejtette meg a fiatal Dürert. Bizonyára már ekkor, vagy második, tíz évvel későbbi velencei tartózkodása alkalmával a közeli Páduát is átrándulhatott, ahol Donatello páratlan művészetével, Mantegna forrásával is szembekerült. Milyen hallatlan izgatottsággal szemlélhette a döbbenetes kifejezésű szobrász domborműveit a páduai S. Antonio főoltárán. Itt együtt láthatta a klasszikus harmóniát, a világos kompozíciót a megkapó igazsággal, a beszédes természetességgel, a mozgalmas drámaissággal, amelyeknek szintézisére ő is törekedett. És Velencében a firenzei művészetnek egy későbbi mestere is érdekelhette, Verrocchio, akinek Colleoniya ekkor került felállításra és akinek erősen artikulált, az emberi test nagy ismeretén alapuló stílusa Mantegnához hasonlóan sok tanulsággal szolgálhatott neki az aktrajzolás terén. És a nagy Lionardo már szintén nem lehetett ismeretlen Dürer számára. Donatello, Mantegna, Verrocchio, Lionardo, sőt Pollaiuolo és Credi bizonyára voltak akkora hatással a német mesterre, mint a velencei piktorok, akik közül Dürer különben később is Giovanni Bellinit tartotta legnagyobbra. Giorgione és Tizian 1495-ben még kezdők voltak, de Dürer második velencei tartózkodása alatt már virágoztak.

Az olaszországi benyomások mesterünket azonban nem befolyásolták annyira, hogy egyéniségét, művészetének zamatos germán jellegét veszélyeztették volna. Nürnbergbe való visszatérése után képmásokat, oltárképeket fest, de még nagyobb hévvel adja át magát a grafikai művészetnek. Megkezdí réz- és fametszeteinek hosszú sorát,

melyekhez könyvillusztrációk is járulnak. Itt volt Dürer nagyszerű talentuma leginkább otthon. Grafikai *œuvre*-je nélkül a mester nem lenne a németek legfajibb és legnagyobb művésze.

Képkompozícióiban nem igen érte el a fa- és rézmetszetek frissességét, szenvedelmes mozgalmasságát, vagy barátságos meghittségét és formai kiegyenlítettségét. Még a firenzei Uffiziben lévő *Királyok imádása* sem versenyezhet a hasonló tárgyú grafikák művészi megoldottságával és érzelmi igazságával. Képeihez gondos részlettanulmányokat készített, de egybefoglalásuk gyakran nem sikerült. A *tizezrek vértanúságá*-ban például az egyes jelenetek önmagukban igen szépek, a kép összkompozíciója azonban hiányos. E mellett a végleges megoldások gyakran nélkülözik a tanulmányok eleveenségét, kifejező melegét. Képmásainak, oltárképeinek legnagyobb részét — így a *Paumgartner-oltárképet* — nürnbergi patriciusok számára festette, de Böles Frigyes szász választófejedelem is rendelői közé tartozott. Miksa császár szintén mecénása lett, Dürer tőle száz forint állandó évjáradékot kapott, melyet aztán V. Károly is megújított.

1500 körül kezdődnek Dürer elméleti kutatásai. Az emberi test helyes arányait, törvényszerűségeit kereste, így akarta a gótika késői naturalizmusából, esetlegességeiből magasabb régiókba emelni figurális művészetét. A szép, a tökéletes ember típusát kutatta, amelyet az antik művészet ismert és amelytől a középkor annyira eltávolodott. Az olaszok járnak ismét a helyes úton, őket kell az északiaknak is követni, ha művészetüket meg akarják nemesíteni Szerencsére, a renaissance szellemnek ez a modorosságra, kietlen tipizálásra vezető elnélkedése nem szárította el Dürer teremő fantáziáját. A mester vizet prédikált, de bort ivott, sőt sokszor még írásaiban is hangsúlyozta a természetmegfigyelés, a természet után való rajzolás szükségét, bár ez nem volt összhangban a körzővel szerkesztett aktokkal, amelyekről teoretikus munkái beszélnek, Néhány híres rézmetszete, így a *nagy Fortuna*, meg az *Ádám és Éva* számolnak be legvilágosabban és legszerencsésebben elméleti eredményeinek gyakorlati felhasználásáról.

1505-ben Dürer ismét Velencébe megy. Egy nemrég Bécsben felmerült gyönyörű női képmás (jelenleg az ottani Művészettörténeti Múzeumban) évszáma igazolja, hogy a mester már ebben az évben Olaszországban időzik. Ezúttal a velencei mesterek is jobban hatnak reá. Képei egy időre tónusosabbak lesznek, formái kevésbé élesek. A velencei atmoszféra bizonyára őt is rabul ejtette. Néhány arckép és a velencei német kalmárok számára készült nagy oltárkép — a *Rózsafüzérünnep* (most a prágai Strahow-kolostorban) — igazolja

legjobban ezt az átalakulást. A *Rózsafüzérünnep* (1506) Giovanni Bellini befolyásáról beszél, de itt is nagyobb a zsúfoltság, az arcok naturalisztikusabbak, a színek és a formák önállósága nagyobb, mint Bellini képein. Sajnos, a kép közepén a Madonnát átfestették, de a berlini múzeumban lévő hasonló *Csises Madonna* kárpótolhat bennünket a veszteséért. Dürer e második olaszországi tartózkodása alatt Bolognát is meglátogatta, hogy találkozhassék Luca Paciollal, aki egyik főkutatója volt az arányossági elméletnek.

1807 tavaszán ismét Nürnbergben van mesterünk. Számos nagy oltárkép-kompozíciót alkot ekkor. A Heller számára készült szárnyas oltárkép közepe elégett, de fennmaradt a Landauer számára festett *Mindenszentek* oltárképe (1511) a bécsi Művészettörténeti Múzeumban, mely Dürernek szintén egyik legharmonikusabb remeke. A nagy gonddal, mély érzéssel készült részletek gyönyörű kompozícióban egyesülnek. Mintha az olasz renaissance monumentalitása germán meghittséggé alakult volna át a sok alakos oltárképen. Az összes szentek a levegőben lebegnek a Szentháromság körül, alul csak egy keskeny tájkép tűnik elő. A képhez Dürer tervei szerint gyönyörű faragott és színezett renaissance keret is készült. 1514 körül festette öccsének, Endres Dürernek arkéjét, amely a budapesti Szépművészeti Múzeum tulajdona. Felvinczi Takács Zoltán ismerte föl e képmásban a bécsi Albertinában levő rajz alapján a mester öccsét. Dürer azonban nem volt megelégedve az olajfestmények jövedelmével és újból a grafikához fordult. Ez olyan lukratív mesterség volt számára, mint a majolikák a Robbia-családnak. Egymásután adja ki tehát rész-fametszeteinek sorozatát és ekkor készíti híres mesterlapjait is.

Miksa császár halála, illetőleg V. Károly trónralépése volt oka újabb utazásának, mely őt feleségével együtt 1520 nyarán Flandriába vitte. Évjáradékának további kiutalását akarta az új császárnál biztosítani. Aachenban végignézi a koronázást, bejárja a nevezetesebb flamand városokat, de legtöbb időt Antwerpenben tölt. Antwerpen ekkor a világ első kikötője, falai között a földkerekség minden népsége megfordul. A város művészeti téren is átveszi Észak hegemoniáját, mely egy század múlva Rubens működésében éri el tetőpontját. A nagy gazdagság és pompa, valamint az ottani előkelőségekkel, tudósokkal — köztük rotterdami Erasmusszal — és jeles művészekkel, így elsősorban Quentin Massysszal, Bernhard van Orleyval, Lucas van Leydennel való találkozás Dürerre mély benyomást gyakorolhatott. Ők is az olasz klasszikus művészet felé orientálódtak, ők is a régi naturalizmust igyekeztek az új formaharmóniával összeboronálni, mint Dürer, de színben melegebbek, tónusosabbak voltak nála. Vi-

szont hol maradtak el a flamandok tőle a képzelet gazdagsága, grafikus kompozícióinak szenvedelmes vagy meghitt igazságai tekintetében. Fordulatot a németalföldi utazás Dürer művészetében nem hozhatott, csak törekvéseinek határozottabbá válását, képességeinek megérését segítette elő. Számos képmást rajzolt ottan szénnel és egy érdekes napló, valamint vázlatkönyv is fennmaradt utazásáról tele ezüstvesszővel készült rajzokkal.

Egy évig tartó utazás után ismét Nürnbergben van mesterünk. Oltárképek, arcképek foglalkoztatják és ekkor jönnek létre az ottani városház később elpusztult freskóinak tervei is. Most alkotja legremekebb olajfestésű arcképeit, két népszerű önarcképe — az egyik a madridi Pradóban, a másik a müncheni Pinakothekában — azonban még régebben, a két velencei tartózkodás közötti időben keletkezett. Bár minden részletet aprólékosan kidolgoz, a hajszálakat egyenként megfesti, mégis monumentális hatásúak későbbi arcképei. Lélekábrázolás, kifejezés szempontjából is mesteriek. De nemcsak olajban fest ilyeneket, hanem hatalmas erejű réz- és fametszetportrékat is alkot. Albert brandenburgi bíborosról és Pirkheimerről készített rézmetszet-képmásai a renaissance erejével, egyéniség-csodálatával vannak tele. A sok tervezett oltárkép közül csak a úgynevezett *Négy apostol* vagy *Négy temperamentum* jött létre. Két keskeny szárnykép két-két álló alakkal. Szülővárosa tanácsa számára festette őket a mesterajándékba. Ez a két alkotás Dürer festészetének leghatalmasabb megnyilvánulása. Itt sikerült neki a klasszikus nagyvonalúságot germán kifejező erővel párosítani. A minden kicsinyességtől ment, monumentális hatású drapériákba burkolt alakok igazi cinquecento-típusok. Kimondott egyéniségek, akik túl vannak az aprólékosságokon, akiknek gondolatai, szavai ellenállhatatlan erővel töltik be a világot. Ennél magasabbra Dürer nem emelkedett. És itt sikerült a klasszikus formai idealizmust a középkor mély bensőségével is egyesíteni. Ugyanoda jutott el germán oldalról, mint ahová a nála is hatalmasabb Michelangelo és Raffael olasz részről profétáival és apostolaival érkeztek.

Eletének utolsó éveiben Dürert főképpen elméleti munkáinak befejezése és kiadása foglalkoztatta. Nagy könyvet tervezett a festészet oktatásáról az olasz művek mintájára. Az egész nem készült el, de egy része, az ember arányairól szóló kötet kevés halála után megjelent (1530). Még előbb adta ki a mérésről (1525) és az erődépítésről, városok megerősítéséről (1527) szóló munkáját. 1528 április 6-án halt meg egy régebbi betegség következtében, amelynek csíráját még németalföldi útján szerezte. Hamvait Nürnbergben a Szent János-sírkertben temették el, felesége családjának sírholtjában.

Dürer tehetsége leggazdagabban és legteljesebben grafikájában érvényesül. Bár néhány olajfestménye — különösen az arcképek — fölvehetik a versenyt grafikájának, meg rajzainak közvetlenségével és nagyvonalúságával, de a mester komponáló képességéről, fantáziájáról, látnoki erejéről csak réz- és fametszetei beszélnek tökéletesen. Dürer stílusa különben is inkább a formában, mint a színben élte ki magát. Nála nem találkozunk a festőiség felé való fejlődéssel, amely majdnem mindegyik nagy művész működésében megállapítható. Legfejlettebb, legkésőbbi munkáiban is megmaradt a forma lelkiismeretes tisztelete mellett. A tónus iránt nem volt nagy érzéke, színeit úgy rakta egymás mellé, hogy azok a formát még jobban kiemeljék. Csak a második velencei tartózkodása alatt tapasztalhatunk nála egy ideig a színek egymásbaolvasztására; a vonalak elmosódására való törekvést. De mihelyt visszakerül otthonába, újra a formát hangsúlyozza.

Ilyen adottságok, a fantáziának, a megfigyelőképességnek ilyen fejlettsége és a formának ilyen imádása mellett nem csodálkozhatunk azon, hogy Dürer zsenije leggazdagabban a grafikában szólalt meg.

A fa- és rézmetszet egyébként is a legnépszerűbb német művészetek közé tartozott. Sokkal több elevenség, közvetlenség volt e lapokon, mint a merevebb stílusú, a hagyományokhoz jobban ragaszkodó német pikturában. Bennük jelentkezett a jövő fejlődés perspektívája. A fametszet inkább a populáris igényeket akarta kielégíteni, míg a rézmetszet az előkelőbb ízlést szolgálta. Schongauer rézmetszeteiben a gótika valósággal arisztokratikus finomságot áruel.

Ezeket a hagyományokat fűzte tovább Dürer is. Legkorábbi rézmetszetei még Schongauer nyomdokán mozognak. Első monumentális grafikai munkája azonban a *Szent János jelenése* könyvét illusztráló, tizenöt laphól álló fametszet-sorozat 1498-ból. Későbbi műveiben sem találhatunk annyi szenvedélyt és fantáziát, mint ezekben a rettenetes látományokat ábrázoló lapokban. Az evangélista nyomasztó vízióit Dürer vad szörnyűségükben érzékelteti. A reálisnak és a földöntúlinak döbbenetes együttesei ezek a lapok. Pedig a kifejezés erején felül dekoratív szépségei is vannak a metszeteknek, akár csak az egykorú faliszőnyegeknek. Dürer itt kétségtelenül arra is törekedett, hogy a lapokat egyenletesen díszítse. A mélység éreztetése kevésbé volt fontos, mint a formáknak a síkban való egyenletes, dekoratív elosztása. A reális arányoknak ezekben a földöntúli régiókban nincsen érvényük.

Szinte ellentéte ennek az extatikus világnak *Mária életének* tizenyele laphól álló fametszet-sorozata, mely 1511-ben jelent meg, de egyes lapjai hat-hét évvel előbb készültek. A vad álmokat itt házias

meghiittség, a valóság bensőséges ábrázolása váltja föl. Néhol világos a kompozíció, másutt pedig a téma szinte elvesz a zsánerszerű felfogásban. Míg a *Jelenések könyvének* ábrázolásai irreális térben játszódhatnak le, a *Mária életében* minden esemény hozzáillő tájképi vagy architektónikus környezetet kap.

Négyszer ábrázolta Dürer a *Passiót*. Jézus szenvedésének története épp úgy kedvenc témája lehetett, mint a Madonna, akit mind anyai közvetlenségében, mind királynői méltóságában igen gyakran megörökített. 1511-ben adta ki a *Nagy-* és a *Kis-Passiót*, mind a kettőt fametszetekben. 1504-ben keletkezett a *Zöld-Passió* című rajzsorozat, amely nevét a papír színétől kapta, 1507—1513-ig pedig a *Rézkar-Passió* jönlétre. A *Nagy-Passio* legtöbb lapja még 1500 előtt készült, ezért stílusuk rokon a *Jelenések könyvének* fametszetével. Az 1510-ből való lapokon azonban már kerekébbek a formák, a fény- és árnyék-elosztás finomabb. Dürer fejlődése úgy stílus, mint technika szempontjából itt kétségtelen. A *Zöld-Passióban* világos és egyszerű előadáásra törekszik a mester. Ez a sorozat a bécsi Albertina féltett kincsei közé tartozik. Míg a *Kis-Passióban* Dürernek ismét a népies ízlés kielégítése a célja, addig a *Rézmetesz-Passióban* már technikájánál fogva is gondosabb, tónusosabb kidolgozással, de hűvösebb és keresettebb felfogással lép meg. Kevés alak látható e lapokon, a kompozíciók néha mégis zsúfoltak.

Inkább furcsaságnak, mint művészi gondolatnak mondható a Miksa császár dicsőségét hirdető, 92 darabból álló óriási *Diadalkapufametszet* (1515), melyet Dürer a megadott előírások szerint rajzolt. A részletek szebbek, mint az egész kompozíció. Harmonikusabb, stílusban fejlettebb ennél a *Miksa császár diadalszekerét* ábrázoló, 8 darabból álló fametszet-sorozat. Ez is egy nagyobb, de meg nem valószínűsített kompozíciónak, a *Diadalmenet*-nek része. Itt már a renaissance szellem szinte teljesen diadalmaskodik. A lovakat vezető allegorikus női alakok donatelloi puttók befolyását árulják el. Pirkheimer adta ki e sorozatot 1522-ben, de a rajzok előbb készültek. Igen jelentékeny a császár számára készült *Imakönyv* oldalainak díszítése is. Dürer dekoratív fantáziája e rajzokban nyilatkozik legszabadabban, legváltozatosabban. Az *Imakönyv*-et a mester rajzaival a müncheni könyvtár őrzi.

E sorozatokon kívül tömérdek önálló fa- és rézmetszetet készített. Az emberi test arányaira vonatkozó tudományos eredményeit is ezekben próbálta ki legtöbbször. Szerencsére azonban a tudós nem kerekedett benne a művész fölé. Az *Ádám és Éva*, az *Atom*, a *Nagy Fortuna* erre a legjobb példák. Valósággal Goethe klasszikus

Walpurgis-éjének, az ó- és középkornak meseszerű egyesítését érezzük a *Tengeri csoda* és a *Herkules* (A nagy féltékenység) című lapokon. Viszont, hogy eljátszik ornamentális fantáziája és lelkiismeretes termésszetszeretete a címerekkel ékes rézmetszeteken. Leggyönyörűbb három lapja a *Lovas, akit a halál és az ördög kísér*, a *Szent Jeromos a cellájában* és a *Melankolia*. Lehetséges, hogy e három lap összetartozik és valami közös szimbolikus értelmük van. Mennyi részlet és mégis minő összhang és kifejezés a három remekben! Vagy minő előkelő dekoratív szellem és páratlan formatudás nyilatkozik a *Veronika kendőjét* tartó, lebegő angyalokban.

Később a részletek kevesbednek, a háttér egyszerűvé válik lapjain. Flandriai útja után készült hatalmas erejű rézkarc-képmásai-ban már a cinquecento nagyvonalúsága, komoly egyszerűsége uralkodik. Dürer egy időben megpróbálkozott a hideg tűvel és a karcolással is. Bár igen szép lapokat alkotott ezekkel a technikákkal is, festőiségük miatt hamarosan felhagyott e gyakorlattal.

*

Dürer művészetében fölfogás, stílus, előadás szempontjából nincs olyan határozott és következetes fejlődés, mint azt tehetségétől elvárnánk. Bár kétségtelenül nagy az út korai munkáinak schongaueri gótikus modorától, éles vonaltöréseitől későbbi műveinek plasztikát, teret erősebben éreztető, gördülő körvonalú munkáihoz, azonban még utóbb készült alkotásaiban is sok a régi csúcsíves reminiscencia. Úlő Madonnáinak szétterülő, vagy lebegő angyalainak lobogó ruharedői még a régi gótika vonaljátékának emlékeit őrzik és az olasz művészek között is inkább a kései quattrocento mesterei álltak közelebb szívéhez, mint a delelőjére jutó renaissance legérettebb tehetségei. Semmiképpen sem következtethetünk ebből azonban Dürer maradiságára. A német művészet még eleven középkori tradíciói gátozták meg, hogy egyszerre átugorják a fejlett renaissance klasszikus területére.

Dürer művészi alkotóerejét, mint annyi kortársa, elsősorban Isten dicsőségének, vallásos érzései kifejezésének szentelte. Lelke megrázkódott az akkori hitvitáktól, egyházhűsége bensejében meg-ingott, de nem kételkedett az isteni kinyilatkoztatás igazságában. Etikai emelkedettség, morális erő vezette akkor is, midőn profán vagy mitológiai tárgyú ábrázolásokba fogott. Polgáriassága nem volt triviális, a lelki nemesség egyszerű munkáiból is kiütközött. Művészöntudata, elhivatottságának érzése életében, mint alkotásai-

ban rokonszenves és férfiasan méltóságteljes formában nyilatkozott. Sokoldalúsága a nagy olasz mesterekre emlékeztet.

Egyike a német renaissance legerősebb pilléreinek, a német érzés, lelkiesség leghatározottabb, legtökéletesebb kifejezőinek. Mi magyarok pedig büszkéek lehetünk arra, hogy a német Dürer apai ősei hazánk földjén magyar nemzetségből születtek.

Ybl Ervin.

SZÍNHÁZI SZEMLÉ.

Nemzeti Színház: Hegedüs Lóránt: *Kossuth*. — Galsworthy: *Életrehalálra*. — Csathó Kálmán: *Lilla*. — Zilahy Lajos: *Szibéria*.
Kamara Színház: Vörösmarty Mihály: *A fátyoltitkai*. — Barrie: *A vén-
 ányok*. — Raynal: *A férfi szíve*. — Klabund: *A krétakőr*. —
 Hegedüs Sándor: *Bakony*. — G. B. Shaw: *Blanco Posnet*.
Vígszínház: Harsányi Zsolt: *A zenélő óra*. — Fodor László: *A temp-
 lom egere*. — Lengyel Menyhért: *A postáskisasszony*. — Deval:
Őnagysága őrangyala. — Móricz Zsigmond: *Úri muri*.
Magyar Színház: Fazekas Imre: *Trojka*. — Molnár Ferenc: *Olympia*.

Nemzeti Színházunk a múlt év nyarán betöltötte fennállásának kilenvenedik esztendejét. Az új évad nagy jubiláló tervekkel indult meg, az ünneplést részben közműveltségi fölényünk megmutatására, részben a közelgő centenárium főpróbájául szánták. A jó szándék tudvalevőleg: fél tett, de e fél tettnél többre ebben az ünnepivé nyilvánított évadban a magyar Thalia első otthona nem is igen vitte; elkésett a jubilálás naptári időpontjával s — ami ennél öregebb hiba — elkésett annak a legmagasabb szintű játékrendnek egybeállításával és meg nem alkuvó keresztülvitelével is, mely valóban úgy fénylett volna, mint kilenc évtized végzett munkájának büszke koronája. Hogy vezető helyét drámai színházaink közt így is megtartotta: igen viszonylagos érdem; a magánszínházak ezért a helyért igazán nem törték magukat valami túlságosan. A kritika ennyivel be nem érheti, a színház kilenvenéves multja neki is jogot ad az abszolút mértékhez.

Az évadnak majd egyharmada aggasztó veszteglésben telt el. Ezalatt csak egy kevésbé jelentékeny Turgenyev-drámával kísérleteztek. A közönség nem kapott rá az ízére, miből eleget maga a színház sem bírt megéreztetni. Az idény dereka táján került sor az első magyar újdonságra, Hegedüs Lóránt *Kossuth*-jára. Bemutatását már a megelőző színházi évben tervbe vették, végül a sok halasztgatással alkalmi mű lett belőle: Kossuth budapesti emlékszobrának felavatásakor került a nézők elé. Szerzőjét a történelmünk közelmúltja iránt tapasztalható érdeklődés ihlette meg, melyből Herczeg *Híd*-ja

is támadt. Lelkes és szellemes ember szólt belőle a nézőtérhez, de tapogatózó drámaíró. Így azután inkább az író szavát hallottuk, mint alakjaiét, inkább az ő tervező kezét éreztük, mint a történelem szárnyverését. Ki egy kossuthi méretű pályából pár óra alatt négy évtizedet kíván lepergetni, múlhatatlanul tableau-sorozattá tördeli anyagát s e töredékekben Kossuthja, Széchenyije, Görgeije ki nem bontakozhatik még akkor sem, ha tárgyismeretünkkel a szerző segítségére sietünk. Herczeg is számításba vette nézőinek tájékozottságát, de a fontos mozzanatokban nagy gazdagsággal rajzolta az egymással szembenálló lelkek, vagy az egyazon lélekben egymással szembenálló indítékok drámai küzdelmét. Hegedüs darabjának a drámáinál erősebb volt a lírai akusztikája, kivált Kossuth hontalanságának szívbe markoló rajzában. Az előadás népes együtteséből kiemelkedett Palágyi Lajos finoman jellemzett Görgeije.

Újév után külföldi újdonságot ismertünk meg: a Vig- s a Magyar Színház után a Nemzeti is szóhoz juttatta a nálunk újabban nagy kelendőségre kelt Galsworthyt. Bemutatott műve otthon nagy port vert fel, igazán szólva: alig értjük, miért. Állítólag az angolok a darab «életre-halálra» folyó küzdelmében Anglia és Németország antagonizmusára ismertek. Ránk nézve ez a vonatkozás végkép burkolt maradt, sőt ettől függetlenül homályos maga az a vagdalkozás is, mit a szerző az angol konzervatív körök hipokrizise ellen folytat. A fémjelzést igen kedvelő német esztétika Galsworthyt megtette «az igazság költőjé»-nek. Nos: igazsága mintha eléggé egyoldalú igazság volna, erősen másodrangú írónak «kikészített» igazsága, ki a mi se en scéne-ben még harmadrangú írói fogásoktól sem riad vissza. Az előadásban a legnagyobb érdeklődést a színház új tagjának, Csörtös Gyulának alakítása keltette az «újjgazdag» szerepében. Itt megmutathatta egyszerű s őszinte színészi eszközeit, melyekkel előbb, a tagsági debut-jéül elég szerencsétlenül megválasztott, ósdi *Don Caesar de Bazan* címszerepében nem igen tudott mit kezdeni.

Farsang táján némileg megélenkült a játékrend, elkészült a színház két vezető szerzőjének, Csathó Kálmánnak és Zilahy Lajosnak ez évadbeli darabja. Csathó ezúttal a Csokonai-regényéből dramatizált *Lillával* mutatkozott be. Regénye kiemelkedő helyet foglal el elbeszélő művei között, de a belőle támadt színdarab drámailag gyengébb eddigi színpadi munkáinál. Az irodalomtörténeti «adottság» éppen nem kedvezett Csokonai alakjának drámai megformálásánál. A regényben Csathó meg bírta mutatni hőséne szellemi felsőbbbségét környezete felett s ezzel megértetni s elfogadtatni gyakorlati gyámoltalankodását. A színpadon csak a csetlések-bot-

lások maradtak meg, a géniusz szárnyalását nem láttuk. A környezetrajz — Csathó nagy erőssége — most is kitűnő, de részletekre hull szét: jobbnál-jobb epizódfigurák lépnek fel, «leadják» jelenetüket s azzal kiesnek a darabból. A szerzőt szemmel láthatólag legjobban Lilla alakja érdekelte s ez is vált a darab középpontjává. E lélekben a «Dichtung und Wahrheit» konfliktusának rajzába sok finom színt vegyít, a női érzületnek s észjárásnak Csathó különben is jeles ismerője. Bajor Gizi benne szép feladathoz jutott s azt szép alakítással szolgálta is. Megéreztetette szerepének «költői próza»-jellegét, melyben a döntő fordulón a prózára kerül a hangsúly. Mellette a kiváló epizódisták egész légiója aratott babért, de csak pillanatnyit. Tartós érdeklődést a darab nem keltett.

Zilahy Szibériája ezideig határozottan élén jár a színház újdonság-sorának. Témáját a magyar hadifoglyok életéből merítette s magából a témából csak úgy árad a szívetszorító hangulat. Roncsolt lelkeket, vérző sebeket mutogat Zilahy, de nem számító mesterkedéssel, hanem emberséges érzéssel, mély lírai megindulással. A színpad mindentudói közt megmarad költőnek. Darabja megépítésében most is sok a novellaírói vonás, drámailag koncentrálni most sem bír jobban, mint korábbi munkáiban, de tiszta, nemes eszközökkel dolgozik, habár néha még túlságosan sok eszközzel is; fejlődését nyilván az «elhagyás művészetének» fokozatos birtokbavételétől kell várunk. A darab hangulati ereje a színházat is megkapóan szép produkcióra ihlette, a kitűnő egyes alakítások művészi összehangolása az évadnak legszebb rendezői eredménye. Ódry és Csontos: a drámának két, egymást hangsúlyozó Dioskurja. Bajor Gizi kevésszövegű szerepét a némajáték ritka gazdagságával növelte nagygyá és művészileg töréstelen egységgé. Rákosi Szidi sugárzó kedélye szinte világított a darab legcsillagtalanebb szakaszaiban.

A Nemzeti Színház kamaraszínpadán élénkebb, színekben mindenestre tarkább munka folyt, mint az anyaintézetén. A felújítások majd mind itt estek meg, sok olyan darabé is, mely éppen nem idevaló. *A fátyol titkai*-t szívesen láttuk e meghitt környezetben, az ügyes átalakítás is javára szolgált a nyolcvanesztendő «repríz»-nek, ha tartós műsordarabot nem bírt is belőle csinálni. Az ilyesmikre fogékonyabb füleket így is gyönyörködtette a nagy orgonaművésznek ez a csupa-kellem cselló-ábrándja, melynek hangszínét a szép ügyekezettű előadás helyel-közzel elég szerencsésen eltálatla.

A Nemzeti régibb műsorából átvették az érzelmes *Barrie Vénleányok* című, lagymatag, de tagadhatatlanul kedves vígjátékát. A vállalkozást főként Bajor Gizi elragadóan gazdag árnyalású alakí-

tása igazolta. Mellette Tasnády Ilona művészi keresetlensége és igazsága keltett figyelmet és komoly becslést. A közönség szereti a báránnyelűket: a darabból szakadatlan «táblás» műsorszám lett.

Paul Raynal *A férfi szíve* című drámája itt került bemutatásra. Igazi kamara-darab: finoman vezetett dialógokon nyugszik egész építménye, második felvonását meg éppen két szereplő beszéli végig. Benne az eszközökben való takarékoság, a földolgozott hang-súlyozása a drámaköltészet újabb, emelkedő irányára vall. Jók és biztosak karrakterrajzai is, csak a «férfias férfi» alakja szenved a darab végén törést: egy naiv, addigi magatartásával eléggé diszharmónikus elszólása dönt romba mindent, inkább katasztrófát, semmint valódi tragédiát éreztetve. Váradi Aranka, Ódry s Uray játéka a kamarastílus legszebb szintjén állott.

Az évad legnagyobb újdonság-sikerévé e színpadon *A krétakör* című, kínai tárgyú mesejáték lett, egy Klabund álnevű német író feldolgozásában. Ez a szerző az ősi meseanyagot nem modernizálta à la Hofmannsthal, nem «titkolt bele» mai szimbólumokat, meghagyta a mesét mesének s épp ezzel fogta meg a közönség szívét. Megfogta a csupa-lélek, minden rikítóbb színtől, etnográfiai túlzástól tartózkodó előadás is. Ennek középpontjában Bajor Gizi biztos ösztönű, olcsó érzelgősségtől ment alakítása állt. Jeles színészi munka volt Abonyi lázadó kulija is.

Magyar szerzőtől egyetlen művet mutatott be a Kamara, egy rövid egyfelvonásost, Hegedüs Sándor *Bakony*-át. Tárgya erősen novellai, de van benne színpadi feszültség is. S van derekas érzék a régebbi magyar világ alakjai iránt. Ezek mindegyike a maga nyelvén beszél, kurta szóval vagy éppen beszédes hallgatással (van a darabban egy végiglen néma szerep is). Az előadás naturalisztikus stílusban folyt s majd valamennyi alakítás, mindenekelőtt a Bartos bűnbánó betyárja, értékes terméke volt ennek a stílusnak.

Ugyanazon az estén mutatták be Shaw *Blanco Posnet*-jét, mely csak itt számít újdonságnak, a Magyar Színház műsorából már évekkel ezelőtt limbusba került. Bízást ott is maradhatott volna. Iskola-példája Shaw elképesztést vadászó felemásságának, melynek mindjobban «halványodik hatástalan tüze». Van benne igaz filantrópia és igazságtalan vádaskodás, kenetes prédikáció és mázoltképű fintor. A lóköto-gentleman főhős alakjában Abonyi Géza tehetségének új, figyelmetérdemlő vonásait mutatta meg.

A Víg-színház mult-évbéli vezető darabjának, a *Nosztalgia*-nak szerzőjével, Harsányi Zsolttal vágott neki az új játékvégnek. Amily tartós színpadi sikerei voltak Harsányinak korábbi Mikszáth-

átdolgozásaival, oly kevésbé boldogult a maga lábán. *Zenélő órá*-ja nem a múzsa sugalmából keletkezett, inkább a «minden jót és drágát» egybezsúfolni óhajtó recept szerint. A Bach-korszaknak Jókaitól ellesett színeivel dolgozott s ezekkel a mai irredenta érzésekre kívánt hatni. Ebből hamis korrajz lett s még hamisabb irredentaság. A Bach-korszakban nem lehetett ennyit szónokolni, ma pedig szónokolni lehet ugyan, de — érdemesebb dolgozni. Görögtüzes volt az előadás is, sok tarkasággal, kevés melegséggel.

Fodor László *A templom egeré*-ben a jól bevált gépirókisasszony-romantikának egy maibb változatával kísérletezett véletlenül ugyanakkor, midőn a Városi Színház az ős-gépirókisasszonyt, Szomaházy Lehmann Vilmáját vitte színpadra — megzenésítve. S mikor a közönség betelt ezekkel a konkurráló kisasszonyokkal, Lengyel Menyhért a kenyérkereső nőnek egy másik típusával jelentkezett: a *Postás-kisasszony*-nyal. A nagy technikai jártasságú író itt ránézve meglehetősen idegen területre tévedt: a magyar dzsentriről rajzolt képet s ez elég ferdére sikerült, művészi igazsága közeljár az irodalmi paprikahamisításhoz. De hatásos fordulatokban, hálás szerepekben nem szegény a darab, s a Vígszínház jó együttessel sietett segítségére. Varsányi Irén művészete megneemesítette a főalak mondvasínált mártíriomságát.

Ez a színház régebben valósággal a franciákból élt; most a gall import jelentékenyen mecsappant. Ez évadban csak Jacques Deval vígjátékának, az *Őnagysága őrangyalá*-nak nyitották meg a kapukat. A fordításban kissé bohózati címet nyert darabot a színház stílusban is némileg eltolta a bohózat felé. Jellenrajza felüláll a bohózatok színvonalán, dialektikája szellemes, megépítése pedig arra vall, hogy külföldön a könnyebb műfajban is erősen hódít a tisztább, egyszerűbb formák felé igyekvés. A helyzet- és émbertorlódás helyébe a dialógus nyomul, a fordulatok kevesebb ajtónyílással járnak, inkább a lelkekben igyekeznek szelepeket nyitogatni.

Móricz Zsigmond *Úri muri*-jának előadása a színháznak ez évadban nyilván legkülönb vállalkozása. Már az első percekben érezni kellett, hogy a színpadról ezúttal igazi író beszél, ha talán nem is igazi drámaíró. Móricz itt sem kevésbé epikai, mint régibb színpadi munkáiban, sőt a cselekmény vezetésében még az eddiginél is inkább genreképek felé hajló. Darabjában a legjobbak is éppen a genre-részletek. A középponti dolgok (Szakmáry Zoltán gazdasági reformtervei s váltóproblémái) kissé elnagyoltak, az író álláspontja inkább az epizódokban tisztázódik. Ezért azután szokatlanul népes színpadján is főleg az epizódalakok kerülnek érdeklődésünkhöz közel. Ezek-

ben igen sok új művészi lelemény van s rajzukban imponáló erő és biztosság. A kis falusi démon «sárból-napsugárból összegyúrt», friss képzelemmel színezett alak, és Somogyi Erzsí — ki annakidején éppen Móriczegyik darabjában vonta magára a figyelmet — nagy hűséggel és igazsággal vitte színpadra. Új és eredeti a könyvügnök figurája is, a muri-dirigens Csörghő Csuli pedig a leggrandiózusabb színpadi alakok egyike — éppen a maga apró-genre-ében: egy mai s ízigen magyar «karvezető»-vé előléptetett epizódfigura, melyben Mály Gerő — a született epizódista — szíve szerint való feladatra lett; szívvel-lélekkel szolgálta is, egyikét nyújtva az évad legkülönb színészi munkáinak. A darab külső kiállítása s rendezése a színház java erejét mutatta.

A Magyar Színház annál gondosabban titkolgatta — az egész évadon át — a maga java erejét. Egyetlen jó előadást nyújtott — csupa idegen portáról kölcsönkért színésszel. En suite előadásokra szánt darabok után kapkodott, melyeket azután csak azért játszatott a bukásukon túl is, mert nem volt következő darabja. Pedig a szezonvégi operettet is előszedte már az évad elején; sikere most ezzel sem volt. Újévkor olyan naptári évet zárt le, mely alatt — mint a Vojnich-jutalom jelentéséből általános elképedésre kiderült — egyetlen magyar újdonságot sem juttatott szóhoz. Újesztendő után Fazekas Imre *Trojká*-jával igyekezett ismét «magyar» színházzá lenni. Írói számítás szülte ezt a jellegzetes «Effektstück»-öt, s nem írói inspiráció, fércregény-témát férceltek benne színpadra. A kevésbbé finnyás közönség azonban megtöltötte rá vagy két tucatszor a színházat.

A színészi részében igen jeles produkció — melyről már említést tettem — Molnár Ferenc *Olympiá*-jának előadása volt. E darabban Molnár visszatért arra a területre, hol egyszer már *Hattyú*-jával is illetéktelenkedett. A *Hattyú* óta nagyot fejlődött komponáló erőben s eszközeinek gazdaságos használatában, de cseppet sem emelkedett a felfogás előkelősége dolgában. A hazugságok hagyományai közt élő «finom» emberek közé behoz egy «igaz» embert, egy demokrata-előharcos, paraszti vérű magyart, akiről aztán a szerző szándéka ellenére kiderül, hogy hazugabb a hazugaknál. Szerelmet zsarol azzal, hogy ál-szélhámos képében lép fel. A sikerült manőver után pedig hazamegy, újra «igaz ember»-nek. Jobbérzésű néző nem igen tud mit kezdeni ily finom újraértékelésekkel, ránézve ez az ál-szélhámos: olyan valódi szélhámos, mint annak a rendje. Szörnyen igaz, hogy az erény a bűn álarcában esetleg többre viheti, mint a maga becsületes képében, hanem azért nem tapsolok neki, ha álarcos tré-

fája elsül is. A Vígszínház vendégjátéka — mert hiszen annak kell mondani — ezen a színpadon is kitűnő előadást nyújtott.

A Belvárosi Színház mintha végleg letett volna arról a becsvágáról, mire érdemes multja kötelezné. Drámai műintézetből könnyű szórakozások csarnokává kezd átvedleni. Operettprimadonnákat erőszakol drámai előadásai középpontjába, jól induló drámai színészeit meg százas sorozatban játszatott operettekben fogja méltatlan feladatokra. Itt virul legjobban a sztár-kultusz, melynek pedig hovatovább kezd bealkonyodni. Már újságcikkeket is olvashattunk arról, hogy a színházak vezetői komolyan gondolkoznak a sztár-rendszernek — jó pesti argot-n szólva — «leépítésén». Felépíteni is kár volt ezt a minden művészből törekvést megfojtással fenyegető rendszert. Ezentúl — mondják — saját együttest akarnak nevelni maguknak. Nosza, tessék hozzáfogni az eddigi súlyos pedagógiai mulasztás valamelyes kipótlásához. A komoly kritikát maguk mellett fogják találni, annak eddig sem kellettek a sztárok. De a színházigazgatók nyilván csak akkor jutnak jobb belátásra, ha majd — a fizető közönségnek sem kellenek.

Rédey Tivadar.

IRODALOM.

Kultúra és politika.

Kornis Gyula : *Kultúra és politika*. Tanulmányok. Budapest, 1928.
Franklin-Társulat.

Annak a hazai nagy kulturális mozgalomnak, amely az utolsó években olyan sokféle irányban fodorozza hullámaint s amelynek szervezője és irányítója gr. Klebelsberg Kuno miniszter, egyik legnagyobb hatású munkása Kornis Gyula. Főjelentősége abban van, hogy elméleti megalapozottság, széleskörű ismeret, az intuício ihlete és a világnézet biztossága egyesül benne a gyakorlati embernek józan tekintetével, fantasztikumoktól tartózkodó fegyelmeivel és valami ösztönszerű reális érzéssel.

Működésének elméleti alapjait, filozófiai elmélyedésből táplálkozó irányelveit ő maga fedi fel azokban a tanulmányokban, amelyek eddig szétszórva, most pedig *Kultúra és politika* címen összegyűjtve jelentek meg.

Ha gyakorlati tevékenységének legfőbb elvi mozgatóját keressük, akkor kétségtelenül a történeti életben gyökerező s a szellemi értékek felé fejlődő humanisztikus eszmének tiszteletében kell megtalálnunk. A természettudományokat a legmagasabb értékeknek látó, a technicizmust minden felett becsülő, az individualisztikus eudaimonizmust és a szocialista anyagelvűséget látja korunk legfőbb elsiklásainak. Úgy érzi, hogy a külső rend uralmánál, a *civilizációnál* jóval többre, *kultúrára* kell törekednünk, amely a lélek belső erejének kibontakoztatása. A természettudományos és a szocialista ökonomiai világnézettel szemben humanisztikus ideálokat állít. Távol áll tőle, hogy lekicsinyelje a természettudományoknak és a technikának vívmányait, vagy a társadalom anyagi tényezőit, végcélnak azonban nem tudja tekinteni őket, hanem csak felhasználandó eszközöknek.

Úgy érzi, hogy korunknak e materialisztikus és anyagelvű eszméivel szemben immár itt van küszöbön a történeti világnézetben gyökerező humanisztikus ellenhatás. Történeti analógiákat keresve az utolsó évtizedeket a XVIII. századnak száraz és vaskos észkultu-

szával hasonlítja össze, amellyel szemben éppen úgy meg kell érkezni az eszmei reakciónak, akárcsak a XIX. század, ez a *sæculum historicum* meghozta a történeti megismerésnek, a históriai érzéknek, a mult erőibe való beágyazottság tudatának, s ez erőkn, csak ez erőkn való továbbhaladásnak ellenmozgalmát.

E pontnál álljunk meg egy pillanatra! A XIX. századnak történetérzéke valóban fel nem mérhető fontosságú. A históriai életnek eleven megérzése valóban olyan kincs, amelyért a következő nemzedékek okvetetlenül örökre lekötöztetettjei lesznek az előttünk járt évszázadoknak. De feltesszük a kérdést: éppen ennek a történeti érzéknek túltengő ereje nem játszott-e közre abban, hogy az emberi értékek relatívvá váltak, vajjon a történeti élet minden jelenségének szinte egyforma értékelése nem okozott-e valami akaraternyesztő szkepticizmust, s e relativitás, e szkepticizmus sugallásával vajjon nem játszott-e közre abban, hogy a Kornistól olyan méltán kifogásolt eszméknek nem tudott ellentállni?

Nem kívánunk a XVIII. század primitív bizalmába, ahisztórikus sivárságába és száraz északultuszába visszaszülyedni, de nem kívánjuk a XIX. század szellemének akaratrokkantó relativitását sem. Az újnak valahogyan e két korszak egészséges elemeinek szintéziséből kell kiforrnia. Örökölnie kell a mult évszázad hisztórikumát, de a XVIII. század acélosabb erejéből, magabízóbb öntudatából is kell merítenie.

Ez a kifogás nem Kornisnak szól, hanem óvás akar lenni azokkal szemben, akik erre vonatkozó gondolatait esetleg félreérthetik. Kornisnak gyakorlati szempontjai éppen e töretlenebb, ez akarattal teltebb, e szívósabb irány kifejlesztése felé munkálnak. Eddigi nevelésünket bírálva, az intelligencia egyoldalú kifejlesztésének hadat üzen, s az öntevékenységnek, a felelősségérzésnek az értelemmel párhuzamos fejlesztését, szóval az akarat edzését követeli.

Pedagógiai tervei főképpen a középfokú oktatást érintik, mert úgy érzi, hogy a nemzet vezető rétegének, a középosztálynak kialakulására ez a legdöntőbb jelentőségű. A középfokú oktatást mentül változatosabbá igyekszik fejleszteni, megfelelően a nemzet különböző műveltségi szükségleteinek. Éppen ezért ellensége az egységes középiskolának, mert ez egyformára szűrné, szürkévé tompítaná a nemzet intelligenciáját. Nem híve annak sem, hogy a középiskolának alsóbb osztályait a polgári iskola foglalja magába, s a differenciálódás csak a felsőbb évfolyamokban következze be. Ez Kornis szerint a középosztály magasabb kultúrigényű rétegének műveltségi devalvációját vonná maga után. A polgári iskola akkor tölti be hivatását, ha a középfokú szakiskoláknak válik előkészítő tanfolyamává.

Bár Kornis a humanisztikusan képzett embert tartja a legmagasabb kultúrdeálnak, egyáltalában nem elfogult. A modern kor egyéb szükségleteit is a legteljesebben megérti, és éppen ezért ellene van a gimnáziumok túltengésének. Szerinte a reálgimnáziumok középpontjában is a történeti ember áll, csak hogy ez iskola szellem-történeti anyagának gyökerei nem nyúlnak egészen a görög kultúráig, hanem megelégszik a római műveltségig való hatolással. A gimnáziumok és reálgimnáziumok mellett természetesen nagy gondot fordít Kornis a reáliskolákra is.

Ez általános nevelőiskolák mellett különös figyelemben részesíti a középfokú szakiskolákat is, melyektől azonban szintén megkívánja, hogy a voltaképpeni szaktudás mellett kultúránknak egyéb jelentékeny elemeit is megismertessék növendékeikkel. «Minden iskolafaj a maga sajátos tantervi formájával felel arra a kérdésre, hogyan hassa át egymást a szakműveltség és az általános műveltség... Minden iskolafajnak a maga módján kell szert tennie az általános műveltségre: ennek a szakműveltségből kell kinőnie más és más csoportosításban.»

Különösen jelentékenyek azok a megállapításai, amelyek a középfokú mezőgazdasági iskolákra vonatkoznak. Méltán hökken meg azon, hogy míg az elsősorban agrárjellegű Magyarországon az ipar és kereskedelem tanítására volt gond, addig a középfokú mezőgazdasági oktatásra semmi. Pedig nagy nemzeti érdekek követelik, hogy kisgazdatársadalmunk gyermekeinek megadjuk a módot, hogy érdeklődési irányuknak és hivatásérzetüknek megfelelő szakoktatásban részesülhessenek. Amit e kérdésről ír s ahogy ez új iskolafajnak célját, szervezetét és tantervét kidolgozza, az a magyar nevelésügy terén korszakos fontosságú. De az elméleti alapvetésen kívül praktikus következményeiben is jórészt Kornis érdeme, hogy a középfokú mezőgazdasági oktatás immár megvalósult és fejlődésében egyre izmosodik.

Külön érdekességük a középfokú oktatást tárgyaló értekezéseiben a külföldi példákra való hivatkozások és az összehasonlításból eredő okulások.

A középfokú oktatás mellett a felső oktatáshoz, az egyetem kérdéséhez is hozzászól egy-két tanulmányában. *A filozófiai kar jelentősége a tudományegyetemen* és *A tudományok egysége és az egyetemek egysége* címűek igen megszívlelendő megállapításokat tartalmaznak. *A Nők az egyetemen* című hosszabb tanulmánya pedig nagy lélektani felkészültséggel boncolja a férfi és a nő lelki megalkotottságának különbségeit s ez alapokon kijelöli, hogy a felső oktatásnak mely tudományszakjai azok, amelyeknek területén a nő értékes munkát végezhet.

De Kornist nemcsak pedagógiai és filozófiai kérdések foglalkoztatják. Nemzeti érzése társadalmunk egyéb problémáinak boncolására is ösztönzi. Igen találó elmefuttatás, amit a középosztályról közöl. Ezt a látszólag heterogén réteget szerinte egyetlen nézőpontból nem lehet a többtől elhatárolni. Itt az egyazon osztályhoz tartozást gazdasági, műveltségi és világnézeti szempontok együttesen döntik el. A nemzeti életre ennek az osztálynak az erőteljes kiképzése a legfontosabb. A nemzeti érzés benne a legelőbb, a hagyományokból való táplálkozás szüksége őbenne a legtudatosabb s kultúrigényei neki a legmagasabbak.

A középosztályon kívül az arisztokráciához is van egy-két szava. Megütődik azon, hogy a magyar arisztokráciának a múltban betöltött fényes vezetős szerepe után a mai felső réteg — nagy tisztelet persze a nagyon csekély kivételnek — nem teljesíti a nemzettel és önmagával szemben kultúrkötelezettségét olyan mértékben, mint amilyen mértékben anyagi függetlensége mellett teljesíthetné. Kornis ebben a szomorú tünetben főleg a körök nevelési rendszerét tartja hibásnak, mely az ifjú arisztokratát a magasabb műveltség felé való vezetés helyett inkább a sport irányába ösztönzi.

A tanulmánygyűjteménynek e középpontibb jelentőségű értekezésein kívül hadd legyen még — ha futólag is — megemlítve *A fiatal Széchenyiről* szólónak finom lélekanalízise, a *Tolsztoj művelődéstudomány* történeti kapcsolatokba állító értekezés, és napjainknak francia, olasz és angol törekvéseit érdekesen megvilágító *Antik imperializmus Európa mai kultúrpolitikájában* c. tanulmánya.

E negyedfélszáz lapra terjedő kötet ismertetése bizony hiányos volna, ha meg nem említenők, hogy nemcsak a filozófust, a pedagógust és a szociológust érdekelheti, hanem minden gondolkozó laikust is. A szakszerű reflexiókon kívül annyira általános érdekű, problémái annyira nemzeti életünkbe vágók, hogy minden nemzeti érzéstől áthatott művelt embernek forgatnia kellene. S a mellett mélyen szántó gondolatait olyan elegáns könnyedséggel tudja kifejezni, elvont tételeire gyakran olyan plasztikusan szemléletes képeket talál, fegyelmezett tárgyilagosságába annyi szellemes fordulat visz elevenséget, hogy éppenséggel nem fárasztó olvasmány. Hadd írjuk itt ki szemléletes képei közül a legelevenebbet, amellyel a természettudományos és a humanisztikus szempont különbségeit érzékelteti: «A természetről való tudásunknak is csak a szellemhez való vonatkozása kölcsönöz sajátos elméleti érdeket. Ha a természetet csak külsőleg nézzük, úgy járunk, mint mikor az ablakfestményt kívülről látjuk: elmosódó színfoltok, homályos körvonalak tűnnek elénk. Ha azonban a szellem

szemével, belsőleg nézzük, egyszerre fenséges értelmű, színgazdag világ tárul elénk, mint mikor az üvegfestményt belülről pillantjuk meg: hirtelen élet, értelem, hangulat tör elő belőle.»

Galamb Sándor.

Mélyebb szántás.

Mattyasovszky Miklós: *A földművelés közgazdaságtana. Agrárgazdaságtan és agrárpolitika.* Budapest, Patria, 1927. Ára 18 pengő.

Az egyes fontosabb kérdések, sőt tárgyak mérlegelésénél jött nálunk néhány évtizeddel ezelőtt divatba, azután pedig állandóan forgalomba a címbe foglalt kifejezés. Jellemző ez, mert legfőbb gazdasági águnk szuggesztív hatására vall, épp úgy, mint a németeknek ez a mondása: «Tiefer schürfen», ami a bányászkodó és iparos nemzet uralkodó másnemű gazdasági tevékenységére mutat. De míg ennek tudományos irodalmában ez a jelképes kifejezés komoly valóságot jelentett mindig, addig — sajnos — mi a mezőgazdaság tudományos mérlegelésénél túlnyomóan megmaradtunk a jelképnél. Hiányzott eddig oly munkánk, mely a földművelés rendszeres közgazdaságtanának lenne elismerhető. Azelőtt csak egyes részek monográfiáját bírtuk. Ez nem azért van így, mintha a mezőgazdaságot, melyhez első-sorban sok helyen kizárólag ragaszkodik a magyarság, nem becsülné eléggé, hanem mert annak ápolásával a gyakorlati élet, sőt az irodalom legkiválóbb emberei is annyira s olyan odaadással törődtek, hogy a kontemplatív elemzésre nagy elfoglaltságuk mellett nem értek rá.

Némi kivételt tesznek e tekintetben az egyetemeink nemzetgazdasági tanszékein működő férfiak, akik a maguk rendszeres tan- és kézikönyveiben a mezőgazdaság tudományos összehasonlító méltatását is adják. De ott ez természetesen nem történhetett azzal az apró részletekig elható boncolgatással, melyet a tárgy fontossága — különösen nálunk — megérdemel, sőt minden irányban meg is követel. Mind ezek, mind az előbb említett művek sok becses elméleti megfigyelést és fejtegetést is tartalmaznak, de nem annyit és nem oly rendszerességgel, mint kívánatos és szükséges lett volna.

Végre akadt egy olyan hivatott író, aki céltudatosan ennek a speciális munkának szentelt időt és fáradságot, és pedig elismerésre méltó eredménnyel. Mattyasovszky Miklóshan, aki ezelőtt hason- tárgyú egyediratokat tett közzé, az ily munka sikeres végzésének meg is van minden feltétele. Már kora ifjúságától fogva behatóan törő-

dött a mezőgazdasági élet alapjellegének és tudományos alaptörvényeinek kellő megismerésével. Évtizedeket töltött a m. kir. földművelésügyi minisztérium szolgálatában, ahol azok érvényesülését az állami életben, majd a társadalmi érdekképviselések keretében párhuzamosan észlelhette. De egy időben mint tudományos előadó is működött s ma három egyetemen oktatja az agrárpolitikát, melyet mint az Országos Földbirtokrendező Bíróság tanácselnöke is szolgál. Mindezek mellett mint hevesmegyei középirtokos a saját és családja érdekeit közelérintően észlelheti a mezőgazdaság minden előnyét és hátrányát és intézi minden ügyét és baját. Ezt pedig sine ira et studio teszi, azzal a higgadt és elfogulatlan ítélkezéssel, melyre őt anyagi, szellemi és erkölcsi függetlensége képesíti. Mindezen sokféle minőségből keletkezett az a lelkisége, mely tudásán, széleskörű nagy olvasottságán, tárgya szeretetén, de ebben is mérsékletén alapulva, egy ily műnek megírására képesíté őt. Nem oly nagyszabású munkálat az, mint a Buchenberger kétkötetes *Agrarwesen und Agrarpolitik* című standard munkálata, de annak mintájára és a magyar összes gazdasági és politikai viszonyok szemmeltartásával készülvén, a mi irodalmi és tanviszonyaink közt számottevő 380 lapos jelentékeny dolgozat. Külön fejezetekben vizsgálhatja a földművelés fogalmát, ágait és történeti fejlődését. Majd azt fejtegeti, hogy miben különbözik benső természetére nézve az ipartól és kereskedelemtől. Megállapítja viszonyát a joghoz, a közigazgatáshoz és a statisztikához. Kifejezésre juttatja, hogy a mezőgazdasági és agrárpolitikának az irodalomban és a gyakorlatban miféle értelmekeket tulajdonítanak; hogy milyen viszonya a szociálpolitikához. Mérlegeli vele szemben az állam és társadalom feladatait a földművelő államokban; és pedig történeti távlatban szemlélve. Azokban az életviszonyokat elemzi. Az első rész végén pedig irodalmi tájékoztatót is nyújt. Művének második része az agrárpolitika, melynek csaknem négyszer annyi teret szentel, mint az elsőnek. De a föld, munka és tőke érvényesülésének alapos fejtegetései közben az elméleti mozzanatoknak itt is kellő fontosságot tulajdonít s a termelés tényezőinek viselkedését az egyes nagy közgazdasági területeken csaknem az aprólékossáig menve, türelmesen összehasonlítja, azután egybefoglalva is megmagyarázza s azok rendellenességeit szemlélhetővé teszi. Itt is történeti vázlatok keretében lélektani megfigyelések segítségével domborítja ki a keletkezett helyzeteket s azok anomáliáinak természetes orvosszereit, továbbá ezek alkalmazásának módozatait. A hazai adatokat egész napjainkig vezeti le, miközben mint hivatása körében nyitott szemmel működő szakférfi igazán az életből meríti megjegyzéseit és lehetőleg mindent számbavevő javaslatait.

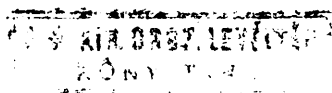
Megállapítja, hogy a mezőgazdaság amnyi tekintetben háttérbe szorul az iparral és kereskedelemmel szemben, pedig nélküle ezek sem boldogulhatnak. Ezt nem valamely ellenséges áramlatnak, hanem a földművelés nehézkes természetének tulajdonítja. Azért óhajai nem is utópisztikusak, hanem a benső erősödésre és a mezőgazdasági osztály magasb általános és szakműveltségének emelésére, a kormányzat és az egész társadalom megértő erőteljesebb közreműködésére irányulnak az állam és a nemzet egészének érdekében. Ezt nem erőszakos vagy éppen radikális rendszabályoktól várja, hanem a közgazdasági és társadalmi összhangot és egyensúlyt tekinteten kívül nem hagyó józan belátás terjedésétől. Azért foglalkozik oly mélyrehatóan a terep felderítésével.

E könyv nem közönséges tankönyv, hanem azt elsősorban a földművelés minden érdekeltjének, a kormányzóknak és kormányzottaknak is szorgalmasan kellene forgatni és okulni abból. Az elsők önismeretüket egészíthetnék ki belőle, de az utóbbiak tájékozódására is csak előnyösen hatna, ha a valót, mely őket körülveszi és amelyre hatniok, vagy amelyhez alkalmazkodniok kell, tisztábban látnák, mintha csupán az empiria s főleg felületés beszédek vagy olvasmányok által vezetetik magukat.

Nyelve a komoly tárgyhöz méltó, világos, tömör, magyarság tekintetében csaknem kifogástalan. A szerző küzd a nyelvrontás áradata ellen s csak egyszer-kétszer esik ki szerepéből, ami annak roppant erejét tekintve, már érdem, mert inkább elszólásszámba mennek.

A rengeteg anyag előadása közben műve részarányos is. E tekintetben csak azt kellene még kívánni, hogy az állategészségügynél lenne beszédesebb, mert amit róla munkája különböző helyein néhány sorban mond, az említett tárgy nemzeti és nemzetközi fontosságával nem igen egyeztethető össze. Nomenklaturájában is van az én felfogásom szerint javításra alkalom. Ez azonban nem az ő hibája, mert a «szükség» és «szükséglet» közt egész közgazdasági irodalmunk nem teszi meg a kellő különböztetést és nála is szabály szerint előfordul a «szükségletkielégítés» rémséges kifejezése, mely ellen, de mindhiába, sok évtizeden át küzdök. Íróink nem fogadják el, hogy a szükséglet nem azonos értelmű a német Bedürfnis-szel, hanem a Bedarf-fal. A gazdaközönségre is helytelenül alkalmazzák az «agrártársadalom» kifejezést. De ezért sem teszem felelőssé a szerzőt, aki mindenképp igen hasznos és érdemes munkát végzett, amiért őt teljes elismerés, művét pedig minél szélesebbkörű elterjedés illeti meg.

Gaal Jenő.

A világirodalom élete.

Juhász Andor: *A világirodalom élettörténete.* Budapest, 1927. Révai kiadás.

Érdekes és figyelemreméltó kísérlet Juhász Andor könyve, s időszzerű is, mert égető szükség volna olyan egyetemes irodalomtörténetre, amely a részletkutatások eredményeit összefoglalja. Nem szentelhetünk rá annyi időt, hogy minden egyes nemzet irodalmát külön-külön alaposan tanulmányozzuk. Ezért szükségünk van egy megbízható, kompendiumszerű kalauzra, amely biztos tájékoztatást nyújt a rengeteg anyagban s egyben kiemeli azt, ami minden nemzet irodalmában közös s rámutat a faji sajátosságok, a történeti események és más tényezők okozta elváltozásokra.

Minden nemzet irodalma (a népköltészetet nem tekintve) az illető nemzet értelmiségének társadalmi, etikai és esztétikai nézeteit tükrözi vissza. Már pedig minden nemzet művelt elemei állandóan érintkeznek más nemzetek művelt elemeivel. Nem a mozdulatlan és röghöz kötött parasztság (a nemzeti hagyományok leghűbb őrzője), hanem a tudósok, politikusok, külföldet járó diákok, nagyiparosok és nagykereskedők tartották fenn a multban s tartják fenn a jelenben is a kapcsolatot a külfölddel. Ez a kapcsolat és kölcsönös érintkezés az általános emberi művelődés nivellálódására vezetett. Minden nemzet művelt osztályainak világfelfogása s világszemlélete bizonyos mértékig csaknem teljesen egyforma. Ezzel magyarázható, hogy rendszerint ugyanazok az irodalmi áramlatok uralkodnak az egész világon (bár minél műveletlenebb valamelyik nép, annál később érnek el hozzá a kor uralkodó eszméi) s a közös eszmeáramlatok alól egy nemzet sem vonhatja ki magát.

Eddig az irodalomtörténetben csaknem egyedül az analitikus (vagy mondjuk elemző) módszer uralkodott, most Juhász megpróbálja a szintetikus (integrális) módszert. Ez szerencsés gondolat részéről, hisz a részletkutatások labirintusában alig tudunk már eligazodni. A sok fától nem látjuk az erdőt. Hogy mily nagy szükség van a világirodalomban s általában minden tudományban a szintézisre, mert különben a részletkutatások holt anyagot képviselnek, fölösleges magyaráznom. Elég ha fölemlítem, hogy bár eddig számtalan néprajzi tanulmány jelent meg nálunk, bár sokan írták le a magyar nép szokásait, erkölceit, meséit, dalait, viseletét, lakásberendezését stb., mégis a nagyközönség (s politikusaink) nem ezek alapján alkotják meg véleményüket a népről, hanem politikai pártállásuk szerint vagy

idealizálják, vagy elmaradt, lomha, «éretlen» tömegnek tartják. S mi ennek az oka? Nincs munka, amely a részletkutatások összes eredményét rendszeres egészbe foglalva hű képet adna népünk belső és külső életéről, műveltségéről, értelmiségi fokáról, politikai felfogásáról, vágyairól, törekvéseiről. A világirodalommal is így vagyunk. Minden nemzet irodalmát külön-külön sokszor feldolgozták, de a kutatások eredményeit nem igen merték összefoglalni (leszámítva Brandes egyes próbálkozásait), mert ehhez alapos tudás, helyes ítélet, ízlés- és formaérzék, megértő és stilizálóképesség s páratlan szorgalom szükséges. Benedek Marcelnek *A modern világirodalom 1800—1920* című könyve csak egy századot ölel fel s csak a formai eredményeket veszi figyelembe, már pedig a formát nem lehet elválasztani a tartalomtól. Ezzel szemben Juhász könyve az egész világirodalmat öleli fel, sok ismerettel, szépen van írva s a mellett annyi szeretetet és lelkesedést mutat tárgya iránt, hogy ez is rendkívül kedvessé teszi. Másik rokonszenves vonása, hogy nem tartja magát csalahatatlannak, nincs benne semmi fölényes hang, ami — sajnos — fiatalabb tudósainknál elég gyakori. Ez azonban nem jelenti azt, hogy csak dicsérnivalót látok a munkáján. Vannak részei, amelyekkel nem tudok egyetérteni vagy amelyeket legalább is vitathatóknak talállok.

Az irodalom meghatározásában — ha nem tévedek — Tolsztojt követi, amikor az irodalmi érték alapjának az őszinteséget teszi. Ha ez volna az irodalmi érték egyetlen alapja, akkor Shakespeare nem volna nagy író. Hisz maga Tolsztoj azért tartja tévedésnek és lelki betegségnek Shakespeare világhírét, mert a nagy brit költő nem őszinte. Juhász is a 223. lapon kiemeli, hogy Shakespeare-nél minden «túlzott és szertelen, de leginkább túlzott a földi méretek fölé nagyított ember» s mégis «a világirodalomnak nemcsak legnagyobb drámaírója ő, hanem legnagyobb mesemondója is». Az őszinteség csak egyik kelléke az irodalmi értéknek. Különbözik Juhász könyvének a prehisztórikus kort tárgyaló része a legvitathatóbb. A költészet kezdetéről s az egyes költői műfajok keletkezéséről szóló fejtegetéseivel nem tudok egyetérteni. Nem merném állítani, hogy «az irodalom ugyanakkor keletkezett, amikor az ember» (10). Bizonyára nagyon sok idő telt el az ember születésétől az első dal keletkezéséig. Először nyelvnek (beszédnek) kellett lennie (már pedig a legprimitívebb nyelv keletkezéséhez is kisebb-nagyobb embercsoport együttese szükséges) s csak azután keletkezett a költészet (irodalom) a természet titkos erőinek s az emberekkel való érintkezésnek a hatása alatt. Az ember szemtől-szembe állott az étellel, félelmet vagy örö-

möt, haragot vagy bánatot érzett, tehát olyan érzései voltak, amelyeket másokkal is meg akart osztani. A természet ereje, valamint a saját és a szomszédai élete kérdéseket vetett fel a lelkében, amelyeket egymaga nem tudott megfejtetni. A természet és a mások társaságában folytatott élet vezette őt rá a tudás, a hit és költészet elemeire. Nem az artikulálatlan kiáltás az őse a költészetnek, nem egykorú testvér a beszéd, a költészet és a zene, mert előbb kellett lennie a beszédnek. A szerző elfelejti kiemelni, hogy a primitív embernél a tudás, a hit és a költészet egy egészet alkotott. Hisz még Homérosz *Iliásza* is szinkretikus alkotás, tehát a tudás, a hit és a költészet elemeit foglalja magában, s csak a kultúra fejlődése hozta magával a differenciálódást.

A mitosz és a mese keletkezéséről (16) szóló fejtegetéseit sem tartom eléggé meggyőzőknek. Helyesebbnek tartom azt a felfogást, hogy a mitosz a matriarchális korszakot felváltó patriarchális korszakban keletkezett olyképpen, hogy a családalapító őst (a nemzetség őseit) az unokák idealizálták. Csodálták erejét, okosságát s természetfölötti lényé, «jó istenséggé» emelték, amely védi a saját nemzetiségét s üldözi nemzetsége ellenségeit. Természetesen az ellenséges nemzetség idealizált őse «rossz istenség» volt. Vagyis az ember a földi viszonyokat átvitte a túlvilági vagy fölötté levő lényekre. A természeti vallás csak ezután keletkezett, mert csak ezután kerülhetett reá a sor a természeti tárgyak és jelenségek «meglelkesítésére» (sorrend: animizmus, zoomorfizmus, antropomorfizmus) s a mese keletkezésére.

Az eposz kezdeteiről szóló fejtegetéseit sem tudom elfogadni teljes egészükben (23). «Megismerték a fekete kirgizek, a nagyoroszok, a szerbek népköltészetének különböző darabjait, amelyekből a pszichológia, amely ezen a ponton lépett közbe, kiderítette, hogy ezekben a darabokban elkövetkezendő nagy eposzok csírái szunnyadnak.» A tény az, hogy az epikus dalok kihalóban vannak, pl. a nagyoroszoknál már alig akad olyan öreg ember — s csakis öreg ember — Olonec vidékén (másutt már nem), aki ismerné a «bylinákat», s az ifjú nemzedék nemcsak megtanulni, de még meghallgatni sem akarja. Ezért gyűjtik lázasan az epikus költeményeket, mert hamarosan kihalnak a nép ajkán. Természetesen nem lehetetlen, hogy valamelyik orosz költő összegyűjti s nagy eposzá foglalja az epikus töredékeket, hisz az eposz, mint műfaj, nem halt meg. Kozma Andor példája mutatja, hogy a jól megírt eposznak a mi korunkban is van sikere, de ez nem bizonyít a mellett, hogy az «epikus dalokból egyszer majd eposz fog kikerekedni».

Juhász könyvének a történelemelőtti korszakot tárgyaló része a leginkább vitatható, mert itt csakis a pszichológia és az etnológia segítségével következtet s általánosít. Ez művének a leggyengébb, de mert egyben a legkevésbé lényeges része is, nem sokat von le könyve értékéből. Csak azért foglalkoztam vele részletesen, hogy rámutassak, hogy e téren még nincs általánosan elfogadott vélemény s hogy szerző a második kiadásban — amire remélhetőleg hamarosan rákerül a sor — újra vizsgálja át ezt a részt s tartózkodjék az elhamarkodott általánosításoktól s ne bocsátkozzék fölösleges jóslatokba. Később is több kapcsolata, átmenete, egybefoglalása merésznek és kockázatosnak látszik. Ez áron vezeti egyenes vonalban az irodalmi fejlődés útját, az irodalmat mint élő egészet tárgyalja s lelkét igyekszik feltárni, bár nem fejt meg a témák és a művészi formák vándorlásának a törvényszerűségét, aminek talán az az oka, hogy az irodalomtörténeti kutatásokba még nem vezették be a statisztikát s hiányzanak a szükséges részlettanulmányok.

A szerző sokat foglalkozik a romanticizmus és a realizmus változásával, amiben valószínűleg van törvényszerűség, de amit én nem tudok megmagyarázni s amire Juhásznál sem találok feleletet. Mivel azonban a szerző jó pszichológusnak bizonyult, fölvetem azt a kérdést, vajjon a romanticizmus és a realizmus nem pszichológiai kategóriák-e, s vajjon nincs-e abban valami törvényszerűség, hogy egyes nemzetek bizonyos korszakokban a romantikus, más korszakokban a realisztikus típushoz tartoznak s természetesen irodalmuk is ahhoz alkalmazkodik? Nem lehetne-e erre a két alapra visszavezetni az irodalmi áramlatokat?

Ahol ellenőrizni tudtam adatait (főleg az orosz és a többi szláv népek irodalmánál), meggyőződtem róla, hogy a legjobb forrásokból merít, a legújabb kutatások eredményeire támaszkodik, kellő kritikával s igazságos mértékkel dolgozik s megőrzi pártatlanságát. Föltehető, hogy a többi népek irodalmának ismertetésében is hasonlóan megbízható a könyve. S ha nem is szó szerinti értelemben vett élet-története az irodalomnak, hasznos munka.

Bonkáló Sándor.

Kosztolányi Dezső: Édes Anna.

Az újabb magyar irodalomnak egyik érdekes alakja Kosztolányi Dezső. Legutolsó regénye, *Édes Anna*, bizonyos meglepetést jelent a munkáit megfigyelőknek. Ha egy író tíz-tizenöt év óta dolgozott előttünk s ha elolvastuk egy tucat könyvét, rendesen megmondhatjuk róla, honnét indult, körülbelül meddig érhet, mit vihet fel magával kifejlődése csúcsára, és mi az, ami útközben elkallódott belőle. A kritikust, aki lelkiismeretesen olvas, e részben meglepetések ritkán érhetik. Kosztolányi Dezső könyveiben azonban mindig hoz valami újszerűt, valamit, ami arról beszél, hogy az író tehetsége még mindig új mezőkre kívánczik.

Új regényében elsősorban a tiszta, mindig a mondanivalókhöz simuló stílus kelt figyelmet. Kosztolányi eddigi regényeiben vagy a stílusban, vagy az előadás módjában, vagy a világszemléletben mindig ott volt a lírikus, ki csak saját lelkének tükrén keresztül bírja előttünk megrögzíteni az élet jelenségeit, nem objektíve megformált képekben, ahogy az epika törvénye parancsolja. Így van ez Kosztolányi római történelmi tárgyú regényében: *A véres költő*-ben. Új regényében azonban személytelenebbé vált; itt a lírikus csak a hangulatok, lelki rezgések színezésében árulja el magát. Egyébként az elbeszélő művész objektivitásával rajzolja egy kis cselédleány tragédiáját, ki öntudatlanul tiszta, s aki szeretőjévé lesz az úrnak — nem tudja miért; elmegy a nyugodt, biztos élet mellett, mely egy becsületes mesterember oldalán várna reá — nem tudja miért; és gyilkosa, kegyetlen gyilkosa lesz két embernek — ezt sem egészen tudja, miért. Csak hanyólik-vetődik a sors kezében. A sors hullámai viszik. Szeretne valahol kikötni, de nem lehet, nincs ereje, akarat a hozzá. A hullámok dobálják egyik sziklás parttól a másikra, míg véresen, összetörve, megsemmisülve gyilkosként áll a törvény elébe, hol a bíró a vádlattal együtt keresi az igazságot. A szerző azt mondja: «Mintha két összefogózott ember ment volna az éjszakában s az egyik vezeti a másikat, a vak a világtalant».

Az igazi regény alapgondolatában mindig ott rejlik a társadalom erkölcsének és intézményeinek bírálata, tág keretében, környezetrajzában a jellem és végzet küzdelme, származásának kötelékei, fájának vérkeringése, korának ízlése, erkölce, divata, szokásai, hazájának, városának képe; ezen a Balzac által vágott széles úton halad az új regényirodalom.

Kosztolányi új regényében a központ egy együgyű kis cseléd-

lánynak a lelke. A regény vonalvezetése egyszerű. Egy ember elvesztett. Egy lélek a sötétségbe merült, lebukik az óceán mélyébe bűneinek súlya alatt. Egy ember. «De hát — mondja Kosztolányi — mi több mint egy ember? Se két ember, se ezer ember nem több nála.» Itt Faust mondása jut eszünkbe, mikor Mefisztó felé fordul Margit börtönajtaja előtt: «Hogy nemcsak egy teremtmény süllyedt ilyen mélységébe a nyomornak, hogy a körülte hurkolódzó halálos gyötrellemmel az Örök Irgalom előtt mindjárt az első nem tett eleget valamennyiük vétkéért».

Kitűnően sikerült Kosztolányinak a környezet rajza. Ez valóban a Krisztinaváros levegője. Alakjai közül nem a főalak rajza a legvilágosabb, legmélyebb; színesebb, elevenebb nála a leány úrfi csábítója, kinek könnyelműséggel összefolyó romlottsága az éretlen gyümölcs rothadására emlékeztet. A csábítás és szeretkezés részleteinek rajzában az író néhol túlmegy az irodalomban megengedett határon. Sikerült a hisztérikus háziasszony, Vizyné rajza, kinek idegeit elnyövik a társadalmi rázkódtatások s a maga szűk belső és külső életében a cselédeken vezeti le idegessége áramait. Tipikus a házmester, aki bizalmi volt a kommun alatt és majdnem kidobta a háziúrakat, de Kun Béla szökése után azzal rohan be a méltóságos úrhoz: «Megbuktak a vörös gyilkosok!» Jól rajzolt alakok a ház többi lakói is, akik külön kis társadalomban élnek, s ha összetalálkoznak, arról beszélgetnek, hogy ismerőseik közül ki hízott meg, ki vált el s házassodott meg újra, összetévesztve embereket és eseményeket, s megnyugodva, mikor tévedéseik rendbejönnek.

Különös, hogy éppen a női főalak rajzában van felötlő hiányosság. A lány igazán szerelmes csábítójába, a miatt nem megy férjhez, mikor alkalma volna rá, egy iparoshoz; az úrfi azonban elhagyja, elköltözik a házból is, csak látogatóba jár oda s egy vacsora után Anna látja, amint tánc közben egyik vendégasszonnyal csókolózik. Ezen az éjszakán öli meg csendes kínzóját, Vizynét, az asszonyát, s elébb annak ártatlan férjét. Az író ez okokat csoportosítja a tett előtt, s szándékkal teszi, hogy a lány egyszerű lelkében a mozgató rúgókat az ösztön homályában hagyja. E felfogását Moviszter orvos szájába adja, akivel azt mondatja: «Nem úgy bántak vele, mint egy emberrel, hanem mint egy géppel. Gépet csináltak belőle. Embertelenül bántak vele. Cudarul bántak vele.»

Moviszter doktornak igaza van, de ez az embertelen cudarság inkább passzív módon nyilatkozott. Kosztolányi maga is érzi, hogy Moviszter doktor szavai nem derítik fel a teljes igazságot, mert hozzáteszi: «A törvényszék elnöke sejtette, hogy itt lehet valami;

egy titok, melyet közülük senki sem tud, talán maga a vádlott sem, De tovább haladt. Tudta, hogy egy tettet nem lehet megmagyarázni se egy okkal, se többel, hanem minden tett mögött ott az egész ember, a teljes életével, melyet az igazságszolgáltatás nem fődhet fel. Ő, aki már hozzászokott ahhoz, hogy az emberek nem ismerhetik meg egymást, teljesítette kötelességét.

Mindez azonban nem elegendő. Úgy vagyunk ezzel, mint az elnök, mint a bírák, mint a tanúk, mint maga Édes Anna: nem látjuk tisztán a kettős gyilkosság motívumait. Ez a regény egyetlen sebezhető pontja. Az író nem tudott hidat verni a szakadék felé, mely mindig ott tátong a szándék és a tett között. Igaz, hogy ez a hídverés drámában, epikában egyaránt a legnehezebb dolog. Mégis, ha jól emlékszünk, két író megcsinálta. Az egyik az orosz Dosztojevszki *Raszkolnikov*-jában (*Bűn és Bűnhődés*). A másik a francia Hugo Viktor, mikor a gályarabból polgármesterré lett Valjean János vívódik magával, elmenjen-e jelentkezni a törvény elé, hol az ő régi bűnéért egy ártatlan emberre akarják a bagno láncát reá-verní (*Nyomorultak*).

A regény, ezt a fogyatékoságát leszámítva, művészettel, eleven életteli teli, friss vértől lüktető alkotás. Kosztolányi Dezső az ő jeles talentumához méltó munkával lépett a magyar olvasóközönség elé.

Dánielné Lengyel Laura.

A HÁBORÚ ÉS A BÉKEKÖTÉS HATÁSA TUDOMÁNYRA ÉS IRODALOMRA.

(Elnöki megnyitó beszéd az Akadémia 1928 május 20-iki ünnepi közülésén).

Tisztelt Ünneplő Gyülekezet!

Nemsokára tíz éve lesz, hogy a gyászos emlékü világ-háború kockája a mi vesztünkre eldőlt s a hadműveletek megszűntek, helyet adván úgynevezett béketárgyalásoknak, melyeknek hatalomszóval ránkparancsolt eredménye azután megpecsételte sorsunkat.

Ez a tíz év talán elegendő történelmi távolság arra, hogy szemügyre venni és megállapítani tudjuk azt a hatást, melyet a háború és a békekötés az európai tudomány és irodalom, általában a szellemi élet állapotára gyakorolt.

Szándékos és éles megkülönböztetést teszek a háború és a békekötés hatása között, mert ez a különbség nemcsak a szellemi élet terén, hanem a politikai és erkölcsi hatás tekintetében is szembeötlő.

A háború, mióta a világ áll, mindig az erőszak s a felszított szenvedélyek uralmát jelentette s ennek megfelelően szedte áldozatait és vitte végbe rombolásait. Azonban a legutóbbi világháború idejéig legalább az újabb korban s a művelt nemzetek összeütközéseiben a békekötést mondhatni megegyezésszerűen mindig oly feladatnak tekintették, mely ugyan nem foszthatja meg a győztest győzelme gyümölcseitől s nem mentesítheti a legyőzöttet veresége következményeitől, de mégis mindig, legalább bizonyos határig, helyt ad a megegyezésnek s oly állapotokat igyekszik teremteni, melyek a háborútól megzavart béke tartós és szilárd helyreállítását biztosítják.

A művelt nemzetek történetében ezúttal először történt meg az, hogy annak a csalfa tételnek föllállításával, mintha

a legyőzöttek a háború kizárólagos előidézői lettek volna. Ők megfosztattak a békekötésnél a szerződő fél minden jogaitól, meg sem kérdeztettek, ki sem hallgattattak, hanem védtelen állapotukban kényszerítették olyan megállapodások elfogadására, melyeket minden mérséklet, államférfíui előrelátás, minden előzőleg pontozatokba foglalt békeprogramm megtagadásával csupán a gyűlölet, bosszú és határtalan birtokvágy sugalmaztak s melyeknek igazolására a rágalom, a történethamisítás és a tényleges állapotok teljes semmibevétele szolgáltatták az alapot.

Így történhetett meg azután, hogy a békekötés az európai emberiség sorsán sokkal többet rontott, mint a háború. Mert a fegyver letevéseivel az erőszak uralma szükségkép megszűnik; de ha az, amit békének neveznek, nyilvánvaló igazságtalanságokat szentesít, megbontja a nemzetek együttélésének összes természetes alapjait, a nemzetek felszabadítása címén olyan elnyomásnak és jogfosztásnak nyit utat, aminőre a háború előtt példa nem volt, a győzelem véletlenére egyes államok fennhatóságát s más államok rabságát építi fel, ez nemcsak a valódi békét, a háború sebeinek gyógyulását teszi lehetetlenné, hanem meglazít minden erkölcsi köteléket s a jogba, igazságba vetett hitet is.

Ez a rettentő, a békekötés által fokozott, állandósított hatása a lezajlott háborúnak mutatkozik európai szellemi életünk képen is.

A tudomány és irodalom, melyekről itt tüzetesebben szólni akarok, mindig sokat veszítenek a háborúk következtében, különösen az oly hosszú, vérengző és pusztító hadjárat által, minő a legutóbbi világháború volt.

Az elesettek és munkaképtelenné váltak között mindig vannak nagy számmal szellemi munkások is, a tudomány és az irodalom a maga munkaszervezetében és működésében mindig megérzi a háborúnak nemcsak egyidejű, hanem utólagos hatását is. Az egymással harcban álló nemzetek között a harc ideje alatt minden szellemi együttműködés, még a szellemi érintkezés is megszűnik, s gondoljunk csak arra a káros hatásra, melyet az érintkezések e megszakadása az irodalmi termékek, a tudományos munkaeredmények ki-

cserélése terén előidéz, és az általános elszegényedésre, mely a szellemi munkát is megbénítja.

Éppen ezért eddig a művelt nemzetek mindig rajta voltak, hogy az ellenségeskedések megszűntével a szellemi érintkezések fonalát mielőbb újra fölvegyék, a mulasztásokat pótolják, a hézagokat betöltsék.

Ez ezúttal a háborúnak az újabb korban amúgy is példátlanul hosszú tartama után is még huzamos ideig lehetetlenné vált a győztes nemzetek körében uralomra jutott gyűlölködés és elbizakodás következtében.

Mi, legyőzöttek, a háború egész ideje alatt nem is gondoltunk arra, hogy ellenségeink irodalmi termékeit szellemi életünkől kiküszöböljük, tudósaikat, íróikat a mi tudományos és irodalmi társaságaink névlajstromáról töröljük. Játékszínünkön a háború alatt is szívesen látott jelenségek voltak az ellenséges nemzetek jelesebb irodalmi termékei, s a háború kellő közepén, Németországgal karöltve, megünnepeltük a brit szellemóriás, Shakespeare halálának háromszáz éves fordulóját.

Nem így ellenségeink. Az Akadémiák nemzetközi szövetségének ama szervezete helyett, melynek mi is tagjai voltunk s melynek működése a háború alatt szükségszerűen megszűnt, az ellenünk szövetkezett államok tudományos testületeinek képviselői 1918 október 11-én Londonban, később novemberben Párizsban és a következő év júliusában Brüsszelben határozatokat hoztak, melyek értelmében a központi hatalmakat minden tudományos együttműködésből kizárták.

E határozatok indokolásából kiemelem a következőket: «A háború a multban gyakran megszakította az egyesek együttműködését a nélkül, hogy kölcsönös megbecsüléseket lerombolta volna. mert ez a tudomány értékének megérzésére volt alapítva; a béke csakhamar eltörölte az elmúlt harcok nyomait. Ha ma a szövetséges nemzetek és az amerikai Egyesült-Államok képteleneknek érzik magukat még tudományos jellegű személyes érintkezésekbe is lépni újra a központi hatalmak tudósaival, míg ezek nem vétettek föl újra a polgárosult nemzetek társaságába, ezt teljes felelősségök tudatában teszik s kötelességöknek érzik ez elhatárol-

zásuk okait közölni.» Itt aztán elősoroltattak azok az állítólagos háborús iszonyatosságok, melyekkel Németország, mely ellen főképpen irányult a bojkott, vádolva volt. «Megnevezhetetlen bűnök — mondják tovább e nyilatkozatok — az azokat elkövető nemzetek történetében oly nyomokat hagynak hátra, melyeket azok egy szerződés aláírásával le nem moshatnak magukról.»

Egy mint tudós és mint államférfiú egyaránt nagyhírű francia politikus, ki ma is miniszter s ki ebbeli nézetét azóta már módosította, mondta ugyanakkor ezeket az emlékezetes szavakat: «A lezajlott küzdelem minden megegyezést kizáró élet-halálharc volt az emberi civilizáció kétféle fölfogása között: el kellett döntení, vajjon a tudomány az ember számára a felszabadulás és nemesbülés, vagy a rabszolgaság eszköze-e? . . . túl a Rajnán óriási erőfeszítést láttunk, mellyel egy egész nemzet arra igyekezett, hogy a gyilkolás legtökéletesebb eszközeit hozza létre . . . Mindenek fölé helyezendő tehát az az elhatározás, hogy akik ezt tették, azokra nézve ennek a megisméltése lehetetlenné tétessék . . .»

Ez az elhatározás szülte meg a szellemi tudományok számára az új «Union académique internationale» s az exakt tudományok művelésére a «Conseil international de recherches» című szervezeteket, melyek eredetileg csak a háborúban ellenünk szövetszerezett nemzetek képviselőiből alakultak; csak később vétettek föl semleges államok képviselői is, amennyiben fölvétetni kívántak, mert voltak semleges államok — s ezt dicséretökre kell fölemlítenem — melyek ilyen. a háborús mentalitásra alapított tudományos munkaszervezetbe belépni nem akartak.

De több is történt; magokba a békeszerződésekbe fölvétettek pontozatok, melyek a legyőzött államokkal tudományos viszonylatokra, szerzői jogra, találmányi szabadalmakra nézve a multban kötött egyezményeket föloldották, ez tehát a szellemi bojkottnak a gyakorlati, anyagi téren a győztesek javára való hasznosítását is jelentette.

Éveknek kellett eltelníök, amíg e téren a józanabb gondolkodás az elvakult gyűlöletet leküzdeni tudta. Mikor a természettudományi kutatások tanácsának Brüsszelben

1922-ben tartott ülésén a svéd Akadémia az összes nemzetek kivétel nélküli fölvételét e munkaszervezetbe indítványozta, indítványát a tanács harminc szóval három ellenében elvetette. Angolországé az érdem, hogy a szövetségesek meg egyezését a tudomány szolgálatában való kizárólagosságra nézve megtörte. Már 1923-ban tartatott Edinburghban egy fiziológiai kongresszus teljesen nemzetközi alapon s 1924-ben Finnországgal együtt a londoni matematikai társaság is megtagadta részvételét a kanadai Torontóban tartott matematikai nemzetközi kongrèsszusban, mert abból a központi hatalmak képviselői kizárattak. Ez időben már Németalföld s az amerikai Egyesült-Államok is a központi hatalmak fölvételének álláspontjára helyezkedtek. ellenben jellemző Csehszlovákiára nézve, hogy az ugyanazon évben Prágában tartott antropológiai kongresszusból a saját német főiskoláit is kizárta.

Legengesztelhetlenebbeknek bizonyultak a franciák, kik még egy 1925 tavaszán Varsóban létesített francia intézet felavatásakor több mint hatszáz, nagyrészt valóban kiváló francia szellemi munkás aláírásával ellátott üdvözlő iratot intéztek a lengyel nemzethez, mely gyűlölködő támadás volt Németország ellen s azt minden téren mint az emberiség állandó veszélyét tüntette föl. Azonban már ugyanazon év végén az időközben Párizsban megalakult «Fédération internationale des Unions intellectuelles» a maga körébe fölvette a legyőzött nemzetek képviselőit is és Milanóban tartott kongresszusán egy neves francia természettudós hangoztatta a szükségességét a nemzetek kivétel nélküli békés együttműködésének a tudományok szolgálatában.

Miután a Nemzetek Szövetsége kebelében a szellemi együttműködés számára szervezett bizottság s az ennek irányítása alatt álló, Párizsban létesített Institut de Coopération intellectuelle munkásságuk körében szükségkép helyet adtak a Nemzetek Szövetségéhez tartozó legyőzött nemzeteknek is, a háború utáni légkörben megszületett két, a központi hatalmak kizárására alapított tudományos szervezet, az «Union» és a «Conseil» is végre 1926 nyarán kénytelen volt a bojkottot forma szerint megszüntetni, bár az előz-

mények után kétséges, vajjon e határozat az összes legyőzött nemzeteknek e szervezetekben való fenntartás nélküli együttműködését fogja-e eredményezni.

Bár e szerint a győztes és legyőzött nemzetek egyenjogúsága a tudományos együttműködés terén az előbb elfoglalt álláspont megtagadásával elvben immár el van ismerve s a jövő érdekében kívánatos volna fátyolt vetni a multra, mi, akikre mint a központi hatalmak egyik részére a háborúban, szintén ki volt mondva az ítélet, hogy vezekeljünk és tisztuljunk meg, mielőtt a művelt nemzetek társaságában ismét helyet foglalhatunk, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy vezeklésre csak azoknak lehet szükségök, akik győzelmök negédjében annak a hitnek adták oda magukat, hogy szellemi téren is új világosztást csinálhatnak s a legyőzött nemzeteket mindenkorra alárendelhetik a győztesek vezetésének.

Ez ellen az irányzat ellen pedig küzdenünk kell továbbra is, mert azt a bojkott egyszerű megszüntetésével még kiküszöbölve nem látjuk. A tudományos együttműködésnek a háború után létesített összes szervei, úgy azok, melyek a Nemzetek Szövetségével kapcsolatban, mint amelyek azon kívül működnek, egytől-egyig a győztes államok területén, vagy a semlegesnek alig tekinthető francia Szejeban székelnek. Azok szervezete olyan, hogy minden döntés oly központi testületektől függ, melyekben a győztes hatalmak és azok szövetségeseinek többsége föltétlenül biztosítva van. Bizonyos külsőségekben tagadhatatlan előzékenység és figyelem nyilvánul a központi hatalmak iránt, de a szellemi fennhatóságra való törekvés jeleivel még mindig találkozunk. Már pedig a kölcsönös bizalmat, s a tudomány újabb, változtatott fölvirágoztatását is csak az önkéntességnek, egyenjogúságnak és szabad versenynek az a teljessége hozhatja meg, amelyhez a háború előtt szokva voltunk.

Nekünk legtöbb érintkezésünk e téren az értelmi együttműködés párizsi intézetével van. A Nemzetek Szövetsége illetékes bizottságának felhívására mi is megalakítottuk Akadémiánk kebelében a mi nemzeti bizottságunkat, mint a nemzetközi szellemi együttműködés magyarországi orgá-

numát s ennek viszonya a párizsi intézethez tisztán a bürokratikus ügyforgalom szempontjából máris nagy fejlettséget mutat, a gyakorlati eredmény azonban eddig fölötte szerény.

A párizsi intézet vezetőjéről, Julien Luchaire úrról, ki bennünket is meglátogatott s velünk személyes tárgyalásokat folytatott, csak elismeréssel nyilatkozhatom. Széles látkör és teljes elfogulatlanság mellett nagy előzékenységet, buzgalmat és jóindulatot tanusít minden ténykedése, azonban az adott viszonyoknál és az intézmény természeténél fogva érintkezésünk eddig jobbára csak a kérdőívek és körözvények, az adatgyűjtés és tájékozódás terén mozgott. A genfi bizottság és a párizsi intézet hazánkat az első országok közé sorolták, melyeknek a háború következtében tudományos téren mutatkozó hiányait megállapítani siettek. Mi bőven szolgáltatunk az adatokat s felhívás ment a kedvezőbb helyzetben levő országok főiskoláihoz és gyűjteményeihez fölségítésünk érdekében, eddig minden látható eredmény nélkül. A párizsi központ pedig nem is rendelkezik anyagi eszközökkel arra, hogy a leginségesebb országok segítségére legyen.

Mi a tudomány és irodalom terén a háború és a békeszerződések következtében mindenesetre a leginségesebb országok sorába jutottunk. Tanintézetek, különösen főiskolák és tudományos célokat szolgáló közgyűjtemények tekintetében megcsonttatásunk által minden ország között legtöbbet veszítettünk. Ausztria számszerű vesztesége talán nagyobb, de a nyelvi megoszlás következtében ott az elszakított intézmények könnyebben válhattak más nemzeti kultúrák tényezőivé, mint a mi esetünkben, ahol a magyar nemzeti kultúra szempontjából az elszakítás abszolút veszteség jelentőségével bír. És ne feledjük, hogy hazánk szétszakítása következtében három és fél millió magyar lett a mienknél jobbára alantasabb nemzeti kultúrába való beolvasztás veszélyének kitéve.

A megmaradt országban az összeomlástól előidézett forradalmak és a román megszállás, még sokkal inkább mint a háború, okozóivá lettek anyagi romlásunknak, pénzértékünk megsemmisülésének, amely óriási becsű, szellemi célokat szolgáló alapítványok elértéktelenedésével járt együtt. Tu-

dományos felszerelésünk műszerek, bűvárlati és kísérleti anyag tekintetében roppant hiányokat szenved. A drágaság a nyomda-termékek előállítása körül fokozottan éreztette hatását ugyanakkor, amikor olvasóközönségünk országunk megcsonkítása következtében lényegesen megcsökkent. Császár Elemér társunk egy tanulmányában nem rég kimutatta, hogy irodalmunk gazdagságát mily nagy részben köszönhattük a multban oly szellemi erőknél, melyek a tőlünk most elszakított területekről származtak. Ebből következtetést vonhatunk arra, mily nehéz lesz — különösen ha a szomszéd államok elzárkózása tovább fog tartani — szellemi életünknek és munkásságunknak ottani forrásait nélkülöznünk.

Ebben a nagy inségünkben eddig — mint már említettem — hiába vártunk kívülről segílyt, de nem is kaphatunk lényeges támogatást. Elismerendő, hogy társadalmunk — a saját elszegényedése közepett is — kivált az összeomlást követő első időben tekintélyes önkénytes adományokkal segítségére sietett Akadémiánknak. A magyar tudomány nevében kötelességem e helyről és ez alkalommal mélyen érzett köszönetet mondani kormányunknak és különösen vallás- és közoktatásügyi miniszterünknek nemcsak azért a hathatós anyagi támogatásért, amelyben Akadémiánkat részesítette és részesíti s amely nélkül tudományos irodalmunk úgyszólván holtpontra jutott volna, hanem még inkább azért, hogy a legsúlyosabb pénzügyi válságban sem hagyta veszni tudományos érdekeinket, sőt azokat viszonyainkhoz mérten sokak szemében túlságosnak látszó gondoskodás tárgyává tette.

Sok szó esett nálunk arról, hogy egy ilyen kicsiny és szegény országnak, aminővé mi lettünk, sok a négy egyetem. Ha pusztán azt tekintjük, hogy Nagymagyarország — mindenkor vallott nézetem szerint helytelenül — soká beérte két egyetemmel, visszásnak látszhatik az, hogy most a harmadrésnyi ország négy egyetemet tartson fenn. Azonban mi, a tudomány emberei, e kérdésben csak a kormány álláspontját tehetjük magunkévá, és elismeréssel kell hogy adózzunk a szilárdságnak, mellyel az ellentétes áramlatnak ellenállott. Mert itt nem arról van szó, hogy egy kis ország

számára két új egyetemet létesítenek, hanem arról, hogy két, részben már dúsan kifejtett, részben a kifejlődés stádiumában levő egyetem az átplántálás által ránk nézve a megsemmisüléstől megóvatott. Egy működésben levő nagy kultúrintézmény megszüntetése mindig káros és veszedelmes visszalépést jelent a kultúréletben. És ha mi fenntartjuk — amint hogy jogosítva és kötelezve vagyunk fenntartani — igényünket egy nagyobb Magyarországra, ezt az igényünket nem tagadhatjuk meg azzal, hogy oly intézményeket, melyek hivatva vannak majdan arra a nagyobb Magyarországra kisugározni, megszüntetünk.

Szellemi integritásunknak egyik elsőrendű, föltétlenül jogos, sőt még a kegyetlen békeszerződésekben is elismert követelménye volna, hogy a tőlünk elszakított területeken élő magyar véreink nemzeti kultúrmunkánkban élénk részt vehessenek, aminek elengedhetetlen föltétele, hogy szellemi termékeink hozzájuk akadálytalanul eljuthassanak. A valóságban e követelmény sem teljesülhet a bennünket három oldalról környező utódállam, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia rideg magatartása miatt. Nemcsak a magyarországi politikai napisajtót — egy-két nekik rokonszenves lap kivételével — tiltják ki, hanem a tisztán tudományos és szépirodalmi termékek bevitele is, amennyiben azok 1918 ősze után keletkeztek, akadályokba ütközik. Vagy egyszerűen visszaküldetnek, vagy a cenzura és vámkezelés süllyesztőjében tűnnek el. Hogy ez az önkényes rendszabály mennyire egyedülálló, azt egy közeli példa igazolja. Egyfelől Olaszország, másfelől Ausztria és Németország politikai viszonya a déltiroli németiség helyzete miatt gyakran kiélesedett; Olaszországnak még sem jutott soha eszébe sem a német irodalom termékeit területéről kitiltani. Ilyet egy nagy kultúrnemzet tenni nem képes, illet csak azok tesznek, akik ilyen szellemi védvám segítségével remélik az uralmuk alá jutott magyarságot a maga magasabb nemzeti kultúrája fokáról a maguk alantasabb szintjára leszállíthatni.

Ismételve fölszólaltunk az illetékes nemzetközi fórumoknál e súlyos sérelmünk orvoslása érdekében, mindeddig cred-

ménnytelenül. Azok a nagy kultúrnemzetek, amelyek intézményeket létesítettek a nemzetek szellemi együttműködésének helyreállítására és biztosítására, hallgató pártfogásukban részesítik azokat a kis szövetségeseiket, amelyek önkényökkal még az egy és ugyanazon nemzethez tartozók szellemi együttműködését is megghiúsítják.

Amíg e téren változás nem áll be, méltányosan nem kívánhatják tőlünk, hogy bizalommal viseltessünk azok iránt a nemzetközi szervezetek iránt, melyek a tudomány és irodalom érdekeinek védelmét írták zászlajokra, de a létező bajok orvoslására vagy elszántsággal vagy hatalommal nem bírnak, s még kevésbé várható, hogy megfeleljünk annak a hozzánk ismételve intézett kívánságnak, hogy a Nemzetek Szövetségét iskoláinkban és közönségünkben propagandaszerűen népszerűsítsük. De nem mondunk le a reményről, hogy jogos álláspontunk az elfogulatlan nagy nemzeteknek a háborús mentalitástól való lassankinti elfordulásával végre mégis diadalmaskodni fog.

Mai ünnepi közülésünkön, melyet a régi Nagymagyarország virágzó és gazdag szépirodalmának egyik legkedvesebb koszorús képviselőjéről való, késő, de szívből fakadó megemlékezésnek szentelünk, kötelességemnek tartottam a mult emlékei mellett a jelen bajait is feltárni, mert azok orvoslásától függ szellemi jövőnknek multunkhoz méltó alakulása.

Ezzel melegen üdvözölve a megjelenteket, Akadémiánk nyolcvannyolcadik ünnepi közülését megnyitom.

BERZEVICZY ALBERT.

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

Emlékbeszéd. A Magyar Tudományos Akadémia május 20-iki ünnepi nagygyűlésén.

Csillagos nyári éjszaka van. A csendes Józsefváros muskátlis ablakai tárva-nyitva állanak, hogy beeresszék a múzeumkerti fák lehelletét. Éjfél tájban egy hangosan vitatkozó férfitársaság közeledik a Belváros felől. Nehéz, lassú lábak csoszognak a gyalogjáró aszfaltján. Minduntalan megállanak és hangos vitájuk olyankor viharra dagad. Egy magas, rekedtes, néha köhögésbe fúló tenor uralkodik a többi fölött. Nógrádiásan beszél: a barátom-at barátom-nak ejti.

— A Mikszáth Kálmán most megy haza! — jelenti álmos hitvesének a szomszéd.

Íme, van próféta a saját utcájában is: Mikszáth tekintély, nemcsak az országban, de a Józsefvárosban is.

Hűséges, de rosszul fegyelmezett vazallusai minden éjjel díszkísérettel viszik a kapujáig, amely akkor még a Reviczky-téren volt és ma a Mikszáth Kálmán-térre nyílik.

Ha azt kérdezed: mi a Mikszáth-társaság foglalkozása, a válasz: vacsoráznak. De a mindennapi szimpozionon nem az étel és ital, hanem a gondolat a fontos. Asztalnál a szó többnyire Mikszáthé. Ezek a lakomák egy pompás, színes és csodálatosan eredeti egyéniség megnyilatkozásai.

Mint annyi magyar őstehetség, ő is rétori természet; beszéd közben termékenyíti meg önmagát. Még emlékezetben vannak az Angol Királyné estéi, ahol a Haza Bölcese, igazi nevén: az Öreg úr, a hagyományos kubaszivarral a szájában, adomázgatva építette fel a dualisztikus monarchia rendszerét. Az alvó Dunapart pedig éjjelenként visszhangzik Szilágyi Dezső imperátori hangjától. Barátai, vagy mondjuk inkább: hallgatói ámulva és iszonyodva kísérik; a lába nyomában, mint Dzsingiszkan útjában, hullák és romok

hevernek, emberek és intézmények, amelyeket semmivé tett az ő kegyetlenül éles logikája. A város másik végében Eötvös Károlyt viszik haza csodálói. A vajda beszél és a sátoralja azon tünődik, vajjon hol végződik Eötvös óriási tudása és hol kezdődik óriás fantáziája. Most pedig Mikszáth közeledik vezérkarával.

Maga a vezér zömök, hízásra hajló férfi, nehézkesen jár, — ereiben lovas nomádok vére folyik, de az ősök régen leszálltak a lóról és az unokák még nem szokták meg a gyalogjárást. Harcsabajszú. kerek tatárkoponyája a vállai közt ül, szúrós, kiábrándítóan okos szemével, a deszpota-vágású, kissé petyhüdt szájával, amelyből ritkán hiányzik a szivar. egy volga-parti Bismarek benyomását tehetné.

Külseje némileg elhanyagolt, mint azoké az úri puritánoké, akik annyira ismerték a saját értéküket, hogy bátran lenézhettek minden parádét. Rengeteg sok szivart fogyaszt; egészségével nem sokat törődik, — szóval: magyar fatalista.

A fatalizmus időközlökint patópállossá lesz. Midőn fölértkezett dicsőségének csúcsára, éppen csak annyit írt, amennyit a felesége, a kiadói és a jóbarátok ravaszul ki tudtak belőle csikarni.

Széchenyi István, aki úgy ismerte kelet népének jellemét, mint senki más, azt mondta: «A magyar nem azért henyélő, mert tunya, hanem mivel hite szerint fáradozásra nincs elég ok». Ez a cinikus filozófusok magyarra fordított bölcsesége: az élet nem elég komoly ahhoz, hogy törjük magunkat. Mikszáth nemcsak magyar ember, de Isten kegyelméből való poéta is, tehát nem született arra, hogy az élet színpadján ágáljon, inkább a páholyból nézi, — egy cseppnyi megvetéssel a szívében! — mások hogyan szavalnak, törtetnek, emelkednek és gazdagodnak.

Ő maga külön életét éli; a nyüzsgő sokaságban is társaltalanul, mint a legtöbb költő; a többi ember, bármilyen szívesen vonzza is őket magához, neki csak költői élmény, tapasztalás, feldolgozásra váró nyersanyag. Irgalmatlanul éles szeme mindent meglát, keresztül néz a kőfalon, belelát felebarátai zsebébe és veséibe. Munkaszünetet nem ismerő agyveleje mindent megőröl és elraktároz. Nagy kár,

hogy nem mindig íróttal dolgozik, szívesebben csak : élőszóval.

De hogyan tud beszélni! Palócosan ejti a szót, lassan, olykor hebegve kezdi, Arlechino szándékos esetlenségével közeledik a matériához, de ha fölmelegszi, akkor fölemelkedik, mint a léggömb az emberek feje fölé, akkor aforizmák záporát hullatja, hihetetlen merész hasonlatokat talál és minden, amit mond, tele van forró élettél, szellemmel, eredetiséggel, különös szépséggel. Még a palóc beszéde és a nyers gesztusai is valami csodálatos bájt adnak a társalgásának.

Nem csoda, hogy akik egyszer közelébe jutottak ennek a mágneshegynék, azok nem tudnak egyhamar szabadulni, rákapnak Mikszáth Kálmánra, mint a beteg a morfiumra.

Tulajdonképpen édeskeveset tudunk arról, hogyan lesz vér a megemésztett ételből és a külső benyomásból hogyan lesz költői alkotás, de azért kísértjük meg, tartsunk szemlét az erők fölött, amelyeknek hatása alatt Mikszáth Kálmánból — Mikszáth Kálmán lett.

A szülőhely : a nógrádi Szklabonya, később Kürtabony, a költő jubileuma idején a Mikszáthfalva nevet kapta, ma talán már negyedik nevét viseli, mert Trianon ezt a megszentelt tájat is, mint Jókai Mór, Arany János és annyi más magyar költő szülőhelyét, letépte az anyaország kebléről.

A Kürtöspatak, Mikszáth Bágy-patakja, ma a cseh-szlovák köztársaságban kanyarog, de a patak lelke és az egész «görbe tartomány, amelyet Isten elfelejtett végiggyalulni», Komárom és Szalonta lelkével együtt a magyarság örök tulajdona. Ez nemcsak vérrel, de zsenivel szerzett föld!

A költő eleinte csak diszkrétül, de később mind határozottabb ecsetvonásokkal festette bele elbeszélései háttérébe szülőföldjének hegyes-völgyes profilját. Földrajzi pontossággal, de mégis a poéta szerelmének mindent megszépítő aranyfátyolával leborítva. Vannak régi olasz szentképek, ahol minden ajtó- és ablakíven keresztül ki lehet látni a festő kedvenc tájára. Midőn az ifjú hódító később szűknek találta a maga kürtösparti Macedóniáját, hozzá anektálta az Ipoly és a gyümölcsben gazdag Garam-vidéket, majd egész Barst, Gömört és Hontot. Tovább azonban nem igen merészkedett.

a pozsony- és hajdumegyiek neki hiperboreusok maradtak. Miután már évtizedeken át pesti lakos, megkapó hűséggel mindig a maga pátriáját választja elbeszélései színhelyéül.

Neki a fővárosban szállása volt; ő ott csak tartózkodott, nem lakott; húszévi pesti lakos léte, a lelkében vidéki ember maradt. Az *Ezeregyéből* való varázslat, hogy a lármás pesti bérházban otthonát meg tudta tölteni a vidéki kúria idilli levegőjével.

Ő felhozta a magyar Parnasszusra falujának reprezentatív férfait is: Prakovszky-t, a siket kovácsot; Mácsikot, a nagyerejűt; Filcsik Istvánt; a törpe Gilago cigányt és a többit. Hiába is optáltak volna azok a cseh-tót köztársaság javára: nekik régóta polgárjoguk van a magyar házak könyvespolcain.

Mindezeken az alakokon megérzik, hogy a költő gyermekkorában ismerkedett meg velük. Alulról fölfelé nézte őket, békaperspektívából! A gyermek lényegében egy fényes szempár, amely fáradhatatlan lábacskaikon szaladgál és nézi a világot. Az örökkévalóságból magával hoz egy cseppet az isteni elfogulatlanságból. A gyermek megérti azt, amit rajta kívül csak a jó Isten tud, hogy Gilagó cigány és a főispán úr között nincs is olyan nagy különbség. És hogy tökéletesen egyre megy, vajjon valaki a barok-kastélyára, vagy a miskolci szép bundájára büszke, mint teszem Filcsik István.

És még valamit hozott a költő a szülőföldjéről: a palóc nép libabőröző kedvtelését a kísérteties históriákban. Szülőháza szemben volt a szklabonyai temetővel és a korhadtt sírok közül groteszk danse macabre kígyózott bele a kisfiú izgatott képzeletébe: fejetlen emberek, boszorkányok, démoni állatok, hazajáró lelkek. A halottak csimpolyája még meglelt korában is bele-beleszól a meséibe. A lehúnyt szemű táncosnők között látjuk a szép Luzsénszky-kisasszonyokat, ők karácsony éjszakáján hintón jönnek a temetőből éjfél misére és aki mellé leülnek a templom padjában, az hamarosan meghal.

Diákéveit Rimaszombaton és Selmecen tölti. Sokat tanul, de nem azt, amit a tanárai kívánnak tőle; Rimaszombaton kitanulja a jó palócait, Selmecen a tót atyafiait. Mint kis

gimnazista olvasta első meséjét, a *Szép Meluzinát*, egy hírhedt rossz rémregényt. Tanárai panaszkodtak, hogy írásbeli dolgozatainak stílusa teljesen elcsavarodott. De aztán fölfalta Jókai *Török világ Magyarországon* című regényét és ez olyan gyógyító hatással volt rá, mint a beteg kiskutyára, ha füvet nyel: a stílusa megint visszacsavarodott.

Selmecen megismerte az első szerelem sokat megmosolygott, de éppen nem megmosolyogni való keserű üdvösségét. «Egy csöppnyi méz egy akó ürömben» — mondta később.

Különös, hogy míg Rimaszombat és Selmec a maguk profilját kitörülhetetlenül belenyomták Mikszáth lelkébe, úgy hogy az ódon és zezzugos felvidéki város képe a költő kincstárának gyakran csillogtatott ékességévé lett, addig a pesti jogászévek szinte nyomtalanul suhantak el a feje fölött. Ami nekünk, vidéki fiúknak, vágyaink Mekkája volt, a fővárosi élet, az alig tett rá valami említésreméltó benyomást, és mikor megint visszakerült vidékre, Budapest lepergett róla, mint a száraz homok.

De nagy lelki gazdagodást jelentett neki a rövid idő, amit mint tiszteletbeli esküdt — szalma-esküdt, mondták akkor — Nógrád megye szolgálatában töltött. Hivatali főnöke Mauks Mátyás szolgabíró volt, akinek leányát — jó angyala sugallatára hallgatva — egyszer majd feleségül fogja kérni.

A tekintetes vármegyén tüstént otthon találta magát. A fiatal csuka beszabadult a halastóba, és ami körülötte úszkált, bukdácsolt és ficázkodott, az mind prédául kínálkozott neki. Mennyire érdekelte és vonzotta a hanyatló táblabíróvilág, ahol — mint maga mondja — az ő szeme előtt fogyott el az utolsó fény, amit a mult dicsősége vetett a kevély megyei címerekre!

Ezek a megyei urak, akik egyesíteni tudták a felvilágosodott gondolkodást a gőgös előítéletekkel, a gavallérságot a korrupcióval, a szabadságszeretetet a zsarnoksággal, a szívjóságot a feneketlen könnyelműséggel. — ezek a férfias, szeretnivaló és leginkább csak önmagukra nézve veszedelmes urak, akik a régi világ omladozó bolthajtásai alatt kivilágos kivirradatig járták az élet táncát, egyébként pedig hatvan kilométernyire Budapeستől olyan távol estek Európától,

mintha a tibeti fennsíkon laknának : ők mosolygó könnyeket sajtoltak a megfigyelő szeméből, és ha a megfigyelő nem is lett volna Mikszáth Kálmán, kiásták volna lelkéből a humor és a szatíra mélyenfekvő forrásait.

A vármegye neki olyan jó termőföldje lett, ahol némely esztendőben kétszer is lehetett aratni, és a költő, miután ifjan már asztagba rakta a termését, későbbi éveiben is vissza-visszajárt még erre a dominiumára, megírván a *Nosztly fiú esetét* és a *Fekete várost*.

A vármegyében is kedvelték és szinte ünnepelték, de csak mint kitűnő adomázót, az irodalmi kísérleteit kinevették. Nem is ette sokáig a tisztviselő száraz kenyerét. Rajta volt a hivatott emberek nyugtalansága. Valahol egy babérág nőtt az erdőben, annak össze kellett találkoznia Mikszáth Kálmán halántékával. Az 1873-iki megyei restauráción, midőn aljegyzőségre pályázott, megbuktatták a jó adomázót és ő kurtán otthagya őket. A legbecsesebbet, amit a tekintetes urak adhattak, a saját arcképüket, már magával vitte az agytekercseiben. Ügyvéd akart lenni, de a rávárakozó babérág meglengett a tavaszi szélben és Mikszáth a fővárosba sietett, hogy a *Magyar Néplap* felelős szerkesztője legyen.

A költő és az újságíró! Mikszáth Kálmánból alkalmasint sohasem lett volna költő, ha nem merészkedik be a nagy hírgyár zakatoló géptermebe. Gyakran hallottuk a panaszt : az újságírás aprópénzre váltja fel a költő tehetségét, — de ha nem volna újság Magyarországon, akkor sem apró, sem nagy pénz nem jutna a legtöbb költőnek.

A magyar olvasónak szépirodalmi igényei vannak az újságjával szemben és a szerkesztőségek a legdíszesebb íróasztalt a költőnek tartják fenn. Sok tehetség penészedett volna meg vidéki hivatalok homályában, ha nem csalja ki onnan a pesti újságházak villanyfényben ragyogó ablaksora.

Az újság máról-holnapra megadja a költőnek azt, amiről hiába ábrándozott : a közönséget. «Odi profanum vulgus», — de ha a vulgus megtapsol engem, akkor a halhatatlanság génuszának közellétét érzem. Aki tehetség, annak az

újság Jákob lajtorjává lesz, amelyen fölmászhatsz a siker mennyországába.

A sajtó talán még sohasem ajándékozott magyar költőnek annyit, mint Mikszáth Kálmánnak. Az újságírás nem irodalom, nem is művészet, még csak nem is mesterség — annál több, vagy kevesebb: maga az élet. Az élet desztillátuma, amely kondenzált alakban tartalmazza az emberi lét minden főlemelő és minden nyomorúságos alkatrészét. Mikszáthot a sajtó démona fölvitte a hegytetőre és megmutatta neki a világ gazdagságát. Azét a világot, amelynek útjából a kényelemszerető és magánykedvelő vidéki magyar de szívesen kitérne. De még valamit tanult a szerkesztőségekben: az idő megbecsülését, az állandó szellemi készenlétet, a rajtaütésszerű gyors munkát. Drága adományok olyan ember számára, akiben megvan az ősturáni hajlandóság, hogy egy vállvonítással elintézzé az életet és az irodalmat.

A sajtó volt számára a híd, amely a szemlélődésből a cselekvésbe vezetett. Midőn az újságba írt képviselőházi karcolatai országgyűlési mandátumot szereztek neki, a sajtó megadta neki a legjobbat, amit költőnek adhat: feleslegessé tette ránézve a további újságírást.

Mikszáth három évig élt Szegeden, mint a *Szegedi Napló* munkatársa. Még az árvíz előtti régi Szeged volt: százáncú szoknyájában úgy ült az iszapos magyar Nílus partján, mint egy kedves, öreg parasztasszonyka. Aki ismerte, meg tudja érteni, miért beszél az orosz ember *Moszkva anyókéáról*.

Szeged közviszonyai éppen akkor szinte mulatságosan kúszáltak voltak: az értelmiség — hiszen sok nem is volt ebből a felekezetből! — az értelmiség egyáltalában nem számított a város életében. A hatalomért — mint valami renaissance korabeli olasz városban — az iparosok és gazdák kasztja tülekedett, ármányos szívű és méznyelvű demagógok vezetése alatt. De bár a város visszhangzott a patkós csizmájú guelfek és ghibellinek csatakiáltásától, Szeged mégis ráért, hogy nagyszerű kultúrmunkát végezzen. Hamelni patkányfogó-flótájával évről-évre magához édesgette a bánáti gyerekek ezreit és egy-kettőre tüzes magyarokat gyűrt belőlük. Ebben az etnikai folyamatban nem volt semmi szándékos-

ság; talán azért sikerült olyan jól. A siker titka a város népének páratlan jólelkősége volt. Szeged anyóka tejben-vajban, vagy inkább töltöttkáposztában és sült tökben füröszttötte a rábízott kis svábokat, ennyi volt az egész.

Mikszáth előtt egy új világ tárult föl: a felvidéki fantasztza bocskoros nemesek után a feketevérű, szükséavú, józan alföldi parasztság világa. Mácsik uram után Bagi, az aranyparaszt! De ha később, a búcsúzás pillanatában második szülőföldjének nevezte is a katolikus Debrecent. ő a sík földet mindig csak a szemével szerette, mint átutazó turista, nem a szívével, mint a költészet finom aranypárájától körülremegett görbe felvidéket.

— Itt kevesebb a poézis, mint a hegyek közt — írja az Alföldről. Még a dalok sem olyan szépek. (Nem, mert nem a dajkájától hallotta azokat.)

Mi mai emberek megértjük a görög bölcs szavát: *Panta rei!* «Minden folyik!» Az élet igazi formája az örökös változás; az állandóság absztrakt fogalom, amelyet fantáziánk vetít rá a mult emlékeire és jövőbe kalandozó reményeinkre. Az idők folyása azonban egyenetlen, hol szédítően sebes, hol meg olyan lassú, hogy egész nemzedékek abban a csalódásban élnek, mintha álló tó vizén eveznének. Még vízi virágot is ráérnek szedni.

Ferenc József király alattvalóit gyermekkoruk óta a biztonság érzete dajkálta. Az ember sorsában akkor is volt hirtelen változás, de az élet kerete — az állami és társadalmi intézmények — örökkévalóknak látszottak. Ha olykor meg is roppantak a keretek, a végveszélyre senki sem gondolt komolyan, hiszen nemzeti életünk láthatárán, mint égbenyúló gránithegy, ott tornyosult az uralkodó minden vihart kivédő tekintélye, az állandóság koronás szimboluma.

Mikszáth, Ferenc József korában úgy lett országgyűlési képviselő, ahogyan Ferdinánd király korában táblabíró lett volna. Egy szegény ország nemzeti adománya a költő számára; a képviselőség alig járt politikai kötelességekkel, hiszen a poéta előre lefizette a mandátum árát az író tollával.

Ő már Szegeden belejutott az ország akkor leghatalmasabb politikus dinasztiajának, a Tiszáknak, vonzási körébe.

Tisza Lajos, az árvízi biztos, figyelmes lett a *Szegedi Napló* munkatársára, aki egyebek közt azt merete írni a nagyúrról, hogy ő csak falakat rekonstruál, nem tűzhelyeket. Tisza Kálmán, aki úgy tudta élvezni a tisztelt Házból írott karcolatok humorát, mint senki más, személyes barátságával hamar leszerelte az író ellenzéki hajlamait. Ez a hajlam különben nem volt meggyőződés, inkább a szerkesztőségben fölvetett modor. Tisza István később már úgy örökölte Mikszáth vonzalmát, mint valami családi ékszer. Följegyezték, hogy a költő egy nap azt mondta a Ház folyosóján Tisza Kálmánnak (akinek egyébként ő adta a generális nevet), szeretne fogast a kabátjának. Névre szóló fogasa a Házban csak a képviselőnek van, — a generális elérte a célzást és 1887-ben mandátumhoz segítette Mikszáthot.

Hogy a politikában csak tekintély lett, nem tényező, annak magyarázatát megadja Sainte-Beuve a Saint-Simon visszaemlékezéseihez írott előszavában: «Van a megfigyelőképesség metsző élességének, az erkölcsi felháborodásnak, a tehetség lendületének olyan fokozata, amely kizárja a politikai elővigyázatot és ügyességet. Akinél ez megvan, az csak egy dologra alkalmas: hogy följegyezze, megértse és megítélje azt, amit mások tesznek».

Ő tehát, akiben a megfigyelőképesség borotvaéles volt, nem lett cselekvő politikus, csak kontempláló tekintély, nem is annyira a politikában, mint inkább a politikusok közt. *A t. Házból* című karcolatai, amelyeket Scarron névvel jegyeztet, hatalommá tették őt a folyosón és a klubban. Ő kegyeket tudott osztani, ujone politikusokat ki tudott emelni a névtelenség homályából, néhány vonással komikumná tudta torzítani a honatya pátoszát; gyakran a Mikszáth jószívén vagy rosszmáján múlott, hogy valaki a politikai élet szereplője, vagy pedig figurája lett.

A barátai — és voltak rajongó barátai — azt mondták: egy félbenmaradt magyar Bismarck; megkarmolt ellenfelei azt mondták: a kormány bérence. Ő pedig — egy cseppnyi kaján megvetéssel a szívében — tovább rágta a szivarja végét.

Szerette a t. Házat, mint valami megszokott klubot; csakugyan ott volt együtt Magyarország legjobb férfítársa-

sága. Önérzete azonban nem a politikába, hanem az irodalomba eresztette a gyökereit. A kritikát még dícséret alakjában sem fogadta el akárki fiától. És midőn a Jókai-jubileum idejében szóba került, hogy a költőfejedelemből titkos tanácsost kellene csinálni, Mikszáth hozzátette: És Petőfi-ből udvari tanácsost.

Ő a pesszimista szemével nézte az ország jövőjét. Régóta látta a felhőket, amelyek feketén és némán vonultak fel a magyar ég alján. Úgy a dinasztia, mint a nemzet tragikus tévedésben vannak az ország fennmaradásának alapfeltételeit illetően. A magyar nép legmagyarabb része szabotálja a dualisztikus államrendszert, az uralkodóház pedig abban a hitben él, hogy ellensúlyoznia kell Rákóczi és Kossuth népét a katolikus szlávokkal. A kormányok csak a nemzetiségi kerületek támogatásával tudnak nemzeti politikát csinálni: farkasokkal őriztetik az aklokat. De mindez nem politika, csak asztali beszélgetés és a vacsorázók sokkal bölcsebb emberek, semhogy a Holnap kedvéért megrontásuk maguknak a Má-t, mikor a Má-val együtt jár a fatálás sült, a tarok és az Upmann-szivar. Egyébként is az egész hatvanhetes politika az időnyerés politikája volt. Többé-kevésbbé mind függetlenségek voltunk, de időt akartunk nyerni, míg a nemzet annyira megerősödik, hogy kezébe tudja venni a maga sorsát. Ez versenyfutás volt a magyar ember és a felvonuló viharfelhő között. Sajnos, a vihar gyorsabb lovon járt.

Gyönyörű, mély aranytónusú, lehellelfinomságú virágokat hajtott Mikszáth költészete a családi élet enyhe melegében. 1883-ban, újév napján, megesküdött a nógrádmegyei Mohorán Mauks Ilonával, farkasfalvi Mauks Mátyás földbirtokos leányával. Szeretné a tisztelet leggyöngédebb hangján szólani, midőn megemlékszem Mikszáth Kálmánról, aki a magyar irodalomtörténetben szerephez jutott nők között a legértékesebbek és legszeretetre méltóbbak sorába tartozik.

Úgy képzelem, hogy Mikszáth Kálmán feleségének lenni nem lehetett nagyon könnyű hivatal. Mauks Ilona azonban olyan tökéletes és lágy negatívum volt a költő sokszálkájú

egyéniségének, hogy együttvéve szerves egészet alkottak. Mind a ketten egy-egy tűnőfélben levő típus képviselői. A táblabíró, a kiskirály, akinek tudata alatt a férfi-csalhatatlanság és a férfi-mindenhatóság igénye él. A magyar úriasszony, aki első látásra mindenkiben a jóság, a tisztaság, melegség fogalmait eleveníti meg. Művelt, olvasott nő volt, de ambíciói sohasem lépték túl a háza küszöbét. Tudott akarni, de nem kívánt külön egyéni életet élni, beérte azzal, hogy Mikszáth Kálmán felesége. Az élet élvezeteit pedig a gyermekszobában kereste. Az ura halála után visszaemlékezéseket írt, amelyek finoman, grációzan és szomorúan ölelik körül Mikszáth Kálmán fejfáját, mint kúszó rózsabokor. Úgy látszik, valami Mauks-ős is járhatott a kasztáliai forrás tájékán, mert Mikszáth sógornője, a gyermekek Nelka nénije írt egy kötetre való igen szép gyermekmesét.

Házasságukból három fiú született. Jánoska, ifjabb Kálmán. Albert. Jánuskát ötéves korában elvitte a fekete angyal. A költő, akinek szívéen sohasem hegedt be teljesen a seb, amelyet a kisfiú halála hasított rajta. annyira szerette és féltette másik két fiát, hogy szinte kegyelemre kiszolgáltatta nekik apai tekintélyét. Fantasztikus módon kényeztette őket, és minden pedagógiai elmélet felborítása, ha az ilyen gyermekekből szorgalmas tanuló, fegyelmezett és kötelességtudó ember lesz. Pedig az lett belőlük!

A sorscsapások ugyan nem kímélték Mikszáthot; a fekete saskeselyű újra és újra májába vágta irgalmatlan csőrét. Az 1873-iki nagy kolerajárvány a temetőbe vitte édesanyját, és midőn az ifjú Szklabonyára érkezett, az üres szülei házban már csak Gyula öccsét találta, a haldokló kocsis és az Ipoly kutya társaságában. A vidám Gyula gyereket megvénítette a félelem és a fájdalom. az arca ráncos volt és életkedve megdermedt, mint a pillangó a májusi fagyban. Mikszáth az esztendő végéig komor elvonultságában otthon ült és Törs Kálmán följegyezte, hogy éjjelenként kiment a csőszkunyhóba, ahol hajnalhasadásig elnézte a lobogó tüzet. Jókaí Mór eljövendő utóda a piros parázsba bámul: lehet, hogy ez a magyar irodalomtörténet egy döntő pillanata volt.

A kezdő újságírói évei a balsikerek, a csalódások, a reménytelenség és a kemény nélkülözések évei voltak. Jánoska halála lelki katasztrófafaként zuhant rá. *A ló, a báránka és a nyúl* című elbeszélésével megrázóan szép emléket állított kis halottjának. A szenvedés megnyitotta lelkének mélységeit, azokat a régiókat, ahol minden ember gyöngéd, jó, meleg és megértő. A lantja egyszerre mélységes emberi hangokat ad.

«A lélek a szenvedésekben megkapja azt a finomságot, mely megérteni tud és magát megértetni» — írja maga. Jókai Mór életrajzában arról elmélkedik, hogy a költőkirály pegazusa szívesebben járta a verőfényes magasságokat, mint az élet mélységeit. Szerinte a nagy Jókai még nagyobb lehetett volna, ha az élete nem olyan kivételesen szerencsés folyású. «Nem volt soha a házában kis koporsó» — mondja fájdalmasan.

Most azonban sétáljunk végig Mikszáth kertjén. vessünk futó pillantást a virágokra, amelyek itt teremnek.

1874-ben jelent meg első novellagyűjteménye, a két-kötetes *Elbeszélések*. A rákövetkező esztendőben mesékkel próbálkozott *Tündérvilág* címén. Az *Elbeszélésekről* nem igen vett tudomást a világ, gyermekmeséin pedig, mint későbbi ifjúsági iratain is, megérzett valahogyan, hogy megrendelésre készültek. A megrendelés nem azt jelenti nála, hogy Mikszáth nem tudott ellenállani a kiadója pénzének, hanem csak azt, hogy nem tudott ellenállani a rábeszélésnek.

A sikertelenség elkedvetlenítette; hosszas hallgatásba merült, közben pedig hit és remény nélkül viaskodott a mindennapi kenyerért. 1878-ban új kötet fekszik a könyvesboltok kirakatában: *Még újabb fény- és árnyképek* — írta: Kákay Aranyos No. 3. Az álarc mögött Mikszáth kerek ábrázata rejtőzik. Ismert emberek arcképvázatait közölte, nemesak politikusokét, hanem írókét, színészekét is. A várt visszhang ezúttal is csökönyösen elmaradt. A Kákay Aranyos No. 3. álnevet Szegeden is használta, midőn megírta az árvíz pusztításait és kritika alá vette Tisza Lajos királyi biztos szegedi udvarát. Ismeretlen és jelentéktelen vidéki urak gyöngéit csipdeste, vívótőre elé szólítva a mezei szöcskékét.

A költő útban volt önmaga felé, de még nem tudott összehatalálkozni az igazi Mikszáth Kálmánnal.

Az 1881-ik esztendő végre meghozta az első siker mélabús mámorát. A szegedi Endrényi-cég kinyomatta *A tót atyafiakat*. A költő, aki egy-két száz forint előlegén kívül nem sokat várt új könyvétől, Törs Kálmán tanúsága szerint Herkulesfürdön tudta meg, hogy ő tegnapról mára híres ember lett. A könyv négy elbeszélése közül a *Lapaj, a híres dudás* címűben találta meg elsőízben Mikszáth önmagát. A költő felvonult a Parnasszusra és diadalszekere előtt Lapaj lépkedett és kevélyen fújta a dudáját. Lapaj afféle tót Orfeusz, istenek kegyelméből való dudás, aki olyan csudaszépen játszik, hogy elkeseredett riválisai bicskával hasogatják szét a saját dudájukat. Lapaj egész érzelmi életét a művészetében éli ki és hideg, gögös önzéssel zárkózik el a profán világ elől. A novella tárgya, hogyan olvad meg mégis a kemény szív egy emberies érzés enyhe tüzén.

Honnan jött ez a költő? Kitől tanult meg írni? Bizonyos, hogy Jókai iskolájának növendéke. Ő maga Macaulayt említi, mint akitől színezni tanult volna. Egy ízben hálával emlékezik meg Daudet-ről is, korának divatos, de azért értékes elbeszélőjéről. Valószínű, hogy Dickens és talán Bret Harte is befolyással voltak rá. De ez csak olyan dolog, mint mikor a rajnamelléki rizling-venyigét elültetik a Badacsonyon: balatoni bor lesz belőle.

A tót atyafiak azonban még csak hajnalpirkadás számba mentek. Az ég alja kitüzesedett, valami közeledik, de nem tudni még, micsoda. *A jó palócok* megjelenésekor Mikszáth Kálmán csillaga ragyogva emelkedett az irodalmi láthatár fölé. Az akkori kritika jó kifejezést talált az új novellák jellemzésére: népballadák prózában! Valami őseredeti üdőség és szomorú báj szólalt meg bennük, amely elragadta a közönséget és lefegyverezte a kritikát. *A néhai bárány*, *Bede Anna tartozása*, *A péri lányok szép hajáról*, *A királyné szoknyája*, *A gyerekek* — úgy hatottak az olvasóra, mintha falusi kertek egyszerű rezedáit, muskátlijait és violáit égőszínű, pompás új köntösbe öltöztetve, orchideákká finomodva látná viszont.

Nyilvánvaló, hogy a költő nem kedveli a komplikált jellemeket, legszívesebben a naiv lelkeket festi, parasztokat és fé lurakat, együgyű öregeket, okos gyermekeket és a serdülő szűzet, aki még a tudatlanság árnyékában jár, de viruló arcán már érezni az első szenvedély forró fuvallatát.

A *t. Házból* írt karmoló és simogató rajzokat, közben visszaemlékezett a tekintetes vármegyére és kiadta *Az apró gentry és a nép*, majd *Nemzetes uraimék* című könyveit.

A *Nemzetes uraimék*kal írta meg első regényét. A kritika megállapította, hogy nem vérbeli regényíró: «a kompozíciója zilált, a meséje vézna és terjengős». Mikszáth, aki nem hajolt meg sem az esztétikus, sem az esztétika előtt, azt mondta: az erdei fának nem lehet törvénybe adni, hogyan susogjon a lombja. Egyébként pedig azt vallotta, hogy a nagy mesemondók ideje egyáltalában lejárt. Hugo Victor, Dumas, Jókai voltak az utolsók, több nem is fog születni. (Úgy látszik hitt valami tellurikus változásban, amely a néplélek mélységeiben végbement és betemette a mesemondás ősi forrásait.)

Annyi azonban bizonyos, ha «vézna és terjengős is a meséje», az olvasó egy pillanatra sem fárad bele, mert nagy kerülőkkel, de mindig a hegyipatak frissességével csörtet előre, a partján pedig özönével terem a kábítóan szép vadvirág.

*Nemzetes uraimék*at értékessé teszi a főhősnek, Mácsiknak, a nagyerejűnek, rajza. Mácsik körülbelül olyan tragikomikus züllésben mutatja a kis gentryt, mint Cervantes *Don Quijote*ja a kalandos lovagok rendjét. Magyar és nem spanyol nemes lévén. Mácsik rögeszméje természetesen a pörösködés; ősi jusson egy egész vármegyét keres az államon. Midőn a szabadságharcban hősi halált szenved, utolsó szava: «Harminckilenc az aktacsomó!»

A később megjelent *Beszterce ostromának* hőse is emlékeztet *Don Quijote*ra, de Mácsik, a nagyerejű annyiban fölötte áll, hogy ő is, miként a híres manchai lovag, egy egész osztály hóhortos képviselője, míg Beszterce ostromlója végleg elszakadva korától, csak a saját rigolyáinak képviselője.

1886-ban jelent meg a *Lohinai fű* és ebben az elbeszélésben Mikszáth íróművészete már teljesen magára eszmélt. Most már remekül tudja azt, ami rajta kívül senkinek sem sikerült ennyire: gyönyörködtető, bájos formában megrázó, tragikus történetet mondani.

1894-ben alkotóereje és dicsősége zenitjén áll a költő. *Az eladó birtokot* nyomon követi *Szent Péter esernyője* és *Beszterce ostroma*. Császár Elemér szerint *Szent Péter esernyője* a költő legnépszerűbb, *Beszterce ostroma* pedig legérdekesebb könyve. Beöthy Zsolt őt a maga korában a világ első humoristájának tartja. Várdai Béla úgy vélekedik, hogy Mikszáth humora, a nélkül, hogy vesztené a férfiasságából és édeskés lenne, a Dickens humoránál is derűsebb.

Két évvel később megint megszólal a halál-tánc csimpolyája: a költő megírja *Kísértet Lublón* című hátborzongatóan mulatságos elbeszélését. Ebben a kötetben lát napvilágot két rövid novellája: *A németke* és *A piros harangok*. Ha emberi alkotásra egyáltalán alkalmazható ez a kifejezés, akkor ezek tökéletes művek. *A kaszát vásárló paraszttal* és még egész sorozat Mikszáth-novellával együtt az irodalmi ötvösművészet remekei, nem kevésbé értékesek Benvenuto Cellini munkáinál.

1897-ben adta ki a *Gavallérokat*, a rákövetkező esztendőben az *Új Zrinyiást*. Úgy lehet, akkoriban valami keserű-vízű forrás szakadt bele a szelíd Bágy-patakba. Az *Új Zrinyiász* ötlete pompás, — egy úgynevezett világsiker magja rejlik benne, — feldolgozása szikrázóan szellemes, a könyvben a költő megérett művészetének sok jelessége érvényesül, — de mi jobban szerettük volna, ha más történelmi alakot tesz meg szatírája hősévé. A honfoglalás óta szakadatlanul folyt a magyar vér a harctereken, de ezer esztendő óta a legszebb, a legmonumentálisabb katona-halál gróf Zrinyi Miklósnak jutott osztályrészül. Az ő martírságának pátosza, nem a nemzeti kegyelet okából (ilyen szempontból nem szorul védelemre a költő!) — csak művészi okokból, semmi alakjában nem bírja el a tréfát. A könyvnek azonban igen nagy sikere volt.

De azután egyszerre, mintha csak az elmúlás hűvös

lehellete csapta volna meg a költő szívét, újabb kötetein melabús címek jelennek meg. *Öreg szekér, jakó hám, Mikor a mécses már csak pislog, Világít este a szentjánosbogár is.* Címében nem, de hangjában lemondó *A vén gazember* is, amely négy esztendővel a költő halála előtt jelent meg. Mikszáth virágoskertjének ősirózsái!

1907-ben adta ki *Jókai Mór élete és kora* című kétkötetes művét. Érdekes pillanat: a párdúc szembekerül az oroszlan-nal! Mikszáth irodalmi ősenek tekintette Jókait, könyvével háláját és kegyeletét kívánta leróni. De az az ambíció is fűtötte, hogy annyi száraz életrajzi és irodalomtörténeti adat felhalmozása után, annyi üres és túlzó panegirikus után, végre megelevenedjen egy nagy költő alakja és megelevenedjen a milió, amelyben élt és alkotott. Ez a szándéka teljesen sikerült. A gyönyörű munkának azonban van valami fogyatkozása. A szerző elhagyott valamit, ami pedig teljessé tenné a költőkirály arcképét. Csak annyit, amennyi a festett portrén a szemöldök. Egy sötét csík keresztbefut a homlokon és összefogja, befejezi; megmagyarázza az arcvonásait. Ez az egy vonal hiányzik Mikszáth Jókai-képéről és így, bár minden ecsetvonása mesteri, az arckép nem befejezett, nem is meggyőző hatású.

Az író bemutatja az alkotó titánt és bemutatja a szántalmasan gyöngé embert. A két alakhoz külön színeket használ, a két színsoport szép és igaz, de nincs, ami összekötné a kettőt. Önkéntelenül megszólal a szkepszis: Ilyen nagy költő hogyan lehetett ennyire gyöngé ember? Ilyen gyöngé ember hogyan lett ekkora nagy költő?

A kiegyenlítő magyarázatot talán abban kellene keresnünk, hogy Jókai igazi életét a fantáziájában élte, amely a világ teremtése óta egyike volt a legnagyobb emberi fantáziáknak. A reális világban idegen volt, abban hontalanul és tehetetlenül csetlett-botlott: Homunkulusz, akinek összetörték az üvegburáját! Képzelete örökké izzó kazánjai felfűtötték minden életenergiáját, a polgári valóságban valami bágyadt áloméletet élt, és aki gyöngének találja Jókait, az embert, az egyesítse Jókai-val, a költővel, együtt kiadnak egy hatalmas egyéniséget.

Mikszáth utolsó két műve két hosszabb regény: *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* és *A fekete város*.

Minden öregedő költő fokozódó műgondot fordít a nyelvére. Mikszáth költői nyelve mindig egyéni, színgazdag és üde volt, — talán soha még íróra nem használták annyit az üde jelzőt, mint őreá — de most már valódi nyelvész. Mindig kedvelte a lírai hatásokat és gyakran csempészett a prózájába ritmikus részeket. Rubinyi Mózes a *Club és folyosó* című kötetben, ahol a budai királyi vár építéséről van szó, a következő lappangó verssorokat találja:

Építik a — várat
nagy sürgés — forgással.
építik — építik,
míg csak meg nem — únják.
Kilencvenhét — pallér
a téglákat — rakja,
ezerszáz — napszámos
váltig — adogatja.
Harminc ács — fűrész.
húsz kovács — kalapál,
s ezalatt a — kertben
kilenc — kertészlegény
rezedákat — ültet.

A politikai pletyka akkoriban arról akart tudni, hogy a király, ha majd kiépült a budai várpalota, sokat fog Magyarországon lakni. Ezt a naív hitet Mikszáth, finom iróniával — a népmese köntösébe öltöztette.

Utolsó műve, *A fekete város*, akkor jelent meg könyv alakban, midőn a költő már maga is lakója volt annak a fekete városnak, ahol mindannyiunkat várja a kész kvartély. 1910 május 28-án halt meg és csak egy újabb Mikszáth tudott volna olyan szívettépő mesét mondani az elárvult íróasztalról, mint aminőt ő mondott Jánoska fia elárvult lováról, báránnyáról és nyuláról. A babérág, amely ifjúkora óta kínálkozott neki, rákerült a koporsójára.

Teljes életű embereknél gyakran találkozunk a dolgok bizonyos körfutásával. Mikszáth mint nógrádi birtokos kezdte és úgy is végezte életét. Mert hiába nagy író az ember, hiába híres képviselő, az igazi uraság mégis a horpácsi kúria és a

hozzávaló pár száz hold föld. Az élete alkonyán különben is megváltozott; neki, aki sohasem törődött a földi javakkal, egyszerre vagyongyűjtésen járt az esze. Hogy legyen mit hagynia a Jánoska testvéreinek!

Abban, amit sikernek, dicsőségnak szokás nevezni, bőven volt része. Tudományos Akadémiánk elismerése is végigkísérte fényes útján. 1889-ben levelezőtag lett, 1908-ban Beöthy Zsolt jelentése alapján elnyerte az akadémiai nagyjutalmat, 1910-ben, kevés idővel a halála előtt az Akadémia I. osztályának tiszteleti tagjává választották.

Még egy kérdésre szeretnék választ találni. Mi maradt meg az új nemzedéknek Mikszáth költészetéből?

Soha még a Ma a Tegnaptól nem választotta el magát olyan élesen, mint a mi korunkban. Az idők árja kettétépte életünket, mint a megvadult hegyi patak a rétet. A jelen időt a multtól a háború széles és járatlan sivatagsávja választja el, — a pusztulás, a kiábrándulás, a terméketlenség zónája.

Nekünk, öszülő fejűeknek, tulajdonképpen két külön élet adatott. A háború előtti és a háború utáni. Ami belőlünk visszamaradt a sivatag tulsó oldalán, a saját ifjúságunk, azt ma már szinte történelmi távolságból látjuk. Azt merném mondani: a mi ifjúságunk közelebb esik a táblabíróvilághoz, mint a Mához.

Ha Mikszáth Kálmán ma föltámadna, merőben idegen világban találná magát. Az élet ritmusa más lett. Az egyén vesztett a fontosságból, de az önbecsüléséből is. Az önbecsülés lefokozása megnyilatkozik a divatban, az öltözködésben, a zenében, a táncban és egyéb szórakozásainkban.

Az igazi költőhöz azonban nem ér föl a divat sekély hullámverése, ő kivüle áll az időnek és térnek. Mikszáth igazi költő. Ha nem merünk hinni magunknak, hihetünk azoknak, akik tizenkét idegen nyelvre fordították egyes műveit. A fordítók közt találjuk Oszkár svéd király és Coppée nevét. A *Szent Péter esernyője* elbájolta és meghódította az egész angolszász világot.

Ami ilyen nagy hatást tud tenni az emberekre, az csak nagy erő lehet. De történt már gyakorlati kísérlet is, hogy a

Tegnap költőjét áthozzák a Mába. Mikszáth több elbeszélését dramatizált formában színpadra vitték és döntő nagy sikert értek el. A háború utáni nemzedék tehát megérti és szereti Mikszáth géniusát.

Világrengek túldörgik a madáréneket, de ha elült a veszedelem, új tavasz jön és újra szól az ének. A palóc fülemüle megint dalol és fog is dalolni, míg magyar ember kezében magyar könyv lesz.

HERCZEG FERENC.

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÚJABB FEJLŐDÉSE.

I.

A nagy háborúban nemcsak a központi és a velük szövetszert országok lettek vesztesek. Osztozott sorsukban egy új, territoriális határokat nem ismerő hatalmasság, a szociáldemokrácia is. Ez új hatalom az iparosforradalomból született, megerősödött az erők szabad játékát mint üdvöztítő tételt hirdető manchesterizmus túlkapásaival szemben támadt reakcióból és táplálkozott a francia forradalom idején hirdetett eszmékből s az industrializálódó Németország gazdasági és értelmi forrásaiból. Bölcsője a gyáripar s az ezen alapuló modern fejlődés, melyben a gép fontosabb az embernél, a javak korlátlan szaporítása a lelkek belső békéjénél. Később gyökeret vert a földművelésből élő államokban is. Kiindult abból az el nem tagadható tényből, hogy a helyzet urai a kapitalisták, visszaélve erejükkel és a nekik biztosított szabadsággal, Carlyle szavai szerint olyan a poklokkal közlekedő mélységekbe lökték a gyári proletárságot, aminőt a világ még aligha látott. Szervezete erős küzdelmek után szinte nem várt eredményekhez juttatta az öntudatra ébredt munkáscsapatokat. Javított a proletárság helyzetén s új boldog létet ígérve neki, izzó gyűlöletet kovácsolt ki szenvedéseiből az önző, kapzsi, lelketlen kapitalisták ellen. Ennek a gyűlölt kapitalizmusnak megdöntése lett a szociáldemokrácia harci jelszava, prófétája Marx, legélesebb fegyvere az osztályharc és a sztrájk.

Kiindult tudományos tételekből, sőt büszkén hangoztatta a tudásnak minden mást felülmuló erejét. De fejlődése közben legnagyobb sikereit csak úgy tudta elérni, hogy a tömegeket szinte vallásos fanatizmusra bírta gyullasztani. Ezek nem kutatták a nekik hirdetett igazságok lényegét,

hanem hittek vezetőiknek. Hisz a tömegek nem is alkalmasak a kutatásra, sőt arra sem, hogy logikai eszközökkel állapítsák meg azokat a tételeket, amelyekért azután harcba szállni és a létezőt felforgatni oly könnyen hajlandók.

Bennük meg nem fejtett, ki nem magyarázott erők működnek, amelyek sokszor hadilábon állanak a logikával, a tudományos kutatás eredményével, mégis övék a siker kulcsa.

Ellentétben a kereszténységgel, mely csak a halál után ígéri az örök boldogságot, a szociáldemokrácia, apostolai szerint, már itt e földön meg fogja valósítani a hívők álmait. Harci indulójuk egy végső nagy erőfeszítést kíván, ami után megvalósul az örök béke s boldogság árad le a sokat szenvedett emberiségre.

Híveinél a régi elhalványult vallásos hit helyébe a szociáldemokráciába, a világot megváltó szocializmusba vett hit lép. Léven az ember úgy teremtve, hogy ideálok nélkül élni ne tudjon. A szociáldemokrácia számol a gyári munkások lelki világával, a gyűlölt patron, boss, gyáros megsemmisítését, a földi javak arányos megosztását, rövid munkaidőt és kifogástalan jólétet ígér híveinek. Csoda-e, ha annyian esküsznek reá és habár a vezérek óvatosan kerülnek a részletek vázolását, amelyek szerint az új állami és társadalmi rend megvalósul, bíznak papjaikban. Ezek a háborút megelőző amszterdami és bázeli nagygyűléseken teljes erővel beszélnek arról, hogy a szolidaritás és a tudomány segítségével megvalósítják a világ békéjét, az emberiség boldogságát.

Jaurès szerint az internacionáléban a világ erkölcsi ereje egészen benne van, ez a híveknek erőt fog adni a háború ellenes küzdelemben egészen az önfeláldozásig.

Két évvel később Jaurès lelőtték, a francia szociálista zászlóaljak pedig a bourgeoisie parancsára indultak a lövészárkok és a németek ágyúi elé. Az ígért és várt nemzetközi sztrájk a háború ellen a papiroson maradt. Itt kezdődik a hanyatlás és annak az illúzióknak szétfoslása, hogy a szociáldemokrácia mindent bír, csak akarnia kell, hisz a világ összes erkölcsi erőit egyesíti. A döntő pillanatban nem bírta akarni, nem tudta szétépíteni a bilincseket és nem merte vállalni a felelősséget, hanem a megtagadott haza és a bourgeois-állam

védelmére fegyverbe szállt. Zsargonjukban szólva, behódolt az előítéleteknek és respektálta a babonákat.

A háború alatt azok, kik nem vonultak a harc vonalba, szorgalmas részt vettek a proletár testvérek ellen használt hadianyag gyártásában, e mellett nagy küzdelmet folytattak papirosan a hadikárpótlás és térfoglalások nélkül való békéért. Erősítették ezzel az ellenség elhatározásait, de azután bele nyugodtak nagyobb rázkódások nélkül az Entente diktátumába is. Akadtak már akkor is, mikor a szociáldemokrácia tetőfokán állott, olyanok, kik reámutatva a programm belső ellentmondásaira, az ígéretek lehetetlen voltára és arra, hogy nem volt az emberiség történetében példa arra, hogy a nemzetek jövőjét néhány szobatudós és az elmélet embere évek sorára el tudta volna dönteni, utaltak arra, hogy az emberi tudás csak arra elég, hogy a társadalmak és államok fejlődésének törvényeit kikutassa, de arra nem, hogy irányítani is bírja. Így a szociáldemokrácia csődjét jósolták arra az esetre, ha ideáljainak megvalósítására a lehetőség meglesz. Ezek közé tartozott maga Bismarck, Le Bon stb. De a kijózanítással kecsegtető kísérletet sehol sem voltak hajlandók önként megtenni, odaadván egy ország vagy országrész fölötti hatalmat a szociáldemokrácia kezébe.

A háború és Oroszország összeomlása, a központi hatalmak leveretése meghozta ezt is. Elkövetkezett az az idő, amire Engels már 1887-ben igazán csodás divinációval utalt. Bekövetkeztek a «30 éves háború pusztításai 3—4 évre összevonva az egész szárazföldön. Éhség, ragályok, a katonák és néptömegek elvadulása, kereskedés, ipar és hitelviszonyok menthetetlen összekuszálódása, általános összeomlás, a régi államok s a régi politikai elvek összedülése, úgy, hogy a koronák tucatszámra gurulnak az utca kövezetén és senki utánuk nem nyúl, lehetetlen eltalálni, mind ez hol fog végződni s ki marad felül. Csak egy biztos, az általános kimerülés s a munkásosztály végleges uralmának megalapozása».¹

Ez utóbbi azonban másképp következett be. Az orosz

¹ Idézi Mahling berlini egyet. tanár a 34-ik evangélikus szociális nagygyűlésen, 1927 június 6. Hamburgban.

birodalom végtelen mezőin, a központi hatalmak fővárosaiban a szervezett szociáldemokrata lett az úr, kezébe kapva a hatalmat, mi sem gátolta őt többé, hogy megvalósítsa azokat a szép álmokat, melyeket évtizedeken át nem szünt meg odarajzolni híveinek folyton szaporodó csapatai elé. A bourgeois államok bonyolult és évtizedek munkájával kiépített gépezete összedült, az ellenállás a szociáldemokráciával szemben megszűnt, a cselekvés órája szinte hihetetlen rohamossággal elérkezett. A jövő azonban másként alakult, mint hitték.

A szociáldemokrácia vezető gondolata több mint 50 éven át a háború lehetetlenné tétele volt. Erről írtak, szónokoltak s ezt ígérték, ha uralomra jutniok sikerül. Annyira bíztak abban, hogy ezt keresztül fogják vinni, hogy 1912-ben egy nagygyűlésen már azt is körvonalazták, mit kell a fenyegető háború esetén tenni. Követelték a békét a nemzetek közt, helyettesítvén azt az osztályoknak harcával, melynek szerintük az elavult nemzeti és hazafias küzdelmek helyébe kell lépni. De a döntés órájában a háború kitörését elhárítani komolyan meg sem kísérelték. A felfegyverzett, harcba induló polgári államok hatalmával még csak szembeszállani sem mertek. Amikor Vilmos császár belekiáltotta a forrongó káoszba, hogy csak németeket ismer, nem pedig töredékeket és pártokat, a szociáldemokrácia meglapulva engedett. Túlbecsült erőikre támaszkodni a döntés komoly pillanatában még a szociáldemokrata vezetők sem mertek.

Megtörve ott, hol erőik javát összevonták, a további csalódások szükségképp állottak be. A széttépett, szétfoszló illúziók napról-napra szaporodtak s ha azt nem mondjuk, hogy a vezetők tudatosan csalták követőiket, arra a következtetésre kell jutni, hogy ítéletükben szerfölött tévedtek, saját tudásukat végtelenül túlbecsülték. Ahhoz, hogy a világ megváltóiként szerepeljenek, sem erkölcsi, sem értelmi jogsultságot nem bírtak szerezni. Azért, hogy minél csábítóbb ígéreteket tehessenek és a tudatlan, de hívő tömeget minél erősebben csatolják magukhoz, felcsaptak ítélő bírakká a múlt és jelen fölött, lerombolásra ítélték azt a gazdasági és társadalmi rendet, a min idáig az emberiség jövője nyu-

godott. Tették ezt azzal a bátorsággal, mit csak a tudatlanság ad, mert fogalmunk sem volt erőik és tudásuk korlátozott voltáról és még kevésbbé érezték alkotó tehetségeik hiányát. Nem csoda tehát, ha abban a pillanatban, mikor a cselekvés lehetősége megnyílt, dőlt össze a szociáldemokrácia erejébe vetett hit is és pedig oly robajjal, mely messze hangzott. Az ellentét a remény és valóság közt drámailag nagy volt. Soha vezetők erőiket annyira túl nem becsülték, mint a szociáldemokraták. Híveik a kimondott szót és a leírt szentenciákat tetteknek vették, pedig mikor igazán tettekre, alkotásokra lett volna szükség, bizonyult be a tehetetlenség, hogy szavukat tettekre váltsák át.

Stalin szerint a II. Internacionálé halálos vétke az volt, hogy tisztán a parlamentek meghódítására vetette magát.¹ Ezek jelentőségét túlbecsülte, más feladatokkal nem is birkózott, remélvén, hogy a nyert csata után *mundus se expedit* és minden kielégítően fog alakulni. Kész volt a létezőt felforgatni akkor, amidőn tagjai erősen érezték, hogy az alkotásra gyengék, készületlenek arra, hogy az ideáljuknak megfelelő állapotokat előidézzék. Ezért náluk az elszörnyűködő borzalom, mikor a bolsevikok a kezükbe jutott hatalmat a maguk módjára kezdik használni, visszautasítva minden paktálást a polgári elemekkel, mire a szociáldemokrácia gyengesége tudatában annyira hajlandó. A szociáldemokrácia feljajdulása, a bolsevikokkal szemben az átkok, leszólások özöne, melyet a szociáldemokrata vezetők ezek ellen szórnak, abból a félelemből fakad, hogy a bolsevikok előrelátható bukása elriasztja a híveket s aláássa a vezetők hatalmát hosszú időre, sőt ha a nép kijózanul, talán örökre is.

Erre nézve lehetne sokat idézni, de talán legtisztábban jut kifejezésre az aggodalom Charles Naine, a vezető svájci szociáldemokrata *nationalrat* füzetében, melyben nyíltan kimondja, hogy a bolsevikok diktaturája révén nem lehet elérni a célt, mely csak évek munkája által közelíthető meg. A nagy ígéretek fokozzák a várakozást és okvetlen csalódással járnak, mert a szocializált termelés módjai még nincsenek feltalálva.

¹ *Probleme des Leninismus*. 1927.

A tőkéseket el lehet pusztítani, de ki lép helyükre? Naine munkája a bolsevizmus első idejéből való s megjósolja a családást, nyomort és teljes visszaesést, mely a bolsevizmussal okvetlen jární fog. Aki bűnben fogantatott, abban fog elmerülni. Nincs ember, kit a hatalom meg ne rontana, ha érzi, hogy annak kezeléséért nem felelős senkinek.¹

Ennek a felismerésnek tudható be, ha a szociáldemokraták és bolsevikok kettészakadva széttépik a proletárságnak azt a szolidaritását, amelytől valaha álmaiknak megvalósítását remélték. E mellett kénytelenek bevallani azt is, hogy a háborúból a már Marx által több mint félszázaddal előbb halálra ítélt kapitalizmus megerősülve került ki.²

Alapvető különbség a szociáldemokrácia és bolsevizmus között a cél tekintetében nincs. Mindkettő a kapitalizmus és a polgári társadalom elpusztítására tör. A szociáldemokrácia ezt a parlamenti úton akarja a hatalom megszerzése által megvalósítani s az elvtársak nevelése révén igyekszik őket az alkotó munka részesévé tenni, a bolsevikok ellenben az erőszak alkalmazásával igyekeznek győzni s már most, nem várva — mint Bernstein kiszámítá — esetleg 500 évig, az őket jellemző tudással és erővel fognak az új élet meg-alapozásához. Munkájuk főtörekvése mindannak lerombolása, mi a multban szép, nemes és tiszta volt.

Valaha a szocialisták azt hitték, hogy mindent elértek, ha sikerült a magántulajdont megsemmisíteni. Később be-érték a termelőeszközök szocializálásával. A bolsevikok családásai és saját tapasztalataik világossá tették, hogy ez sem elég. A termelés szocializálása az igazi cél. A tulajdont lehet egy csapásra szocializálni, a termelésnél ez csak évtizedek munkája révén érhető el. De ez nem lehet az erőszak gyümölmölcse.³ A bolsevik recept épp ezért mond csődöt.

Vázolni akarom mindakét irány eredményeit, meg-

¹ Charles Naine: *Diktatur des Proletariates oder Demokratie*. Zürich 1919. E mű híven tükrözi vissza a svájci szociáldemokrata párt felfogását. *Er uno disse omnes!*

² Fimmen alább id. műve.

³ Otto Bauer: *Bolsevismus oder Socialdemokratie*. Wien 1921. 109. lap.

jegyezvén, hogy habár a bolsevikok harci módszerük mellett inkább magukra vonták Európa figyelmét, a szociáldemokrácia munkáját is nagyon érdemes apróra részletezni és elbírálni.

Ha a modern szocializmus történetét három szakaszra osztjuk, az első lesz Babeuftól 1849-ig, vagyis a kommunista kiáltványig. Itt temérdek tervvel, gondolattal és kísérlettel állunk szemben, melyek a gyorsan levert Babeuf-féle merényletet kivéve, mind békés úton, az önkéntes tevékenység révén akarják megoldani a kérdést. A második szakasz 1863—1914-ig terjed. Jellemző vonása az osztályharc és az általános szavazati jog eszméjével elért győzelemre törekvés. A harmadik, melyet az eredmények korának nevezhetünk, 1914-től maig nyúlik és a hatalom birtokába juttatja a szocialistákat. Nyugaton békés úton, Oroszországban az erőszak révén, de mindkét iránynak megadván a lehetőséget az érvényesülésre.

A bolsevikok legelső feladatai közé tartozott a földbirtok szocializálása. Ez természetes, mert ezáltal csatolhatták magukhoz a parasztságot s ezzel kezdték meg a magántulajdon elleni harcot.

Tervük volt, hogy a nagybirtokokat szövetkezetiileg kezelik s a falu szegényeiből bizottságokat alakítanak a termelés irányítására és ellenőrzésére. A bér munkát eltiltják.

Az iparban az ellenőrzést az üzemi tanácsokra, szakszervezetekre stb. bízák. Ezek ügyeltek fel a műszaki alkalmazottakra is.

A magánkereskedést az állami szervek s megfelelően átalakított fogyasztó szövetkezetek kezébe tették. A külkereskedelem állami monopólium lett.

A parasztság birtokba vette a felosztott uradalmakat. Termelő szövetkezet kevés alakult s ezek nagyrésze minden állami támogatás ellenére megbukott. Csalárd és hűtlen kezelés, a fegyelem hiánya, a munkára való hajlandóság megfogyatkozása mellett az nem is lehetett másként. A paraszt saját birtokán a köz javára önként nem termelt. Hiába volt minden erőszak és megfélemlítés.

A Lenin-féle politika csődjét mi sem mutatja jobban

annál, hogy az állami gazdaságok száma és terjedelme folyton apad: 1921-től 1924-ig 3 millió hektárról 2·5 millió hektárra, és csak 1923-ban 3·2 millió aranyrubel deficitjük volt. A deficitet hektáronként 22—25 cservonecra teszik.

A birtokok második kategóriájába a kollektíve művelt gazdaságok tartoznak. Ezek önkéntes társulás révén jönnek össze, de úgy, hogy a kormányzat elhalmozta különféle kedvezésekkel őket. Ez azonban az egyénileg gazdálkodókat irigyekké tette, annyira, hogy a kollektíve kezelt gazdaságban működőket nem egy esetben felkoncolták. Rykov, aki ma a népbiztosok tanácsának elnöke, gondosan összeszedi, mi a szovjet javára összegyűjthető, szóval sem érinti a kollektíve folytatott gazdaságokat, de utal arra, hogy a szemestermékek termelése és az élelmezés oly hiányos, hogy egyes gyárak munkásai hónapokon át sem kapnak kenyeret.¹ Miből élnek ezalatt, arról nem szól.

Amint a tényekből kiderül, a parasztbirtokosok száma szaporodott ugyan, de a szocializálás lehetetlennek bizonyult. E mellett a paraszt a kellő tőke hiánya, az iparcikkek drágulása folytán sok esetben annyit sem tud termelni birtokán, mint régebben a kisebb birtokon, így a nagyobb birtok kevesebbet jövedelmez, mint régen a kisbirtok. A bolsevik uralom olyan éhínséget és pusztulást szült, amihez foghatót a cárok is alig éltek át. 1921-ben milliók hullottak el az élelem hiánya miatt.

	A művelt terület volt millió deszatin ²	Termelt szemes termék millió pudban:
1913-ban.....	88·3	4624
1916-ban.....	82·4	3482
1921-ben.....	61·9	1689 ³

Más termékeknél még nagyobb a csökkenés. A len 33·4 millió pudról 5-re, a kender 25-ről 10-re, a dohány 6·3-ról 0·3-re, végül a cukorrépa 55-ről 2·5-re esett. Hasonlóan járt az állatállomány, holott a kisgazdaságok szaporodván, ezek

¹ Rykov: *Resultate der aufbauenden Tätigkeit der Sowjet-Regierung*. Leipzig 1921. 16 lap.

² Körülbelül egy hektár.

³ A genfi munkahivatal adatai.

számának is szaporodni kellett volna. Ez eredményt megjósolni és előre látni nem volt nehéz és semmiképp sem tartom érdemnek, hogy ezt még 1918-ban megtettem magam is.¹

A bolsevikok azonban, kiknek olyan sok sikerült, makacsul ragaszkodtak elveikhez és nem akarták beismerni, hogy a gazdasági élet törvényeit még ők sem bírják módosítani, egyszerűen azért, mert az meghaladja az ember hatókörét. Éveken át folyt a kétségbeesett erőlködés a termelés fenn tartásáért. Hány millió élet esett e gonoszságnak áldozatul? Végre 1921-ben maga Lenin volt kénytelen frontot cserélni.

1921 március 15-én a kommunista párt X-ik nagygyűlésén utalt arra, hogy a parasztság nélkül nem lehet uralmukat fenntartani. E végből a föld termékeinek konfiskációja helyett jövőre adót fog szedni in natura a föld terméséből. Lenin ugyanez év októberében bevallotta, hogy a bolsevik termelő és szétosztó politika csütörtököt mondott. E helyett újból a halálra ítélt kapitalizmusnak nyitottak tért, engedték a parasztot szabadon rendelkezni termékeivel. Rohamunk, mondá Lenin, nem sikerült, újból kell kezdeni s az egész gazdasági életet az egyéni tevékenységre fektetni. Kemény fegyelem, szigorú vezetés. Ha nem jól dolgozunk, akasztófára kerülünk és — tette hozzá — méltán. Ez bevallása annak, hogy a bolsevikok gazdasági rendszere, a rögtöni erőszakos úton keresztülhajtott szocializálás, összedűlt. Mindaz, mi azóta mint eredmény jelentkezik, a lépcsőről-lépésre beengedett kapitalizmusból nőtt ki. A mezőgazdaságban újra jelentkeznek a kulakok, a parasztság kapitalistái; a fizetett munkásokkal szemben felállított tilalom eltörlése óta ezek száma 1925-ben a hivatalos források szerint már 800,000 volt. A termelés kezd élénkülni, bár az iparban és kereskedelemben az állami szervek és szervezetek elmaradnak a magánvállalkozók mögött. A magánkereskedés rohamosan terjed, ami ellenhatást szül. Ezrével csukják be a kis üzleteket. De ha választani kell, akkor mégis inkább csak a kapitaliz-

¹ A bolsevizmus birtokpolitikája. Magyar Gazdák Szemléje. 1922. III. füzet.

mus bolsevik kezekben, mint a bolsevikok teljes bukása és aztán újból a kapitalizmus.

Néhány évvel a győzelem után a szovjet urai mint pénzt kölcsönzők házalnak nyugat bankárjainál. Nem is siker nélkül, mert az elmúlt öt évben hivatalos adatok szerint Oroszország 2-2 milliárd aranyrubelt vett kölcsön. Ennél metszőbb iróniáját a sorsnak valóban elképzelni sem tudunk. A világ reformátorai koldulnak azoknál, kiket mint az emberi-ség kizsákmányolóit bitóra szántak s azt kérik, hogy ezek hosszítsák meg a bolsevikok életét! Ezt csodaképpen el is érik.

Közgazdasági politikájuknak, magának Leninnek meggyőződése szerint is, meg kellett bukni. Lenin ugyanis tisztán látta és többször ki is jelentette, hogy a kérdés sarkpontja az, vajjon sikerül-e a muzsikot tudományosan képzett gazdák vezetése mellett annak a földnek okszerű és közös munkával való művelésére rábírni, mi nem az övé. De ez — teszi hozzá — kis üzemekben nem történhetik. Ha ezt megkísértenők, folytatja tovább, akkor bennünket, legyünk bár szabad polgárok s a szabad föld urai, a ki nem kerülhető pusztulás fenyeget.¹

Igaza volt. Tíz év keserű tapasztalatai arra mutatnak rá, hogy az államosító törekvés megtört a parasztság ki nem irtható ragaszkodásán a föld egyéni tulajdonához ; megtört azon, hogy a föld munkásai nagy üzemek részeivé téve, okos, odaadó és értelmes munkára képtelenek voltak. E mellett az állam képtelen volt a gazdaságokat ellátni felszereléssel és oly becsületes vezetőkkal, kik becsütelennek tartották volna a közös tulajdon elsikkasztását és elkezelését. Mindez előre látható volt, így látnia kellett ezt Leninnek is. Épp azért őt semmiképp sem lehet feloldani az alól a szédületes felelősség és bűn alól, hogy mégis volt lelke felidézni a világtörténelem legvéresebb drámáját azok kárára, akik milliószámra indultak utána a pokolba.

Érezte, sőt ki is mondotta, hogy ily szörnyű átalakulást egy tollvonással csinálni s egy parancsal elérni nem lehet.

¹ Az orosz parasztság tanácsának 1917 május 22-én, tehát még a Kerensky-kormány idején tartott ülésén.

De bízott a paraszt- és katonatanácsok mindenhatóságában, hogy ezek majd keresztülviszik a lehetetlent. De vajjon bízhatott-e éppen ő, aki jól tudta, mi az orosz paraszt és hogy a proletárdiktatura egypár merész gonosztevő uralkodása milliókon a frázisok, butaság és lehetetlen ígéretek segítségével?

Pedig Oroszország oly földműves ország, mely nagymértékben elő volt készítve az agrárszocializmusra, az ott uralkodott közös gazdálkodási módok, a mir és artelek révén. Ha a termelés érdekei ennek ellent nem mondanak, ezekre kellett volna fektetni a kollektív nemzeti tulajdont, eltörölve a birtokok kategóriáit. Azt azonban tudták, hogy ez katasztrófához vezetne. Amint érintettük, maga Lenin 1917 májusában, tehát urálmra jutása előtt, kijelenté, hogy a kapitalizmustól csakis úgy lehet menekülni, ha a föld munkásai hajlandók lesznek a földet a legjobb gépekkel, tudományosan képzett vezetőkkel élükön, közösen, sőt persze közös haszonra is művelni.¹ *Circulus vitiosus*. Mikor lesz ott a szociáldemokrácia, hogy ily gépeket és vezetőket termeljen saját eszközeivel, tőke nélkül? De ez őt nem gátolta abban, hogy a felfordulást meg ne csinálja. Eldugta meggyőződését, mi azonban a Nep proklamálásakor kitört belőle. Ekkor aztán már igyekezett békét kötni a parasztsággal, mi nem ment a kapitalizmusnak tett engedmények nélkül.

Lenin legrettentőbb bűne, hogy egy eleve bukásra ítélt kísérletbe hajszolta bele nemzetét. Nyugodt, komoly és objektív megfontolások után sem lehet más meggyőződésre jutni, mint hogy a bolsevizmus mai megalkotásában arathat a tömeg ösztöneire apellálva sikereket, felforgathat viruló és jobb sorsra érdemes társadalmakat, de soha sem lesz arra képes, hogy ezek helyébe tegye az ígért paradicsomot. Nemcsak azért, mert pusztán anyagi előnyöket ígér, pedig ezek a lelkiélet belső rendje nélkül el nem érhetők s annál kevésbé tarthatók fenn, hanem mert a magántulajdon nélkül az eddigi fejlődés tanúsága szerint nincs gazdasági haladás.

¹ *Zur Agrarpolitik der Bolschewiki*. Wien 1921, von der Arbeiter-Buchhandlung. 31. lap.

A szociáldemokrata vezetők tisztán gyári életet tartva szem előtt, eszelték ki programmpontjaikat, tehát a kisebbség szempontjából. A gyári munkást tán reá is bírhatják, hogy belemenjen a termelő eszközök szocializálásába. Ezek ma nem az övéik. De a parasztnak földje, háza van, melyhez vad szenvedelemmel ragaszkodik s róluk le nem mond soha. Hisz a bolsevikok maguk is csak úgy jutottak a hatalomhoz, mert békét, szabadságot és földet ígértek a népnek. E mellett lehet-e azt a kollektív gazdálkodást, amire Lenin utalt, tőke, tudás és altruizmus nélkül megcsinálni? Ha tehát a bolsevizmus és a szociáldemokrácia ezt meg akarja csinálni, ezekre szüksége van. Így, ha ellenségei a tőkének, ha mibe sem akarják venni a szaktudást, aláássák saját hatalmuk alapjait. Azt pedig, hogy a vérengző gyűlölet és a szeretet vallásának megtagadásából a réginel erősebb testvéri érzés és szeretet sarjadzzék, az emberiség nem érheti meg. Ez eddigi tapasztalataink szerint ellenkezik a dolgok természetével. Pedig az évezredek tapasztalatok mégis csak érnek valamit és mindenestre biztosabban lehet reájuk építeni, mint Leninnek szónoki és demagógikus érvelésére, még ha ezek mögött meggyőző érvül a vöröslő szuronyok állanak is.

A gazdasági élet rendjét, az erkölcsi törvényeket, még Leninék sem bírják huzamosan megváltoztatni. Ha megkísértik, ebből nem jólét, hanem nyomor-fakad. Ezt ad oculos bizonyították be 10 hosszú év tapasztalataival. Uralmuk Moszkvában még tényleg fennáll, de olyanok, a kik a helyzetet igazán ismerik, a közlgő Thermidorról beszélnek. Bucharin, aki nagy tekintély a bolsevikok között, nagy művében kifejezte, milyennek kell lenni a mezőgazdaságnak és birtokrendnek. Utalt arra, hogy, amint azt Marxéktól tanulta, csak a nagyban való gazdálkodás mentheti meg a szovjeturalmat.¹ De ha ez igaz, el kell pusztítani a kis birtokot s hová lesz akkor a demokrácia és az egyenlőség? Már az is veszedelmes, amit Troczkijék állítanak, hogy a parasztság körében újból a kulak lett az úr. Terjed a bér munka is,

¹ N. Bucharin, E. Preobrasensky: *Das ABC des Kommunismus*. Kommunistische Internationale. Hamburg 1923. Sokszor a hülyeséggel határos elfogult felületességgel írt mű.

szaporodnak a napszámosok. Bucharin, szemben régibb recept-jével, ma már azt kiáltja a parasztoknak: gazdagodjatok s a kulakok mellett foglal állást. A szociális egyenlőtlenség nő, a kapitalista elvek erősödnek, a gazdasági életnek rendje tehát a régi alapokon kezd megszilárdulni. A gyári állapotok közelednek a forradalom előttiékhöz. A munkások szovjet-ellenes hangulata növekszik. Az öngyilkosságok járványszerűek. A bürokráciában és a hadseregben a régi elemek s a fejlődő új réteg, a kulakok fiai jutnak erőhöz és befolyáshoz. A bolsevikok bukása nem késhetik soká. De ha ez külsőleg nem is következne be, akkor is elmondhatjuk, hogy a bolsevizmus csődjé teljes. Belsőleg megbukva, uralmát csak a kisebbség diktatúrájával és erőszakkal bírja fenntartani. Újabb kiadása a cárizmusnak, annak erényei és jótulajdonai nélkül. A szabadságot kiölték a családból, a vallás terén, a közéletből tehát mindenünnen.¹

Most térjünk át az ikertestvérnek, a szociáldemokráciának a helyzetére és fűzzük koszorúba országok szerint a sikereket, melyeket elért.

II.

Az utolsó félszázad alatt az európai szárazföldön levő államok közt az elméleti és gyakorlati szociáldemokrácia *Németországban* mutatott legerőteljesebb fejlődést. 1912-ben már a legerősebb parlamenti párt és Németország sokak nézete szerint leginkább megérett a szocializálásra. E mellett 1918. év őszén a fejedelmek és a császár lemondása folytán a gyors átalakulást gátló konzervatív erők nagyon is meggyengültek s a hatalom a szociáldemokrácia ölébe hullt. A szociálistákból alakult kormány teljesen független volt. Nem felelt még a parlamentnek sem, hisz ilyen nem is létezett, mert a nemzetgyűlést csak 1919 januárjában választották meg. A szocializálás ideje annyira elérkezettnek látszott, hogy maguk a gyárosok is számoltak vele. A kormány azonban, bár hatalmas volt, cselekvés helyett habozni

¹ *Revue Des Deux Mondes*. 1928 ápr. 1. sz.

kezdett. Visszaretent a szocializálástól és kinevezett egy bizottságot a probléma — elsősorban a szénbányászat szocializálásának — tanulmányozására. Azaz igyekezett ezzel a felelősséget másra hárítani. Saját tapasztalatainkból tudjuk, hogy a bizottságok kiküldetése a legkellemesebb expedienst ott, hol az intézkedésre hivatottak időt akarnak nyerni és el akarják hárítani magukról a semmittevés vádját. De, hogy ezt a szociáldemokrata német kormány tegye meg akkor, amikor évtizedes előkészületek után végül ütött a döntő óra s betelt az idők teljessége, mégis csak meglepő volt. Most derült ki igazán, hogy a szocialista csapatok csak a rohamra és rombolásra voltak felkészülve, nem pedig az alkotó munkára. E tekintetben a fő mufti, Marx is néma. Lehettek-e tanítványai a felségsértés bűne nélkül bölcsebbek, mint ő?

Annai évi agitáció, parlamenti és újságharc, fenyegetés és ígélet, a fanatizmusig fokozott osztályöntudat győzelmébe vetett hit, a való élet feladatai elé állítva szétfoszlott, elolvadt mint a nyári napra kitett jégdarab. A szociáldemokrácia azokon az emlékezetes őszi estéken, mikor kitűzte a reakció fészkeiben a piros lobogót és alkotni kellett, tehetetlenül, leleplezve és pőréen állt, szinte szégyelve önmagát a világ előtt.

Vezérei, kétségkívül nehéz tusakodás után, de belátták, hogy a régi rend helyébe olyat, ami jobb volna annál, hamarosan tenni nem tudnak. Országuk és ennek keretében persze elvtársaik jövője drágább volt nekik elveik diadalánál és okulva Leninék kudarcán is, nem voltak hajlandók megtenni az ugrást a sötétbe. Lehajtott fővel be kellett vallaniok, hogy a sokat emlegetett végső erőfeszítés meghozta ugyan a győzelmet politikai téren, de nem tette lehetővé a lehetetlent, a termelés folytonosságának, sőt fokozásának biztosítását, tehát a fokozódó jólétet és a termelt javak arányos megosztását a szociáldemokrácia módszerei szerint. A megoldatlan nagy probléma a hallgató sphinx tekintetével oda meredt a helyzet új urai elé. Érezniök kellett, hogy megszűntek azok lenni. Vissza is riadtak attól, hogy a sokat szenvedett nemzetet s vele saját elvtársaikat

oly kísérletekkel, melyek sikerében maguk sem bíztak, új szenvedéseknek s az alig megszűnt éhezés gyötrelmeinek tegyék ki. Az ész úr lett a szenvedélyes pártfanatizmuson.

Egyetlen pozitív gondolatuk volt: a termelőeszközök államosítása, amit 1842-ben Perqueur eszelt ki s Marx minden szigorúbb kritika nélkül vett át. De hogy ezt miként hajtsák végre, kárpótlással-e vagy a nélkül, hol és miként kezdjék, komolyan soha meg sem latolták. A külön bizottságra rótták e nehéz tételt. Pedig a dolog nagyon sürgős volt, a proletárság türelmetlenül várta az annyiszor ígért jobb jövőt. A bizottság azonban egyelőre nem tudott okosabbat enni, mint hogy a magángazdálkodást ajánlotta a termelés és kereskedelem fellendítésére. A tett ígéretekkel, a szociáldemokrácia világot megváltónak hirdetett erejével szemben, meglepő fordulat ez akkor, amikor megnyílt a lehetőség a nagy programnak, a termelőeszközök szocializálásának beváltására. Amikor az ígéretek szerint a zsilipeket csak fel kell húzni és elérkezik az aranykor. Ennél alaposabb kiábrándulás nem egy könnyen érhetette a sarkaiból kifordított világot. De a Leninizmus eredményei, az éhező és éhenhaló milliók vergődése, elrettentették a német elvtársakat.

A szén és vas volt az, mi a szociáldemokraták állítása szerint Németországban leginkább érett volt a szocializálásra. A bizottság idevonatkozó javaslata 1919 februárban készen volt, de tekintettel az állami szénüzemeknél tett tapasztalatokra, nem ajánlotta még az államosítást sem, mert félt, hogy ez nem lesz gazdaságos s a bürokrácia túltengéséhez vezet. Az állami üzemek elriasztó példa voltak, hiányzott náluk az alkalmak gyors nyakonsípése s az egyéni eleven kezdeményező erő. E mellett egy-két iparágnak a szocializálása, ha a kapitalizmus különben fennmarad, nem is nevezhető szocializálásnak.

A bizottság jelentését hosszú munka fanyar gyümölcsésként tekintették s e mellett a birodalmi gyűlés kimondta azt is, hogy a szocializálásra megérett vállalatok megfelelő kártalanítás mellett sajátíthatók ki. A változás az, hogy a magánszénipar közös szervezetbe olvadt, melyet a birodalmi széntanács vezet és ellenőriz. A továbbiakról lemondottak.

Az állami szénbányákat szocializálás helyett részvénytársasággá alakították, melyet négy igazgató vezet s a kormány, tartományi gyűlés és szakszervezeti kiküldöttekből álló bizottság ellenőriz. A szocializálásból kommercializálás lett. Ugyanez történt az állami vasutakkal is. Azt, amiért a szociáldemokrácia félszázadon át harcolt, megvalósítani nem tudta. A cselekvés pillanatában meghátrált tőle.

Az agrárpolitika terén az egyetlen nagyobb fontosságú lépés, miről tudok, az 1919. évi aug. 11-iki telepítő törvény, mely az igénylőnek lehetővé igyekszik tenni kisebb területek megszerzését, főleg az állami uradalmak, továbbá a tőzeges, sivár területek (Moor- und Ödland), végül a 100 holdon felüli birtokok részeinek bizonyos feltételek és kellő kártalanítással történő megszerzését. E rendszabályok azonban nem forradalmi természetűek, mert arra számítanak, hogyha a törvény eléri célját, egy emberöltő alatt sikerül 2—700,000 családot telepíteni, amire kb. 2 millió hold volna szükséges.¹ A magyar föld mobilizációjával szemben ez igazán konzervatív jellegű intézkedés, mert nálunk az Orsz. Földbirtokrendező Bíróság 1921 június 20-tól 1928 március 26-ig 256,406 házhelyet és 1.071,140 kat. hold terjedelmű birtokot osztott ki. Kis haszonbérletekre 153,041 holdat vettek át.

Aki ismeri azt a felfogást, melyet a szociáldemokraták a mezőgazdasággal szemben magukénak vallottak, ámulva áll meg a tényeknél és keresi ezen magatartás okát.

Marx és Engels, Bebel és Dietzgen egyaránt azt vallották, hogy a parasztságnak el kell pusztulni. Boroszlóban a bizottság által előterjesztett agrárprogramm azért bukik meg, mert kedvezéseket ajánl a parasztság javára. Azok, kik a párt hangulatát képviselik, nyíltan kimondják, hogy a földet szocializálni kell, mert tudják, hogy oly szociálista gazdálkodás, melynél a termőföld magántulajdon, tiszta ostobaság s a paraszt Eigentum-fanatizmusának legyezése árulás az igazán üdvözítő tanokkal szemben.

Mikor pedig a hatalom teljességéhez érkezett, az ural-

¹ Dr. Krause: *Die preussischen Siedlungsgesetze*. Berlin 1922. Félhivatalos kiadvány.

mon levő szociáldemokrata beéri a telepítőtörvénnyel, sőt a görli tzi és heidelbergi új programokban megszűnik parasztfaló lenni. A program egyik főpontját, a földbirtok szocializálását, meg sem kísérti, érezvén, hogy ez az éhínséget, tehát a szociáldemokrácia bukását jelentené. Ezt megkockáztatni mégsem lehet. Sőt azzal, hogy a mezőgazdaságot mint neばántsvirágot kezeli és itt még a kigondoló bizottság kiküldése is elmarad, elismeri, hogy a kérdéshez hozzányúl ni nem mer. A revizionisták szerint a Marx által jósolt elpusztulás helyett a parasztság inkább erősödött s a birtokkategoríák harmonikus együttműködése a legegészségesebb állapot a mezőgazdaságra nézve.¹

Abban a válságban pedig, mely ma a német mezőgazdaságra reászakadt s mi annak egészét pusztulással fenyegeti, a nagyobb birtokok, melyek kénytelenek fizetett munkaerőt foglalkoztatni, sokkal válságosabb helyzetbe jutottak, mint a kicsinyek, melyek saját erővel, elsősorban maguk számára termelnek. A nagyobb birtokokról származó feleslegek nélkül azonban a városi lakosság élelmezése szomorú sorsra jut.

A szociáldemokrácia mezőgazdasági politikája tehát Németországban teljesen összedűlt.

Ausztriában a szociáldemokrata kísérletek sorsa nagyon hasonlít a németországiakéhoz. A hatalom itt is a szociáldemokrácia kezébe került. Az összeomlás után 63 keresztény szocialistával szemben 69 mandátumhoz jutottak. Renner, nemzetünk esküdt ellensége, kancellári székbe jut, talán azért, mert hazánk tönkretevőit látta bennük. Kun Béláék lelkes barátja volt, de Ausztriát azért mégis megóvta a bolsevizmus veszedelmétől. Aztán következett itt is a szocializáló bizottság kiküldetése. Bauer Ottó elnökölt és javaslata az állam, az iparos népesség és fogyasztók közös szervezetének létesítésére, el is fogadtatott. A hadi üzemeket úgy alakították át, hogy azok az államéi maradtak, de a hivatalos formáktól mentesítve kommercializálódtak. A munkások érdekeit az üzemi tanácsok voltak hivatva megvédeni.

¹ *Social. Monatshefte*, 1927. 445. lap.

Az első kísérletek eléggé sikerültek is. De az üzemi tőkét magántőkések adták. E nélkül boldogulni nem tudtak volna. Ez tehát nem igazi szocializálás volt. E vállalatok mihamar el is száradtak, folytatásuk is elmaradt. A szociáldemokrácia politikai befolyása is leszállott, velük szemben a keresztény szocialisták törtek előre és vannak a kormányon ma is.

Bauer szerint ez a bekövetkezett konszolidáció eredménye, ami azt jelenti, hogy ha a szociáldemokratáknak sikerül a jólétet emelni, ez a hívek ragaszkodásának leszál-lását, azaz a szociáldemokrácia erejének gyengülését mint természetes következményt vonja maga után. Ha pedig bebizonyul, hogy a szociáldemokrácia nem képes a hely-zeten javítani, újból ennek az eredménynek kell beállani. Ez igazság fejtí meg azt, miért nem törekszenek Ausztria szociáldemokratái ez idő szerint a hatalomra. Csak a táma-dásra, nem az alkotásra alkalmasak s ezt érzik maguk is. De érzik azt is, hogy a parasztság felébredt öntudatával is számolni kell. Innen van az, hogy Bauer, a szociáldemokrata vezér, okulva saját tapasztalatain, de maga előtt tartva Lenin példáját is, felesapott agrárszakértőnek, s a parasztság szocializálását mint a szociáldemokrácia győzelemre jutásá-nak feltételét állítá fel axióma gyanánt. Fáradozásai azon-ban kevés sikert arattak. A vörös Bécs 1927. évi forradalmi kirobbanásánál a falu szervezett zászlóaljai készen állottak a zendülés letörésére. Maga az 1926. évi linci programm el-veti a kárpótlás nélkül való általános kisajátítás gondolatát. E helyett beszél a közös gazdálkodás előmozdításáról, a telepítés állami támogatásáról, az egyéni tulajdon s a szövet-kezetek erősítéséről. Erősen eltér Marxtól, amikor vele ellen-tétben a parasztság megnyugvása végett egész sorozatát javasolja a javára szolgáló rendszabályoknak.

Annak idején Közép-Európában nagy feltűnést keltett az a hír, mely az északi államokban a szocializmus terjedé-séről, sőt szocialista kormányok alakulásáról szólt. Erre igazán nem voltunk elkészülve. Hisz ez államok népük jelleménél és azon ténynél fogva, hogy ott a lakosság főleg őstermelésből él és a felforgató törekvéseknek éppen nem barátja, az ellenkezőt lehetett várni. A megütközés tehát

helyén volt. Közelebből nézve azonban az események azt mutatják, hogy e népek szocializmusa más veretű, mint azt a marxizmus hívei szeretnék. Hiányzik belőle a rohamos újítás vágya, a felforgatásra törekvés pedig még inkább. Építeni, alkotni akar. Arra törekszik, hogy a meglevőt ne felforgassa, hanem javítsa. A fejlődés azonban épp azért lassú és vontatott.

Svédország viszonyaival nálunk eddig ugyan kevesen foglalkoztak, pedig fejlődése épp a fent kiemelték miatt reánk nézve igen érdekes és méltó a tanulmányozásra.

Svédország volt ugyanis az első, mely természetes úton, forradalmi megrázkodás nélkül szocialista kormány alá került, és pedig már 1920 márciusában, tehát 8 évvel ezelőtt.

1920—26-ig volt a szocializmus a hatalom birtokában s ez idő alatt az országnak sem forradalmak, sem a háború veszedelmeivel nem kellett küzdenie. Volt tehát idő és alkalom a szocialista törekvések megvalósítására. Eddig azonban nem jutottak el, a régi gazdasági rendet fel nem forgatták.

Branting, az első szociáldemokrata miniszterelnök, valószínűleg elrettenve a bolsevikok sikereitől, a német és osztrák példa után indult és szocializáló bizottságokat küldött ki. Az első az ipar demokratizálásával, a második a szocializmus kérdésével volt hivatva foglalkozni. Az utóbbi terjedelmes jelentéseket adott ki és még mindig dolgozik. A javaslatok közt nagy figyelmet érdemel a vasutakra vonatkozó, de ez sem megy tovább a kommercializálásnál. Az állam tulajdonában levő igen tetemes erdőbirtokok, fűrészek, bányák és vízi erők szocializálása tekintetében sem történnek elhatározó szocializáló intézkedések. Branting és Sandler miniszterelnökök szerint az átalakulásnak a gazdasági rend felforgatása nélkül kell megvalósulni. A kapitalista gazdálkodásnak, Branting szerint, alapvető hibája, hogy a termelés erősen ki van véve a köz ellenőrzése alul. A vállalatok, bármily jelentőségűek is a közérdek szempontjából, teljesen a tulajdonosoktól függenek. Nincs tehát semmiképpen biztosítva sem a termelés okszerűsége, sem pedig az, hogy a nyereség szociális és gazdasági szempontból osztassék meg. A szabad verseny helyébe az ország érdekeivel ellentétes

monopolizálás lépett. A vasutak, posta, telegráf, telefon stb.-nél elért eredmények mutatják, hogy az állami és köztársasági kezeléssel lehet fokozni a termelést és megóvni az üzleti érdekeket. De az állami kezelésnél jobb az állam által befolyásolt részvénytársaságok üzeme, ahol az állam jogosítva van a magánosok részvényeinek megváltására. Ez a vezető elv, a részletek azonban egyes esetekben eltérők, sőt egyeséges szilárd sémát nem is lehet felállítani.

Egyes esetekben a kapitalista rend még nem küszöbölhető ki. Itt gyakoroljon az állam ellenőrzést. — mondja Sandler — esetleg szabja meg a nyereség maximumát. Birtokpolitikai tekintetben kívánják a nagybirtok kisajátítását s az eladásoknak állami ellenőrzés alá helyezését. A teljes kisajátításról szó sincs, sőt az államnak feladata lenne egyes esetekben a gazda halála esetén az örökösök kívánságára a birtokot megvenni és az ősi birtok kezelését náluk hagyni.

Dánia, a kisbirtokok és a mérsékelt, de eléggé arányosan megoszló vagyonosság hazája, 1924-ben szintén szocialista kormányra tett szert. A szocialista ideál, a termelés eszközeinek kisajátítása helyett azonban csak a társadalmi reformok terén látunk haladást és sikert ígérő tevékenységet. Arra a kérdésre, mit tesz a kormány a szocializmus megvalósítására, a felelet az volt: szociálistákat ültet a hivatalokba.¹

Csehszlovákia, bár egy időben erősen szociáldemokrata befolyás alatt állott, egyébkisebb reformot leszámítva, mindössze a földreformot vitte keresztül főleg azért, hogy népszerű jelszavak leple alatt a magyar birtokosokat kidobja őseik örökéből. De a tulajdon kérdését szocialista értelemben megoldani meg sem kísérelte, sőt a kisbirtokok szaporításához 1920-ban, mikor a kormányban ült, maga a szociáldemokrata párt is hozzájárult. A csehszlovák államelnöke, Massaryk G. Tamás, a szociáldemokrata munkásságot azzal igyekezett mérsékleltre bírni, hogy úgyis övék a többség a kormányban, mert övék a nemzet többsége. Oly sikert

¹ Arthur Shadwell: *Breakdown of Socialism*. London 1927. 239. lap.

arattak, minőt Európának egyik szocialista pártja sem.¹ Később e többség, amint látjuk, leapadt, a szociáldemokrácia Csehszlovákiában is meggyengült, mert ígéreteit beváltani itt éppen úgy képtelen volt, mint másfelé.

Birtokelkobzást Oláh- és Szerbország is csinált, habár ott tudomásunk szerint a szociáldemokrácia soha kormányra nem jutott.

Franciaország szocialistái az alkotó munkában sokatmondó meddőséget mutatnak, de igen jól érzik magukat mint örökös ellenzék és politikai tényező. A pártból hatalomra került vezetők, Briand, Viviani, Millerand, feledve a forradalmi jelszavakat, melyeket egykor annyit hangoztattak, az embourgeoisieálás áldozatai lesznek. Hatalomra jutva komoly kísérletet sem tesznek az előbb oly sűrűn emlegetett, nagyoknak, sőt megváltónak mondott eszmék megvalósítására. Ellenben panaszkodnak a választók közömbösségéről és elismerik, hogy a szocialisták hatalmasak ugyan, de nem elég erősek, hogy a kormányt egyedül ők vegyék kézbe.² De ennek titokban talán örülnek is. Tudják, hogy a tények logikáját a legszebb szónoklat sem képes legyűrni. Egyébként a szociáldemokrácia Frankhonban nagy jelentőségre vergődni nem tudott soha. Még a belső politikát sem bírta irányítani, hisz oda sem tudott eljutni, hogy a jövedelmi adót meg bírta volna szavaztatni. A szociális javításoknál is aránylag kevés eredményt tudott elérni.³

A Párizsban kieszelt elméletek széttörnek a be nem verhető antikollektív szerkezetű parasztkoponyákon. Ezek urai hajlandók másnak földjéből a magukét növelni, de Lenin receptje szerint a köz tulajdonát közös munkával termővé tenni és így megalapozni a szociáldemokrácia ideálját nem, soha! A forradalmakat mindig aránylag kicsiny csoport, főleg Párizs csinálta. A többség belenyugodott inkább, mintsem hogy harcra keljen. A tömeg hódolt a hatalomnak.

¹ Masaryk G. Tamás: *Szlávok a háború után. A bolsevizmusról.* Ford. Szepessi Miksa és Papp Dezső dr.-ok. 1923. Kassa. Enged. kiadás.

² Renaudel: *Neue Freie Presse.* 1928 február 29.

³ W. Sombart. II. 375. lap.

Bakunin 1870-ben elképedve jelenti, hogy a francia nép — ha békében hagyják — nem forradalmi, hanem doctrinaire, okoskodó és bourgeois.

A későbbi események ez állítást igazolták is.

Eötvös József a XIX. század uralkodó eszméiről írt nagy munkájában, tehát több mint 70 évvel ezelőtt, már utal arra az elfásultságra, mely annyi csalódás után Franciaországban a jövő alakulása tekintetében észlelhető.

Az *angol* szociálista mozgalom még ma is mutat eredeti nemzeti vonásokat, pedig nem tagadható, hogy Marxnak és a nemzeti vonásokat követő kommunizmusnak hatása igen kiterjedt és mélyremenő a szigetországban is. Mindenekelőtt a polgári elemekből álló Fabian Society köti le figyelmünket. Ez a földet és iparos tőkét föl akarja ugyan szabadítani az egyéni tulajdon alól s ez úton a javakat igazságosan elosztani, de nem veti el a kártalanítás gondolatát. Nem gondol gyors és erőszakos forradalmi átalakulásra, sőt működését főleg a társadalmi reformokra fekteti. Nagy tért biztosít a víz-, gáz- és villamos erő stb. felhasználásánál a helyi hatóságoknak. Sombart a felhígított marxismus lovagjainak nevezi őket, és nem is nehéz elgondolni, hogy oly mozgalom, mely az aggok részére állami penziót akar biztosítani, nem szakíthatja meg a termelés folytonosságát és nem forgathatja fel az államot.

Sidney and Beatrice Webb a szocialista alkotmányról írt művükben¹ meggyőző logikával fejtik ki, hogy a mai parlamenti rend keretében a választó rá van szedve, mikor azt hirdetik és hitetik el vele, hogy szuverén akaratából alakul ki a nemzeti akarat, holott a legtöbb esetben tájékozatlan levén, maga sem tudja, mit akar.

A monarchia intézményéhez s magához a királyhoz még Webbék is ragaszkodnak. Szerintük a nemzet annyira megszokta ezt az intézményt, hogy rajta változtatni nem volna jó. Az alsó- és felsőház helyett két koordinált testületet ajánlanak, egyiket a politikai, a másikat a gazdasági ügyek

¹A *Constitution for the Socialist Commonwealth of Great Britain*, 1920, London.

az ipar, mezőgazdaság kérdéseinek elintézésére. Amannak végrehajtó szerve a miniszterekből álló kabinet lenne, míg az utóbbi állandó bizottságokra ruházná az intézkedés jogát. Feladata lenne az erre megérett iparágak fokozatos szocializálása. De e szocializálás sohasem lehet teljes, azaz maradni fognak mindig egyéni üzemek, például a parasztgazdaság, kertészet stb., főleg pedig az exportra dolgozó és szövetkezeti vállalatok. Azt, hogy a munkások válasszák az ellenőrző szerveket, az üzemi tanácsok tagjait, Webbék a nemzeti többség szempontjából antidemokratikusnak tartják, mert ez esetben nem a nép kormányozná önmagát, hanem egy kis csoport, azaz az érdekeltek oligarchiája rendelkezne a közérdek felett. Ez a demokrácia megtagadása lenne.¹ Webbék nincsenek elragadtatva a szárazföldi üzemi tanácsok eredményeitől.

A munkapárt volt miniszterelnöke, Ramsay Macdonald, kifejtve nézetét a szocializmus jövőjéről, semmiképpen sem helyezkedik arra az álláspontra, mely csak az anyagi érdekekre gondol. Sőt utal rá, hogy a társadalomban mutakozó nyugtalanság erkölcsi forrásokból fakad. Nem akarja elpusztítani a kapitalizmust, csak a tőke feletti hatalmat kívánja a köz érdekében megszerezni. Nem hódol meg az anyagi érdekeknek teljesen, sőt azokat csak eszköznek akarja tekinteni az igaz emberi hivatás elérésénél. Szerinte a régi, tehát feudális rendben, melyet a manchesterizmus elsöpört, több volt az emberi érdekek megbecsüléséből, mint az újban. Az akkor uralkodott osztály szívében jó volt és irtózott attól a fenéig anyagi felfogástól, mely feláldozta az emberi lelket a termelésnek.² Elleneszegült az új rend satanikus törekvéseinek.

Macdonaldnál azonban nem találunk feleletet arra, hogy ha a szocializált, vagy amint ők nevezik, nacionalizált ipar képtelen oly jól és olcsón termelni, mint a mai kapitalizmus: lehet-e exportra dolgozó országokban ezt keresztülvinni, ha nem akarják magukat a leveretés veszélyének

¹ A 160. lapon.

² Ramsay Macdonald, *Socialism. Critical and Constructive*. London 1921, a 160. lapon.

kitenni? Az export megszűnése katasztrófát, munkátlanságot és éhezést jelentene.

Foglalkozzunk most a *magyarországbeli* szociáldemokrácia helyzetével. Ez a szociáldemokrácia nem magyar földből nőtt ki. Idegen növény. Importált árucikk. Az első tanítók Németországban élték belé magukat e felfogásba, mondotta a budapesti kiküldött 1925-ben a heidelbergi pártgyűlésen. Programjuk az erfurtinak másolata, s ezt 1903 óta nem is revideálták. A legtöbb irodalmi dolgozat fordítás németből. Nem szűgyeljük bevallani, folytatta tovább, hogy az egész magyar munkásmozgalom német mintára fejlődött.¹ Sokáig; de 1919 tavaszán saját esze után indulva szembe szállt a német példával, s a helyett, hogy küzdött volna ellenük, egyesült a bolsevikokkal és velük szerencsésen el is bukott. E kísérletért, mondja a kiküldött, szörnyű árat kellett fizetnie, t. i. egész erkölcsi tőkéje odaveszett.

A szociáldemokrácia nálunk is a gyáripár és a földtől elszakadó nagyvárosi kultúrának terméke és igazi híveket csakis e körben tudott szerezni. Voltak ugyan a múlt század végén szociálisnak nevezett forrongások a vidéken, de ezek nem a termelés eszközeinek szocializálására, hanem ellenében a szociáldemokrata elvekkkel, inkább az alsó rétegeknek földdel való ellátására irányultak.

Hosszú küzdelmek, nehezen elért, eléggé sovány eredmények után a magyarföldi szociáldemokrácia 1918 végén nem várt és nem is érdemelt sikereket ért el. Az általános zűrzavar és fejtelenség közepett, lévén ez az egyedüli szervezett réteg, a gyári munkásság kezébe keríté a hatalmat és szövetkezve Károlyi Mihály híveivel, megkísérté ideáljait megvalósítani. Ez összeolvadás két körülménynek köszönhető. Az egyik Károlyi Mihály és társainak szívós törekvése az együttműködésre. Hisz valakire csak kellett támaszkodniok, miután a kiábránduló polgárság állásfoglalása nem lehetett kétes. A másik a szociáldemokrata párt vágyódása a hatalom után.

¹ Sozialdemokratischer Parteitag 1925 in Heidelberg. Berlin. Dietz. Protokoll 93. oldal.

Az alkotó tehetséget azonban e hybrid alakulatban csak a polgári származású Méhely Kálmán képviselte. Maradandó eredményeket azonban nem tudott elérni. Buza Barna, mint a földosztó ügyek vezetője, alaposan felforgatta ugyan a régi rendet, de saját népszerűségét s a kormány hatalmát, nem a termelő eszközök szocializálása, hanem a mások földének szétosztásával akarta állandósítani. Mikor Károlyi Mihály névleges uralma véget ért, a szociáldemokrata párt elkövette azt a végzetes nagy bűnt, mely őt felelőssé teszi mindörökre a következményekért. Az okosabbak tanácsa ellenére odaállt a bolsevikok mögé; így lehetővé tette a kicsiny, de vakmerő csoport vérengző őrületét.

Ez az uralom így is gyenge lábon állt s önálló gondolatok és terv hiányában okosabbat tenni nem bírt, mint hogy mutatis mutandis utánozta Moszkva példáját. A kommunizált üzemek azonban csakhamar csütörtököt mondtak. A termelés megakadt. Budapest a kiéhezés szélére került. A termelőszövetkezetek munkája szégyenletesen hézagos volt. A csepeli gyárban készült pénzdarabok többbe kerültek, hivatalos értéküknél. A parasztság, melyet mindenkép igyekeztek megnyerni, ellenük foglalt állást. A bolsevikok és az őket támogató szociáldemokraták bukása hamar bekövetkezett. E kísérletet drágán fizették meg. Hitelüket vesztették. Az alkotó munkában, sőt a szociáldemokrácia követelményeinek megvalósításánál is ostobáknak és tehetetleneknek bizonyultak. Így ma csak azok bízhatnak bennük, kik e mozgalomból élnek, vagy akiknél a belátás helyett a vak elfogultság, a tudás helyett az ostoba és abszurd bízakodás a vezető erő. Helyzetük különben is rettentően gyenge. Vezetők nélkül állanak. Ismétlik ugyan a régi csattanós frázisokat, követelik az általános és titkos választójogot, de arról hallgatnak, hogy eredményeket ott sem tudnak elérni, ahol a hatalom a kezükben van. Nincs német példa sem, amit utánozni lehetne. A bolsevizmus és a szociáldemokrácia világraszóló csődjét ez elveknek itt élő hívei ugyan nem fogják új eszmékkel és kezdésekkel kiköszörölni.

Szerveznek bankot, fenntartanak fogyasztási szövetkezetet, de állami támogatással. Azt elleplezik, hogy ez nem

szociáldemokrácia, hanem kapitalista termelés,¹ és habár, mint ők is tudják, körülöttük teljesen megváltozott a világ, még ma is az 1903-ban elfogadott erfurti programmon állanak. Bevallják ezáltal, hogy saját magukban is megrendült a hit és hiányzik az a minimális tudás, mi egy új programm lemásolásához kell.

Az 1928-ban tartott pártgyűlés anyaga anachronisztikus, alig tér el a háborúelőtti gyűlésektől. Csupa túlhaladott követelés,² pedig ők a haladás egyetlen pillérének hirdetik magukat.

Furcsa haladás, amely 25 év óta helyben marad. Érzik ezt ők maguk is és már 1925-ben küldtek ki bizottságot a programm megszerkesztésére, de az három év alatt elkészülni nem bírt. A bizottság a javaslat előterjesztése alól azzal a törekeny mentséggel hújt ki, hogy e programm megvitatása nem szorítható bele a mai reakció rendőri béklyóiba.³ Csoda-e, ha a vezetőség tehetetlenségének ily bevallása nem fokozza az elvtársak lelkesedését, sőt ellenzéki hangok is sűrűn halatszanak. Jellemző, hogy éppen abban a füzetben, ahonnan ezt idézzük, benne van Trotszkijék jankiáltása is, mely a bolsevizmus közel bukását jósolja.

A magyarországi szociáldemokrácia külsőleg, még úgy ahogy, tartja magát, de inkább csak a múltban szerzett tőkéből él. Új eredményeket a régiekhez csatolni nem bír. A diadalmas előnyomulás megakadt. De reánk nézve az a kilenc hónap, mely 1918 október 30-tól 1919 augusztusig lefolyt gyorsan lepergő eseményeivel, igazán gazdag tanulságokban. Látjuk, hogy a királyság bukása nem a támadók erélyének eredménye, hanem a régi rend fejvesztett urainak gyengeségéből fakad. Károlyiék a hatalom székébe ültetni bűnös és észvesztett cselekedet volt. Károlyiék maguk is érezték, hogy mögöttük csak tájékoztatlanságból áll a polgári elemek egy része s ezeket el fogják veszteni csakhamar. Ezért

¹ *Törekvés* nevű takarékpénztáruk, hol benn ül a vezetőség nagy része, 1927-re 10 % osztalékot fizet; a marxismust szerencsés kézzel házasítják össze a kapitalizmus bűnös önzésével.

² Propper Sándor a *Szocializmus* 1928. év februári számában.

³ *Szocializmus* febr. füzete. 43. lap.

támaszkodtak a szociáldemokratákra. A radikális népámítás buborékjai, a forradalmi vívmányokra hivatkozás csakugyan hamar szétpattant s elkopott. Gyártották a néptörvényeket, de még csak az alkotmányozó gyűlést sem hívták össze. Mihamar a bolsevikok karjaiba dőltek, s e kicsiny, tekintély és gyökér nélkül való töredéknél keresték azt, ami náluk hiányzott, a meggyőződés bátorságát. Ez iker-pártok viszonyára érdekes fényt vet az, amit Radek volt orosz népbiztos róluk mond.

Hiba volt, hogy a bolsevikok egyesültek a szociáldemokratákkal, akik a második Internacionále legromlottabb alakulataihoz tartoztak s ezenfelül még csődbe is jutottak. Ez a gyöngeség forrása lett s az akasztófákat készen kellett tartani, hogy kedves szövetségeseiknek, a szociáldemokratáknak esetleg bemutathassák, mit jelent a proletárdiktatúra gyakorlatban.¹ Másrészt ez egyesülésre a szociáldemokrata párt reá volt kényszerítve, mert híveik átpártoltak a kommunistákhoz.² Beteltek vezetőikkel. A láng és tűz kialudt. Hatalomhoz jutva, mondja Szántó, áldozatok, szenvedés és nélkülözésről hallani sem akartak. De nem volt inyükre a katonáskodás sem és a diktatúrának védelmét a belső és külső ellenségekkel szemben reá hagyták a régi hadsereg töredékeire. Tarthatott ez az uralom soká?

A szociáldemokrata vezetők értelmi fokáról, éles ítél-téről egyébként mi sem értékesebb bizonyíték annál, hogy Garami Ernő, tehát a bölcsek legbölcsebbike, *Forrongó Magyarország* című munkája befejezéseül elmondja, hogy habár még száműzetésben küzd is a demokratikus emigráció, győzelme körvonalai már is bontakoznak a fehér terror vérpárás, ködös fátvolán át. A reakció napjai meg vannak szám-lálva, aztán jönnek ők, végezni nagyot és szépet, emberit és magyart. Ez 1922-ben íródott. A számításba úgy látszik némi hiba csúszott be. Éppúgy, mint akkor, amidőn világ-

¹ Béla Szántó: *Klassenkämpfe und Diktatur des Proletariates in Ungarn*. A kommun. Internationale kiadása. 1920. Az előszót Radek írta.

² Id. mű. 61. köv. lapokon.

megváltónak hirdették a szociáldemokráciát. az Úrnak 1847-ik évében.

Még néhány szó agrárpolitikájukról. E tekintetben Varga Jenőre támaszkodom, aki erről külön füzetet írt.¹

Vácsolja Károlyiék éretlen kísérletének sorsát, akik felszerelés nélkül akarták boldoggá tenni a földhöz juttatott parasztot. Bevallja, hogy a szociáldemokrácia hozzá sem mert fogni az igazi programnak a megvalósításához, mert a nép inkább a magán-, mint a kollektív tulajdon felé hajlott. Félték, hogy a felforgató rendszabályok megakasztják a termelést és éhhalálnak teszik ki az elvtársakat is. Hiába minden. Bizonyos szolidaritás az osztályharc mellett is fennmarad a társadalomban, s az elvtársak is elpusztultak volna, ha nincs kenyér és elzárják a vízvezetéket. Ezért őrizték féltő gonddal a nagybirtokot, mely jobban és többet termel s ellenőrizhető. Kénytelenek voltak lemondani arról, hogy a birtokokat felosztva szerezzenek maguknak híveket a falvakban. Ez a bukásnak egyik oka volt. De ha az ellenkező útra térnek, a városi proletárság buktatja meg őket.² Hiába engedték el a kisbirtok adóját, szervezték a közvetlen ellátást iparcikkekben a falu részére, adván ezeket mezei termékekért. Ezt csak a jobbmódúak vehették igénybe, a szegénység tehát még inkább elkeseredett ellenük.

Varga kiállítja a magyar parasztnak azt az elismerést, hogy a bukás előidézésében főrésze volt, míg a másik oldalon megrójjá a szomszéd államok proletárjait, hogy nem siettek eléggé segítségünkre. Nekünk azonban úgy látszik, hogy a magántulajdont fenntartó kapitalista felfogás és a bolsevik felforgatás közé ékelődött opportunistá szociáldemokrácia szükségkép gazdagította nálunk egy újabb csattanós bizonyítékkal azt, hogy törekvéseit a való élet mihamar legázsolja és semmivé teszi.

¹ *Die Agrarfrage in der ung. proletar. Revolution.* Runge & Co. Reichenberg.

² Varga. 10. lap.

III.

Előrebocsátva ezeket, úgy hiszem, senki sem fogja elhamarkodottnak és alap nélkül valónak jelenteni ki azt, hogy a szociáldemokrácia ideáljait ott, hol kezében volt a hatalom, tehát módja lett volna rá, komolyan meg sem kísérté megvalósítani. Ott, ahol ez a kísérlet mégis megtörtént, éppen az ellenkező következett be, mint amit a hiszékeny tömeg várt. Az ígélet földje helyett az új állapot a kínok poklává változtatta át a különben sem rózsás földi létet. Így történt ez nálunk, de sokkal nagyobb mértékben Oroszországban. El kell ismernünk, hogy a nyugati mérsékeltebb és belátóbb szociáldemokraták a bukást maguk is eleve megjósolták. De ez mégsem menti fel őket azon vád alól, hogy munkájukkal fokozva a tömegek ítéletének csálhatatlanságába vetett hitet, ami az általános és titkos választójognál a legerősebb megokolás, nem voltak képesek meggátolni azt, hogy a könnyelműek és ostobák meg ne kísértsék a lehetetlent, okozván ezáltal oly kint, gyötrelmet, amit eleinte képzeletünk felfogni sem tudott. A kapitalisták szervezetével szemben a szociáldemokrácia legerősebb fegyvere, az általános titkos választójog alapján összeült parlament is hatálytalan — mondják a bolsevikok. A szervezett tőkének módjában van a parlamenti ellenőrzés mellett is megvalósítani céljait, így vele szemben a szociáldemokrácia szinte tehetetlen.¹ Azt, hogy ez igaz, tagadni nem igen lehet.

Most azzal a feladattal állunk szemben, hogy kutassuk és feltüntessük, mily hatással voltak ezek a tapasztalatok és fejlemények a szociáldemokrácia belső táborára, mily változást idéztek elő és vajjon sikerült-e mindezek ellenére fenntartani azt a hitet, hogy a Marx által kijelölt ösvény az egyedül helyes, belátják-e a vezetők, hogy csakis a harcra, támadásra és pusztításra lévén berendezve, az alkotó munkára, a termelés fenntartására képtelenek, és még kevésbé valók arra, hogy a termelést a régi méreteken felül

¹ Kun Béla: *Was wollen die Kommunisten* című, a szovjet által nagyban terjesztett röpiratában.

fokozzák. Ha ezt belátják, mit tesznek tanaik és politikai hatalmuk fenntartására? Fennmaradt-e az a bízó hit, melylyel az Internacionálét énekelve az utolsó harc lezajlása után biztosra vették az aranykor eljövetelét? Úgy látszik nem.

Fimmen, az amsterdami szakszervezeti központ titkára nyíltan bevallja és adatokkal is támogatja azt, hogy a szociáldemokrácia ereje hanyatlik, a szervezetek száma leszáll.¹ sőt a régi bízó hit is apad. Szerinte az amsterdami központhoz tartozó szövetségesek tagjainak száma 1921-től 1923 végéig 23·9 millióról 16·5 millióra csökkent.

További ily irányú fejlődésről számol be az 1926-ig terjedő, eléggé szegényes eredményeket tartalmazó beszámoló.²

E szerint négy új központot vettek fel, mindamellett a csatlakozott központokban lévő tagok száma 1925 végén már csak 13.445,535 azaz négy év alatt, 1921—25-ig tíz és félmillióval csökkent. Ez adatok eléggé beszélnek és mutatják a bomlás erősödését. A részletek is sok érdekeset mondanak el. A szociáldemokraták legerősebb várainak őrsége gyengül. 1921-től számítva Belgiumban a tagok száma 718,000-ről 552.000-re, Csehszlovákiában 740,000-ről 356,000-re, nálunk 152.000-ről 125,000-re, Ausztriában 1 millióról 807,000-re szállott le. Érdekesebbek azonban a nagyobb államok. Nagybritanniában 6.600,000 helyett 4.365,000 a hívek száma. Németországban a szociáldemokrácia virágkorában 8 millió volt, de 4.582,000-re szállott le. Még erősebb a hanyatlás Franciaországban, ahol az 1921. évi 1·5 millióra tett létszám ennek közel $\frac{1}{3}$ -ára, azaz 605,000-re csökkent. Mussolini munkájának eredménye, hogy Olaszország 2.055,000 helyett 1924 végén már csak 234,520 tagot mutat ki. 1925 óta újból $2\frac{1}{4}$ év pergett le s ez idő alatt a fejlődés sodra bizonyára nem fordult meg. Feltűnő az

¹ *Labour's Alternative*. The Labour Publishing Co. Ltd. London 1924.

² *Tätigkeitsbericht des internat. Gewerkschaftsbundes über die Jahre 1924—26*. Amsterdam 1927. A IV. párisi kongresszus elé terjesztett hivatalos jelentés, amely teli van panasszal főleg az angol és francia elvtársak ellen. A hivatalos folyóirat mindössze 105 angol és 110 francia előfizetőt tudott gyűjteni.

apadás a földműves munkásoknál. Két év alatt a beszervezettek száma 2.097,033-ról 690,996-ra csökkent.

A pusztulás rohamossága igazán meglepő, s amire kétszeresen reá kell mutatni, legerősebb a régi hatalmas és irányadó centrumokban. Onnan terjed a gyengébb tagok, az utánzásból élő, kisjelentőségű országok felé. Gyarapodást mutat Dánia, Luxemburg, Svájc, de nagyon kevés. Csak Palesztina tűnik fel több mint 100%-os szaporodással.

Ezek a számok a kiábrándult hívek csalódásának bizonyosságai. Ez ott a legerősebb és a legmélyebbre menő, ahol egykor legmerészebben lángolt a harci kedv. Mintha a gondolkodó szerv s a meggyőződés bénult volna meg. A régi jelszavak még hangzanak, de elpárolgóban van a beléjük vetett hit.

Az utolsó események a szociáldemokrata munkásság lelkivilágában természetszerűen nagy pusztítást idéztek elő. Amint mondtuk, a hatalomra jutott szociáldemokrácia a várt és ígért eredmények, az aranykor és paradicsomi állapotok helyett bizottságok kiküldésével lepte meg a világot, de leginkább saját híveit. Ezek a bizottságok a termelőeszközök szocializálása helyett, amiről éveken át volt szó s amiért folyt az ádáz küzdelem, egészen mást ajánlottak. Még csak az ú. n. állami szocializmust sem. Sőt az eddigi tapasztalatokra támaszkodva az eddig állami kezelésben volt bányákat, vasutakat is függetleníteni igyekeztek az államtól és az eredmények fokozása, a gazdasági élet fellendítése érdekében a kommercializálást tartják jónak. Ezt nem egy esetben Németországban, Ausztriában, sőt máshol is keresztülviszik. Így a szociáldemokrácia régi jelszavai lomtárba kerülnek. Ezek helyett a svéd kormány által legerősebben hangoztatott elvek azok, amelyeket igen értékeseknek kell kijelentenem. Mindez a jövőnek szól.

Szociáldemokrata szempontból tehát a jelen elég sötét. A proletárság sívár lelki helyzetbe került. Mióta kezükben a hatalom, a helyzet rosszabb. A marxizmus szétpattanó üres buboréknak bizonyult. A tömeg nem könnyen tud lemondani a reményről, de érzi, hogy a szociáldemokráciába vetett hit elveszti alapját. Új alkotások s megvalósult ideálok

helyett romok mindenfelé. Ez természetes. A tudást és szellemi rúgókat mind anyagi célokra koncentrálva, kiszáriták a lélek termékenyítő, megújító forrásait. Az emberi érdekek közösségével az osztályharcot állíták szembe. Most ott állnak elhagyatva, támasz és illúziók nélkül. Kénytelenek elismerni az egykor kigúnyolt krisztusi mondás igazságát, hogy nemcsak kenyérrel él az ember. De nagyobb adagokat ebből sem tudtak adni. E mellett az öntudatossá nevelt munkásságnál eltompíták az emberiséget összefűző kapesok tudatát. Vallást, nemzeti érzést, a régi tekintélyek és hagyományok tiszteletét elégették, az osztály érdekei s a szociáldemokráciáért. Most pedig ott állanak a hatalom csúcsán és lesütött fejjel kénytelenek bevallani, hogy nem tudnak mit tenni azzal ott, hol uralkodnak. Még az örült luxusnak, kicsapongó élvezetvágynak sem bírnak gátat vetni akkor, mikor ez a mind mélyebbre nyúló nyomor tőszomszédságában folytatja bűnös bachanáliáit. Tisztább, becsületesebb-e a mai Bécs vagy Berlin, mint volt a császárok korában? Kevesebb-e ma e modern Babilonokban a bántó nyomor és erkölcstelen luxus, mint valaha volt?

Végigtekintve az elmúlt tíz évnek véres tanulságokban és szenvedésekben gazdag eseményein, azt látom, hogy Károlyi Mihály és társainak népköztársasága, mely magával rántá bukásában a magyarországi szociáldemokratákat. Kun Bélának eleve bukásra ítélt bűnös kísérlete, de a külföldi példák is csak újabb bizonyíték az öreg Carlyle állítása mellett: «a hazugság nem tart örökké s ami erre van építve, az össze is dűl». Csakhogy míg tart, egész nemzetek pusztulását idézheti elő. Nekünk, kik folyton nyugat felé irányítjuk szemeinket, jó lesz nem feledni, hogy ez uralom életét nálunk a nyugati demokrácia urai, Clemenceau és társai hosszabbították, azok, akik különben a szabadságra és testvériségre oly sűrűn esküsznek. De hol van ez politikájukban és tetteikben, érdemelnek-e tiszteletet színészi játékukért?

Az, amit a szociáldemokrácia mai helyzetéről elmondotam, sokaknál kellemes újság lehet, de nem szabad, hogy félreértessem. A bourgeoisie nagyon is hajlik arra, hogy feladatait politikai téren elhanyagolja. Nem szeretném, ha erre

új okot nyujtanék. A közgazdasági élet plutokratikus irányú fejlődése, mely a trösztök és világraszóló kombinációkban ormolva újból a kevesek uralma az elnyomottakon — nem lehet ideálja annak, aki komolyan híve a szabadságnak. Az egyén fejlődése nélkül nem ígerek emelkedést a nemzeteknek. A szociáldemokráciába vetett remények összeomlása s ezzel szemben a kapitalizmus megerősödése még mindig valamit kíván, amit az eddigi fejlődés előteremteni nem bírt.

Ha a köz érdeke lebeg előttünk, nem lehet csak egyes rétegek szempontjai szerint döntenünk. A szociáldemokráciából kiábránduló gyári munkásság jogos érdekeit fel kell karolnunk. Erre méltán tarthatnak igényt már azon fontosság-nál fogva is, amit munkájuk a mai állami életben jelent, de azért is, mert különben a kommunizmus felé hajtjuk őket. Nem látok okot reá, miért tennők ezt. Abban a helyzetben, melybe kerültek, ma könnyebben fognak bennünket megérteni. Az a támogatás és segítség értékes, melynek a forrása nem a félelem, hanem az őszinte jóindulat és rokoni érzés. A kapitalista gazdálkodás erős reparációk és javításokra szorul. Le kell törni a közerkölcsök megrontása és a politikai hatalom birtokbavételére irányuló élet. A bajok nemcsak a gyári munkásokra súlyosodnak, részesülnek abban a földet bírók és művelők milliói is. Ha a proletárság a marxizmus gyűlölködő és végeredményében materializmusba fúló jel-szavairól és arról a délibábról lemond, hogy mint kisebbség, saját akarata szerint döntse el azoknak a millióknak sorsát, melyek más úton keresik kenyerüket, megnyílik a békés megegyezés útja és a gyári munkásság több eredményt érhet el és valódibb megelégedést biztosíthat magának, mint amennyit a marxizmus szétfoslott ígérétei révén elérhet.

BERNÁT ISTVÁN.

MŰVÉSZET ÉS VILÁGNÉZET.

A világnézet után való vágyódás, vagy mint Schopenhauer mondja, a metafizikai szükséglet kiolthatatlanul benne gyökerezik az ember természetében. Ez a törekvés azonban nem minden korban jelentkezik egyenlő erővel. «Vannak korszakok, melyekben csaknem rejtve marad, korszakok, melyeknek kultúréletét az égető jelen határozott, lehetőleg pontosan körülhatárolt feladatai foglalják le . . . Oly korok ezek, melyek minden erejüket ilyen különleges célokra pazarolják, szilárd irányítással ezekért dolgoznak s bennük megnyugodnak. Az ilyen korokat bizvást nevezhetnénk pozitív korszakoknak.» (Windelband: *Einleitung in die Philosophie*. S. 1 ff.) A klasszikus ókor, a renaissance s a XIX. század második fele kétségtelenül ilyen pozitív korszakoknak minősíthetők.

A XX. század elején azonban újra ébredő lelki erők a pozitívizmus szűk kereteit szétfeszítették. A Határozatlan, az Ismeretlen után való vágyódás nyomán a természettudományi világnézet helyét metafizikai-kozmikus világnézet kialakítására való törekvés váltotta fel. Ez az átigazodás természetesen a szellemtudományok újjászületését is magával hozta. Ez a korszak az, amikor a művészettörténet is mind erősebben igyekezett szellemtudományi jellegét kidomborítani. Mind szélesebb körökben terjed a meggyőződés, hogy a művészettörténet, mely a művészetet tisztán az ábrázolás problémájának tekinti, feladatát nem teljesítheti, hogy a természettudományi módszer főként oly korszakokkal szemben, melyekben a végtelenbe törő emberen a kozmikus kötöttség érzése lesz úrrá, csődöt mond. Csak az új, szellemtörténeti átigazodás tette lehetővé tudományunk szá-

mára egyes, világtörténetileg rendkívül fontos korszakok mélyebb megértését és helyes megítélését. Azok a szellemi feszültséggel telt korszakok ezek, melyekben a művészet a maga hivatását nem annyira az ábrázolásban, mint inkább a kifejezésben, a lelki vallomásban látja. E korszakok emlékei mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy a tisztára formalisztikus szemlélésmód, mely a művészet világnézeti alapjaiig le nem hatol, annak lényegét fölfogni nem képes.

Csak ha felismertük, hogy a művészetben rejlő alakító ösztön a világnézeti törekvésekkel egy töről fakad s hogy a művészet nem pusztán henye játék, hanem szellemi küzdelem, csak akkor tudjuk a művészet nagy szellemtörténeti jelentőségét helyesen értékelni. Ez azonban távolról sem jelentheti a művészetnek a filozófiával való azonosítását. Csupán azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a művészet épp oly aktív-teremtő állásfoglalást jelent a lét és nemlét, a látható és láthatatlan problémáival szemben, akár az irodalom vagy a bölcsészet. Ezeknek a tulajdonképpen világnézettudománnyal fennálló, világnézetközösségben gyökerező kapcsolatoknak a földerítése révén kapunk csak tiszta képet a művészetnek az emberi szellemtörténet terén való fontos szerepéről. Látni fogjuk, hogy a stílusváltozások legmélyebb okai világnézeti problémákban gyökereznek s hogy a művészet prófétai, intuitív világmegismerésének tapintó szervei legtöbbször messze előre nyúlnak, mielőtt még ez a világmegismerés tudatossá válva a filozófiában rendszerre kristályosodott volna.

A klasszikus görög művészetet, melynek érdekköre a földi lét határain belül maradt, antropocentrikus felfogás jellemzi: a lezárt, magabízó ember művészete. A végtelenbe, a láthatatlanba vezető szálak mintha el volnának vágva. Ennek a pozitivistikus érzéknek megfelelőleg az antik világ-szemlélet «a határoltat tekintti az igazi valóságnak s a végtelent csak a befejezetlen valóság, a tökéletlenség másodlagos létjogával ruházza fel». (Windelband: *Einleitung*. S. 97.) Ez a felfogás az alexandriai korban alaposan megváltozott. Azelőtt a művészi ábrázolás az istenség lényegét teljesen ki-merítette, most ellenben az mindjobban eltávolodott, alak-

talanná, idegenné vált. Ehhez járult, hogy «a vallásos érdeklődés, miként az emberben, úgy az istenben is az akaratot tekintette a legmagasabb, végső valóságnak. Az értelem határozott és határolt, az akarat határozatlan és határtalan. Így az abszolút akaratban az istenség korlátlan mindenhatóságát látják, aminek nyomán az utána sóvárgó ember lelkébe is belopózik az akarat korlátlanságának érzése.» (Windelband: *Einleitung*. S. 97.) A hellenisztikus művészetet átható kolosszalításra való törekvésben, a tágas terek és nagy távlatok keresésében, a hatalmi öntudattal telített, szélesen fölépített szobrászati motívumokban, valamint a hellenisztikus uralkodóarcépek tekintetének fenyegető páthoszában világosan tükröződik a felfogásnak ez a változása, mely az uralkodók apothéózisában érte el azután csúcspontját. A térhatás és világátfogás vágyának volt azonban még egy másik nevezetes következménye. Az ember nem minden dolog mértéke többé, hanem beléforrva környezetébe csak része egy nagy egésznek. Ez az újraébredt kozmikus érzésektől vezérelt szellemi átigazodás az anthropocentrikus világnézet félreismerhetetlen válságtünete.

A szellemi horizontnak a görög kultúra világhatalmával együttjáró, váratlan kitágulása s a természettudományok hatalmas föllendülése szükségszerűleg a pozitív tudásban való általános kételkedéshez, a kitapintható valóságon túl irányuló kérdésekhez s a megváltás után való vágyódáshoz vezetett. A misztériumvallások nagy sikerét és népszerűségét a hellenisztikus-római korban a lelkeknek ez a megváltás után való szomjuhozása indokolja. Miután a tudományos és technikai kultúrába vetett bizalom megrendült, a filozófusok írásaiban is jelentkezik s már Senecánál érezhető az élet kimélyítésére való törekvés. (Seneca: *ep. ad Lucil.* 90.) Mint a kelő tavaszi vetés, itt is, ott is felüti fejét az újra föltámadó metafizikai életérzés. Az antik szenzualisztikus szépség fogalmát Plotinosnál a belsőleg meglátott, látomásszerű szépség fogalma váltja fel. «Gyakran, ha a testi álomból magamra ébredek s a külső léttől megszabadulva önmagamba térek vissza, — írja egy helyen, — csodálatos szépséget látok; ilyenkor egy jobb, magasabb világhoz való tartozásomról

teljesen bizonyos vagyok, egy nagyszerű élet erői áradnak el bennem s egynek érzem magam az Istenséggel.» (*Ennead.* IV, 8, 1; VI, 9, 10; I, 6, 7.) A szépségfogalomnak ez a szubjektív, vizionárius értelemben való eltolódása s ezzel párhuzamosan a régebben izolált, magabízó embernek a kozmikus lét egészébe való bekapcsolódása jellemző tünete mindazon koroknak, melyek a világprobléma megfejtését transzcendens utakon keresik. Talán elég, ha a kínálkozó XVII. századi analog jelenségek sorából e helyütt csak Szt. Teréz színpompás látomásaira s a szépség fogalmának Bellori nyújtotta metafizikai meghatározására emlékeztetek.

Csak az általános világnézeti változással magyarázható megfigyelés, hogy ugyanakkor, amikor Plotinos az esztétikai szemléletben a tárgy és alany sajátos összeforrását kiemeli, a szemlélőnek a műalkotáshoz való viszonya is megváltozik. A Trajanus-korabeli reliefeken a művész az ábrázolt jeleneteket a szemlélőre való tekintet nélkül a látás tengelyére merőlegesen fejlesztette ki. Az Antoninusok és Severusok ideje ezzel szemben elvi jelentőségű változást hozott. A császár és kísérete ez időszak domborművein szembefordul a szemlélővel, akit a művész ezáltal a beállítás által mintegy térbelileg hozzákapsolt az ábrázolt cselekvéshez. A passzív, érzéki meglátás így aktív, szellemi élménnyé lesz. Ennek a fejlődésnek a végső eredményeit a Constantinus diadalívének Diocletianus korából való domborművei képviselik. A látás tengelye itt az ábrázolás tengelyével azonos síkba esik. Ezáltal a szemlélő főszeméllyé vált, ki a művészi koncepcióban vezetőszerepet kapott. Csak az uralkodó nem tekint egyenesen reánk; pillantása elsiklik fölöttünk s a messze távolba mélyed. A fizikai kapcsolat így megszakad s helyét a szellemi szuggesztió váltja fel. Ez a felfogás a térnek egy új, szubjektív fogalmához vezet, melynek lényege, hogy a tér nem ábrázolás, hanem a szemlélő szellemi élménye útján keletkezik. (V. ö. G. Kaschnitz-Weinberg fejtegetéseit: *Die Antike II.* [1926]. S. 37 ff.) A tekintetnek ugyanezt, a fölöttünk elsikló, bizonytalan távolba révedő irányát a késő római arcképeken is megtaláljuk.

Ha Plotinos további fejtegetései során a szépség forrása-

ként nem a közvetlen meglátottat, hanem a belsőleg kiküzdött eszmét jelöli meg s a tüzet azért tartja a legszebbnek, mert «mintegy átmenetet jelent az érzékfölötti dolgokhoz», s ha a szépséget a szimmetriában, a részek és az egész bizonyos arányosságában kereső pozitív esztétikának hadat üzen, úgy itt ugyanannak az általános szellemi átalakulásnak a jegyeivel állunk szemben, mely az egykorú művészeti alkotásokon is érezhető, amennyiben a szubjektív élményt itt is többre értékelik, mint a tárgyszerű megismerést. Az optikailag felismerhető valóság megszűnik minden szépség mértéke lenni. Az ábrázolás művészetét a kifejezés művészete váltja föl. Maguk az építészet lobogó nyugtalanságú, tárgytalanná vált, csipkeszerűn áttört és föllazult ornamentális motívumai is mintegy utalnak a határtalan, a megfoghatatlan, a szellem világa felé.

Itt már szárnybontását látjuk «annak a bensőségnek és végtelenbetörésnek, mely «az érett európai kultúrát az egész antik világtól s minden más idegen magas kultúrától megkülönbözteti». (V. ö. Troeltsch : *Der Historismus und seine Probleme* S. 767.) A késő antik időkre ugyanis jellemző, hogy a lét problémáját ekkor már nem elszigetelten, hanem a világproblémával való kapcsolatában tekintik. Ez az átalakulás az önéletrajz történetében is mély nyomot hagyott. Szt. Ágoston vallomásaiban az ember magabízó teremtményből kozmikus problémává lett. Előtte halandó sohasem érezte át még ennyire a világrejtély kozmikus homályába való beléköttöttségét, sohasem vágyott még ily sóvárogva a világ egészéhez való viszonyának tisztázására. «Önmagam számára nagy kérdéssé lettem. — írja egy helyütt, — munkám van önmagammal, magam számára nehézségek és súlyos verejték okozója lettem.» Szt. Ágoston vallomásai a saját élettörténetét az egész emberi léttel való összefüggésében szemléltetik. Ez a felfogás az antik világfelfogással szöges ellentétben áll. Az önszemléletnek ez a módja az ember önelégültségét természetesen megszünteti. A szellem áttöri a fizikai lét szűk kereteit s a tekintet fürkészve mélyed az ismeretlen távolába. Ennek a kozmikus érzésekkel küszködő új emberiségnek a képviselőit a késő antik portrait-szobrá-

szat emlékein szemtől-szembe megismerhetjük. A megváltást áhító szellem a testet legyőzte. A tettekre vágyó antik ember helyét megváltásra szoruló álmodók, a középkori, metafizikai világnézet elszánt, komoly előhírnökei foglalják el. A lelkeket átjáró kozmikus érzések nyomán a kifejezésbe aszkétikus szigorúság költözik, aminek az Aphrodisiasból származó két hivatalnokszobor Konstantinápolyban kitűnő példáját adja. A testi, drámai művészetet szellemi szugesztív művészet váltja fel, mely főfeladatának nem a tényleges valóság ábrázolását, hanem a megfoghatatlanra való utalást tekinti. Az alakok nem a határolt, való térben mozognak, hanem kihelyezve a világtérbe, belékapcsolódnak a végtelenbe.

Ha ebben a késői időszakban a Kelet karjaiba omló antik művészetről beszélnek, úgy az ezáltal kifejezésre juttatott visszatérés a keleti művészet ábrázolási elveihez csak szükségszerű következménye volt az új világnézetnek, mely a síkszerűségben, a merev frontalitásban és szimmetriában megtalálta a kifejező eszközöket anniak az egyre jobban elhatalmasodó érzésnek a számára, mely az embert nem önbízon elszigetelt, hanem magasabb kozmikus törvényszerűségek által kötött lénynek tekinti. Az itt érvényesülő *kapcsolódás elve* — ellentétben az *elszigetelés* antik *elrével* —, mint látni fogjuk, az összes metafizikai igazodású koroknak a művészetekre is érvényes alapvető sajátossága.

Az antik antropocentrikus-pozitivisztikus világnézetnek a keresztény kozmikus-metafizikai világnézet által való leküzdése az emberiség szellemtörténetének egyik legnagyobb s az egész jövő szempontjából elhatározó jelentőségű fegyverténye. Mert a világ mint határolt testiség s a világ mint határtalan, a láthatatlanba átterjedő szellemi egység már megadják a világfelfogási lehetőségeknek azt a két ellentétes sarkpontját, amelyekhez való küzdelmes és váltakozó igazodás a művészet sorsát is meghatározza. Az emberiség egész multjának minden világnézeti küzdelme tulajdonképpen a szenzualizmus és spiritualizmus ellentétes pólusai között való ide-odaingadozásra egyszerűsíthető. Hasonlóképpen a művészettörténeti korszakok alapjellegét a naturalisztikus

és expresszionisztikus törekvések ingamozgásszerű váltakozása határozza meg. A lengés iránya a létkérdések állandó azonosságának megfelelőleg mindig ugyanaz, a kilengés távollása azonban változó.

Ezek a sorok már régen papíron voltak, mikor Walter Hueck: *Die Philosophie des Sowohl-als-Auch* c. eszmekeltő kis könyvében egészen hasonló gondolatokra bukkantam. Hueck az ingaszerűn ritmikus világnézet (pendelrythmische Weltanschauung) lényegét a következőképpen jellemzi: «Unsere Erkenntnismöglichkeit ist zweifach, sie kann vom All und kann vom Ich ausgehen. Daher ist auch unsere Gottesvorstellung dualistisch: Individualatman und Universalatman, Entelechie und Schicksal bilden die transzendentale Polarität aller Religion. Demzufolge ist endlich auch unsere Erlösungslehre zweigegliedert: sie zerfällt in Vollenendung und Gnade. Zwischen diesen beiden Polen aber schwingt unser Seelenleben: unsere Formel dafür heisst Pendelrhythmus! Auch unser metaphysisches Bedürfnis also gehorcht dem dynamischen Prinzip des Pendelrhythmus.» (S. 193.)

Az alapvető emberi szervezettípusok ismertetése kapcsán Hueck különbséget tesz szubjektív és objektív képzet-típusok között. Majd így folytatja: «Äusserst reizvoll gestaltet sich nun eine vergleichende Zusammenstellung der verschiedenen Konstitutionstypen. Der zyklotyme Pykniker Kretschmers, der Tatenmensch Spenglers und der objektive Vorstellungstyp unserer Darstellung weisen eine verblüffende Ähnlichkeit miteinander auf. In allen dreien waltet der lebenskräftige Realismus, die induktive, empirische Weltbetrachtung, der Instinkt für weltkluge Politik und praktisch erfolgreichen Handeln. Und genau so zeigen der schizothyme Astheniker Kretschmers, der Gedankenmensch Spenglers und der subjektive Vorstellungstyp unserer Darstellung grosse innere Verwandtschaft miteinander. Bei allen dreien dominiert der weltfremde Idealismus, der intensive Ausbau der inneren Gedankenwelt, die Betonung der subjektiven Problematik, die Vertiefung und Verinnerlichung der Persönlichkeit, die Verslossenheit vor der Welt, die Taten-

scheu und das Einsiedlertum». (S. 72.) Ha ez az osztályozás, amint hiszem, találó, úgy ebből az következik, hogy az antropocentrikus-pozitivisztikus korokban mindenkor az objektív képzettípusé (zyklothyme Pikniker), kozmikus-metafizikai érzületű korokban ellenben a szubjektív képzettípusé (schizothyme Astheniker) a szellemi vezérszerep. A szubjektív képzettípusnak és a schizothym lelkiségnek első világtörténeti jellemképét Szt. Ágoston nyújtotta *Vallomásaiban*.

Az antik és keresztény világnézet és művészet közötti éles, áthidalhatatlan ellentét a fentebb jellemzett ingalengés két legtávolabbi pontját jelzi. Ebben az alapvető szellemi átigazodásban ébredszik először a végtelenségnek az az érzése, melyet Goethe Müller kancellárral való beszélgetésében oly klasszikusan juttatott kifejezésre: «Der Mensch, wie sehr ihn auch die Erde anzieht mit ihren tausend- und aber-tausend Erscheinungen, hebt doch den Blick sehrend zum Himmel auf, der sich in unermessenen Räumen über ihn wölbt, weil er tief und klar in sich fühlt, dass er ein Bürger jenes geistigen Reiches sei, woran wir den Glauben nicht abzulehnen, noch aufzugeben vermögen». Később, mint hetvenéves aggastyán költői alakban is megszólaltatja ugyanezt az érzést:

Im Grenzenlosen sich zu finden
Wird gern der einzelne verschwinden,
Da löst sich aller Überfluss,
Statt heissen Wünschen, wildem Wollen,
Statt läst'gem Fordern, strengem Sollen
Sich aufzugeben ist Genuss!
Weltseele, komm uns zu durchdringen,
Denn mit dem Weltgeist selbst zu ringen
Wird uns'rer Kräfte Hochberuf,
Teilnehmend führen gute Geister
Gelinde leitend höchste Meister
Zu dem, der alles schafft und schuf.

A középkor esztétikai felfogása számára a világi dolgok értéke és szépsége transzcendens vonatkozásaiktól függ. E vonatkozások által a szépség, mondhatnók, kozmikus színezetet kap. Nem határolt forma többé, nincs anyaghoz kötve, hanem kozmikus hatalommá lett. A szépségnek ez

a kozmikus fogalma, mely már Szt. Ágoston lelkében földerengett (*non in aliqua mole corporea inspicanda est pulchritudo*), Aquinoi Szt. Tamás ajkán kapja meg a maga klasszikus filozófiai és teológiai meghatározását: *pulchritudo est irradiatio quaedam divinae claritatis*.

A szépség nem az anyagban, hanem a szemlélő lelkében valósul meg. A szépség megértő szemlélete szellemi párbeszéd ember és Isten között. A forma tulajdonképpen szimbólum. szuggesztíó erre a párbeszédre. Aki a formát, mint szuggesztíót meg nem érti, annak számára az néma marad. A gótikus katedrálisok égnek feszülő, magasba sodródó pillérkötegeikkel s kozmikus színezetű, kőbe vésett képsorozatukkal a legtisztább kifejezői ennek a középkori, transzcendens szépségnek. A szépség, melynek nincs többé támasza a földön, kozmikus ponderációt kapott. Az érzékileg megközelíthető természet normatív erejét a művészet számára elvesztette. Az ember önállóságát föladvá a művészetben is magasabb rendű architektonikus erők szigorú rendszerébe kötve jelenik meg előttünk. (L. a chartresi székesegyház kapuit keretező, pilléreké meredő alakokat.) A gótikus alakok absztrakt vonallendületében a transzcendens végtelenség érzése szárnyal a magasba.

A képszerű ábrázolásnak földi létünkhöz kapcsolódó át-szervezése. «az érzéki valóságnak az a monumentális hatásra való emelése, amire már az antik művészet törekedett», csak Giottoval indul meg ismét, hogy hirdetője legyen annak a szellemi átigazodásnak, melynek számára Itália Északnál sokkalta kedvezőbb talajt szolgáltatott. Ez az ország a világ középkori-transzcendens magyarázatában csak kis szerepet vitt. «Ehhez járult, hogy Itália az ókor formai kultúrájának és anyagi tudásának hagyományaiból sokkal többet őrzött meg, mint az Észak. Már a XIII. század folyamán észlelhetők a szellemi élet átalakulásának nyomai, ami a világi értékeknek legalább részben való elismeréséhez vezetett. A művészi alkotás nemcsak utalás többé a teológiai világmagyarázatra, hanem megvan a maga saját jelentősége.» A kapcsolódás metafizikai elvét ismét az elszigetelés antropocentrikus pozitivisztikus elve váltotta fel. Ha a középkori

művészet az emberi alakot beléköttötte magasabb rendű architektonikus és kozmikus erők áramlásába, úgy most az emberi testet újra határolt földi létében, a benne élő fizikai és pszichikai erőkkel együtt ábrázolják. Vallásos téren Assisi Szent Ferencnek, a szellemét jellemző «érzéki és képszerű szemléletesség erejénél fogva» (Dvorak), ennek a lelki átigazodásnak a szempontjából mondhatni prófétai jelentősége volt. Dante felfogása szerint is «Isten az embert földi és égi boldogságra egyaránt egyformán rendelte; amahoz az állam vezérli a filozófiai megismerés, emehhez pedig az egyház a kinyilatkoztatás útján. Ez a két kard egyenjogúságának a tana s ebben a koordinációban a világi állam erőntudatával együtt a renaissance életöröme is győzelmesen tör magának utat». (Windelband: *Geschichte der Philosophie*, 7. Aufl. S. 274.)

A késő gótika naturalizmusa, ez a látható világ felé való átigazodás a XIV. század első felének filozófiájában is meggyőződéses előharcosokra talált. Ezekhez kell számítanunk Duns Scotust és Wilhelm von Occam-ot. Elsősorban nekik köszönhető, «hogy az eddig főként vallásilag érdekelt metafizika mellett a filozófia mint önálló valóság- és ténytudomány önállóan megszervezkedett s mind kifejezettebb öntudattal az empirizmus talajára helyezkedett». Mindketten Roger Bacon hatása alatt állanak, aki «kora tudományosságát teljes energiával vezette vissza a tekin-télyektől a tényekhez, a könyvektől a természethez; metafizikai szempontoktól függetlenül a tudás két forrásaként a külső és belső tapasztalást jelölte meg». (Windelband.) A Nicolaus Cusanusnál felbukkanó egyéniség problémája, az ember mint mikrokosmos, melyben a világegyetem természetesen szűk keretek között tükröződik, tipikusan renaissance-gondolat.

Ez az új, pozitivisztikus-antropocentrikus szellemirány nemcsak a tudományos kutató ösztöntől üzött quattrocento-művészet életörömtől sugárzó elbeszélő kedvében, hanem az egykorú művészetelméleti írásokban is kifejezésre jut, melyek nemcsak a művészet tudományos jellegét hangsúlyozzák, hanem egyben az emberi testet állítják oda az

építészetet is beleértve minden művészi alkotás szerves fölépítése számára mintakép gyanánt. Az újraébredő pozitivistá szellemnek a scholasztikával való teljes szakítását, az új tapasztalástudománynak első hajnalpirkadását azután Leonardo hozza meg, aki az élesen ostorozott, csalóka szellem-tudományokkal szemben az érzéki tapasztalást jelölte meg a tudás egyetlen megbízható forrása és alapja gyanánt. Saját művészetét, a festészetet is, elődje Leon Battista Alberti nyomdokait követve, tudománynak és pedig természet-tudománynak mondja. Leonardo prófétai szelleme, mikor az empirisztikus elvnek a világmegismerésre való alkalmazását követelte, Fr. Bacon föllépését készítette elő. A világ-egyetem matematikai rendjéről vallott filozófiai meggyőződés, melyről Kepler száz évvel később tett hitet, már az ő lelkében földerengett. A matematikát tartotta a legmagasabb rendű tudománynak s ezt a meggyőződését képei szerkezeti fölépítésének matematikai-geometriai törvényszerű rendjében is érvényesítette. Ez által alapjait vetette meg a cinquecento-művészet zárt egységének, melyben a renaissance pozitivistikus-anthropocentrikus világnézete kikristályosodott alakban jelenik meg.

A renaissance-művészet lényegét a XIX. század második felének természettudományi, pozitivistá szellemmel áthatott művészetszemlélete már helyesen ismerte föl; a XVI. század második felében bekövetkezett, szellemtörténetileg rendkívül jelentős stílusváltozás helyes értékelését azonban csak a művészettörténet új, szellemtörténeti átigazodása hozta meg. A manierizmus számunkra immár nem a renaissance-ideálok hanyatlását jelenti, hanem a jövő problémáival telített átmeneti korszak, előjátéka annak az elhatározó világnézeti küzdelemnek, melyet a barok kor fanatizmussal határos szenvedéllyel vívott meg.

A látható valóságnak már az elaggott Michelangelo számára sem volt kötelező ereje. Tintorettonál és Greconál azután az antinaturalisztikus, vizionárius új szépségesszmény legmerészebb diadalaít ülte. A renaissance újjongó valóság-érzetével való szakítás az elméleti írók írásaiban is híven tükröződik. Vincenzo Danti tanítását, mely szerint a töké-

letes forma, melyet a természet tervezett, de megvalósítani soha nem volt képes, csak a mi szellemünkben születik meg (si crea nella mente nostra la forma perfetta intenzionata), valamint Lomazzo követelését, melynek értelmében a művészetnek az a hivatása, hogy a természet hibáit kijavítsa, az új, szubjektív szépségeszménybe vetett hit sugallta. A világ kozmikus magyarázatára való törekvés a manieristáknál, kiknek számára a képtér szűkké lett s kiknél az alakok hömpölygő lávafolyó módjára zúdulnak alá az előtérbe (v. ö. Daniele da Volterrának a betlehemi gyermekek megöletését ábrázoló freskóját a firenzei Ss. Trinità dei Monti templomban), ugyanabban az időben jelentkezik, amikor Giordano Bruno fölveti a végtelenség problémáját.

Giordano Bruno s a köréje csoportosuló Patrizi és Campanella számára már nem az ember, hanem a kozmosz a bölcselkedés kiinduló pontja. A kozmikus világszemlélet térfoglalása az egykorú művészetben is érezhetővé válik. Az ember, miként a föld Kopernikus tanításai révén, elveszti középponti helyzetét s parányi részévé lesz «az isteni szellemtől átjárt végtelen univerzum kerengő harmoniájának». Ha a renaissance-ot az ember művészetének tekintjük, úgy a barok kor művészetét a világegyetem művészetének mondhatnók, ahol az ember problémája világproblémává szélesült.

A kozmikus egységnek ez a gondolata a lét és nemlét s a művészet és természet közötti határokat önkényesen elmossa és eltolja. Az alakok és az épületek belédagadnak a való térbe s környezetük számára meghatározó erőközpontokká lesznek. Az illuzionisztikus kupolafestményeken valóság és látszat eksztatikus lendülettel nyujtanak egymásnak kezét; a megfoghatatlan érzéki élménnyé lesz s a kézzelfogható valóság észrevétlenül ömlik át az álomszerű víziók fénykörébe. Pietro da Cortonánál, Antonio Zanchinál és A. Fiumaninál a magasba örvénylő égi karok még megőrizték földi halmazállapotukat. Piazzettánál, Andrea Pozzónál és Tiepolonál ellenben a földi nehézkedéstől függetlenül, szabadon és súlytalanul lebegnek a végtelen világterben. Ugyanezt az átmenetet a földi dinamikától a kozmikus dinamika felé a festészet más területein is megfigyelhetjük.

Magnasco valamelyik zarándokképe vagy Sebastiano Ricci valamelyik vázlata, hol a hányódó fény- és árnyéktömegek közepette az alakok szinte szerteködlenek, hol a tekintet a kozmikus erők drámai küzdelmében seholsem talál nyugtot, jellemző példái ennek az átalakulásnak.

Ennek a kozmikus színezetű egység gondolatnak a filozófiában már Pope hangot adott: «Semmi sem idegen, a részek az egészhez viszonyban állanak; semmisem áll egyedül». Őt követi azután Leibnitz, akinek tanítása szerint a világ telve van végtelen kis részekkel, melyek mindegyike a maga módja szerint tükrözi az univerzumot s melyek a lehető legnagyobb alkalmazkodási képességgel zárulnak össze nagyobb organizmusokká. Ha azt látjuk, hogy Bacon az aktív életet a szemlélődőnél többre becsüli, s etikájában az akarat kiképzésére, az etikai eszmények leírásánál nagyobb gondot fordít, úgy lehetetlen föl nem ismerni, hogy a barokk művészet felfokozott akaratdinamikája ennek a gondolkodásmódnak természetes és párhuzamos kísérő jelensége. A feszülő akarat és az álomszerű akarattalanság e kor művészténeke is főproblémája. A szubjektív akaratbeidegzés önkénye még az építészetet is hatalmába ejti. A Borromini alkotta San Carlo alle quattro Fontane-templom merészen föltépett homlokzata Descartes tanítását juttatja eszünkbe, mely szerint éppen a korlátlan önkény az, ami által az ember lényé Isten abszolút szabadságának képmásává lesz.

Az életérzésnek ezt az egész világot felölelő kitágulását természetesen nyomon követte a dinamikus világfelfogás. Semmi sem befejezett, hanem minden fejlődik az örök változás törvényének alávetve. A létezésnek ez a drámai felfogása a barokk művészet dinamikus-drámai jellegében híven tükröződik. Ha Bernini szökőkútjain az alaktalan sziklatömböket fokozatosan magasabbrendű plasztikai és architektonikus létre szervezi (pl. a Négy folyókút a római Piazza Navonán), ha a templomok mennyezetein (pl. S. Ignazio Rómában) a való építészeti formák észrevétlenül áradnak át a színes víziók szférájába, úgy mindez világos bizonyossága annak a lét dramatizálására irányuló törekvésnek, mely a barokk művészetet áthatja. Ebben az időben a drámaiság is

új értelmet kap. Az ábrázolt események immár nem tőlünk elválasztott ideális színpadon játszódnak le, hanem átáradnak a szemlélő létszférájába. A szilárd kereteknek ez a feladása, ez a való térbe való kisugárzás a szemlélőnek a művészi alkotáshoz való viszonyát sokkal szorosabbra fűzi. Úgy érzi, hogy maga is részesévé lett a drámai cselekvésnek s vele a kozmikus egésznek. Nem véletlen, hanem a világnézeti változásban gyökerező szükségszerű következmény, hogy ugyanebben az időben a filozófiai gondolkozás terén az empirizmus nehéz küzdelem árán a nagy metafizikai rendszereknek adja át helyét s Bellori művészetelméleti munkáiban a természettől való elszakadást, az érzékfölötti, örök szépség szinte középkori zamatú eszméjét írja zászlaára.

A XVIII. század végének a fölvilágosodás filozófiájának tanításaival átítatott szelleme, mely az értelmet ismerte el legfőbb normának, természetesen fölemelte tiltakozó szavát a barokk szubjektív önkényével szemben. Az értelem esalhatatlan kritikai mértékével fölruházva jogot formáltak arra, hogy minden eddig létezőt megtagadva a társadalmat a filozófia elvei szerint újra fölépítsék. Ebben az értelemben «a fölvilágosodás irodalma, főként Franciaországban, előkészítője lett annak a történelemmel való szakításnak, melynek a politikában a forradalom, a művészetben a klasszicizmus a kifejezője». Amit a klasszicizmus esztétikája a barokban főként kifogásolt, az az értelemellenesség. Minden téren követelik a legmagasabb értelem által kormányzott természethez való visszatérést. Proklamálják az észjogot, az észvallást és az észfilozófiát s ezzel egyidejűleg e természet is visszanyeri normatív erejét a művészet számára, de nem mint dinamikai, hanem mint statikai elv, teljesen a klasszikus antik világ gyakorlatának megfelelőleg. Ez a magyarázata annak, hogy az értelmes természethez való visszatérés egyértelmű lesz az antik művészethez való visszatéréssel.

Csak ebben a megvilágításban válik világosan felismerhetővé a klasszicizmus nagy szellemtörténeti jelentősége, melyben tisztán tükröződik az az új, minden kozmikus problémát kikapcsoló, földies érzület, mely azután a XIX. század folyamán a filozófiában a pozitívizmushoz és mate-

rializmusához, a művészetben a naturalizmusához és impresszionizmusához vezetett. A természet mindenhatóságába vetett hit azonban már a század végén megrendült. A természettudományi világnézet gerendái elkorhadtak és megrepedeztek. A természettudományi fogalomképzés határainak kérdése a vezető szellemeket (Rickert, Windelband) élénken foglalkoztatja s ugyanekkor Cézanne ajkán fölhangzik a merész csatakiáltás: El a természettől! Az érzéki valóságban csalódott emberiség lelke megtelik a végtelen, a megfoghatatlan után való vágyódással s ez a nagy feszültségekkel tele világnézeti válság a Spengler által történetfilozófiailag is megindokolt világösszeomlás hangulatában kapja meg a maga tragikus kísérő zenéjét. A minden téren jelentkező új igazodás a művészet arculatát is megváltoztatja. Az alkotó én a természetet félrelökve forradalmi elszántsággal követeli a maga jogait. A cél immár nem a természet ábrázolása, hanem láthatatlan és ellenőrizhetetlen lelki folyamatok kifejezése. Az eredmény a chaotikus vízióktól gyötrött és szaggatott expresszionista művészet, mellyel szemben a természeti valóság mértéke nem alkalmazható. Az általános keresés és tapogatózás mögött azonban világosan érezzük a kozmikus érzés újraébredését, azt a spiritualisztikus, új világnézetért folytatott harcot, mely a filozófiai tudomány művelőit is csatasorba állította.¹ Az azelőtt elszigetelten, magukrautaltságban működött szaktudományok egymáshoz való viszonyának és kapcsolatának a megerősödése is világosan jelzi a lét problémájának a kiszélesedését és kitágulását.

¹ Az új világnézet utáni sóvárgás adta a tollat Rudolf Euckennek a kezébe: *Der Sinn und Wert des Lebens* c. könyve (Leipzig 1913) megírásához. «Der Stand des Innewerdens und des tastenden Suchens ist augenscheinlich der Stand der Gegenwart. Die Unsicherheit kommt namentlich darin zum Ausdruck, dass unserem Leben ein beherrschender Mittelpunkt fehlt» — írja bevezetésében. Hueck többször említett könyve viszont már a teljes szellemi átigazodás jegyében született. «Ohne Metaphysik bleibt alles Philosophieren über die Dinge dieser Welt eine Sammlung von interessanten, aber zusammenhanglosen Aphorismen, ein Rad ohne Achse ... Unsere Forderung, unsere Aufgabe, unser Ziel heisst: durch die Erkenntniskritik den Weg zur Metaphysik wiederzufinden.» (S. 159.)

Amint láttuk tehát, a világ mint zárt testiség és a világ mint határtalan, a láthatatlant is felölelő szellemi egység, a világfelfogási lehetőségeknek azok az ellentétes sarkpontjai, melyeknek koronként változó vonzóereje a művészet fejlődését is meghatározza. Természetesen e változások megítélésénél az Észak és Dél ellentétét sem szabad figyelmen kívül hagyni, mert a mult tanúsága szerint a déli népek lelki hajlamaiknál fogva az anthropocentrikus-pozitivisztikus korszakokban, az északi népek ellenben a metafizikai-kozmikus korszakokban érték el kultúrájuk kifejlődésének fénykorát.

Aki eddigi fejtegetéseinket magáévá tette, az a nagy, elhatározó stílusváltozásoknak minden oly magyarázatát, mely a korok szellemalkatát meghatározó világnézeti problémákat nem veszi figyelembe, elfogadhatatlannak fogja minősíteni. A korszakok különböző szellemi kifejező formáit átható egység felismerése révén a forma mint szimbólum problémája a művészettörténeti kutatás számára is mélyebb és fokozottabb jelentőséget kap. Ugyanekkor azonban természetesen a művészet sajátos alkatára és a szellemi élet megnyilvánulási formái közötti különleges hivatására is figyelemmel kell majd lenni.

Hogy a művészettörténetnek e kitágult szellemtörténeti horizont mellett sajátos létének veszélyeztetése nélkül miként kell majd a rá váró feladatokat megoldani, nehéz és bonyolult módszertani kérdés, melynek tárgyalása azonban már nem tartozik e tanulmány keretébe.

HEKLER ANTAL.

A NÉMET JÓVÁTÉTEL KÉRDÉSE.

I. A jóvátétel körüli harc.

Megingathatatlan történelmi tény, hogy az ereje fogytán a hadviselés folytatására képtelen Németbirodalom 1918 őszén annak kifejezett hangsúlyozása mellett tette le a fegyvert, hogy az elkövetkezendő békekötés feltételei tekintetében az Északamerikai Egyesült Államok elnöke, Woodrow Wilson által 1918 január 8-án tartott beszédben lefektetett irányelvek, az ú. n. 14 pont lesznek irányadók. E békepontozatok szerint, a 7., illetve 8. pontokban foglaltak értelmében, a központi hatalmak helyreállítani tartoznak a haderejük által megszállott területeken okozott károkat. Az Egyesült Államok külügyi államtitkára 1918 nov. 5-én a német kormányhoz intézett jegyzékében, amely a fegyverszünet létesítésére irányuló jegyzékváltást befejezte, azt a közlést tette, hogy az Egyesült Államokkal szövetkezett hatalmak a wilsoni 14 pontot csupán fenntartásokkal hajlandók a béketárgyalások alapjául elfogadni; a fenntartások egyike a megszállott területek helyreállítására vonatkozott és azt tartalmazta, hogy az entente-hatalmak felfogása szerint a megszállott területek helyreállítása címén Németország köteles megtéríteni mindazokat a károkat, amelyek szárazföldön, tengeren vagy légi úton történt támadása következtében a polgári lakosságot és ennek vagyonát érték. A német kormány a fenntartáshoz is hozzájárult és az 1918 nov. 11-én létrejött fegyverszüneti megállapodásban kötelezettséget vállalt bizonyos igen jelentékeny értékeknek kártérítés fejében való kiszolgáltatására. Óriási mennyiségű hadianyagon és hajóhadának túlnyomó részén felül, amelyek nem kártalanítás céljait szolgálták, hanem a hadviselés újrafelvételét voltak hivatva lehetetlenné tenni, Németország a

fegyverszüneti megállapodás alapján nagyszámú mozdonyt és vasúti kocsit, valamint teherautomobilt adott át a győztes hatalmaknak.¹

A fegyverszünetet követő hónapokban, a békekötés előkészítése céljából Párizsban folytatott tárgyalások folyamán, alakult ki a jóvátételnek az a fogalmi meghatározása, amely a versaillesi szerződés jóvátételi rendelkezésének alapja és amely tagadhatatlanul igen távol áll attól a wilsoni posztulátumtól, amely a központi hatalmaktól a megszállott területeken okozott károk megtérítését kívánta. Franciaország és Anglia közvéleményében a háborús pszichózis folyamánaképpen mély gyökeret vert az a meggyőződés, hogy a nagy háború költségeit, amelyeknek nagysága nyilvánvalóan minden eddig tapasztalt kiadást messze meghaladott, kizárólag a legyőzöttek fogják viselni és pedig elsősorban a gazdag Németország. «Le boche payera tout» mondták a francia államférfiak és ezzel a jelszóval hallgattatták el azokat a ritka aggodalmakat, amelyek az államháztartás súlyos helyzete és az ország példátlan belső és külső eladósodására vonatkozólag felmerültek. Lloyd George angol miniszterelnök az 1918 decemberében lefolyt alsóházi választások előtt aranyhegyeket ígért Angliának a német jóvátételből, amelynek összegét közel félbillió (500 milliárd) aranymárkára becsülte. Ez a szellem irányította a párizsi előkészítő tárgyalásokat és így nem csodálkozhatunk, ha a gazdasági szakértők józan ítéletével és Wilson mérséklő törekvéseivel szemben Clemenceau bosszúvágyása győzedelmeskedett, aki nem békét, hanem leszámolást akart és arra az egyszerű érvre, hogy Németország fizetési kötelezettségét arányba kell hozni teljesítőképességével, indulatosan így válaszolt: «Nem nyugodhatom bele abba, hogy akár a békeszerződés, akár a jóvátételi bizottság kisebb összeget állapítson meg annál, amely nekünk jár». Pedig már a békekötés előtt is akadtak belátásos szakemberek, elsősorban J. M. Keynes angol közgazdász, akik felismerték a jóvátétel rendezésének

¹ A fegyverszüneti megállapodás értelmében kiszolgáltatott értékeknek a jóvátételhez való viszonyáról a versaillesi szerződés 250. cikke intézkedik.

szoros összefüggését Európa romokban heverő gazdasági életének újjáépítésével és a győzők és legyőzöttek közös erőfeszítésében látták a jobb jövő felé vezető utat.¹

A versaillesi szerződés jóvátételi rendelkezései «Réparation»² cím alatt a szerződés VIII. részében találhatók.³ A szerződés megállapítja Németország anyagi felelősségét azokért a károkért, amelyeket Németországnak és szövetségesének támadása folytán az entente-hatalmakra kényszerített hadjárat okozott a szövetséges és társult hatalmaknak, majd hivatkozással arra, hogy Németország erőforrásainak a szerződés egyéb rendelkezései folytán való csökkenése következtében nem lenne képes mindezeket a károkat megtéríteni, a kártérítési kötelezettséget elvben azokra a károkra korlátozza, melyeket a szövetséges és társult hatalmak polgárai a hadiállapot idején Németország szárazföldi, tengeri és légi támadása folytán szenvedtek és amelyeknek részletezése az I. sz. függelékben található. E függelék a szövetséges és társult hatalmak polgárai által szenvedett károk fogalmát tíz pontban összefoglalva oly tágran határozza meg, hogy ezáltal úgyszólván hatálytalannítja Németország kártérítési kötelezettségének említett megszorítását. Ugyanis idevonja nemcsak a mindkét hadviselő fél hadműveletei által okozott károkat (I. p.), hanem azokat a nyugdíjakat és hasonló szolgáltatásokat is, amelyeket a szövetséges és társult hatalmak kormányai katonai személyek vagy hozzátartozóik részére a háború folyamánaképpen

¹ A párizsi béketárgyalások folyamán keletkezett néhány szakvélemény rövid foglatatát l. Simon: *Reparation und Wiederaufbau*. Berlin 1925. 31. és kk. l.

² A «réparation» szó a francia jogi műnyelvben a magyar «kártérítés»-nek megfelelő fogalmat jelent; a békeszerződések «reparációja» konstrukciójánál fogva nem más, mint deliktuális cselekményen (támadó háború) alapuló kártérítés teljesítése. A «jóvátétel» szolgai fordítása a nem szerencsés német «Wiedergutmachung»-nak és így azután ezen az úton került a trianoni szerződés hivatalos magyar szövegébe.

³ 231—244. cikkek és a cikkekhez csatolt hét függelék, valamint 245—247. cikkek.

fizetnek.¹ Megjegyzendő, hogy a III. függelékben Németország külön elismerte a háború folyamán elpusztított ellenes kereskedelmi hajók értékének megtérítése iránti kötelezettségét és e célból átadta hajóparkjának mintegy ⁹/₁₀ részét.

A legsajátságosabb jelenség, amelyet Németország kártérítési kötelezettségének a versaillesi szerződésben való megállapításánál láttunk, az, hogy e kötelezettség nincsen számszerűen meghatározva. A 233. cikk értelmében a kártérítés összegének megállapítása egy későbbi időpontban, legkésőbb azonban 1921 május 31-éig fog megtörténni. Németország tehát kénytelen volt olyan tartozást elvállalni, amelynek összege merőben bizonytalan volt és amelynek megállapításánál, mint látni fogjuk, szava nem lehetett. A szövetséges és társult hatalmak jóvátételi követeléseinek biztosítása céljából a 248. cikk kimondja, hogy a német szövetségi államok minden vagyontárgyukkal és jövedelmi forrásukkal szavatolnak Németország jóvátételi kötelezettségéért és a versaillesi szerződésből folyó egyéb tartozásaiért.

A versaillesi szerződés nem szorítkozott azoknak a károknak a fogalmi megállapítására, melyekért Németország felelősséggel tartozik, hanem részletesen körülírta azokat a módokat, amelyek szerint a kár megtérítésének történnie kell.

Mindenekelőtt még a jóvátétel számszerű megállapítása előtt arra kötelezte Németországot, hogy 1921 május 31-éig húsz milliárd aranymárka értékű jóvátételt szolgáltatasson. Az eziránt rendelkező 235. cikk egyben megállapítja, hogy a fizetendő összeg elsősorban a német területeket megszálló csapatok 1918 november 11-óta felmerült költségeinek kiegyenlítésére szolgál és csak az ezután fennmaradó összeg fordítható a jóvátételi tartozás csökkentésére. Látni fogjuk, hogy ez utóbbi rendelkezés a gyakorlatban igen nagy jelentőségűnek bizonyult. Németország továbbá köteles az előzetesen, 1921 május 31-éig fizetendő húsz milliárd aranymárka fedezetére a fenti időpontig beváltandó, kamatmentes,

¹ E nyugdíjak stb. összege kétszerese volt az egyéb megtérítendő károknak. L. Keynes: *A Revision of the Treaty*.

bemutatóra szóló kötelezvényt kiállítani. További nyolcvan milliárd aranymárka névértékű kötelezvény kibocsátását is előírja a versaillesi szerződés,¹ úgy hogy nyilvánvaló, hogy a szerződés megalkotói Németország jóvátételi kötelezettségét legalább száz milliárd aranymárkára becsülték.

A 236. cikkben Németország hozzájárult ahhoz, hogy gazdasági erőforrásait közvetlenül is a jóvátétel szolgálatába állítsa, egyrészt kereskedelmi hajóparkjának kiszolgáltatása és az okozott károk egy részének természetben való helyreállítása, másrészt az ú. n. tárgyi értékek átadása által (Sachlieferungen).² Utóbbiak közt jelentőségben első helyen állnak az V. függelékben szabályozott szénszállítások, amelyekre ismertetésünk folyamán ismételtén vissza fogunk térni.

A versaillesi szerződés a jóvátételi rendelkezések végrehajtására külön szervet létesített, az ú. n. Jóvátételi Bizottságot. A Jóvátételi Bizottság hatáskörébe tartozott a jóvátétel összegének megállapítása, fizetési tervzet kidolgozása és a jóvátétel címén teljesített tárgyi szolgáltatások értékének meghatározása.³ A Jóvátételi Bizottságban helyet kaptak az Egyesült Államok, Nagybritannia, Franciaország, Olaszország, Japán, Belgium és Jugoszlávia, olyképpen, hogy szavazati jogot legfeljebb öt állam képviselője gyakorolhat, és pedig az első helyen megnevezett négy hatalom delegátusai minden esetben, Belgium pedig ugyancsak minden esetben, azoknak kivételével, amelyekre vonatkozólag a II. Függ. 1. §-ában foglaltak értelmében Japánnak vagy Jugoszláviának szavazati joga van. A 240. cikk értelmében Németország a Jóvátételi Bizottság munkáját mindenben támogatni köteles, a Jóvátételi Bizottság viszont tartozik a német kormánynak megfelelő alkalmat nyújtani álláspontjának ismertetésére. (II. Függ. 10. §.) A II. Függelék 12. §-a értelmében a Jóvátételi Bizottság valamennyi szövetséges és társult hatalom által létesített szerv, amely egyedül hivatott a

¹ Az idevonatkozó részletes szabályokat a II. Függelék 12 c pontja tartalmazza.

² A részletezést l. a III., IV., V., és VI. Függelékekben.

³ A J. B. további teendőinek felsorolását és szervezeti szabályait l. a II. Függelékben.

jóvátételi szolgáltatások megállapítására, beszedésére és felosztására, amiből az következik, hogy működése bizonyos fokig az egyes hatalmak kormányaitól független; a gyakorlatban ennek éppen ellenkezője következett be. Az érdekelt hatalmak kormányai jóvátételi politikájuk irányításánál édeskeveset törődtek a Jóvátételi Bizottság véleményével és a döntő lépések gyakran a Jóvátételi Bizottság akarata ellenére és minden esetben attól függetlenül történtek.

Nem érthetnők meg hiánytalanul a jóvátételi kérdés fejleményeit, ha szem előtt nem tartanók, hogy a jóvátételi kötelezettségek, bármennyire súlyosak is voltak, korántsem merítették ki azokat a terheket, amelyek a versaillesi szerződés alapján Németországra hárultak. A jóvátételen kívüli anyagi kötelezettségek között, amelyeket mellékszolgáltatásoknak (Nebenleistungen) szokás nevezni, első helyen áll a megszálló csapatok költségeinek fedezése.¹ Ide tartozik a háború alatt a német haderők által megszállt területekről elvitt értékek visszaadása, illetőleg hasonló értékek kiszolgáltatása, az ú. n. restitució és szubstitució. Jelentékeny teher volt továbbá a német állam szavatossága állampolgárainak háborúelőtti pénztartozásaiért és az a kötelezettség, hogy állampolgárait a szövetséges és társult hatalmak területén lefoglalt vagyónukért kártalanítsa.² Németország fizeti végül a versaillesi szerződés végrehajtása céljából működő katonai és egyéb bizottságok költségeit, valamint a 302. cikk értelmében fellállított vegyes döntőbíróóságok által a német állam terhére megállapított kártérítési összegeket. Mindezek a terhek még csak hozzájárultak az önmagukban is félelmetes jóvátételi kötelezettségek teljesítésének megnehezítéséhez.

Arra az esetre, ha Németország valamely jóvátételi kötelezettségét nem teljesítené, a II. Függelék 17. és 18. pontjai úgy intézkednek, hogy a Jóvátételi Bizottság az általa észlelt mulasztásról jelentést tesz a bizottságban képviselt hatalmak kormányainak, melyek erre «gazdasági és pénzügyi tiltó

¹ E tétel jelentőségére nézve jellemző, hogy a megszállás évi költségei 1923-ig meghaladták az 1913. évi német költségvetés összes hadügyi kiadásának összegét.

² 296. és 297. cikk.

és megtorló intézkedéseket» tehetnek, vagy bármely olyan intézkedéseket, amelyeket az adott körülmények között az illető kormányok szükségeseknek tartanak. Az események folyamán elkeseredett vita fejlődött ki ama kérdés körül, vajjon ezek az ú. n. «szankciók» jogot adnak-e a győzteseknek olyan német területek megszállására, amelyekről a versaillesi szerződés nem intézkedik. Kétségtelen, hogy «célszerűnek látszó intézkedések» fogalma igen tág, viszont alig nyújthat jogalapot az idézett rendelkezés a francia kormány által 1923 elején követett eljárásra, amikor a többi szövetséges hatalom megkérdezése nélkül, sőt egyeseknek ellenkezésével szemben, reparációs sérelmei fejében nagy kiterjedésű német területek okkupációjához folyamodott.

A versaillesi szerződés jóvátételi rendelkezéseinek végrehajtása eleinte csupán tárgyi szolgáltatásokra szorítkozott, amelyek közül foglalkoznunk kell a szénszállítások ügyével, nemcsak azért, mert gazdasági jelentőségüknél fogva első helyen állanak, hanem azért is, mert ezek a szénszállítások adtak okot a jóvátétel körüli kontroverziák nagy részére és a legnagyobb reparációs válságot, a Ruhr-megszállás, is ezek váltották ki. A jóvátételi rendelkezésekhez csatolt II. Függ. értelmében Németország olyan mennyiségű szén szállítása iránt vállalt kötelezettséget, amely az első öt esztendőben évi $43\frac{1}{2}$ millió tonnáig terjedhetett. A német kormány jónak látta a szénszállításokat még a versaillesi szerződés életbelépése előtt megkezdeni, azzal a kikötéssel, hogy a szerződés életbelépése előtt szállított mennyiség becsapítást fog nyerni a szerződés értelmében szállítandó mennyiségre. 1920 január 10-éig. a versaillesi szerződés hatálybalépésének napjáig Németország ily módon jóvátételi számlára mintegy 2-23 millió tonna szenet szállított és a Jóvátételi Bizottság ennek figyelembevételével állapította meg 1920 februárjában a továbbra szállítandó mennyiséget, kb. havi 2 millió tonnában.¹ Az első konfliktust az a körülmény idézte elő, hogy Németország egyik legfontosabb szén-

¹ Ez a szám az 1920. év folyamán ismételtén megváltozott. L. Bergmann: *Der Weg der Reparation*. Frankfurt a. M. 1926. 18. és k. oldal.

termelő vidéke, Felsőszilézia, 1920-ban népszavazás végrehajtása céljából alakult nemzetközi bizottság igazgatása alatt állt és a Jóvátételi Bizottság megtiltotta a sziléziai szénnek Németországba való szállítását arra az időre, míg az általa kijelölt mennyiséget jóvátételi célra ki nem szolgáltatják. A német kormány álláspontja szerint a Jóvátételi Bizottságnak e lépéshez nem volt joga és tiltakozásképpen a német fennhatóság alatt álló bányákból szállítandó reparációs szén mennyiségét önkényesen csökkentette. A Jóvátételi Bizottság erre bejelentette az érdekelt kormányoknak, hogy Németország a jóvátételi szénszállításokkal szándékosan késedelembe esett s ennek folytán a szénszállítások ügyét kitűzték az 1920 júliusban Spaa belga városban megtartandó konferencia tárgysorára.

A győztes hatalmak képviselői¹ a versaillesi szerződés hatálybalépését követő időben több összejevetelt tartottak, amelyeken a jóvátétel összegének megállapítása is szóba került. Ezen értekezletek egyikén, Boulogne-ban, már konkrét fizetési tervet merült fel, amelynek értelmében Németország 42 esztendő alatt 269 milliárd aranymárkát fizetne jóvátétel címén. E fantasztikus számmal figyelemreméltóbb a boulogne-i tervetnek az az ötlete, hogy a versaillesi szerződés 248. cikkében stipulált általános biztosítékok helyett köttessenek le Németország jóvátételi tartozásának biztosítására Németország vámbevételei és bizonyos német ipari értékpapírok. Utóbbi javaslat a 248. cikkben túlmenő biztosítást jelent, mert az ott említett birodalmi és állami bevételek mellett a magángazdaságot is bevonja a jóvátétel garanciái közé, amint az utóbb a Dawes-tervezettel kapcsolatban meg is valósult. Végül elhatározták a győztes államférfiak, hogy bizonyos függő kérdések megbeszélése végett Németországot is meghívják a Spaa-i konferenciára és már a meghívást tartalmazó jegyzékben is kifejezést adtak

¹ Az Egyesült Államok nem ratifikálták a versaillesi szerződést és ennél fogva a J. B.-ban sem képviseltették magukat: a Biz. elnöke az eredetileg kiszemelt amerikai delegátus helyett Franciaország képviselője lett.

annak a felfogásuknak, hogy Németország több ízben megszegte jóvátételi kötelezettségeit.¹

A Spaa-i konferencia Németországra nézve kedvezőtlen légkörben és általánosságban eredménytelenül folyt le. Stinnes Hugó német nagyiparosnak, Németország egyik kiküldöttjének kihívó hangú beszéde az amúgy is feszült hangulatot tűrhetetlenné tette, úgy hogy a jóvátételre vonatkozó német javaslatok, amelyek egyébként is csupán általános irányelveket tartalmaztak, úgyszólván tárgyalásra sem kerültek. A reparációs kérdés megoldása irányában mindössze az történt, hogy az entente-hatalmak megállapodtak a jóvátételi szolgáltatások egymásközti felosztásának arányában.² Németországot pedig kényszerítették egy jegyzőkönyv aláírására, amely szerint a következő félévben havi 2 millió tonna szenet fog szállítani jóvátételi célokra, annak hangsúlyozása mellett, hogy mulasztás esetén a győztes hatalmak további német területeknek, nevezetesen a Ruhrvidéknek a megszállásához fognak folyamodni.

Az 1920. év további folyamán a jóvátétel ügyében fontosabb lépés nem történt. A nemzetek szövetsége által Bruxellesbe összehívott pénzügyi értekezleten francia nyomásra a Németország és volt ellenségei között függőben levő kérdések nem szerepelhettek, tehát nem tárgyalhatták a jóvátétel ügyét sem. A Spaa-i konferencián hozott határozat értelmében Genfben megtartandó újabb jóvátételi értekezlet előkészítésére a legfelsőbb tanács december folyamán ugyancsak Bruxellesben ú. n. szakértői értekezletet tartatott, amelynek feladata volt Németország gazdasági és pénzügyi helyzetének vizsgálata a jóvátételi szolgáltatások mértékének megállapítása szempontjából. E szakértői értekezlet folyamán a Jóvátételi Bizottság angol delegátusa magánúton érintkezve a német kiküldöttekkel, a jóvátétel összegének és fizetési módozatainak részletes megvitatásába bocsátkozott,³ azon az alapon, hogy a Boulogne-i határozatok 269 millió

¹ A jegyzék szövegét l. Bergmann i. m. 52. l.

² Franciaország 52 %, Nagybritannia 22. Olaszország 10. Belgium 8, többi 8 ; Belgiumnak 2 m. m. erejéig prioritása van.

³ L. Bergmann i. m. 73. l.

aranymárkája megfelelő leszámítolással jelenlegi mintegy 83 millió aranymárkának felelne meg és hogy a jóvátételi annuitások túlnyomó része természetben, «Sachleistung»-ok által lenne fedezhető. A konferencia folytatását januárra halasztották, mielőtt azonban arra sor kerülhetett volna, nyilvánvalóvá lett, hogy a francia kormány ellenzi a jóvátétel végleges rendezését és öt évre szóló provizóriumot szándékozik létesíteni, mert Németország pénzügyeinek rendezetlenségére való tekintettel nem tartja alkalmasnak az időpontot a birodalom teljesítőképességének megállapítására. Németország habozott, vajjon egyáltalán belebocsátkozzék-e provizórium tárgyalásába, végül azonban, különösen Anglia nyomására, erre hajlandónak nyilatkozott. Ekkor a január 24-én összeült legfelsőbb tanács határozatai újból felborították a helyzetet. Jellemző a céltudatosság hiányára a győztesek jóvátételi politikájában, hogy ugyanaz a francia kormány, amely nyilatkozataiban és sajtójában heteken át hirdette, hogy a végsőkéig ellenzi a reparáció végösszegének megállapítását, a Tanács ülésén olyan javaslatot terjesztett elő, amely 212 milliárd márka összegű jóvátételből kiindulva évi 12 milliárd aranymárkát kitevő annuitásokon alapult.¹ Ez a javaslat angol részről heves ellenzésre talált, végül azonban a Tanács megállapodott egy növekvő annuitások alapulvételével megszerkesztett fizetési tervben és ennek tárgyalása végett Londonban tartandó konferenciában, amelyre Németország képviselőit is meghívták. A párisi tervezet nevezetessége, hogy először kívánja felhasználni jóvátételi célra Németország kivitelének bizonyos százalékát.

A londoni konferencia egészen a Ruhr-vidék megszállásáig legjelentősebb mozzanata volt a reparációs kérdés fejlődésének és ezért kissé részletesebben kell foglalkoznunk az ott történetekkel. A Lloyd George angol miniszterelnök elnöklete alatt ülésező konferencia mindenekelőtt felszólította a német kiküldötteket, hogy terjesszék elő Németország ellenjavaslatait a párisi tervezettel szemben. A német kormány

¹ Vázlatos ismertetését adja Ernst Meier: *Handbuch der deutschen Reparation*, I. Berlin. 1927. 67. l.

a konferencia nagyszabású előkészítő munkálatai folyamán¹ két javaslat között választhatott: az egyik, lényegében a bruxellesi szakértők határozatai és a francia provizóriumi tervezetén alapuló javaslat értelmében Németország a következő öt évben egyelőre 15 milliárd aranymárkát fizetett volna. A másik javaslat azon alapult, hogy a párisi határozatokban megállapított összesen 225 milliárdot kitevő annuitásoknak 8 %-kal leszámított jelenlegi értéke mintegy 53 millió aranymárka; ebből kiindulva és az előzetesen kiszolgáltatót értékeket 20 milliárd aranymárkára becsülve Németország jóvátételi tartozása kb. 30 milliárd aranymárkára becsülhető. Végül ez utóbbi javaslat került elfogadásra és Németország képviselője harminc milliárd összegű jóvátételi tartozás fizetése és biztosítása iránt tett javaslatot. Ez az ajánlat, amely a taktikai szempontból legkevésbé szerencsés módon éppen a számszerűséget hangsúlyozta, mérhetetlenül felháborította a győztes államok közvéleményét, amely elsősorban a párisi tervezetben alapul vett 226 milliárd aranymárka és a Németország által ajánlott 30 milliárd aranymárka közötti óriási különbséget látta. Németország hibás taktikája azt eredményezte, hogy ellenfelei szigorúan megmaradtak a párisi határozatok bázisán és az ott megszabott fizetési feltételek haladéktalan elfogadását követelték. Miután a német kiküldöttek erre nem voltak hajlandók, a konferencia félbeszakadt és az entente-hatalmak büntető rendszabályokhoz, ú. n. szankciókhoz folyamodtak. Francia csapatok megszálltak három Rajna-vidéki várost,² az egész megszállott német területet vámhatárral elzárták a birodalomtól és Anglia törvényhozási úton, az ú. n. Reparations Recovery Act által kimondta, hogy a német kivitel 50 %-át jóvátételi célokra lefoglalja.³

Láttuk, hogy a versaillesi szerződés rendelkezései értelmében a Jóvátételi Bizottság 1921 május 31-éig köteles volt megállapítani a Németország által megtérítendő károk összegét. Ez a német delegátusokkal folytatott részletes megbeszélések után meg is történt és a Jóvátételi Bizottság 1921

¹ L. Bergmann i. m. 83 és kk. II.

² Duisburg, Düsseldorf, Ruhrort.

³ E rendelkezés végrehajtásának részleteit l. Bergmann i. m. 348. l.

április 27-én közzétette, hogy Németország jóvátételi tartozása 132 millió aranymárka. Ezzel a lépéssel a reparáció kérdése bizonyos fokig újból a versaillesi szerződésben előírt mederbe terelődött, szemben az addig követett eljárással, amelynek folyamán a különböző konferenciákon összegyűlt kormányfők bitorolták azokat a jogokat, amelyeket a versaillesi szerződés a Jóvátételi Bizottságra ruházott.

A reparáció végösszegének megállapítása mellett a versaillesi szerződés azt is feladatául tűzte ki a Jóvátételi Bizottságnak, hogy a Németország által előlegképpen 1921 április 30-ig fizetendő 20 milliárd aranymárka behajtásáról gondoskodjék. Amint az a londoni konferencián előterjesztett javaslatából kitűnik, a német kormány a fegyverszüneti megállapodás és a versaillesi szerződés alapján teljesített azokat a szolgáltatásokat, amelyeknek ellenértéke a jóvátételi tartozásba beszámítandó, éppen mintegy 20 milliárd aranymárkára becsülte és így a Jóvátételi Bizottság előtt azt az álláspontot foglalta el, hogy kérdéses kötelezettségének teljes mértékben eleget tett. A Jóvátételi Bizottság ezzel szemben úgy döntött, hogy a német szolgáltatások értéke legfeljebb nyolc millió aranymárkára tehető és így az előlegből még 12 millió aranymárka esedékes. Egyben március 15-én elrendelte, hogy ebből az összegből Németország nyolc napon belül egy milliárd aranymárkát fizessen le, mulasztás esetére pedig kilátásba helyezte újabb szankciók foganatosítását. A német kormány, amely úgy látta, hogy a követelt milliárd kifizetése súlyosan megrendítené a német valuta helyzetét, az egész jóvátételi kérdés rendezésére megkísérelte közvetítőül, sőt döntőbíróul megnyerni az Egyesült Államok nemrég választott elnökét, Warren G. Hardingot, aki azonban az utóbbi szerepet visszautasította, közvetítésével pedig csak újabb elutasító választ provokált az entente államaitól. Pedig az ő útján előterjesztett német javaslat messze meghaladta mindazt, amit Németország megelőzőleg felajánlott; 50 milliárd jelenlegi tartozás alapulvételével egészen 200 milliárdig terjedő összegű annuitásokat ajánlott fel és még ezenfelül Németország gazdasági helyzetének javulásához arányuló többletet.

A Jóvátételi Bizottság jelentésének birtokában, amely közölte a jóvátétel végösszegét és azt, hogy az 1921 május 31-ig fizetendő előlegből Németország 12 millió aranymárkával még hátralékban van, a győztesek újabb konferenciára ültek össze Londonban. Ez a konferencia május 5-én végleges fizetési tervezetet közölt a német kormánnyal ultimátum alakjában azzal, hogy el nem fogadás esetén katonai szankciókra, elsősorban a Ruhr-vidék megszállására kerülne a sor.

A londoni tervezet¹ a reparációnak a Jóvátételi Bizottság által megállapított végösszegéből indul ki és ennek megfelelően rendelkezik a versaillesi szerződés értelmében² Németország által kibocsátandó reparációs kötelezvények helyettesítéséről. A fizetés módozataira nézve a tervezet úgy intézkedik, hogy Németország fizessen évenként 2 millió aranymárkát és a német kivitel 26 %-ának megfelelő további összeget. A húsz milliárd előlegből hátralékos tizenkét milliárd helyett Németország egy milliárdot fizet 1921 május 31-éig, esetleg három hónap alatt esedékes kincstári utalványokban. A jóvátételi annuitások biztosítására szolgálnak a birodalom összes adó- és vámbevételei, valamint annak a kivitelnek 25 %-a erejéig teljesítendő külön fizetések, amely a londoni szankciók folytán nem áll a jóvátétel szolgáltatában. E biztosítékok ellenőrzése és általában a tervezet végrehajtása céljából ú. n. garanciabizottságot létesítenek, amely Berlinben működik. A versaillesi szerződéssel szemben, amely, mint láttuk, formailag ragaszkodik a jóvátétel wilsoni fogalmához, a londoni javaslat leszögezi, hogy Németország jóvátételi szolgáltatásai nemcsak az elpusztult területek helyreállítására, hanem általában az entente-államok gazdasági helyzetének előmozdítására használhatók.

Németország a katonai szankciók fenyegetése által kényszerítve, amelyeknek végrehajtása esetén a birodalom egységének bomlásától tartottak, elfogadta a londoni ultimátu-

¹ Részletesen ismerteti Bergmann i. m. 102 ; Meier i. m. 81.

² A 244. cikkhez csatolt II. Függelék 12 c. pontja.

mot¹ és a Wirth centrumpárti vezér vezetése alatt alakult új kormány megkezdte az ú. n. teljesítés politikáját.

Az új német kormány jóvátételi tevékenységének első feladata volt a londoni ultimátum értelmében május végén esedékes milliárd kifizetése, amelyből csupán 150 milliót sikerült külföldi pénznemekben készpénzben megszerezni, 850 millió fejében azonban rövidlejáratú kincstárjegyeket kellett kiszolgáltatnia. E kincstárjegyek beváltása végett a német kormány kénytelen volt nagy nehézségek leküzdése árán és igen kedvezőtlen feltételek mellett külföldön, elsősorban Hollandiában, rövidlejáratú hiteleket igénybevenni, amelyeknek törlesztésére ismét nagyobb márkaösszegek eladása mutatkozott szükségesnek. Ezek az eladások nagymértékben hozzájárultak a márka nemzetközi árfolyamának rohamos csökkenéséhez, amely egyéb súlyos következmények mellett a legközelebb teljesítendő fizetéseket is fenyegető színben tüntette fel.² A helyzetet súlyosbította az a körülmény is, hogy 1921-ben a tárgyi szolgáltatások messze alatta maradtak a várakozásnak, aminek oka egyrészt a felső-sziléziai szénbányák jelentős részének Németországtól történt elszakításában, másrészt a versaillesi szerződésnek a tárgyi szolgáltatásokra vonatkozó nehézkes és alapjukban elhibázott rendelkezéseiben rejlett. Amíg ugyanis a kártérítésre jogosultak igényeit az érdekelt kormányok közbenjárásával en bloc közölték a német iparral, anélkül, hogy a szállítandó áruk tüzetesen, minőségük szerint meg lettek volna jelölve és ellenértékük, amelyet a Jóvátételi Bizottságnak kellett volna utóbb megállapítania, teljesen bizonytalan volt, nem lehetett várni, hogy a német ipar közreműködése a jóvátételi szállításokban kielégítő mérveket öltson. Az ilyen eljárás ésszerűtlenségét az érdekelt kormányok is hamarosan felismerték és ennek a belátásnak köszönhetette keletkezését a Rathenau és Loucheur miniszterek között 1921 októberében létrejött wiesbadeni egyezmény, amelynek értelmében

¹ A birodalmi gyűlésnek május 10-én tartott ülésén 221 szóval 175 ellen.

² A londoni tervezet értelmében a jóvátételi készpénzfizetések negyedévenként voltak teljesítendőek.

a Németország által az elpusztult francia területek újjáépítése végett jóvátételi számlára szállítandó iparcikkek megállapítását az érdekképviseltek közötti közvetlen tárgyalásokra bízták azzal, hogy a szállítandó áruk ellenértéke legfeljebb évi egy milliárd aranymárka erejéig jóvátételi számlára nyerjen elszámolást. A wiesbadeni egyezmény, amelyhez utóbb más, kiegészítő megállapodások is járultak,¹ nem érte el célját, a tárgyi szolgáltatások nagyarányú előmozdítását, mert bár kiküszöbölte az eredeti eljárás bürokratikus nehézségét, nem tüntethette el a rendszer vele-született fogyatékoságait. A versaillesi szerződés ugyanis nem számolt azzal, hogy a természetben való szolgáltatásokkal szemben éppen arról a helyről fog ellenállásra találni, amelynek érdekében a rendszert létrehozta: a francia ipar belföldi piacát féltette a jóvátételi iparcikkek áradatától és a hosszadalmas eljárás által amúgy is türelmüket vesztett károsultak hazafiasságára apellált azzal az eredménnyel, hogy az elpusztult területek újjáépítése túlnyomó részben Franciaország saját erejéből, a jóvátételi lehetőség mellőzésével történt. Ezen okoknál fogva a tárgyi szolgáltatások a szénszállításokon és néhány egyéb cikken kívül sohasem emelkedtek igazi jelentőségre.

A tárgyi szolgáltatások csődje következtében Németország az 1922 januárjában esedékes 500 millió aranymárka jóvátételt csaknem teljes összegében készpénzben lett volna kénytelen kifizetni, ami az amúgy is erősen eső irányzatot mutató márka sorsára végzetes befolyással lehetett volna. Wirth kancellár kormánya, miután több sikertelen kísérletet tett külföldi kölcsön lekötésére és belföldi kölcsöntárgyalásai is meghiusultak, december 14-én halasztási kérelemmel fordult a Jóvátételi Bizottsághoz, amely válaszában a kérelem további indokolását kívánta és hangsúlyozta, hogy a német kormánynak sürgős intézkedéseket kell tennie az államháztartás egyensúlyának helyreállítása és az infláció megszüntetése érdekében. A halasztási kérelemmel egyidejűleg

¹ 1922. június 2-án Hintze-Bemelmann és 1922. aug. 31-én a Stinnes-Lubersac-féle megállapodás.

Rathenau személyes összeköttetéseinek felhasználásával Londonban olyan megoldás elfogadását szorgalmazta, amely szerint a Németország által 1922-ben készpénzben fizetendő jóvátétel összege leszállíttatnék 500 millió aranymárkára. Rathenau javaslatának és a német halasztási kérelemnek érdemleges tárgyalására a cannesi konferencián került a sor, amelyet a legfelsőbb tanács 1922 január elején tartott.

A cannesi konferencia hangulata Németországra nézve kedvező volt, amennyiben a tárgyalások olyan alapon indultak meg, hogy az 1922. évben a készpénzfizetések összegét 720 millióra mérsékelik, a tárgyi jóvátétel értékét pedig 1450 millióban állapítják meg. A tárgyalások menetét a francia kormány váratlan bukása szakította meg, amely szoros összefüggésben állt Briand miniszterelnöknek a jóvátétel ügyében tanúsított engedékenyebb magatartásával és Poincaré hatalomra jutására vezetett, aki ettől fogva a reparációs dráma főszereplőjévé lesz. A cannesi konferencia időelőtti feloszlása folytán a német kormány halasztási kérelme feletti döntés a Jóvátételi Bizottságra maradt, amely egyelőre ideiglenes moratóriumot engedélyezett tíznaponként 31 millió aranymárka fizetése mellett ¹ és elhatározta a megszállás költségeinek a tárgyi szolgáltatások értékébe való beszámítását; egyidejűleg felszólította a német kormányt, hogy haladéktalanul tegyen előterjesztést az államháztartás egyensúlyának helyreállítása és az 1922. évi jóvátételi fizetések biztosítása iránt tervbe vett intézkedéseiről. A német kormány válaszában kilátásba helyezte, hogy szigorú takarékosági rendszabályok és az adóteher növelése által az államháztartásban felesleget fog elérni és kényszerkölcson behajtása útján meg fogja szüntetni a bankjegyinflációt; egyben elfogadta 1922-re a cannesi tárgyalásokon felmerült fizetési tervet. A Jóvátételi Bizottság válaszában már Poincaré kérlelhetetlen szellemének nyomai látszanak: engedélyezi ugyanis a halasztást, azonban csak ideiglenesen és attól feltételezetten, hogy a német kormány eleget tesz-e egyidejűleg kifejezett kívánságainak. E kívánságok értelmében a német

¹ E szám keletkezésére nézve v. ö. Bergmann, 148. l.

kormány, amelynek szanálási javaslatait a Jóvátételi Bizottság elégteleneknek ítélte, köteles lett volna többek között 60 milliárd papírmárka, az akkori árfolyamon kb. 1 milliárd aranymárka összegű új adókat beszedni és az entente-hatalmaknak a garanciabizottság útján a birodalom pénzügyeire nézve szigorú ellenőrzést biztosítani. A Jóvátételi Bizottság követeléseit Németországban óriási felzúdulást váltottak ki és a német kormány válasza, bár békülékeny hangnemben, de határozottan visszautasította a birodalom szuverénitásával össze nem egyeztethető ellenőrzés gondolatát. A válasz hangsúlyozta a német lakosságnak minden más állam polgárainál súlyosabb adóterheit és újra rámutatott arra, hogy a jóvátétel kérdése és ezzel együtt a német pénzügyek rendezése külső segítség nélkül, amelynek segítségével a márka stabilizálható lenne, nem sikerülhet. Annál is indokoltabb volt a reparációs kérdés általános gazdasági vonatkozásának e hangsúlyozása, mert a vonatkozó jegyzék átadásának időpontja egybeesett annak a nagyszabású konferenciának a megnyitásával, amely Genuában gyűlt össze Európa gazdasági és pénzügyi bajainak vizsgálatára.

A génuai konferencia, amelyet az tett emlékeztetéssé, hogy a legyőzött államok kiküldöttei ott szerepeltek a háború vége óta először mint egyenrangú tárgyaló felek. a francia kormány előzetes tiltakozása folytán hivatalosan nem foglalkozhatott a német jóvátétel ügyével. A német delegátusok ennek ellenére magánúton módot találtak arra, hogy ezt a nagyfontosságú kérdést a győztesek képviselőivel, közöttük a franciákkal is, megvitassák. Megbeszéléseiket, amelyek főként, a német kormány legutóbbi jegyzékéből kiindulva, nemzetközi jóvátételi kölcsön lehetősége körül forogtak, félbeszakította a rapallói szerződés okozta izgalom. A volt szövetséges hatalmak úgy érezték, hogy Németország tisztességtelenül járt el velük szemben a német-orosz szerződésnek titokban való aláírása által és megszüntettek minden nem szigorúan hivatalos érintkezést a német delegációval. Ilyen körülmények között a génuai konferencia a jóvátétel ügyét egy lépéssel sem vihette előbbre.

A német kormány jegyzéke nem gyakorolt nagy hatást

a Jóvátételi Bizottságra, amely válaszában úgy nyilatkozott, hogy éppen az esetleges nemzetközi kölcsön kilátásai szempontjából mulhatatlanul szükséges, hogy Németország pontosan eleget tegyen a Jóvátételi Bizottság moratórium-határozatában előírt kötelezettségeinek és mindenben fenntartotta előbbi kívánságait.

A német kormány erre szorongatott helyzetében a közvetlen szóbeli érintkezés útjára lépett és kiküldötteinek sikerült is hosszas tárgyalások után, amelyek május 11-étől kezdve Párizsban folytak, megállapodást létesíteniök a Jóvátételi Bizottsággal. Ennek értelmében Németország elvállalta, hogy függő adósságát nem növeli, államháztartását rendbehozza olyképpen, hogy a következő évben 70 milliárd papírmárka felesleg mutatkozik és a Jóvátételi Bizottság által követelt új adók helyett 60 milliárd papírmárka összegű kényszerkölcsönt vesz fel; azonfelül belenyugszik a Jóvátételi Bizottság által követelt ellenőrzésnek enyhített alakban leendő gyakorlásába. A megegyezés értékét — amelynek meg nem tartása esetére a Jóvátételi Bizottság kikötötte a londoni ultimátum rendelkezéseinek feléledését — nagyban csökkentette, hogy Németország a függő adósságra vonatkozó ígéretét csak abban az esetben volt képes huzamosabb ideig teljesíteni, ha erre külföldi kölcsön alakjában segítséget kap, tehát a jóvátételi fizetések elhalasztása függött attól, hogy a Jóvátételi Bizottság által összehívott ú. n. bankárbizottság a kölcsönnek a nemzetközi pénzpiacon való elhelyezését az adott körülmények között megvalósíthatónak tartja-e. A bankárbizottságban, melynek legfontosabb tagja J. P. Morgan amerikai pénzügyember volt, az a felfogás uralkodott, hogy a Németországnak nyújtandó kölcsön csak akkor valósítható meg, ha a jóvátételi fizetéseket véglegesen és az adós ország teherbírásával arányban megállapítják, mert csak ezután lehet szó Németország külföldi hitelének újjáéledéséről. A bizottság francia tagjának tiltakozására, aki azt vallotta, hogy a bizottságnak nincs joga foglalkozni a német jóvátétel mértékével, felvilágosításért fordultak a Jóvátételi Bizottsághoz és azt a választ kapták, hogy a Jóvátételi Bizottság minden előterjesztést szívesen fogad.

Egyidejűleg azonban Poincaré a francia kamarában erélyes szavakkal elítélte a bankárbizottság eljárását és e támadás annyira elkedvetlenítette a bizottság angolszász tagjait, hogy a bizottság tárgyalásait bizonytalan időre elnapolták és a Jóvátételi Bizottsághoz intézett jelentésükben megelégedtek általános irányelvek közlésével.

A jóvátételi kölcsön előkészítésének kudarca azonnal éreztette végzetes hatását: a márka zuhanása oly mérveket öltött, hogy Németország képtelenné vált további készpénzfizetések teljesítésére és kénytelen volt újabb halasztásért folyamodni. Az új halasztási kérelemmel a miniszterelnököknek Párizsban megtartott tanácskozása foglalkozott, amelyen Poincaré új tervvel jelent meg. E szerint a szövetséges hatalmak jóvátételi követeléseiik biztosítására ú. n. produktív zálogokat követelnének, úgymint az állami szénbányák és erdőségek kezelésének átadását és vámhatár létesítését a megszállott német területek és a birodalom között; ezzel szemben a jóvátételi készpénzfizetések bizonyos rövid időre elhalasztatnának. A német kormány elutasította a «produktív zálogok» átadásának gondolatát s miután Poincaré terve angol részről is ellenzésre talált, a londoni konferencia eredménytelenül feloszlott és a halasztási kérelem feletti döntés a Jóvátételi Bizottságra maradt, amely végül Belgium engedékenyebb magatartása folytán ideiglenes megoldást talált. Belgium ugyanis, melynek az év folyamán esedékes fizetésekre prioritása volt, hajlandónak nyilatkozott készpénz helyett hathavi lejáratú bíró német kincstári váltókat elfogadni, a német Birodalmi Bank jótállása mellett. Ezen az alapon a Jóvátételi Bizottság 1922 aug. 31-én kelt határozatával felmentette Németországot az 1922-ben fizetendő ráták alól — természetesen az 1923. évi jóvátételi teher megfelelő súlyosbodása árán.

Németország ezek szerint rövid időre megszabadult a készpénzfizetés gondjától és az 1922. év hátralevő részét annak a súlyos problémának szentelhette, hogy a moratórium lejárta után miként fog eleget tehetni jóvátételi kötelezettségeinek. 1922 őszén a jóvátételi tervezeteknek egész sora merült fel, amelyekkel azonban, miután gyakorlati megvaló-

sításukra, mint látni fogjuk, sor nem kerülhetett, röviden végezhetünk. A legfigyelemreméltóbbak azok a tervezetek, amelyeket a német kormány novemberben és decemberben terjesztett elő és amelyeknek egyikével az entente-miniszterelnökök novemberi londoni összejövele is foglalkozott. Mindezek a tervezetek¹ a márka stabilizációjából indultak ki, amelynek kilátásait a német kormány a valutaszakértők berlini összejövetelének eredményeképpen adott vélemények alapján kedvezően ítélte meg és aranyalapon kibocsátandó nemzetközi kölcsön segítségével vélték megkönnyíthetni a jóvátételi kérdés megoldását. Ezeknek a javaslatoknak érdemleges megfontolását megghiúsította az a mélyreható ellentét, amely Anglia és Franciaország jóvátételi politikájában mindinkább mutatkozott. Lloyd George koalíciós kormányát Bonar Law tiszta konzervatív kabinetje váltotta fel, amelynek reparációs politikája arra irányult, hogy a jóvátételi kérdéssel egyidejűleg Anglia volt szövetségeseinek a háború folyamán nyújtott hitelekbeli származó tartozásai is rendezést nyerjenek. Ez a felfogás jutott kifejezésre Angliának az eredménytelenül feloszlott londoni összejövétel folytatásaként 1923 január elején Párizsban tartott konferencián előterjesztett javaslatában, amely Németország jóvátételi tartozását 50 milliárd aranymárkában kívánta megállapítani és négy évi teljes moratóriumot tervezett. Anglia lemondana volt szövetségeseivel szemben a háború folyamán keletkezett követeléseiről, amivel szemben megszűnnék Belgium prioritása és Anglia tulajdonába menne át a Franciaország és Olaszország által biztosíték gyanánt Angliában letett arany mennyiség, amelynek értéke 1000, illetve 400 aranymárkára tehető. Bonar Law javaslatát a konferencia összes résztvevői elutasították és Poincaré ellenjavaslatot terjesztett elő, amelyben tiltakozott Németország jóvátételi tartozásának leszállítása ellen és az Angliával szemben fennálló háborús tartozások kiegyenlítésére a londoni tervezet értelmében Németország által kibocsátott kötelezvények egy részét

¹ Bergmann i. m.-nak 190. lapján ismerteti e tervezetek egyikét, amelyet maga a szerző dolgozott ki.

ajánlotta fel. Egyúttal újból kifejtette «produktív zálogok» szerzésének szükségességét és olyan fizetési tervet mutatott be, amely alakilag moratóriumnak látszott, azonban az állítólagos moratórium idejére is súlyos terheket rótt volna Németországra. Bonar Law élesen elítélte a francia javaslatot és egy olasz részről felmerült közvetítő javaslat sem akadályozta meg a konferencia eredménytelen feloszlását, amelynek alkalmával Poincaré kijelentette, hogy Franciaország most már kénytelen lesz jóvátételi igényeit saját erejéből, Angliától függetlenül érvényesíteni. E fenyegetés hamarosan valóra vált: január 11-én francia és belga csapatok, összesen mintegy 60,000 ember, teljes harcászati felszereléssel, ágyúkkal, tankokkal és repülőgépekkel bevonultak a Ruhr-vidékre. A német kormány tiltakozása jeléül erre megszüntette a Franciaország és Belgium részére való jóvátételi szállításokat.

A Ruhr-vidék megszállásának jogossága a háború utáni idők legtöbbet vitatott kérdéseinek egyike. Formailag a megszállásra a Jóvátételi Bizottságnak 1922 december 22-én és 1923 január 9-én hozott határozatai szolgáltattak okot, amelyek kimondották, hogy Németország nem tett eleget jóvátételi fa- és szénszállítási kötelezettségének. A francia-belga álláspont szerint a német mulasztást megállapító határozatok a versaillesi szerződés 244. cikkéhez csatolt II. Függelék 18. §-a értelmében, amelyet fentebb ismertettünk,¹ minden egyes szövetséges államnak jogot adnak arra, hogy minden rendszabályt foganatosítson, amelyet az adott körülmények között megfelelőnek talál, ideértve német terület katonai megszállását is. Ezzel szemben német részről mindenekelőtt azt hozzák fel, hogy a Jóvátételi Bizottság határozatai, amelyek Németország szándékos mulasztását megállá-

¹ A § francia szövege, amely az egybehangzó angol szöveggel együtt irányadó, így hangzik: «Les mesures que les Puissances alliées et associées auront le droit de prendre en cas de manquement volontaire par l'Allemagne et que l'Allemagne s'engage à ne pas considérer comme des actes d'hostilité peuvent comprendre des actes de prohibitions et de représailles économiques et financières et, en général, tels autres mesures que les Gouvernements *respectifs* pourront estimer nécessités par les circonstances.»

pították, indokolatlanok és csupán a francia kormány nyomása folytán jöttek létre, mert bár tagadhatatlan, hogy a jóvátétel fejében szállított fa- és szén mintegy 10—15%-kal alatta maradt a Jóvátételi Bizottság által előírt mennyiségnek, ilyen hiányok a tárgyi szolgáltatások megkezdésétől fogva mindig mutatkoztak és azokban a Jóvátételi Bizottság, néhány kivételes esetet nem tekintve, hallgatólagosan megnyugodott. De még abban az esetben is, ha a Jóvátételi Bizottság helyesen járt el, semmiképpen sem volt jogos német területek megszállása, mert a mulasztás következményeiről intézkedő 18. §. elsősorban gazdasági és pénzügyi kényszerítő rendszabályokat helyez kilátásba és a másodsorban említett egyéb rendszabályok alá sem lehet vonni a megszállást; német területek megszállásáról ugyanis a versaillesi szerződés XIV. része intézkedik és sem ott, sem másutt a szerződésben nincsen szó arról, hogy a győzteseknek joguk lenne a békefeltételek végrehajtásának biztosítása céljából megszállni, pontosan körülírt területen túl kiterjeszteni a megszállást. Végül nem helytálló az az állítás sem, hogy a 18. § szövege szerint mindegyik szövetséges állam önállóan foganatosíthatja a neki jónak tetsző rendszabályokat, mert a II. Függelék 12. §-ából kitűnik, hogy a szövetséges hatalmak csak az összeségüket képviselő Jóvátételi Bizottság útján járhatnak el jóvátételi kérdésekben, nem pedig egyenként is a Jóvátételi Bizottság megkerülésével. A jóvátétel ú. n. szankcióinak kétféle értelmezése nem újkeletű, hiszen a Spaai konferencia szénszállítási jegyzőkönyvét, amely mulasztás esetére további megszállással fenyegette a német kormányt, a német kiküldöttek csupán az esetleges megszállás jogtalanságát hangsúlyozó fenntartással voltak hajlandók aláírni.

A nélkül, hogy a kérdés beható vizsgálatába bocsátkozhatnánk, reá kell mutatnunk arra, hogy a nemzetközi jogászvilág túlnyomó többsége elítélte a francia-belga katonai akciót és az angol kormány is, melynek elődei pedig sokáig a szankcióképpen való katonai megszállás jogosságát vitatták, eleinte óvatosan, később aztán mind határozottabban kétségbevonta a Ruhr-vidék megszállásának jogszerűségét. Maga a francia kormány is szükségesnek látta a katonai be-

avatkozás hatásának mérséklését és a bevonulással egyidőben a német kormányhoz intézett jegyzékében nem katonai megszállásnak, hanem ellenőrző mérnöki bizottság kiküldésének nevezte eljárását, kiemelve, hogy a Ruhr-vidékre bevonuló csapatok csupán a bizottság védelmére rendeltettek. E beállítás szerint tehát a Ruhr-megszállás nem lenne másnak tekinthető, mint a «produktív zálogok» szerzésére irányuló francia követelés megvalósításának, a Rajna- és Ruhr-vidéki széntermelés és erdőgazdaság közvetlen ellenőrzése által.

A megszállásra vonatkozó francia-belga jegyzékre adott válaszában a német kormány a megszállást a nemzetközi jog flagrális megsértésének minősítette és bejelentette, hogy mindaddig, míg e jogellenes állapot tart, nincsen módjában a megszálló hatalmak részére bármilyen szolgáltatásokat teljesíteni. Ezen túlmenően a német kormány a megszállt területeken fekvő bányáknak még azt is megtiltotta, hogy akár készpénzfizetés ellenében szenet szállítsanak a megszálló hatóságoknak és általában megszervezte a Ruhr-vidéken az ú. n. passzív rezisztenciát. Ezzel a jóvátétel ügye olyan holtpontra jutott, amelyről csak hónapok múltán lehetett nagy nehézségekkel és tetemes áldozatok árán elmozdítani.

Ha visszapillantunk a jóvátételi kérdésnek az eddigiekben ismertetett alakulására, azt kell mondanunk, hogy az események a versaillesi szerződés reparációs rendelkezéseinek teljes csődjére vezettek. Ennek oka nemcsak az volt, hogy a rendszer maga hibás alapokon, Németország teljesítőképességének hatalmas túlbecsülésén alapult s így sikeresen semmiesetre sem lett volna alkalmazható, hanem az is hozzájárult a helyzet elmérgesedéséhez, hogy a győztes hatalmak, akik pedig maguk alkották meg a versaillesi szerződés rendelkezéseit, nem hajtották végre az önmaguk által megszabott feltételeket. Így mindjárt a szerződés hatálybalépését követő hónapban kivették a jóvátétel rendezését az arra hivatott Jóvátételi Bizottság kezéből és beledobták a nagy európai politika örvényébe. Áll ez elsősorban Franciaországra, amelyet nem lehet megkímélni attól a szemrehányástól, hogy a jóvátétel ügyét csak eszköznek tekintette a legyőzött ellen-ség újabb és újabb megalázására és saját hatalmi pozíciójának

erősítésére. Megkönnyítette ezt a törekvését Amerika visszavonulása az európai ügyektől,¹ és az a tagadhatatlan gyengeségi periódus, amelyen a brit külpolitika a legkritikusabb időben Lloyd George ballépései folytán keresztülment. A háborút követő években a győztes államok közvéleménye még nem érett meg annak belátására, hogy a jóvátétel kérdése gazdasági kérdés, amely nem oldható meg a nagy politika ultima rációjának, az erőszaknak a segítségével, már pedig az események megmutatták, hogy megoldást csak a reparáció ügyének politikamentessé tétele jelentett, amelyet végső sorban a francia közhangulatnak a Ruhr-kaland nyomában történt megváltozása tett lehetővé. Ha ilyen körülmények között azt kell megállapítanunk, hogy a szövetséges hatalmaknak a háború utáni években követett politikája nem vezethetett a jóvátétel ügyének megoldására, nem hallgathatjuk el azt sem, hogy Németország sem találta meg azt az utat, amely elvezetett volna a kibontakozáshoz. Igaz, hogy a helytelen irányban való kezdeményezés mindig az ellenfél részéről történt, de tagadhatatlan, hogy a német kormányok a mások által előidézett helyzetben nem mindig a helyes húzással válaszoltak. Németország jóvátételi politikáját valami különös következetlenség jellemzi, amely talán abban leli magyarázatát, hogy gyakran kellett fenyegető veszedelem láttán szükségmegoldásokhoz folyamodni és a jelen megmentése érdekében a távolabbi jövőt áldozatul dobni. Csak így érthető, hogy a német kormányok nyilatkozataiban a legfőbb pesszimizmus váltakozik megdöbbenő arányú ígéretekkel. Emellett Németország a taktikai hibák sorozatát követte el Stinnes Hugó Spaa-i filippikájától a Rapallo-i meg gondolatlan lépésig, mely hibák megmutatták, hogy mily sokáig nem sikerült a német külpolitika számára levonni azoknak az eseményeknek a tanulságait, amelyek a birodalom háború előtt és alatt szenvedett diplomáciai vereségeire vezettek.

Hogy a kölcsönös hibák és ballépések felismeréséből és

¹ A J. B. elnöki állását a versaillesi szerződés az Egyesült-Államok képviselőjének szánta és csupán ennek távolmaradása folytán került a francia delegátus e fontos állásba.

a háborús lelki elváltozások gyógyulásából miként született meg az a megoldás, amely megszabadította Európát a német jóvátétel lidércnyomásától — annak ismertetését cikkünk második része lesz hivatva megkísérelni.

II. A jóvátételi kérdés megoldása.

A történelmi igazságszolgáltatás szerepét fedezhetnők fel abban a körülményben, hogy a jóvátételi kérdésnek a kiengesztelődés szellemében való megoldását elsősorban a Ruhr-vidék önkényes katonai megszállása idézte elő, amely a hosszú és gyűlölet politikájának végső étappejaként következett be. A Ruhr-megszállás teljes pénzügyi meddősége, amelyet mi sem mutat jobban mint az a hivatalos francia megállapítás, hogy a ruhrvidéki expedíció mérlege 1924 szeptember 1-ig 134 millió francia frank veszteséget mutat fel, a harcias francia közvéleményben jelentős reakciót váltott ki. A Poincaré által képviselt irányzatnak ehhez a kézzelfogható kudarcához járult Franciaország államháztartásának vígasztalan helyzete, amelynek egyensúlya csak az által a fikció által volt félig-meddig fenntartható, hogy a kiadások jelentős része Németország jóvátételi fizetései folytán meg fog térülni. Franciaország volt szövetségeseivel szemben igen nagy mértékben eladósodott és azok, akik e szövetségközi tartozások érzelmi alapon leendő kedvező rendezésében vagy éppen elengedésében bíztak, kénytelenek voltak jobb belátásra térni, amikor Anglia a legnagyobb hitelezővel, az Északamerikai Egyesült Államokkal, a háborús tartozások rendezése céljából olyan megállapodást létesített, amely hosszú időre súlyos terheket rótt az adós országra. Mindezek a körülmények Franciaországban oly hangulatváltozást idéztek elő, amely előtt a Poincaré-kormány sem húnyhatott szemet. Poincaré maga is kénytelen volt belátni, hogy országának nem világhatalmi aspirációkra és fegyveres kalandokra van szüksége, hanem nyugodt gazdasági gyógyulást lehetővé tevő békés viszonyokra. Poincaré a maga számára későn vonta le a változott helyzet következményeit: politikájának gyökeres megváltoztatása ellenére is elseperte kormányát

az 1924 tavaszán megtartott választás a jóvátétel új alapokon való rendezésének feladata utódjára, Herriot radikális lyoni polgármesterre maradt.

Még egy szempontból vált előnyére a reparációs kérdés megoldásának Poincaré Ruhr-vállalkozása. A Németbirodalom a megszálló hatalmak elleni ú. n. passzív rezisztencia támogatásában annyira kimerítette erőforrásait, hogy bekövetkezett a német valuta teljes összeomlása. A passzív rezisztencia megszűnése után a márka teljes értéktelenedése szükségessé tette a gyökeres pénzügyi reformot, amely a Rentenmark merész, de szerencséskezű kísérletével meg is valósult és legfőbb eredményeként meghozta a német pénznem stabilizációját, amely igen nagy mértékben megkönnyítette a jóvátételi fizetések rendszeresítését.

A megoldás kezdeményezésének érdeme a brit kormányé, amely, visszanyúlva Hughes amerikai államtitkárnak egy régebbi javaslatára, az érdekelt kormányoknál szakértő bizottság kiküldése iránt tett javaslatot, azzal a céllal, hogy Németország teljesítőképessége vizsgálat tárgyává tétessék. Az angol javaslat Poincaré részéről — bár elvben ő is hozzájárult — eleinte nehézségekkel találkozott: a francia kormány ugyanis a szakértő bizottság működését pusztán Németország jelenlegi fizetőképességének vizsgálatára óhajtotta korlátozni és jó előre tiltakozott az ellen, hogy a Bizottság előtt a Ruhr-vidék megszállásának jogossága vita tárgyául szolgálhasson. A Bizottság hatáskörére vonatkozó tárgyalások elhúzódtak anélkül, hogy az ellentétes álláspontok között lényeges közeledés történt volna, amikor végül meghozta a megoldást a német kormánynak oly irányú előterjesztése, hogy a Jóvátételi Bizottság a versaillesi szerződés 234. cikke értelmében rendelje el a német Birodalom gazdasági helyzetének megvizsgálását. A Jóvátételi Bizottság a német javaslatot magáévá tette és a bizottságban képviselt kormányokkal egyetértésben két bizottságot nevezett ki: az egyik bizottság feladata volt javaslatot tenni a birodalmi államháztartás egyensúlyának helyreállítása és a német valuta végleges stabilizációja érdekében, a másik, lényegesen kevésbé jelentős, bizottság pedig a háború óta külföldre

menekült német tőke kérdésével volt hivatva foglalkozni. Az első bizottság, amelynek elnökéül sikerült megnyerni Dawes amerikai tábornokot, óvatosan megfogalmazott és látszólag szerény feladatát úgy oldotta meg, hogy e bizottság jelentésének alapján épülhetett fel a Jóvátétel megoldásának szövevényes rendszere. A német államháztartás egyensúlyának kérdése ugyanis elválaszthatatlan volt a jóvátétel rendezésének kérdésétől, úgy hogy a Dawes-bizottság formailag is jogosultnak érezhette magát a jóvátétel egész komplexumának vizsgálatára és az egész probléma megoldására irányuló javaslat előterjesztésére. A Bizottság javaslatának a Jóvátételi Bizottság elé terjesztése 1924 április 9-én történt; e javaslatot az érdeklelt kormányok hónapokig húzódó nehéz tanácskozások után elfogadták és 1924 augusztusában létrejött a londoni megegyezés, amely ma is alapja a jóvátétel rendszerének.

A Dawes-bizottság javaslatának kiinduló pontja a jóvátételi kérdésnek politikamentes gazdasági, csaknem mondhatni üzleti szempontból való elbírálása. A jelentés végigvonul a bizottság elnökének egészséges amerikai optimizmusa és minden érzelmi momentumtól mentes józan ítélete. A jelentés alaphangja is elütő minden addigi jóvátételi javaslat tenorjától. A reparációt nem mint büntetést fogja fel, hanem mint Németország természetes hozzájárulását Európa gazdasági életének újjáépítéséhez. Azt a meggyőződését, hogy a Német Birodalom képes lesz a tervezet értelmében reárovandó igen jelentékeny terhek viselésére, első sorban Németország nagyszerű gazdasági, főleg ipari, készültségére, továbbá arra alapítja, hogy a márka teljes elértéktelenedése folytán az államadósság és nagyrészt a magánosok régi tartozásai is úgyszólván elenyésztek, úgyhogy a Birodalom — volt ellenségeivel ellentétben — csaknem adósságmentesnek tekinthető. Azt sem hagyja figyelmen kívül a tervezet, hogy Németország olyan lakossággal rendelkezik, amely szervezettség és szorgalom tekintetében a világ minden más nemzetét felülmúlja.

A bizottságnak első sorban valamennyi jóvátételi tervezet két nagy problémájával, a jóvátétel végösszegével és

a jóvátétel címén teljesítendő évi fizetések összecszerőségével kellett foglalkoznia. Az egyszersmindenkorra meghatározott változatlan évi fizetések mellett igen erős érvül szolgáltat, hogy a jóvátételi kötelezettség számszerű határozatlansága főoka volt az eddigi megoldási kísérletek sikertelenségének és Németország külső és belső hitele megrendülésének. Ezzel szemben mind Németország, mind Franciaország részéről ellenállásra talált a fix összegű évi fizetések megállapítása. A német kormány részéről a több esztendőre szóló teljes moratóriumnak és az évi fizetések fokozatos lassú emelkedésének szükségességét hangsúlyozták, míg Franciaország, amely a szakértő bizottság működéséhez való hozzájárulásával amúgy is igen nagy engedményt tett régebbi álláspontjával szemben, legalább annak a lehetőségét nem akarta elveszíteni, hogy Németország várható gazdasági fellendülését a jóvátétel céljaira gyümölcsöztesse. Az ellentétes érdekeket a szakértő bizottság végül olyképpen vélte összeegyeztethetni, hogy elvetette ugyan a teljes moratórium gondolatát, azonban bizonyos átmeneti időre lehetőleg kímélni igyekezett az államháztartás erőforrásait és a jóvátételi fizetések fokozatos emelkedésének rendszerét fogadta el, amelynek értelmében a teljes összegű fizetési kötelezettség csak négy év elteltével áll be. E teljes fizetési kötelezettség összegét hosszas viták után évi 2·5 milliárd aranymárkában állapították meg; Franciaország kívánságát annyiban honorálták, hogy visszatértek a jóvátételi tárgyalások folyamán ismételten felmerült «Besserungsschein» gondolatára. Eszerint bizonyos változó tényezők alapján, amelyek között pl. a vasúti teherforgalom, a lakosság száma, a külkereskedelem alakulása és bizonyos szükségleti cikkek fogyasztásának mértéke szerepelt, ú. n. jóléti indexet állítottak fel, amelynek kedvező alakulása esetén az évi szolgáltatások összege felemelhető. Kétségtelen, hogy a jóléti index valamelyes bizonytalansági elemet jelent, ezt azonban ellensúlyozza az a rendelkezés, hogy a megállapítandó annuitások magukban foglalják mindazokat a fizetéseket, amelyeket Németország a versaillesi szerződés határozmányai alapján teljesíteni tartozik. A jóvátételi kérdés történetének ismertetésénél

láttuk, hogy az ú. n. mellékszolgáltatások túltengése mily nagy szerepet játszott az események kedvezőtlen kialakulásában. E mellékszolgáltatások terhét a Dawes-tervezet egyszer s mindenkorra gyökeresen kiküszöböli azáltal, hogy elrendeli valamennyi ilyen természetű szolgáltatásnak a rendes jóvátételi évi fizetésekből leendő fedezését. Arra vonatkozólag, hogy a Németország által fizetendő jóvátételnek mi legyen a végösszege, a bizottság felhatalmazás hiányában nem tett javaslatot, úgy hogy a mai napig nyílt kérdés maradt, mely időpontig tartozik Németország teljesíteni a tervezetben megszabott évi fizetéseket.

A szakértő bizottság igen nagy részletességgel foglalkozott azzal a problémával, miként lehet a német valuta értékállandóságának veszélyeztetése nélkül idegen pénznemre átváltoztatni azokat a hatalmas összegeket, amelyeknek fizetésére a tervezet a birodalmat kötelezi. A jóvátétel történetéből láthatta a bizottság, hogy a megoldási kísérletek faskója a múltban nagyrészt annak következménye volt, hogy valahányszor Németországot nagyobb összegű jóvátételi fizetésre kényszerítették, fizetési kötelezettségét idegen pénznemekben állapították meg, úgy hogy a fizetések teljesítése céljából a német kormány minden alkalommal kénytelen volt a szükséges fizetési eszközöket nagy összegű márkaeladások útján beszerezni s ez minden egyes esetben a márka értékének a nemzetközi piacon való tetemes csökkenésével járt. A márka értékesökkenése szükségszerűen az államháztartás egyensúlyának felborulását vonta maga után, ami viszont a birodalom fizetőképességére volt végzetes kihatással. Ígyképpen az ú. n. «transfer» kérdése döntő jelentőségűnek mutatkozott és a Dawes-bizottságnak idevonatkozó javaslatai a legjelentősebbek közé tartoznak. A bizottság javaslata élesen elválasztja Németország teljesítő-képességének és a jóvátétel címén teljesített fizetések kiöntésének kérdését. Irányelvként megállapítja, hogy minden jóvátételi fizetésnek német pénznemben belföldön kell történnie és a fizetett összegek idegen pénznemre való átváltoztatásának keresztülvitelét külön szervre, az ú. n. «transfer-committee»-ra ruházza, amelynek elnöke a jóvátételi főbiztos.

A német kormány minden jóvátételi fizetést a főbiztosnak a birodalmi banknál fennálló márkaszámlája javára teljesít, a befizetett összegek felett pedig a «transfer-committee» rendelkezik, annak szem előtt tartásával, hogy a hitelező államok javára csupán oly összegű átutalások eszközölhetők, amelyek a német valuta stabilitását nem veszélyeztetik. Minthogy a jóvátétel címén teljesített évi fizetések, mint láttuk, magukban foglalják Németország valamennyi békeszerződéses kötelezettségét, tehát az ú. n. tárgyi szolgáltatásokat és a szövetséges államokban a német export megadóztatása céljából életbe léptetett ú. n. Reparation Recovery Act-ok folyományaképpen a német kormány által teljesítendő kártalanításokat is, ezeknek összegét is a bizottság utalja ki. Ha a transfer-committee úgy találja, hogy a Németország által fizetett összegek nem utalhatók ki, a ki nem utalt összegeket Németországban gyümölcsözően elhelyezheti vagy pedig a hitelező államok kívánságára Németországban eszközözendő befektetések céljaira magánosok rendelkezésére bocsáthatja ; azt, hogy e befektetések milyen természetűek lehetnek, a transfer-committee és a német kormány egyetértően állapítja meg. Ez az eljárás mindaddig folytatható, amíg a Németország által fizetett, de a transfer-committee által fel nem szabadított összeg az öt milliárd aranymárkát el nem éri : ha ez bekövetkeznék, az évi fizetések összege annyira csökkentendő, hogy a visszatartott összeg e számot meg ne haladja.

A jóvátételi szolgáltatások évi összegének és a fizetés módjának megállapítása mellett a Dawes-bizottságnak az iránt kellett javaslatot tennie, mely forrásokból táplálkozzék az annuitás és milyen garanciák látszanak célszerűeknek az évi fizetések biztosítására. A háború utáni évek tapasztalatai után e bizottság időszerűnek látta megvalósítani a magángazdaság erőforrásainak közvetlen igénybevételét a jóvátétel céljaira. E megoldás mellett a biztosítékok kézzelfogható természetén felül még az a szociálpolitikai háttérű megfontolás is szólt, hogy a jóvátételi fizetések ne csak közszolgáltatásokból és különösen a fogyasztási adókból merítenek, ami azt a látszatot kelthetné, mintha a jóvátétel

egész terhét a kis emberekből álló széles néprétegekre óhajtanák hárítani, hanem a teher viseléséhez közvetlenül is járuljanak hozzá a magángazdaság tőkeerős alakulatai. Ebből kiindulva fogadta el a Dawes-bizottság az ipari kötvényeknek már ismételten felvetett eszméjét. E jóvátételi kötvények öt milliárd márka névértékben kerültek kibocsátásra és évi 6 % kamatozás mellett, amelyből 1 % a tőke törlesztésére szolgál, évente 300 millió aranymárkával járulnak hozzá a jóvátételi fizetésekhez. A kötvények kibocsátása és a szolgáltatukkal járó teher elosztása az 1924 aug. 30-án kelt német Industriebelastungsgesetz és az annak alapján kibocsátott rendeletek szerint olyképpen történik, hogy a megterhelendő iparvállalatok két csoportra oszlanak: 1. olyan nagyobb vállalatok, amelyeknek üzemi tőkéje az 50,000 márkát meghaladja és amelyek nagyobb ingatlan vagyonnal bírnak, 2. az első csoportból kimaradt 50,000 márkán felüli üzemtőkével rendelkező alakulatok és mindazok, amelyeknek üzemtőkéje 20,000 és 50,000 márka között van. Az első csoportból kimaradt kategóriák közül említésre méltóak a bankok, biztosító társaságok és kereskedelmi vállalatok, valamint azok, amelyeknek egész jövedelme a birodalmat vagy ennek államait illeti. Az öt milliárdnyi teher az első csoport tagjai között oszlik meg, akik a reájuk eső összeg erejéig kötvényeket bocsátanak ki és e kötvényeket az e célra felállított Bank für Deutsche Industrieobligationen nevű intézetnél helyezik letétbe. A jóvátételi hitelezőkkel szemben a kötvények biztosítékául az első csoportba tartozó vállalatok ingatlanai szolgálnak, amelyeken különleges, ú. n. közjogi jelzálogjog statuáltatott; e jelzálogjog nem szorul telek-könyvi bekebelezésre és rangsor tekintetében az ingatlanoknak csaknem minden más terhét megelőzi: kényszereladás esetén átszáll az ingatlan árverési vevőjére. Az öt milliárd névértékű kötvény évi 300 milliós szolgálata azonban nem csupán a kibocsátó vállalatokat terheli, hanem annak egy részét a közvetlenül nem terhelte második csoportba tartozó alakulatok viselik. Az elosztás módját a birodalmi kormány időnként rendelettel szabályozza. A Bank für Deutsche Industrieobligationen a nála letétbe helyezett kötvények alapján

ugyancsak 5 millió névértékű bemutatóra szóló kötvényt állít ki és a kötvényeket átadja a jóvátételi bizottság által kinevezett trustee-nek. A banknak jogában áll a nála kezelt kötvényekből legfeljebb 500 millió márka névértékű kötvényt forgalomba hozni, azzal a korlátozással, hogy ugyanazon vállalat kötvényeinek legfeljebb fele hozható forgalomba és a kibocsátó vállalatnak a forgalomba hozandó kötvényekre elővételi joga van. A kibocsátó vállalatok egyébként kötvényeiket bármikor névértéken visszaválthatják.

A jóvátételi szolgáltatásoknak a Dawes-tervezet szerint további igen fontos forrása a német birodalmi vasút, amelynek reparációs célokra való igénybevételét már a Ruhr-megszállás idején a belga kormány szakértője által kidolgozott javaslat, az ú. n. Études Belges is tüzetes vizsgálat tárgyává tette. A Dawes-bizottság, illetőleg a londoni konferencia, Sir William Acworth és Gaston Lerverve szakértők tervei alapján azt a megoldást találta, hogy a birodalmi vasút 15 milliárd alaptőkével magántársasággá alakul át. Az alaptőke 13 milliárd márka névértékű rendes részvényből és két milliárd márka bemutatóra szóló elsőbbségi részvényből tevődik össze; a rendes részvények a Birodalom tulajdonába mennek át, az elsőbbségi részvények pedig eladásra kerülnek; az elsőbbségi részvények hozadéka — a jóvátételi célokra fordítandó első 500 millió márka kivételével — a vasúttársaságot illeti. Jóvátétel céljaira az új vasúttársaság 11 milliárd márka névértékű kötvényt bocsát ki, amelyek 1927 szeptember 1-től kezdve az ipari kötvényekhez hasonlóan kamatoznak, illetőleg törlesztetnek. A kötvények biztosítékaul a társaság összes ingatlanain és tartozékain fennálló jelzálogjog szolgál és kezelésükkel a vasúti kötvényeknek a jóvátételi bizottság által kinevezett trustee-je van megbízva. A vasúttársaság üzletvezetésében a német kormány túlsúlya biztosítva van, amennyiben az igazgatóság (Vorstand) tagjai kizárólag német állampolgárok lehetnek és csupán az igazgatótanács (Verwaltungsrat) tagjai között foglal helyet négy idegen honos; ugyanitt vannak képviselve az elsőbbségi részvények tulajdonosai, akik azonban szintén csak német állampolgárok lehetnek.

A Dawes-tervezet szerint Németország vasúti forgalma a jóvátételi kötvények szolgáltatán felül még külön általános közlekedési adó által is járul a jóvátételi fizetésekhez. Ez az új adónem főleg azért mutatkozott alkalmasnak a jóvátétel céljaira, mert a díjtételekbe való beszámítás útján vehető ki s így kifelé külön teherként nem mutatkozik, továbbá a vasúttársaság útján közvetlenül jóvátételi számlára vezethető. A közlekedési adónak jóvátételre fordítandó évi hozadékát a londoni megállapodás 290 millió aranymárkában állapítja meg: az esetleges többlet a német birodalmat illeti.

A jóvátételi fizetések felét a Dawes-tervezet szerint a német államháztartás jövedelmei szolgáltatják. A bizottság az államháztartásból eredő fizetések biztosítékául kijelölt bevételi források ellenőrzésével kapcsolatban véglegesen elvetette Németország általános pénzügyi ellenőrzésének gondolatát, amely a jóvátételi tárgyalások során újból és újból felbukkant. A bizottság által választott megoldás szerint a biztosítékul kijelölt közszolgáltatások hozadékát a német pénzügyi hatóságok havonként közvetlenül a lekötött jövedelmek biztosához fizetik be, aki a jóvátételi fizetések összegének levonása után az esetleg mutatkozó többletet Németország rendelkezésére bocsátja. Ezen rendszer feleslegessé teszi az alig keresztülvihető és emellett a nemzeti önérzetet sértő általános pénzügyi ellenőrzést s azzal a további előnnyel jár, hogy a feleslegek kiutalásával a német kormány érdekévé teszi a lekötött jövedelmek lehető szaporítását. A lekötött bevételek biztosa úgy jár el, hogy a hozzá havonta befolyó összegekből az egész évi szolgáltatás egy tizedrészének megfelelő összeget tart vissza és ebből az évi szolgáltatás $\frac{1}{12}$ részének megfelelő összeget a jóvátételi főbiztos számlája javára fizeti be. Az ilykép előállott többletből tartalékalap létesül; ha ez eléri a 100 millió márkát, a főbiztos javára befizetendő $\frac{1}{12}$ részen felül a lekötött jövedelmek biztosa csupán annyit tarthat vissza, amennyi a mindenkor következő havi ráta fedezésére szükséges. A tartalékalap a bevételekben mutatkozó hiányok fedezésére fordítandó. Abban az esetben, ha a lekötött bevételek nem folynának be szabályszerűen, ennek megállapítására semleges

döntőbíró lesz hivatott, akinek határozata alapján a lekötött jövedelmek biztosítása a jövedelmek biztosítása céljából további lépéseket tehet, p. o. kívánhatja, hogy a lekötött jövedelmek behajtására és kezelésére különálló, a birodalom pénzügyi adminisztrációjától független szervezet létesíttessék. A lekötött jövedelmek a birodalmi vámok és a dohányra, pálinkára és cukorra kivetett fogyasztási adók, amelyeknek kulcsa a lekötött jövedelmek biztosának beleegyezése nélkül le nem szállítható.

A fentiekben vázolt rendelkezések a londoni megállapodások értelmében csak a Dawes-tervezet hatálybalépése utáni ötödik évben fognak teljes egészükben alkalmazást nyerni, vagyis csak 1929 szeptember 1-től kezdve. A közbeső négy év átmeneti időszaknak tekintendő, amely különösen a birodalom államháztartására jelentett kíméleti időt, olyképpen, hogy a birodalom bevételeiből a normális években fizetendő 1250 millió márka helyett az első két esztendőben egyáltalán semmi sem, a harmadikban mindössze 110 millió, a negyedikben pedig 500 millió fordítandó jóvátételi fizetésekre. Az első évben az 1000 millió márkában megállapított évi rátából nyolcszáz millió külföldi kölcsön útján nyert fedezetet, amelynek kibocsátását az egész világ legjelentékenyebb pénzintézetei útján teljes sikerrel bonyolították le; a kölcsön kamat- és törlesztési szolgáltatának minden más jóvátételi fizetéssel szemben prioritása van. Az évi fizetések összege a magángazdaságnak és a vasútak fokozatos megterhelése és az állami bevételek bekapcsolása útján emelkedik, amíg az ötödik évben eléri a normális 2500 milliót.

A londoni megállapodások végrehajtása körében a Jóvátételi Bizottság és a német kormány között felmerülő nézeteltérések, illetőleg jogviták eldöntése a hágai állandó nemzetközi döntőbíróóság bevonásával részleteiben igen bonyolult döntőbíráskodási rendszer létesült, amely biztosítja azt, hogy abban a kérdésben, vajjon Németország eleget tesz-e vállalt kötelezettségeinek, minden körülmények között az érdekeltektől távolálló bírói fórum döntsön és a Németország mu-

lasztásához fűződő komoly következmények csak ilyen pártatlan döntés alapján állhassanak be.¹

Végezetül néhány szót a jóvátételi kérdés várható fejleményeiről. A Dawes-tervezetnek a londoni megállapodásban előírt végrehajtása eddig nagyjából zökkenő nélkül ment végbe és a legilletékesebb tényezők a további lebonyolítás elé is optimizmussal tekintenek. Egyetlen olyan körülményt fedezhetünk fel, amely a tervezet működését veszélyeztetheti s az Németország kereskedelmi és fizetési mérlegének az utolsó években tapasztalt fokozatos romlása. Ha ez a folyamat tartósnak bizonyul, beállhat egy olyan helyzet, amely a jóvátételi fizetések transfer-problémáját szinte megoldhatatlanná teszi és ezzel megakasztja a Dawes-tervezet normális funkcióját. E mellett a veszély mellett nem hagyható említés nélkül a Dawes-tervezet megváltoztatásának az a sokkalta kedvezőbb lehetősége sem, amellyel különösen francia részről szívesen foglalkoznak s amely Németország jóvátételi kötelezettségének kérdését a szövetségközi tárgyalások végleges rendezésével óhajtja jünktimba hozni. Akárhogyan is alakuljon azonban a Dawes-tervezet sorsa, bizonyos, hogy a jóvátétel még sokáig fogja foglalkoztatni az európai közvéleményt s ezért azt reméljük, hogy a kérdés történetének vázlatos ismertetésével hazai közönségünk szempontjából sem végeztünk haszontalan munkát.

DOMONY PÉTER.

¹ I. Simon i. m. 288—301.

A BÁNK-PROBLÉMA.

A magyar irodalomtörténetírásnak éppen úgy van Bánk-problémája, mint ahogy a világirodalomban van egy Hamlet- és egy Faust-probléma. Katona József tragédiájának főalakja éppen úgy alkalmat ad különböző magyarázatokra és különböző színészi felfogásokra, akár csak Hamlet vagy Faust.

Sőt Bánk esetében a helyzet még komplikáltabb: e nagy erővel megalkotott tragédiának szerzője *Bánk bán* írásakor még fiatal ember volt és hőse alakjának szándékolt és koncepciójában is bonyolult voltát a technikai készségnek még nem teljes kiforrottsága is tovább bonyolította.

Bánk alakját elsőnek Vörösmarty kifogásolta. Bírálata éppen nem mentes a tévedéstől, de a probléma lényegét észreveszi. «Legkevésebbé sikerült Bánk bán karaktere, — mondja — kiből nem látjuk azon szilárdságot, mely az általa elkövetett merész s nagy felelősségű tettehez kívánthatik.» Érdekes kifogások Bánk jellemalkotása ellen a Toldy Ferencé (*A magyar nemzeti irodalom története*-ben) és Gyurmán Adolfé (*Az Életképek* 1845. évfolyamában). E vitát azonban irodalomtörténetünk számára, úgy látszott, hogy végleg elintézte Arany János, Gyulai Pál és Beöthy Zsoltnak egymástól itt-ott eltérő, de lényegében megegyező magyarázata. Kézikönyveink azután e felfogást, különösen Gyulainak pregnáns és szellemes megfogalmazásában minden kétséget elhárító apodiktikussággal ismételtették.

Pedig ez az Arany-, Gyulai-, Beöthy-felfogás nem tudott elosztatni minden kétséget. Hangok emelkedtek ellene, me-

lyekből elég legyen a régiebbek közül a Rákosi Jenőét (*A tragikum*) és Ferenczi Zoltánét,¹ a legújabbak közül pedig Hevesi Sándorét megemlíteni, aki a Franklin-Társulattól újabban kiadott *Magyar Klasszikusok* c. sorozatban a Katona József-kötet bevezetésében ismét felvetette a Bánk-problémát.

Hevesi Petur, Tiborc, Biberach alakját sokkal világosabban és szerencsésebben megrajzoltnak érzi, mint a főhős jellemét. Mint gyakorlott színházi ember látja, hogy ez alakok színészileg sokkal tökéletesebb megoldásokra adnak alkalmat, mint Bánk alakja. Szerinte Bánk tragikumának elhibázottsága ott van, hogy bár mindenért, ami az udvarban történik, Gertrudis a felelős, s Bánknak joga volt a királynét megölni, az V. felvonásban mégis összetörik a gyilkosság súlya alatt, s környezete is megveti mint alattomosan gyilkolót. Hevesi Sándor, mint a színpadi technikának értője, még bizonyosan egyéb formai botlásokat és homályosságokat is érez *Bánk bán* felépítésében, ezek azonban most bennünket nem érdekelnek. Egyedül a hős karakterét akarjuk boncolni s megvizsgálni, hogy vajjon csakugyan elhibázott-e Bánk jellemzése, vajjon csakugyan logikátlan-e tragikus bukása.

Gyulai Bánk tragikumát abból magyarázza, hogy önbíráskodva nemcsak a társadalmi rend ellen támad föl, hanem önmagának erkölcsi létalapja ellen is . . . A nádorból törvénytapodó, a király kegyeltjéből felségsértő, az alkotmányos államférfiúból forradalmár, lovagból nőgyilkos . . . lesz.» A művészi antitézis — majd meglátjuk — valóban egyik lényeges eleme Katona József kompozíciójának. s Gyulainak interpretációja valóban megkapóan állítja egymással szembe Bánk sorsának és jellemének nagy fordulatait, mégis vajjon elsősorban nem azt kellene-e magyarázni, hogy micsoda Bánknak »erkölcsi létalapja», mi az, amin »becsülete» nyugszik? Ennek az erkölcsi létalapnak magyarázata nélkül ezek az érdekes és elmés antitézisek, a tragikus karakter-

¹ *Észrevételek Bánk bán jelleméről a Katona József tragédiájában.* Erdélyi Múzeum-Egylet kiadványai, I. kötet. Kolozsvár, 1884.

fordulatnak nem inkább csak megnyilatkozási formáját mutatják-e be, mintsem lényegét?

Pedig a banki temperamentumnak tengelyére, szinte centrális pontjára maga a szerző mutat rá. Mikor hőse először színpadra lép, következőképpen jellemzi: «Nemes méltóság; mindenben gyanakodó tekintet; fojtott tűz, mely minden pillanatban kitörni láttatik és minden körülállás azt árulja el, hogy mindenkor nagyobb indulat dühösködik belőlről».¹

Bánkot tehát Katona József. fellépésében nagyúrian nemes méltóságúnak, de egyúttal önmagával örökösen tusázó embernek akarja bemutatni, aki forrongó és vibráló természetére nyugodt külsőt erőltetni, önmagát fegyelembe törni igyekszik.

Ez a forró temperamentum mindjárt első monológjában, amelyet Peturnak egy-két szavától felizgatva mond el, hánykódóan és háborgóan igaz önmagát árulja el. Mások előtt a legnagyobb eréllyel fékezi indulatait, s elsősorban ebből az önfékezési szándékból magyarázandó az — amit Vörösmarty kihagyatni kívánt, «ha egyébiránt ezen megjelenés nem a színész tévedése volt», s amit Gyulai olyan érdekesen próbált megvilágítani, — hogy amikor Ottót és Melindát az első felvonásban együtt találja, nem rohan közéjük, hanem a rejtekajtóba visszahúzódik. A fellobbant tüzet — most még — sikerült elfojtania.

Bánk forrongása az első felvonás végén csendesebb elhatározásnak ad helyet. Úgy véli, hogy Melindát fenyegeti

¹ Érdekes, hogy a tragédia első kidolgozásában is majdnem szóról-szóra ugyane bemutatással bocsátja a szerző hősét színpadra: «Az ő természeti indulatja: nemes méltóság, gyanakodó tekintet és a legnagyobb dühösség körülállásaiban is egy fojtott tűz, de amely minden pillanatban kitörni látszik; azonban még a végső kétségbeesésben is kitetszik, hogy belőlről még nagyobb dühösség indulatoskodik.» (*Bánk bán első kidolgozása*, Irodalomtört. Közl. 1913.) — A következőkben többször fogok idézni az első kidolgozásból: nem azért, mintha a végleges formára ez idézeteket okvetetlenül bizonyító erejűeknek tartanám, de mert a legfontosabb kérdésekre mégsem érdektelen, hogy az első koncepcióba bepillantást nyerjünk.

ugyan veszély. de nem rögtöni, hiszen kihallgatta, hogy felesége miképpen utasította vissza Ottónak udvarlását. Leghatalmasabb ellenjátékosával, a királynéval nem tudott ugyan tisztába jönni, mert ez az asszony «érthetetlenül beszélt kétféleképpen gondolatjait», de közvetlen veszedelemtől erről az oldalról sem tart. Azt az ördögi tervet, amelyet Biberach és Ottó koholtak Melinda elejtésére, nem hallotta meg. Ezért tudja magát összeszedni az első felvonás végmonológjában s ezért jut arra az elhatározásra, hogy előbb az összeesküvőket csendesíti le, vagyis előbb a haza veszedelmét intézi el, családi ügyeinek rendezésére ráér később is. E magánbeszédben van egynehány sor, amely mindennél jobban bevilágít a bánki lélek rejtelseibe :

Szedd rendbe lélek magadat és szakaszd
Szét mindazon tündéri láncokat,
Melyekkel a királyi székhez és
A hitvesedhez, gyermekidhez, oly
Igen keményen meg valál kötözve!
Úgy állj meg itt, *pusztán*, mint akkor, a-
Midőn az alkotó szavára a
Reszketve engedő Chaos magából
Kibocsájta.¹

Ez elhatározás, az önmaga fejlesztésének ez iránya, az igazi kulcs Bánk lelkének legzártabb rekeszeihez. Hidegszemű és hidegkedélyű, valóságos absztrakt ember akar lenni, akit vállalt kötelességeinek megoldásában semmiféle szubjektivitás nem feszélyez. «Itt van Melindája» — és ő mégis elmegy, mert «ottan a hazája». «Szerelme tartóztatja» — és ő mégis elmegy, mert «a pártütés kiáltoz».

Bánk ebben az elhatározásában valóban rendkívüli karakternek mutatkozik. Az önmaga fegyelmezésében, a benne háborgó tűznek elfojtásában valóban elmegy a legvégső határig.

Persze felmerülhet az a kérdés, vajjon mi történt volna, ha Bánk véletlenül meghallja azt az ördögi tanácsot is, amit

¹ Az első kidolgozásban is majdnem szóról-szóra így, csak egy-két inkább ritmikai eltérés.

Biberach ad Ottónak, vagyis ha úgy látja, hogy Melindát közvetlen veszedelem fenyegeti. Akkor is előbb a békételeket ment volna lecsillapítani? A tragédia további felvonásaiból, a bárki temperamentumnak továbbfejlődéséből bizonyosan következtethetjük, hogy nem ment volna el. Melinda mellett maradt volna és — és akkor nem lett volna tragédia sem. A pártütés talán kitör, a hazaérkező király hadai elfojtják, Bánk talán rangját veszti, de tragédia nem történt volna. Íme egyike azoknak a pontoknak, amelyekből a szerzőnek fiatalsága ütközik ki. Egy fenséges tragédiát csak ilyen kicsinyes és ilyen véletlenszerű eszközzel tud elindítani, mint aminő Biberach sugdolózása, s mint aminő az, hogy a rejtekben hallgatózó Bánk csak éppen ezt nem hallotta meg.

E fiatalos botlásért azonban minő nagyszerű karakterrajzzal kárpótol Katona!

Bánk egy darabig szerencsésen halad azon az úton, amelyre olyan nagy tudatossággal elindította magát. Ahogyan a békétleneket elintézi, ahogyan Peturt lefegyverzi, abban nemcsak a legtapintatosabb politikusnak tűnik fel, hanem mint jellem is imponáló. Nemes méltósága itten ragyog a legfényesebben. Amit cselekszik, az itten van a legtökéletesebb egyensúlyban azzal a céllal, amelyet maga elé kitűzött.

Mihelyt azonban Biberachtól értesül, hogy családi boldogsága összeomlott, ez az egyensúly nyomban végzetesen megbillen. Nem arról van itten szó, hogy Bánknak a gyalázatért nem szabad igazságot tennie, — ő elvégre is nem Grillparzernek *Treuer Diener*-je, hanem vérbeli magyar nagyúr, a királynak helyettese, akinek joga is, kötelessége is büntetni akkor, amikor az idegen udvar aljassága egy becsületes magyar nőt elbuktatott. De ezt az elégtételt, ezt a megtorlást csak a legtörvényesebb eszközökkel szabad végrehajtania, azokkal a törvényes eszközökkel, amelyeknek tiszteletben tartását éppen ő követelte Peturtól. Bánknak csak ehhez van joga, azért is, mert — amint Gyulai mondja — nádor, a törvény legfőbb őre, mert lovag, mert a királynak leghívebb embere, mert az ő imponáló egyéniségében összpontosul a forradalom rezgelődései között a köznyugalom lehetősége,

ezekért is, óh igen, — legfőképpen azonban azért, mert maga elé azt a magasztos ideált tűzte ki, hogy kötelességének hidegszemű felismerője és tárgyilagos végrehajtója lesz, s e felismerésben és e végrehajtásban túl emelkedik minden köz-emberi szubjektivitáson.

Bánk az első pillanatokban csakugyan törvényes elégtételre gondolt, de a «fojtott tűz» nagyon hamar kezd hamva alól kicsapdosni, s e háborgó lelket az önemelte cél ellen lázítani, s a szenvedély dialektikájával hangoztatni, hogy őt «Prometheusa nem hangyának és az égi tüzet még abban is sajnálva, nem hideg szerszámnak alkotta». Nem hideg szerszámnak? Hiszen Bánk éppen ez a hideg szerszám akart lenni?! A «belülről dühösködő indulat» azonban felforralja ezt a hidegséget, s az önfegyelem békóját erős ujjakkal feszegetni kezdi. A harmadik felvonás Bánkját, aki a hideg szerszámsors ellen tiltakozik, a szerző nagy művészi tudatossággal vitatkoztatja első felvonásbeli önmagával.¹

De még a bosszút is, még a legszemélyesebb formában is, esetleg joga lenne Bánknak végrehajtani, egy világos, egy határozott, egy minden oldalról való tényfelderítés után. Bánknak legelsősorban tisztáznia kellene, vajjon a királyné bűnös-e vagy sem. Hogy Gertrudis esetleg óhajtott Melinda elbukását, vagy Ottót biztatta is ebben az irányban, ez még nem elegendő ok arra, hogy meggyilkolja. Ehhez az kellene, hogy Gertrudis magának az aljas tettnek közvetlen előidézésében is bűnös legyen. Erre a kérdésre pedig mi nézők vagy olvasók határozottan nemmel felelünk és Bánk sem felelhet rá határozott igennel. Neki csak be nem bizonyított

¹ E sorok az első kidolgozásban így :

Ha engem

Az én Perillusom csak egy csekély
 Hangyának, és az a lehellet, a-
 Mely a Chaosnak egy kicsiny porát
 Bánknak nevezni hagyta, az ő nagy
 Munkásit írigyelve egy cudar bogárnak
 Tett volna . . . stb.

(Bánk bán első kidolgozása.)

gyanúi vannak, de bizonyos meggyőződése nem lehet. Ami Bánkban gyanút kelt, az Gertrudisnak kihallgatott két-értelmű beszéde, az Melindának egy homályos mondata és Izidórának egy szúróan odavetett szava. Bánknak tehát, ha olyan emberré tudná magát formálni, mint aminővé akarta, elsősorban a királyné bűnösségének mértékét kellene felderítenie. A magát elvont objektivitássá, hideg igazsággá fejleszteni akaró Bánk kezéből kisiklik ön maga vezetése, s most már temperamentuma, szenvedélye s a jelenetek véletlenszerű egymásutánja ragadja magát.

Nem célja ez elmesztergésnek Gertrudis karakterét is részletesebben vizsgálni. Legyen itt elég az utalás Arany János tanulmányára (*Bánk bán tanulmányok*), aki a királyné alakját minden későbbi magyarázónál mélyebben vizsgálta. Arany szerint Gertrudis óhajta Melinda elbukását, sőt miután Ottó szerelmi vallomása félresült, kell is óhajtania, hiszen az elbukott Melinda nem veszedelmes számára, mert az «szégyenét óva rejtegetné férje szemei előtt», de a győzedelmes nagyon veszélyes. Melindának tehát el kell buknia, mielőtt férje hazajönne, de nem erőszakkal, — ez megint ellenkezik a királyné céljaival — hanem önként.¹

Térjünk azonban vissza Bánkra! Ahogy az eseményeknek Bánkot sodró ereje Katona kezétől meg van rajzolva, az elsőrangú művészi jelenség. Bánk meg akarja ölni a királynét és ugyanakkor nem is akarja. Bánk azt hiszi, hogy bűnös a királyné és ugyanekkor valami mintha körülményesebb óvatosságra intené. Amikor Bánk a végzetes találkozásra a királynéhez indul, fiát Mikhálra bízta, mert hátha «útja onnan hóhér kezébe vinné», az udvarbelieknek pedig megparancsolja, hogy az ő hívása nélkül még a királyné parancsára se merjen belépni senki — szóval gyilkolni akar. Mikor azonban Gertrudis őt és feleségét elküldi magától, engedelmesen menni készül — szóval mégsem akar gyilkolni. Amint most a királyné a megpuhult Bánkot látja és tartózk-

¹ (Gertrudis alakjához érdekes, de kissé messzemenő és nem teljesen bizonyítható következtetéseket fűz Tolnai Vilmos. (*Gertrudis. Budapesti Szemle*, 1918.)

tatja, a nagyúr «falhoz tántorodva» önmagának ezt mondja : «Vége! vége már neki!» — vagyis most már bizonyos benne, hogy gyilkolni fog. S amikor e nagy jelenet egyik fordulatakor Bánk ezt mondja Gertrudisnak : «Azt hiszed, hogy nem maradtam volna itt parancsolásod nélkül is?», önmagának mindjárt utána veti : «Meglehet, tán nem maradtam volna mégis itt!» Bánk tehát nincs teljesen készen a tetre és önmagát fegyelmezni törekvő lelke szinte percenként változó esélyű játékot folytat temperamentumával, de végül is forró szenvedélye győz, hideg bírói esze pedig és a maga elé tűzött emberi ideál sehogysen tud megmérkőzni «szikrát okádó vére éktelen dühével». S a gyilkosság megtörténik és Bánk nyomban érzi, hogy egész erkölcsi létalapja mennyire összeomlott. «Reszket a bosszúálló», reszket a hatalmas nádor, aki gyilkolt, mielőtt tudta volna, hogy az áldozat bűnös volt-e vagy pedig bűntelen.

Az ötödik felvonás még teljesebbé teszi a hős tragédiáját. Azokat az önérzetes szavakat, amelyekkel a ravatal előtt a királynak szemébe vágja, hogy ő volt a gyilkos, nem szabad a színésznek a töretlen önbizalom hangján mondania, hanem inkább csak önáltató, magát megnyugtató igyekvő vergődéssel. Bánk itt maga előtt hazafias mezbe bujtatja tettének igazi indítékát, mert érzi, hogy családi motívumai — mielőtt Gertrudis részessége ezekben is kiderült volna — igazolhatatlan helyzetbe állítanák. A nagyúrnak ez a magára erőszakolt önbizalma akkor roppan teljesen össze, amikor Myska bán hírül hozza a kétségtelenül kiderült tény, hogy a királyné ebben az egy dologban ártatlan volt. Bánk most már erkölcsileg menthetetlenül veszve van, teljesen összetörik s neki «a büntetés már irgalom».

Bánknak tehát össze kell omlania önmaga előtt, nem elsősorban azért, mert belőle «a nádorból törvénytapolódó, a király kegyeltjéből felségsértő, az alkotmányos államférfiúból forradalmár, a lovagból nőgyilkos» lett, hanem elsősorban azért, mert a maga elé tűzött erkölcsi célt, önmaga fejlesztésének kijelölt célját nemcsak hogy el nem érte, hanem ezzel a legellentétesebb pólusra jutott el. A «mádor és törvény-

tapodó», a «lovag és nőgyilkos» antitézisek pusztán következményei az ő karaktere «medréből való kifordulás»-ának. Bánk lelki problémája ennél mélyebben van, megnyilatkozási formájára azonban tökéletesen találóak Gyulai megállapításai.

Ebből a szempontból nézve Bánk jellemét, érdekes ellentétet találunk közte és a király alakja között. Endre tétovázó, ingadozó lélek, de épen nem annyira, mint ahogyan magyarázói felfogják. Ő is olyanféle probléma előtt áll, mint Bánk: egyik oldalon hitvese megbosszulása, másik oldalon a legfőbb bírói igazságtétel és a méltányosság. S ő «a gyenge Endre» legyőzi magában a személyes bosszúnak szenvedélyét és megkegyelmez Bánknak, imígy hirdetvén ítéletet:

Magyarok! előbb mintsem magyar hazánk —
Előbb esett el méltán a királyné!

Ez ítéletet bevezető és Gyulaitól komikai árnyalata miatt megrótt mondat is alkalmasint másképp értendő:

Irtóztatón büntettél. Istenem!
Jól értelek; kivetted a kezemből
Palcámat; — én imádlak! Így magam
Büntetni nem tudtam — (magába) nem mertem is —

A «nem mertem is» mondás valóban homályos kisé, de éppen nem bizonyos, hogy itt Endre az alattvalótól való félelemre gondol, hiszen amikor a király bosszúvágya fellobog, Myska bán is, Solom mester is csak nagyon «halkal» mernek igen enyhe, szinte kérészerű ellenvetést tenni. Azután meg egy győzelmes csatából, szervezett hadsereg élén hazatért király, mitől félne? Kezében minden hatalom, a békételenek feje halott, s aki miatt forradalom fenyegetett, szintén nem él. Bánk megbüntetéséért ugyan senki sem merne feltámadni. A «nem mertem is» sokkal inkább vonatkoztatható az Istenre, akiről a közvetlen előbbi mondatban szól, mint alattvalóira.¹

¹ Körülbelül így magyarázza Endre alakját Pataki József is (*Bánk bán*, Nyugat. 1922. I.), kinek azonban Bánkra vonatkozó fejtegetéseivel nem értek egyet. — Érdekes, hogy Katona az első kidolgozás-

Endre alakja tehát művészien kiszámított kontraszt akar lenni Bánk alakjával szemben. Ezért kár, hogy színpadjainkon nem elsőrangú színészek személyesítik meg, mikor pedig ez a szerep elmélyedést és finom játéktudást kíván.

Sok szó esett Bánk tragédiája kapcsán a haláltalan bukásról is. Voltak, akik eredetinek tartották azt a megoldást, hogy egy tragédiában a hős nem vérzik el, mások pedig azzal az indokolással kárhoztatták, hogy egy tragédia teljes zártságához okvetetlenül kell a halál, hogy egy szükségszerű bukás végére csak a halál teheti a pontot. Aki azonban a tragédiát figyelmesen olvassa, az előtt világossá válik, hogy Katona darabjának tökéletes összhangja végett nem is választhatott mást, mint ezt. Hőse ugyanis az első felvonás végmonológiájában, amikor önmaga elé kitűzi célját, egyúttal bizonyos felemelő öntudattal azt is megállapítja, hogy «egy mennykőcsapás ugyan letépheti róla halandósága köntösét, de jóhírért ki nem törölheti.»¹ Ha e nagy feladatban tehát el is vérzik, az csak a mártírhálal dicsősége, az csak egy magasztos elpusztulás lehet. De Bánk jelleme a darab folyamán annyira ellentéte lesz mindannak, amit magától várt és aminővé lenni indult, hogy sorsa megoldásának is pontosan ellenkezőjévé kell válnia annak, amit önmagának ígért. Bánk-nak éppen jóhírért törölte ki a végzet s éppen a felemelő halállal nem jutalmazhatja. A legművészibb módon keresztülvitt antitézis!

Hogy összezúzotttsága azután a lehető legteljesebb legyen, feleségét, Melindát is elveszíti. Egyes magyarázók azt állították, hogy e fordulat némiképpen kiesik a darab kompozíció-

ban még királyibbnak rajzolta Endre alakját s a hozzáfűzött színpadi utasításából nyilvánvaló a kontraszthatás szándéka: «A király... magaviselete minden tekintetben egy király, kit semmiféle indulat ki nem vesz az arány középutból: egy méltóság büszkeség nélkül, komorság elcsüggedés nélkül, büntetés harag nélkül, szemrehányás indulat nélkül, és ha mellébe emberi szív ver is, mely kitörni akar, a királyi lélek azt csendes fájdalommá teszi. Bánk bánt leveri végre a fájdalom, de a királyt nem.» (*Bánk bán első kidolgozása.*)

¹ Az első kidolgozásban is szóról-szóra így.

jából, hiszen ebben a gyászos esetben Bánknak nincsen semmi része. Ez is azonban csak látszólag van így. Bánk igenis oka — bár nem közvetlenül — Melinda halálának. A nagyúr nejét a Getrudis megölésének hírére kitört ellenforradalom küzdelmei veszítik el. Az idegen udvari söpredék rája gyújtja, mint Bánk feleségére a házat. Tehát éppen az a polgárháború öli meg Melindát, amelyet Bánk meg akart akadályozni, de amit éppen ő maga idézett elő.

Bánk egész tragikumában az okoknak ez a döbbenetesen következetes láncolata a hős számára is egészen világos. Amikor Melinda holtteste felett zokog, ezt mondja :

Az angyal, mely jegyezte
 Botlásaimnak számát : ily következt
 Huzó legelső lépésemkor el-
 Rémült dicső helyén . . .

Bánk jellemének és sorsfordulatának megoldását tehát ezekben a rejtettebb lelki mélységekben kell keresni. A lelki indítékok tagadhatatlanul kissé homályosan vannak a néző szeme elé vetítve, s maga a jellem koncepciója is bonyodalmasabb, mint amennyit a drámai műfajnak világosabb és egyszerűbb vonalvezetést megkívánó formája elbír.

Ez a nagy komplikáltság okozza, hogy Bánk alakját eddig még egyetlen színészünk sem tudta tökéletesen megoldani. A Nemzeti Színház utóbbi évtizedei is csak két olyan Bánk-alakítást tudnak felmutatni, mint amelyek Katona intencióit legalább részben megközelítették. Kürti Józsefet és Ódry Árpádot értjük. A teljes Bánkot egyikük sem testesítette meg, de éppen alakításuknak egymással szöges ellentéte mutatja e karakternek kétféleségét. Amabban hiánytalan volt a «nemes méltóság». Minden jelenéséből a nagyurát éreztük, kinek «markában ott dörgött egy ország felébe mért mennykőcsomó». Ez is Bánk, de csak Bánk egyik fele. Az önmagával tusázó Bánk elsikkadt a játékából. Ódry játéka éppen ezt a fojtott tüzet, ezt az idegesen vibráló lelki életet mutatta be. Ez is Bánk volt, de csak Bánknak a másik fele. A hősi vonás, a nagyúr, a nagyvonalú jelentékenység elsikkadt játékából.

Az is lehet, hogy ez ellentétes két karaktervonás nem ábrázolható egyszerre a színpadon. A költő itt talán olyat próbált, ami csak a regénynek szélesebb formái között sikerülhet. De az is lehet, hogy a magyar színpadnak még várnia kell arra a grandiózus nagy színészre, aki ezt a feladatot is meg bírja oldani, s aki majd ennek a janusarcú karakternek mindkét ellentétes vonását egységbe tudja forrasztani.

GALAMB SÁNDOR.

HAZA FOGOK MENNI....!

Felhők mennek a Mátra felé... Halk alkonyatban mennek az északi hegyeknek, melyeken túl a hazám következik. Tíz esztendeje lesz idei őszben, hogy nem láttam vonagló arcát, csak a hegyei köpenyegét pillanthatom meg minden esztendőben egyszer, ha szétvert hajjal és remegő szívvel megállok a határnál, amelyen nem szabad átlépnem.

Mennek a felhők szegény hazám felé... Észrevétlenül alkonyodni kezd, szobámban ülök az ablaknál s nézem-nézem őket, amint vándorolnak-mennek. A tizennegyedik tavasz ez, mióta megvívták a második lemergi csatát... Haza kéne menni!

Kisleányom félhangon tanulja a leckét. A másik szobában már vagy huszadszor mondja maga elé az igénytelen versikét:

Amerre a hegylánc kéklik,
Merre a berek sötétlik,
Ahol a róna kanyarul,
Melyre az égbolt leborul,
Ez a haza!

Huszonnyolc esztendővel ezelőtt én is így mondogattam ezt az árva versikét a régi-régi iskolában... Halott lett azóta az iskola, egészen halott. A tanító urat kitették belőle az új hatóságok, melyek a hegyeken-túlról ereszkedtek le a falucskába, a tanító úr aztán — szívében teméntelen búval — átköltözött a megnyomorított Kis-Magyarországba s a régi iskola üres lett nagyon, fent-fent a falu fölötti dombon. Azóta új iskola épült a falucska alsó végén s cseh dalok csendülnek ki belőle alkonyra-hajló délutánokon. Senki-senki nem jár többet a régi iskolába, mely roskadozva néz le a kies

völgybe. Minden éjszaka egy zsindely hull le róla s Andrásnapra csak tetőcsontváza fogja már ijesztgetni a falut. Estétől-hajnalig kísértetek járnak benne lábujjhegyen s olyankor mindenki elkerüli messziről. különösen ha az ég legtetetjén áll a hold.

Szobám ablakánál ülök, a másik szobában hazafias versikét tanul a kisleányom s a felhőket nézem. amelyek zajtalanul eveznek a menny kéklő mélységében. alkonyodó színek között... S tenyerembe hajtom a fejemet. Mert megőszített engem ez a tíz esztendő!

Valamelyik szomszédos házból zongoraszó jön idáig. de egész elhalón. Talán egy elhagyott menyasszony borul a zongorája fölé. akit egyszer azzal ölelt át a vőlegénye. hogy karácsonyra biztosan megtér a galíciai mezőkről s akkor megtartják a lakodalmat. Hány esztendeje már ennek. Teremtőm-Uram! Tizennégy ősz óta vár-vár a menyasszony, fehér szálak csillognak már itt-ott a hajában. s mert a katonavőlegény még a mai alkonyaton sem zörgetett be. a régi kislány leült a zongorájához s játszani kezdett nagy egyedülvalóságában, hogy könnyítsen valamit szívéen. És mialatt ujjai nesztelenül siklanak el a billentyűkön. hullni kezdenek a könnyei... Hol lehet a vőlegény, Istenem. hol?

Lábamnál a kisfiam játszadozik s falovát nyergeli most is. Azzal készül elvágatni a nagyanyjához. Eddig. sajnos, hiába próbálkozott háromszor is. mert harcimén jellege van a nyerítő paripának s ez oknál fogva az új határon nem eresztik át az új urak őrszemei. Így a ló ideát marad minden esetben s ő aztán gyalogszerrel kénytelen átbaktatni a határhídon s mialatt nagyanyja a kezénél fogva viszi magával, János elbúsult fejjel totyog mellette...

A falumról beszélgetünk nagy szünetekkel. János kezdi:

— Amikol nagyapa meghalt, szok embelek voltak az udvalunkon... Az embelek mind szíltak meg énekeltek nagyon...

Nem tudok rá mit mondani. mert elfúl a hangom. A fiam mindent tud már, hiába takargatjuk előle. Valóban úgy volt... Mikor a tekintetes úr is elköltözött e földi térekről. a falu kálvinistái — kisnemesek, zsellérek és cselédek — mind

összejöttek a koporsónál. mert eszükbefjutott a tekintetes úr sok nemes cselekedete, s égnek emelve arcaikat, harsogó karban énekelték el az ő emlékezetére a XC. zsoltárt, az örök Istennek halhatatlan énekét. S a falu alatt. a határpatakon nagy tömegben verődtek össze a Kis-Magyarországhoz tartozó barátai s meghallván a régi ház udvaráról harsogó éneket, átvették ők is s égnek emelt arccal kezdték fújni az új határon. a patak fűzbokrai mentén. hogy könnyeik lecsorogtak a patak vizébe :

Mert ezer esztendő előtted annyi.

Mint a tegnapnak ő elmulása.

És egy éjnek rövid vigyázása . . .

Mind-mind sírtak a határpataknál, mert eszükebe jutottak az örökre elmúlt szép napok. Odaát pedig először a tekintetes úr lelkész-barátai emelték vállaikra a koporsót, majd régi cselédei vették át a megholt gazda tetemét s vitték-vitték sok csetlés közt, mert egytől-egyig görnyedeztek roskasztó bújok alatt. Aközben pedig stációt tartottak minden száz lépésnél s olyankor fedetlen fejjel énekelték el egy sort a zsoltárból . . . Így húzódtak fel a temetődombra. a falu fölé. S mikor a tekintetes urat visszaadták az Anyaföldnek, mindenki újabb sírásra fakadt.

Isten. Isten. mi történt otthon tíz év alatt!

Először a tiszteletes úr halt meg. aki a kormányt támogatta zajtalan életében. ám a falu fölött egy hideg őszön megszűnvén a magyar királyi kormány hatalma, ő sem bírta sokáig. hanem egy fergegben zúgó téli napon elment e siralmak völgyéből. Nem él azóta Balogh György sem. akinek szokása volt. hogy családias jellegű összejövetelek alkalmával mélán-andalogva tett egy-két fordulót tánc közben s azalatt kettőt csapott a combjára. de sohasem kiáltott hozzá csuhajt. Hétköznapokon a malmában tett-vett. ám esztendőik óta üresen hallgat a malom s nem zakatol többet. Elment a gazda. elment . . . Egy lucskos novemberi hajnalban utoljára hajtotta le fáradt fejét az öreg segédjegyző. mert változván az idők. minden fiatalabb pajtása a Kis-Magyarországra szökött át. hogy beálljon ott katoná-

nak. Ezért volt olyan egyedül a segédjegyző, miközben haldoklott. Senki nem állt az ágya fejénél, ahogy utolsót sóhajtott... Meghalt, mindenki meghalt, mióta elbujdos-tam hazulról... Teremtőm-Uram, haza kéne menni!

Ülök az ablaknál s nézem a felhőket, amint vándorol-nak-mennek húsz látóhatár alá elmerült falum felé. A szom-széd házból bánkódó szerelmes dalocska ver át zongorán, kisleányom hazafias verset tanul a másik szobában sokat csatázott őseinkről s észrevétlenül alkonyodó színek kezde-nek gyülekezni odakint. János fiam nem játszik már a lóval. Előttem áll s rámemeli komoly csepp arcát:

— Mikor nagypapa meghalt, nagymama azt mondta, hogy azélt megkapom a lovat meg a kocsit, amit nagypapa ígért nekem...

— Megkapod kisfiam, megkapod... Csak előbb tedd le az érettségit!

Nem érti még, mi lehet az az érettségi, mert elhallgat s maga elé töpreng. Lankadt gondolataim ottjárnak most is valahol az iharosi erdőben, melynek zúgásában fájdalom és keserűség van. Talán ugyane szálfák rengő zúgása fakasz-totta könnyekre az indulatos Bercsényit is, amikor minden legénye elhullt már a szegény öregnek...

Megszólal egyszer a fiam, de hirtelen úgy tűnik föl nekem, mintha álomszerű messzeségeken át hallanám csak:

— Amikor a nagymamánál vótam nyálba, Polyák Andlisz bácsi azt mondta nekem, mikor fog már apukám isz hazagyönni?

— És te mit feleltél rá, kisfiam?

Jánoska nyel egyet:

— Azt mondtam, hogy apukám mindig il, deha nem fog ilni több könyvet, akkol hazamegy...

Meglep a válasz s mély megindultság fog el:

— Aztán ki tanított meg rá, kisfiam, hogy ezt mondd Polyák Andris bácsinak?

— Nagymama mondta, — pillant rám komoly-okosan a gyerek. — Még azt isz mondta nagymama, hogy ne be-széljek mindig apukáról, hogy meg ne hallják a csehek!

Valami fojtogat. Négy esztendő múlt csak a fiam, de

meg kellett tanulnia szegénynek, hogy apja nem mehet haza és hogy erről hallgatnia kell odaát. Mert ha megtudnák egyszer a csehek, abból kellemetlenségei lehetnének esetleg a nagymamának. Polyák András azonban mégis érdeklődni próbált utánam, persze csak úgy óvatosan, hogy meg ne hallja idegen fül. Polyák András még tíz esztendő után is hazavár.

Előttem áll a fiam, fokonkint alkonyodni próbál. Azt mondja egyszer, csaknem suttogva :

— Nagy Bálint bácsi isz kérdezte tőlem, mit csinál apuka? Meg Pálnahaj bácsi isz kérdezte egyszer... .

Tehát Nagy Bálint is vár, aki hazakerülve orosz rab-ságból, eltengeti valahogy sovány napjait, miután az új hatóságok alatt nem akarta vállalni a bírói tisztséget. S Párnahaj bácsi is emleget. Embertelen idők óta nem láttak. de azért még emlékeznek rólam s hazavárnak.

Hazavár az egész falu!

Ülök az ablaknál s szorongó szívvel nézek ki az egyre sűrűsödő alkonyatba. A felhők még mindig menetelnek oda-fent. Jönnek a Dunántúl felől s vándorolnak északi hazám felé. Talán Kassa fölött sem állnak meg, hanem ballagnak-ballagnak tovább, Podólia irányába, melynek határszélén ágyúktól és puskáktól kormos levegőben lihegtünk a tizen-négyes őszben... . A szomszédos házból alig-alig zsong át már a zongoraszó. Talán az a régi kislány, aki tizennégy esztendeje vár régi vőlegényére, rájött a mai alkonyaton, hogy számtalan csaták során meghalt a régi vőlegény s most a két karjára borulva siratja el örömtelenül letűnt fiatalságát.

Az alkonyat beteg színe rálehel az ablakomra. Kisleányom abbahagyta már a hazafias versikét s kiment valamerre. Csend, aggasztó csend van körülöttem. János fiam egyideig lábamnál piszmog a szőnyegen. később fölhajlik. rámnéz s annyit mond :

— Egyszer a nyálon a temetőből gyöttem a nagymamával, aztán a falu mellett egy kisz fa vót, ész azon a fán egy madálka meg egy fészek... .

— Milyen kis fa volt? — nézek rá vissza felocsudva.

János kézzel-lábbal magyaráz :

— Olyan kisz fa vót, de azélt egy kicsit nagy...

— Bokor talán?

— Igen, apukám, olyan bokor vót...

Nem tudok tájékozódni hirtelen, de hiszen tíz esztendő óta csak álmaimban jártam odahaza. Nyugtalanság ráz meg. Mert ha így tart tovább is, észrevétlenül elmosódnak előlem falum vonásai. S izgatottan kérdezem :

— Hol volt az a bokor, amelyikben egy madárka fészkel?

— A nagymama pincéje mellett. Két bokor van ott, de kicsit mál nagyok...

Tehát a pince mellett. A pincében és a pince előtti dombon víg napokat éltünk valaha, mikor még nem hagyott el bennünket a nagyapa. Üveg-borocska mellett szalonnát piritottunk nyárson, akik oly kedvesek voltunk egymásnak, mialatt az ereszkedő őszi estben vadludak kiabáltak le a felhők alól. De akkor még híre nem volt ott a két bokornak... Azóta új fák nőttek odahaza s hajladozva sípolnak a szélben.

S megrémülök...

A mai alkonyatban rezzenek rá először, hogy ma már a fiam hoz híreket hazulról. A házakat és embereket ő látja otthon az utcán, a régi ösvényeken ő tipeg most, mialatt nagyanyja a kezét fogja. Előlem pedig egyre-inkább elhalnak a régi tájak s északi hazámban új sarj nő a levágott rendek helyébe. Új legények táncolnak vasárnap esténként a haranglábnál s az öregek egymásután hullanak sírjaikba. Egyszerre csak meghal az utolsó ember is, akit ismertem... Isten, Isten, mit csinálok majd akkor! Ezen az alkonyaton nem hagy nyugodni a gondolat, hogy haza kéne menni...

Odafent még mindig vándorolnak a felhők s messziről-messziről halvány harangszó vánszorog az ablakomig. De mintha álomban kongatnák csak. Valamelyik katolikus templomban húznak imádkozóra. Fölnézek az égre, már este van s a menetelő felhők egy hasadékan át apró csillag látszik. Észak felé hunyorgat, mintha falumnak jelezné az irányt...

Haza fogok menni!

E csöndbe-süllyedt tavaszi estén érzem először, hogy tíz esztendő után haza kell mennem. S otthon leszek Kisasszonynapjára, mikor a kertek fölött szakadatlan ökörnyál ereszkedik s a csodákban tündöklő kék mennybolt alatt tilócsattogástól hangos minden udvar... E tavaszon soha nem álmodott álmok csalogatnak, hogy vége lesz minden céltalan hitemnek, fönt-fönt pedig a fejem fölött, csillag jelzi az utat a hazám felé.

Sötét van már... Zongoraszó elhalt, harang nem kondul többet s én félkönyökre hajolva nézem azt a csillagot. Kisfiam elaludt a lábamnál, leányom rég abbahagyta a versikét s csönd tanyáz körülöttem, halálos... Otthon leszek ebben az esztendőben, legkésőbb Andrásnpra...

Fönt-fönt ég a csillag. A felhők pedig mennek.

KOMÁROMI JÁNOS.

RIBISZKE.

I.

Honnan a rügy?

Úgy pattant ki egy áprilisi éjtszakán
Dagadó kebelén egy gyenge ágnak,
Fiatal-édes forradalomban.

Én is onnan! Én is onnan!

Honnan a gyenge ág?

Sivatag télben szakadott barnán
Egy barna gyökérről.
Fekete földben, fekete gondban.

Én is onnan! Én is onnan!

Honnan a barna gyökér?

Ki tudja, honnan?
Mag hullott melegen,
Ijedt és idegen,
Kézből-e, szélből-e, égből-e?
Ki tudja, honnan?
Máshonnan, messziről, felülről,
Egy küldő küldötte valahonnan.

Én is onnan! Én is onnan!

II.

Mi lesz a rügyből?

Fürtös, gyenge virág.
Gyerekek járnak: szemükbe akad,
Leszakítják, megszagolják, elhajítják;
Ha nem bántják is: ott marad,
Elszárad a szemetes sövény alatt.
Jó rügynek lenni mégis!

Akarok én is! Akarok én is!

Mi lesz az elszáradt virágból?

Ribiszke lesz, fanyar gyümölcs,
Picike bogyóka, piroska, kerek,
Habzsolva lefosztja mohó gyerek.
Édes gyümölcsnek lenni mégis!

Akarok én is! Akarok én is!

Mi lesz a megevett gyümölcsből?

Fekete-piros, fanyar-édes,
Zubogó vér lesz:
Szeleburdi gyerekkacagás,
Lánycsilingelés, anyakéz-símogatás,
Ajándékozó férfinozdulat,
Piros dallam ölelő ég alatt,
Szemben tűzpiros mosoly,
Teremtő titkok üszke:
Az lesz, ha meghal, a csepp ribiszke.
Meghalni, gyümölcsnek, gyönyörű mégis!

Így akarok én is! Így akarok én is!

SÍK SÁNDOR.

SZEMLE.

Arany János emléke.

Beszéd a Gyulai-serleggel, a Kisfaludy-Társaság 1928. ápr. 22-én tartott ünnepi lakomáján.

Tisztelt Uraim!

Harminchárom évvel ezelőtt Gyulai Pál, szerencsésen átesvén egy nagyobb betegségen és elérkezvén írói pályájának ötvenéves fordulójához, a Kisfaludy-Társaság ünnepélyt rendezett tiszteletére s azon Beöthy Zsolt, Társaságunk akkori titkára, egy, a barátok és tisztelők által készítettett arany serleget is nyújtott át neki. Ezt a serleget — melyre ez a szép mondás van bevésve: «Egészségére — minél tovább, emlékére — minél később» — Gyulai a Társaságnak adományozta, azzal az indítvánnyal — mit aztán a Társaság el is fogadott — hogy az ünnepélyes közülésünket követő lakomán az elnök abból igyék az uralkodóra, azután egy elnökielőre kijelölt tag a serleget a Társaság valamely elhunyt tagjának emlékére vagy a Társaság munkásságának körébe eső valamely eszmére emelje.

A felköszöntők folytak is hűsz esztendőn át, szakadatlanul. De mikor kitört a nagy háború — a haretér rettenetességei és változó eselyei minden magyar érzést és gondolatot lefoglaltak s elmaradtak az ünnepi lakomák. A béke végre bekövetkezett ugyan, de mert a háborúnál is nagyobb megpróbáltatást jelentett, megint el kellett néhány évnek telnie, míg a magyar lélek annyira visszanyerte egyensúlyát, hogy Társaságunk a serleg-köszöntők elejtett fonalát is fölvehette.

A mult évben tartott lakomán Négyesy László társunk magának Gyulai Pálnak emlékére köszöntötte a serleget, mit most a megtisztelő bizalom az én méltatlan kezembe juttatott, s én Gyulai leg-hívebb barátjának, Társaságunk legnagyobb halottjának: Arany Jánosnak emlékét kívánom vele ünnepelni.

Tisztelt uraim — bizonyos, hogy Arany János emléke eltörölhetetlenül él nemcsak a Kisfaludy-Társaság körében, hanem egész irodalmi világunkban, az egész magyar életben. De az el nem múlt emlékekkel is úgy vagyunk, mint a kétségbevonhatatlan igazságokkal: szükséges őket minduntalan hangoztatnunk — nem a nagyságok

és igazságok értékének biztosítására, hanem a magunk jól felfogott érdekében. Nagy embereink emléke kiapadhatatlan erőforrás, de nem elég, hogy a forrást magunkénak tudjuk s vele alkalomadtán dicsekedjünk — hanem szükséges, hogy minduntalan lehajoljunk hozzá, s vizével oltsuk lelkünk szomjúságát és edzzük lankadni kezdő erőnket.

Az igazán nagy író, aki a maga korának eleget téve, ezzel élt minden kornak — ebből kifolyólag mindig modern marad, természetesen e szónak nemesebb értelmében, és így a rá való emlékezés is mindig időszerű. De napjainkban különösen szükséges, hogy Arany Janossal, ki Homeros és Dante, Shakespeare és Goethe mellett a világirodalom egyik legnagyobb alakja, s nekünk bizonyára legnemzetibb költőnk, szüntelenül és behatóan foglalkozzunk, hogy szellemalakjának ragyogó fegyverzetét — mit a ránk szakadó küzdelmekben olyan sikeresen használhatunk — az idők viharának ráakódott porától, szennyétől tisztogassuk. Mert szomorúan tudjuk — mint ahogy arra elnökünk is, mult évi közülsi megnyitójában s a maiban is rámutatott — hogy irodalmunk, amelynek folyama hosszú időn keresztül a nemzeti egység medrében, ha hátán többféle gályát hordozva is, egy irányban hömpölygött: néhány évtized óta kettészakadt. Mi, akik a Kisfaludy-Társaság lobogója alatt gyülekezünk, s akik még az irodalomban velünk vannak, bizonyára nem is tudjuk másként elképzelni az irodalmat, mint hogy annak *nemzeti* jelzőjét egészen komolyan és megalkuvás nélkül vesszük, nem frázist látunk benne, hanem tartalmat, természetesen a nélkül, hogy az irodalom esztétikai követelményeit mellőzhetőnek tartanók — míg a másik tábor — bár az ő tisztas hazafias érzésüket sem akarom kétségbe vonni — a különleges nemzeti jellegből hajlandó engedményeket tenni az általános emberi érdekek és felfogások irányában, a mindig bizonyos követelő pátoSSzal idézett «humanum» tekintetében. Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy mi, a szigorúan nemzeti irány hívei a szilárd erkölcsi érzést is a nemzeti irodalom egyik fő pillérének tartjuk — míg a másik sereg morális tekintetben sem éppen túlszorú.

Nemzeti államunk területének időleges megszaggatása még fontosabbá tette a szellemi integritás fenntartását és ápolását. Legyünk bármennyire harcos egyéniségek, ragaszkodjunk bármily erősen «szentséges elveinkhez»: igazán magas szempontoknak mindnyájunkat arra kell indítaniok, hogy dolgozzunk az irodalmi egység helyreállításán. Ez az irodalmi egyesítés — ha az igazi értelemben vett nemzeti irodalom továbbfejlődésének szükségét és nagy jelentő-

ségét átérezzük — csak annak az Arany Jánosnak szellemében történhetik, akiről jól mondta Gyulai, hogy valamennyi költőnk között benne testesül meg leginkább «mindaz, ami fajunk szellemét és természetét állandóan jellemzi.»

Ha számba vesszük fajunknak ezeket az irodalmunkban tükröződő jellegzetes tulajdonságait, állapítsuk meg elsőnek, hogy a magyarság mindig össze tudta egveztetni — és ezt a közélet minden terére vonatkozólag mondhatjuk — a mult tanulságait a jövőendő követelményeivel, s amint elszakadni nem tudott a hagyományoktól, éppúgy nem akart elzárkózni a haladástól. Ennek a tulajdonságnak egy nagy egyéniség keretében tipikus megismerője Arany, aki éppen olyan átérzéssel fordult a népköltészetünkben rejlő őseredetű és örök értékű kincsekhez, mint amilyen átértéssel tanulmányozta a világirodalom nagy szellemeit — de egyformán ment maradt minden parlagiasságtól és minden nemzetköziségtől.

A szélsőségektől való tartózkodás is tiszta faji vonás Aranyban, kiben a kemény józanság lobogó ihlettel párosult, s aki egyaránt otthonos volt a való élet apró-cseprő változatai és a képzelt világ fényes álmai között. S ha a tisztánlátásnak és megfontoltságnak, a nagy hang kerülésének és a műgondnak azt a teljességét, mely Arany költészetét annyira jellemzi és annyira magyarrá teszi, némelyek botorul arra magyarázzák, hogy a szertelenkedéstől mindig és mindenben távol maradó Arany nem tartozott a lángelmék sorába: azok vagy Aranynyal, vagy a lángész mibenlétével nincsenek tisztában, vagy a magyar lélek fenséges józanságát kicsinylik le.

Arany költői nyelve is egyik legnagyobb bizonyosság a mellett, hogy ő irodalmunk legnemzetibb poétája. Mert nyelvét megérti a legegyszerűbb lélek és gyönyörködhetik benne a legműveltebb esztéta, s szépségeiben gazdag anyagra lel a nyelv tudósa és történésze is. S Arany dikciója, amint el tudja kerülni a hideg ünnepélyességet, éppúgy távol van minden útszéliségtől. Egyetlen költőnk sem tud olyan erőteljes zamattal s mégis olyan finom művészettel annyit kifejezni, mint Arany. Mert az őt még lírájában is jellemző tárgyiasság, ami szintén erősen nemzeti vonás — páratlan tökéletességgel tud nyelvében hozzáilleszkedni a természet minden képéhez, az emberi szív minden megmozdulásához, az eszme minden megnyilatkozásához és a hangulat minden változásához.

A tárgyiasság és a szintén faji tulajdonságot jelentő, valósággal szemérmetes tartózkodás nem engedte meg Aranynak, hogy a magábanat és örömeit, a maga vágyait és reményeit minduntalan olyan elragadó őszinteséggel és közvetlenséggel tárja elének, mint a költői

nagyságban osztályos társa, Petőfi; de viszont az emberi lélek rajzának művészetében Arany páratlanul áll irodalmunkban. Önéletrajzában utalt arra, hogy az ő élete, minden egyszerűsége mellett sem olyan csendes és nyugodt, mint sokan hiszik, hanem folytonos nehéz küzdelemből áll. Ha ezekről a küzdelmekről nem adott is mindig egyenesen számot verseiben, de tanító és edző erejükre ráismerhetünk, mikor Arany az örök ember lelkének hullámlzását festi.

A kérkedéstől és követelőzéstől, az elbizakodottságtól és önmádástól való tartózkodás, úgyszólván irtózat — szintén a törzsökös magyarnak tulajdonsága Aranyban, akiben oly megkapóan egyesült a nemes önérzet a tisztas szerénységgel. Milyen nyugodtan, mennyire keserőség nélkül tudta mondani egyik legmélyebben járó bölcselmi versében, a *Honnan és hová* címűben, hogy habár egy barázdát ő is vont földi pályáján, a jövőendő nemzedék talán már tudni se igen fogja, nem is kérdi, gondja se igen lesz rá, hogy egykor ő is élt itt, s a tömegben lantot pengetett . . .

És a lélek legmélyén gyökerező, képmutatás nélküli komoly valóságosságnak — ennek a szintén magyar faji tulajdonságnak is milyen igazi képviselője Arany, kitől ezt a jellemvonást könnyelmű ferde felfogás hiába próbálja megtagadni. Nem is szükséges kimondottan vallásos tárgyú és hangú verseire utalni, hiszen a vallásosság úgymint akkor igazi, ha az embernek egész lényét s úgyszólván minden megnyilatkozását — sokszor talán nem is kifejezetten, de mindig érezhetőleg — áthatja. "Csak példaképpen hozom fel, hogy az *Évek, ti még jövőendő évek* csüggedt költője, habár hitét szakadt fonálnak mondja is: mennyire igazi keresztény lélek, a megfeszített Megváltó valódi tanítványa, *szenvedni és megulázkodni* tudó ember, kinek vigasztalásul szolgál, hogy rajta kívül annyi szenved, és szenved nála annyi jobb, miért ne szenvedne hát ő is, a parányi porszem, akit a bizonyára a Gondviseléstől forgatott sorskerék hurcol s ledob?! . . .

S ha a Kisfaludy-Társaságot — tisztelt uraim — sokan gúnyosan azzal a szemrehányással illetik, hogy elzárkozzunk a világtól, a haladó élettől és struccemadárként a maradiság homokjába dugjuk fejünket — azokkal szemben hadd hangoztassuk, hogy igenis, mi tudjuk, hogy az irodalom nem megkövült, zárt valami, hanem a nemzeti élet egyik alkotó része, nevezetes tényezője, s tudjuk, hogy még ha akarna is, lehetetlen lenne kikapcsolódnia, elvonatkoznia az élettől, amely a maga folytonos változataiban minduntalan új helyzeteket terem, s ennél fogva új feladatokkal szolgál és új vágyakat ébreszt. Mi is tudjuk és valljuk, hogy az irodalomnak mint élő szervnek,

haladnia kell az étellel — de ne felejtse el senki, hogy nem minden újítás jelent egyszersmind haladást. «A történelmi defetizmus — hangoztatta elnökünk — új keletű irodalmi bálványok oltárán irodalmunk eddig legbecsesebbnek tartott kincseit is feláldozni hajlandó» — s kérdezem, vajjon ilyen könnyelmű áldozat válhatik-e javára irodalomnak és nemzetnek? Mi ilyen átkos pazarlásra nem vagyunk hajlandók, ha valljuk és hirdetjük is a fejlődés szükségességét. Arany követése egyáltalában nem az elmaradást jelenti, hanem inkább a tökéletesedést biztosítja. hiszen az ő egész költői munkásságának vezető hangja és irányelve, tartalma és eredménye: *a nemzeti iránynak egybekötése a művészivel* — s ennél szebb és teljesebb programja egyetlen kor egyetlen írójának sem lehet.

És ha utánózni nem lehet is Arany költészetét, de irányát követni annyival inkább szükséges, mert ma jobban és féltőbben kell őriznünk nemzetiségünket, mint valaha. Hiszen ma talán nagyobb megrendüléssel és vészesebb komolysággal kiálthatjuk azt, ami velőtrázó sikolyként hangzott már Arany lantján is, 48-ban:

Ha minket elfű az idők zivatarja,

Nem lesz az Istennek soha több magyarja...

Ha irodalmunk két tábora közt ma szakadék van: ennek a szakadéknak nem szabad szélesbülnie, sőt hidat kell föltételeznünk, s ez a híd — mely mindenki számára egyformán megnyitja az utat, s lehetővé teszi a partok közt a kölcsönös forgalmat: csak Arany János lehet — az ő szelleme, az ő költészete, az ő érzése és felfogása. Aki Aranyt nem ismeri el nemzeti irodalmunk olyan csúcspontjának, amely örök Ararátként áll ki az időknek a korszellem szelétől korbácsolt folytonos áradatából: azzal persze nem lehet irodalompolitikai közösségbe lépünk, azzal mi nem érthetjük meg egymást. De aki hiszi és vallja Arany irányának egyedül helyes voltát és kész is követni ezt az irányt: azzal mi — ha egyben-másban ellentétes nézetet vallunk is — testvérnek érezhetjük magunkat, a nemzeti irodalom küzdelmes, de diadalmas birodalmában. Bizony, bizony, mohácsi időket élünk — de még élünk. Hogy sokáig éljünk — és itt természetesen nem egyénekre, nem is egyes nemzedékekre, hanem a nemzetnek életére, a nemzeti szellem fennmaradására gondolok — ássunk közös akarattal közös medret irodalmunk két ágba szakadt folyójának. Vitázhatunk sok kérdésben, talán verekedhetünk is sok mindenért — ez nem baj, sőt élni akarásunknak és élnitudásunknak jele és biztosítéka. De forrjunk össze abban az aranyjánosi felfogásban, hogy «költő az legyen, mi népe, mert kivágyani kész halál».

Én, tisztelt uraim, még azoknak a szerencsés embereknek már eléggé ritkuló sorába tartozom, akik személyesen ismerték Arany Jánost. Én még láttam őt, hallottam szelíd csengésű hangját, gyermekfejemben éreztem kezének lágy simogatását. Az élő tanúság erejével tehetek bizonyosságot arról, hogy Arany Jánosnál egyszerűbb megjelenésű, igénytelenebb modorú ember alig volt a világon — a szellemi vezetők sorában semmiesetre sem. De félszázad év messze távolából, soha el nem múló fényességgel ragyogó emlék gyanánt él lelkemben az az érzés is, ami akkor áthatotta egész gyermeki valóm, azt súgva nekem, hogy hatalmas szellemóriás előtt állok, páratlan lángelme bűvkörébe jutottam. Az Arany munkáiba való elmerülés mindenkit meg kell hogy győzzön a felől, hogy Arany jelentéktelennek látszó megjelenése mögött a rendes méreteket meghaladó olyan emberi és költői egyéniség rejtőzött, amelyhez hasonlókrak termelésére a mai rohanó és zavaros idők talán nem is alkalmasak. De annál nagyobb szükség van arra, hogy ennek a ragyogó példát szolgáltató egyéniségnek emlékét és szellemi hagyatékát ne hagyjuk parlagon heverni, ne őrizzük nagy kincsnek elzárva, hanem forgassuk a mindennapi életben, hogy eljusson mindenkihez, s világítván előttünk: vezessen, jobbítson, erősítsen, ihlessen meg valamennyiünket, akik szívünkön viseljük irodalmunk ügyét s vele népünk sorát és nemzetünk jövődjét.

Ezzel a hó óhajtással emelem a Gyulai-serleget az Arany János halhatatlan emlékére — az ő szellemének köztünk való minél nagyobb munkájára és minél teljesebb diadalára!

Szász Károly.

Goya.

Április hó 16-án volt száz éve annak, hogy minden idők egyik legnagyobb képzőművésze, Francisco José de Goya y Lucientes Bordeaux-ban 82 éves korában meghalt. Ez az évforduló nálunk nem igen adott alkalmat visszaemlékezésekre és méltatásokra, ami némiképpen mulasztásszámba megy, nemcsak mert Goyának valóban nagy hatása volt a XIX. század festészetének kialakulására, hanem azért is, mert Szépművészeti Múzeumunk spanyol gyűjteményében olyan pompás képei láthatók, amelyek a képtár legkiemelkedőbb remekei közé tartoznak.

De ezek között is van egy, amely még társai közül is messzire kimagaslik, sőt Goya egész munkásságának annyira egyik legnagyobb nevezetessége, hogy még a véle foglalkozó, rövidre szabott, csak néhány képpel díszített külföldi életrajzok vagy essayk illusztrá-

ciói közül sem szokott hiányozni. Nem nagy arányokkal vonja magára a figyelmet, mert ellenkezően kisméretű. — csak egyik kiterjedésében nagyobb valamivel a fél méternél — nem is témájával szembeötlő, mert ez önmagában egyszerű és igénytelen: vízhordó asszony, aki nyilván a legalsóbb néposztályból való és nem is valami szép arcú, testű vagy külsejű, de mégis hódítóan diadalmas megjelenésű. Pedig témájának beállítása híjával van minden afféle lendületes, kompozíciós beállításnak, amellyel a barok vagy a rokokó tette alakjait szembeötlőkké. Színezése sem harsogó és nem is az, amit általában kolorisztikus szépségnek neveznek, ám ez a vízhordó asszony még egyszerű közvetlenségében is monumentális, mert a magától értetődő, lenyűgöző művészi alkotóerőnek ritka hatású megnyilvánulása.

Szuggesztív erejével a szemlélő illuzióiból gyakran fakasztja azt a megállapítást, hogy a valóságnak egy meglepően hű kimetszését eleveníti meg, s ha a néző a legtöbbnyire csak erőszakos általánosítást nyújtó, összefoglaló megjelölésekkel szeret élni, könnyen él azon megjegyzéssel, hogy a naturalizmus egyik remekművével áll szemben, holott ezen a kis festményen egyáltalában nem a naturalizmus a lényeges, mert nagyon távol esik annak hideg józanságától. Látszólagos impasszibilitása mögött egy, csak a művésztől zabolázott, túlradó egyéniség lefojtott életlendülete feszül, amely keresetlen és egyszerű köntöst öltött ugyan magára, de ebben az egyszerűségben új látási érzékelések olyan pazar gazdagsága rejlik, amely mindenképpen vetekszik a következő, sőt gyakran Goyából kiinduló korszakok hasonló, vagy még tovább fejlesztett művészi kifejezés módjaival. Ma sem öregedett meg, pedig már kései követőit, a francia impresszionistákat is több mint ötven esztendő választja el tőle.

A Szépművészeti Múzeumnak több Goya-képe, bármily kitűnő arckép is különben, nem annyira leigázó hatású, mint ez a vízhordó asszony, amelyet a művész alkotásmódjának utolsó és mindnyája között legkülönb korában festett. Hetyke, sőt ellenállhatatlan erőt sugárzó megjelenése, amellyel már egyszeri látásra élesen belérajzolódik a méltán álmélkodó néző emlékezetébe, a vitalitásnak az a magával ragadó lendülete, amellyel visz és előreiparkodik és szembenéz, úgyszólván szimbolikus megtestesítője annak a Goyának, aki az európai művészetnek renaissancekori értelemben az utolsó emberfeletti embere, az utolsó, aki egy Cellini hajlandóságaival született erre a mindinkább kijózanodó és elpolgáriasodó világra. Hogy nem kalandor lett belőle, azt zajló ifjúságának viharai után éppen művészi megszállottságának köszönhetette. Az alkotás vágya és ritka tehetsége legyőzte benne az iszákos verekedőt és az éjszakai szerelmi ka-

landok késelni egykettőre kész lovagját. De a féktelen temperamentum megmaradt, a tomboló életerő nem szűnt meg, csak áttevődött az élet sodró vágyainak és mohó élvezeteinek árából a művészet síkjára, ahol Goyának nemcsak szemét és kezét vezette lázas erővel és meglepő újszerűségekig, hanem sóváran mohó lelkét olyan álmovilágba hajszolta, amelyben egyaránt megvolt a helye a sasszemmel meglátott hétköznapi életnek, de éppen úgy bizarr lázálmokban vajdó, soha ki nem elégtülő és megnyugodni nem tudó démoniségának is, amelynek lázaiban a legvalóságosabb részletekből a leggroteszkebb fantazmagóriák világát építette fel.

Munkássága, mely kilencszáznál több autentikus olajfestmény, rézkarc, rajz és litográfia formájában maradt reánk, sokkal többet árul el róla, mint külső élettörténete. Ez meglehetősen tipikus és nem sok különösséget nyújt: viharos fiatalság, józan, dolgozó férfikor, mely mégis tépelődésekkel teli és aztán végül nyugodt, messzire tekintő és mélyrelátó öregkor. Olyan művészpálya, mely szinte törvényszerű lefolyása egy szangvinikus művészegyéniség életének. Mert Goya szangvinikus volt, szinte a végletekig az. Nem volt fáradt ember: alulról jött a nép közül és egyszerre ott élt a legelőkelőbbek, a legfáradtabbak élvezethajszoló világában, akiket nem a finom előkelőség választékos külsőségeivel hódított meg, hanem zibongó, tüzes, sőt sokszor félelmetes életerejével. Így aztán egyformán ismerhette a kultúra elfinomodottságában élő, fáradt és lelkileg feloszló főúri társaságot és a végső pusztulása elől tántorogva menekülő, elálatiasodott csőseléket is, és bár még rajta nyugodott az új század elején ezernyi bajtól gyötrődő spanyol hazájának minden kényszerűsége, mégsem lázadozott, nem lett forradalmár, nem prédikátor, hanem csak megfigyelő, páratlan emberlátó, akit egyformán érdekel a kicsapongás, vagy önsanyargatás, a dús gazdagság, vagy a végső nyomor és mindenekelőtt minden megragadta, ami mozgás, ami nem nyugalom, minden, ami szenvedély. Ember és szenvedély nála egy, és ennek ábrázolásában nem rettent elhinni a legvégső határokig.

A demokratikus szabadságmozgalmak őseit keresők, akik párt-politikai meggyőződéseik alátámasztására végigfürkészték az emberiesség multját és a maguk ízlésének képére írták át a renaissance történetét, Goyát is úgy szokták ünnepelni, mint a forradalmi gondolkodás egyik előhírnökét. De politikai, szociális, vallási vagy erkölcsi értelemben Goya csak annyiban volt az, mint minden nagy emberismerő, mint ahogyan a spanyolok közül Cervantes is: látta és ábrázolta az embert és benne a tömérdék gyöngeséget, fonákságot, sőt

gazságot és elvetemültséget is. De sokkal jobban ismeri ezt a témát, semmint hogy politikai változások árán megoldhatóknak vélte volna örök és soha el nem múló bajait, úgy hogy az előbb felsorolt vonatkozásokban eszébe sem jutott, hogy reformátorként lépjen fel. A vérbeli művészenbernek a forradalomra különben is csak egy igazi tere van, a művészet mezeje, amelyen Goya el is végezte feladatát.

De itt sem forradalmi külsőségek között, ami különben is csak a XIX. század második fele óta szokásos a művészetben. Jellegzetes tulajdonságai különben sem jelentkeztek teljes erővel pályája kezdetén. Művészete beszámol arról, — de hála istennek, a mi múzeumunkban nem — hogy a korabeli művészi divatok követelményeinek kezdetben erős áldozatokat kellett hoznia. Sőt talán nem is volt áldozatokról szó. Anidőn ugyanis Goya művészpályáján próbálkozni kezdett, a spanyol udvarban, mert hiszen a boldogulás útja csak ezen keresztül vezetett, szintelen, affektált és unalmas klasszicizmusával Raffael Mengs volt az úr. Kezdetben Goyának is efféle modorban kellett elindulnia, valószínűen könnyen beletörődve, tudatosan mást nem is akarva, ami nem is csoda, hiszen ő is vérbeli spanyol volt, aki a tekintélyek hazájában, Spanyolországban élt. Kenyérkereső munkája közben alakult ki azután egészen sajátos ábrázolásmódja, de sem neki magának, sem másoknak nem jutott eszébe, hogy mennyire másképpen lát és fest, mint elődei. Megrendelésre készült alkotásaiban különben sem szakított olyan merészen a multtal, mint az inkább önönmaga gyönyörködtetésére alkotott műveiben, ahol a vágyai választotta feladatokban a lehető legszabadabban fejezhette ki magát, mert semminémű melléktekintetek nem zavarták.

Művészetének legszembeszökőbb vonása szenvedélyes közvetlensége. Ha valami, akár egy gondolat, akár egy látási kép, erősen foglalkoztatta, felindulásából egy döntő benyomást ragadott ki, ezt avatta kizárólagos témájává és csak az az egy törekvés vezette, hogy ezt az egy dolgot erősen megfogja. Lehetett ez arcjáték, mozdulat, erős színbenyomás vagy akárminféle más indíték, a lényeges mindig a kifejezésnek egy pontra koncentrált ereje volt. Eközben teljesen szakított a neoklasszicizmusnak körülötte divatozó jelszavaival. Nem sok ügyet vetett a háromszögletes komponálás törvényeire, ha valami jellegzetes mozdulat nem fért el az addigi sémákban. Nem törődött a színharmóniáknak a renaissance művészetéből levezetett törvényeivel, ha izgató, új színek és új ellentétek támadtak benne, és hiába tanították Mengsék, hogy a művészetben az a legalkalmasabb téma, ami már a természetben is szép, a rút pedig csak akadály: mert csak egy szépséget ismert, a jellegzetes kifejezés erejét.

Ha valami az élet érdekes és különleges megnyilvánulásaként izgatta, ha egy mozdulat lendülete, egy szín ellentétessége, vagy világítóereje foglalkoztatta, nem sokat törődött az udvari festészet eunuch ízlésével. Nem állott bárminémű témához nyúlni és ezzel nagyon szélesre tágította ábrázolásainak tárgyi körét is. Így jóval túlment Murillo genreképein, vagy akár Velazquez törpéin is, bár ezek, különösen az utóbbiak, kétségtelenül útmutatói voltak. Túljutott Hyeronimus van Bosch művészetén is, amelyet szintén ismert, mert ez legszélsőbben fantasztikus elképzeléseiben is csak általános allegóriák kereteiben mozog, míg Goya a körülötte lejátszódó életforgatagnak csavargóit, kéjenceit, kegyetlen papjait, gyilkosait, egyéni formákba bújtatott változatosságban ábrázolta, és ő volt talán az első művész, aki az alsó népből egészen meztelenül látta meg az embert. Nem fölényesen, nem humorizálva, nem vállveregetve nézi, nem a németalföldiek minden durvasága ellenére is alapjában legtöbbnyire jámbor alsó népet festi, hanem a minden emberi szenvedélytől űzött, hajtott, söpredékké alacsonyodott embert. Mert nem volt derűs látású szemlélő és amit meglátott, azt nem hallgatta el, nem is enyhítette, hiszen élet és szenvedély szinte egyet jelentett az ő számára.

Kevéssel sokat ábrázolni kevés művésznek adatott meg annyira, mint Goyának. A hangsúly kiemelésében, a véle össze nem függő, fölösleges, tárgyi részleteket elhagyta. Innét ered nála a rajz, a felületek, a vonal és színbeli elemek merész meg egyszerűsítése, vagy helyesebben mondva, meg nem látása a hangsúlyra közömbös, tehát nem létező részleteknek, amiben a XIX. század impresszionizmusának karakterisztikus vonásai már jelentkeznek. Ezek az erős összevonások különösen akkor tűnnek fel ábrázolásmódjában, amidőn mozdulatokat törekedett megjeleníteni: ez pedig nagyon gyakori eset volt, mert alakjaiban, emberekben és állatokban egyaránt, izgalmas mozgáseletet juttatott kifejezésre. Futnak, ugranak, verekednek, táncolnak, de nem ismerik az áhítat, pihenés vagy ábrándozás csendjét, az élet kérlelhetetlen démona hajszoja, kergeti őket. Ebben a mozgásábrázolásban pedig természetesség, könnyedség és lendület szempontjából meghaladja minden elődjét, mert magában a mozgás folyamatában lesi meg témáit, nemcsak annak kiinduló vagy befejező pontján, vagy átmeneteinek pillanatnyi megnyugvásaiban, ameddig már elődei is eljutottak.

Ugyanez az impulzivitás reszket színeiben is. Nem hőkken vissza a legvilágítóbbaktól, legélesebbektől sem, melyeket kortársai művészete meg sem látott és nála fölötté nyerseknak ítélt. Így például egyik híres képén élénk rózsaszínt helyezett aranyosbarna háttér elé,

egy másikon éles hangú szürkészöldet, ami mindenesetre kiáltó mérészség volt az udvari festészet akadémikusainak, akiknek Velazquez színei sem voltak eléggé temperáltak. De a miképpen nem riadt vissza semminémű mozdulat erejétől, nem félt a színek harsogásától sem. Szerette a fény és árnyék szinte végletes ellentéteit is, akárcsak Rembrandt. De míg ez meleg sugárzást árasztott és ezzel egy álmélkodva gyönyörködő, nagy szív melegét ontotta, Goya képeiről a fény és árnyék sikoltó ellentétei kísérteties lidércfényt sugároznak. Meghök-kent, nyugtalanít, ellenséges hatalmakat idéz fel, amelyek borzadás-sal töltik el a lelket. Pedig abban, hogy érzésvilágának erejével a groteszk, rút, sőt még az aljas dolgokból is művészi szépet tudott fel-építeni, aztán a meglátásának sommázó módjával gyakran hasonlít Rembrandthoz. Élesszemű megfigyelői voltak az életnek mindketten, akik bármely témát művészetté tudtak formálni. Mindketten, ha teljesen szabadon, úgyszólván csak önmaguknak alkottak, a legszíve-sebben egy imaginárius világba menekültek el, ahol minden korlát leomlott előttük, ahol a valóság könyörtelenül meglátott elemeit minden kendőzés nélkül építették fel csodálatosan fantasztikus képle-tekké, egy olyan álomvilággá, amelyben minden részlet reális, de egészük nagy lázálnak víziója. Ám Rembrandt álmái egy a bibliára támaszkodó nép érzelmi elmélyedéséből táplálkoztak, melynek zenéje a szeretet mélyről felzúgó akkordjaiból áll össze, míg Goyáé egy erköl-csileg megrendült, bár megváltás után esengő nemzedék habonás lázaiból, amelynek hangjai sikoltozók, félelmeseek, sőt gyakran bes-tiálisak. Míg a Rembrandtból áradó melegség felemel és megnyugtat. Goya szenvedélyes gyötördésének nem kevésbé erős hatása aggaszt, elgyötör. Az egyik a jóság diadalát hirdeti, a másik az ember és a világ erőinek vak és reménytelen küzdelmét. Ennek megfelelően grafikájuk technikája is eltéréseket mutat, Rembrandtnál csupa kuszáltan egy-másba fonódó, lágyan és szeretettel ölelkező vonal, Goyánál viszont jóval idegesebb, szaggatottabb, élesebb, keményebb vonások.

És mentől öregebbé vált Goya, annál inkább belégubózott abba a groteszk, bizarr világba, amelyet az emberi szenvedélyek és szen-vedések démoni jelenségeiből alkotott. Férfikora végén teljesen meg-süketült s ha nem is zárkózott el annyira a világtól, mint Beethoven, ez a csapás még jobban önmagára utalta. Képzete ettől kezdve még inkább elmélyült, munkakedve megnőtt. Szinte egyedülálló szorga-lommal rajzol vagy karcolja a rézlemezt, végül litografál is, nagy-szerű tökéletességre fejlesztve ezt az akkor alig egypár éves talál-mányt. Még mindig tömérdek mondanivalója van az élet hatalmas ere-jéről, de nem kevesebb szörnyűségeiről sem. Kísérteties, félelmes víziói

olyan végletes erővel támadnak fel benne, amelynél csak Dante Infernója komorabb és vigasztalanabb. A művészi kifejezés mód szempontjából pedig mindazon hajlandóságai, amelyek a legjellegzetesebbek és úttörőek, ekkor érnek el tetőpontjukra. Mozgásábrázolásai ekkor válnak a legszabadabbakká és legelevenebbekké, amit rajzának teljesen oldott vázlatosságával ért el, mert hiszen élesen körülhatárolt vonalakkal nem lehet a mozgás impresszióját kelteni.

Hatása a XIX. század művészetére egyéniségének úgyszólván minden vonatkozásában igen nagy volt, ami nem is csoda, mert szinte száz évvel előzte meg kortársait. Műveivel különben is egy olyan kornak küszöbén állott, mely az emberi szenvedélyeket majdnem az ő vízióinak méreteiben engedte szabadjárá és Goya, az egykori hittől, hagyományoktól elszakadó embernek olyan rémlátásait és gyötrődését jósolta meg, amelyeket az idegélet dúltsága az elmúlt száz év alatt fantasztikus méreteken igazolt. Mindezt olyan nyelven mondta el, amelyet ő maga alkotott nemcsak a maga, hanem még kései generációk számára is, amelyek nagyon sokat eltanultak tőle, de erőben nem tudták meghaladni, sőt elérni sem.

Nyugtalanító, az emberi lelket felkorbácsoló szellem volt, de az emberiségnek a nagy megváltók és nagy megnyugtatók mellett, akik a szeretet és megváltás örök ígéit hirdetik, néha szüksége van lelkét felkavaró, feldúló viharokra is.

Farkas Zoltán.

IRODALOM.

A művésznő regénye.

Medveczky Bella: *Mámor*. Budapest, Dick Manó kiadása (1928).
8-r. 302 l.

A *Mámor*, amint bírálatom címében írom, művésznő regénye — kétszeresen is az. Egyfelől művésznő írta, egy fiatal énekesnő, másfelől művésznőről szól, egy kiváló táncosnő szerelmét beszéli el. Vajjon a maga élményeiből merít-e, belelopja-e hőse lelki életének rajzába a maga kedélymozgalmait — izgató kérdés s joga van fölvetni a kritikusnak: olyan természetesen támad a gondolat a szerző és a hős külső életkörülményeinek azonosságából. De csak fölvetni szabad e kérdést, megfelelni rá nem. A kritikusnak csak azt szabad kiolvasni a műből, ami benne van, s Medveczky Bella finom tapintattal vigyázott arra, hogy ne legyen alkalmunk megkerülni a jóízlés tilalomfáját. Nekünk tehát csak a regénnyel lesz dolgunk.

Ez a regény nem első próbálkozása az írónőnek. Már olvastunk tőle egy regényt, *Vihar* címmel. Kezdő író kiforratlan műve volt, egy csomó esemény időrendbe sorakoztatva, minden lélektani kapocs nélkül, nyersen, lazán élénk tárva. De volt két nagy érdeme: a női lelken átsuhanó hangulatok művészi megrögzítése és a kifejezés, a nyelvi tolmácsolás biztossága. Nem egyszerűen elbeszélő művészet volt az, hanem jóval több: az a képesség, hogy mondanivalóját az utolsó árnyalatig híven tudta közölni. Ami képzetet vagy érzést meg akart szólaltatni, azt ki tudta fejezni tökéletesen — modern stilsztáink úgy mondanák: maradék nélkül. Csak mondanivalója volt még kevés. Van-e most, az a kérdés.

A mese kiindulópontján inkább az irodalom, mint az élet ízét érezzük. Lehotay Éva, egy boulevard-színház starja, a színház forró, izgató levegőjében is meg tudta őrizni tisztaságát és azt a hideg, előkelő úriságot, amelyet családjá köréből vitt a színpadra. Ritka, de nem példátlan eset, s az írónőnek van ereje elfogadtatni velünk ezt a merész megalapozást. A folytatás még mérészebb: a művésznő szívébe egyszerre, hirtelen besurran a szerelem, még pedig, s ez a különös, egy egészen jelentéktelen férfit szeret meg, az első látásra, emésztő szenvedéllyel. Erre is van példa, az élet tud ilyen érthetetlen

fordulatokról — de a regény nem tűri a megmagyarázhatatlan jelenségeket. A regényírónak apróra ismernie kell emberei lelkét, mindennek, ami ebben a láthatatlan, anyagtan anyagban történik, meg kell adnia az okát. Medveczky Bella azonban nem tud magyarázatot adni. A leány nemcsak szép, nemcsak nagy művésznő, hanem komoly, okos, energikus, női mivoltában is igazi ember — a férfi közönséges, mindennapi lélek, élehetetlen és gyámoltalan; együgyű és durva is. Mit szeretett meg ezen Éva, miért dobta magát karjába? Még arra sem gondolhatunk, hogy érzékisége ragadta hozzá. S ha igen, akkor ez a lobogó, perzselő szenvedélyű leány nem az, akinek őt a cselekvény elején az író bemutatta. De felejtjük el azt a kellemetlen zökkenőt, vegyük az embereket úgy, amint vannak. Nézzük, hogy bonyolódik tovább a sorsuk.

A férfi Simay Dénes, félművelt földbirtokos; irodalom, művészet iránt nincs érzéke, s nem tudja megérteni, hogy Éva, ez a napközben kifogástalan úrleány este pénzért, félmeztelenül táncol. Úgyes, igaz beállítás. Úgy érezzük, jó mederbe terelődik a regény, érteni véljük azt a költői föladatot, amelyet az író meg akart oldani. Ez a mezei truncus a maga egészséges erkölcsi érzékével — vagy ha tetszik: a fájába évszázadok óta belegyökerezett társadalmi fölfogással — nem tud belenyugodni ebbe a lelki kettősségbe s dilemma elé állítja kedvesét: vagy lemond kedvéért a színpadról s mint úriasszony elvonul vele birtokára, vagy megmarad táncosnőnek, de akkor ő szakít vele. A szerelem és a hivatás összeütközését várjuk s ismerve a leány egyéniségét, már látjuk a tragikus megoldást. Az első esetben az áldozatul dobott ambíció boldogtalanságba kergeti a leányt, a másodikba fizikailag is bele kell pusztulnia. Csalódunk. Nem erről a dilemmáról lesz szó a regényben, hanem egy másikról. Simay — és most tűnik ki igazán, milyen sívár lélek ez az ember — kijelenti a leánynak, aki mindenét föláldozta érte, kijelenti nyugodtan, ridegen, hogy esze ágában sincs feleségül venni, az anyja sem engedné, de ő sem akarja, mert nem érez vele semmi lelki közösséget, csak a testi vágy köti hozzá. Fölháborodunk s úgy hisszük, hogy a regény bonyodalma most véget ért. Nem következhetik más, minthogy a leány utálattal elfordul ettől a cinikus frátertől. Újra csalódunk. Az írónak van még egy költői tárgya: a leány vergődése, megmaradjon-e, ha már hitvese nem lehet, szeretője a férfinak. Ez az utolsó terjedelmes rész azonban már nem érdekelt bennünket, mert jól tudjuk, hogy a megalázások, erkölcsi arculütések során előbb vagy utóbb el kell jutni Évának odáig, hogy eldobja magától az immár értéktelenné vált életét.

A regény abban a beállításban, amelyben most adtam, nyilvánvalólag elhibázott. Az okára is könnyű rámutatni: ez a férfi-hős rajza. Ez alak nemcsak hazug, hanem papiros-alak, nincs lelkiélete. Nem igazi ember, még csak nem is regényhős; ezzel az alakkal nem lehet semmit kezdeni. Mégis a *Mámor*, még ebből a szémszöghől nézve is, haladás a *Vihar*hoz képest: van gerince, van meseje, van költői föladata, s az író, ha nem oldja is meg, legalább megsejti. De van a regénynek egy olyan kiválósága, amelyet ebben a kisebbített s csak egyik oldalról megvilágított képben nem látunk meg, de meglátunk, ha a regényt elolvassuk. Ez a hősnő lelki életének rajza. Azok a motívumok, amelyek mozgalomba hozzák Lehotay Éva lelki világát, nem egyszer mesterségesen kieszeltek, de a nyomuklan támadó reakció belsőleg igaz, s a lélek mélyén dúló vihar rajza mindig meggyőző. A fölületes olvasó, akit a regényes fordulatok érdekelnek, talán nem tudja leküzdeni ellenérzését a motívum-hibákkal szemben, de akinek van érzéke a női szív vergődése iránt, azt nem tévesztik meg a hamis hangok, kihallja belőlük is egy igazi női szív lüktetését.

Kissé részletesen foglalkoztunk egy fiatal író pályakezdő művével, de bízunk benne, hogy amint második műve jelentős haladás az elsőhöz képest, akként a későbbiek is fokról-fokra emelkedve közelebb juttatják a becsvágyó írónőt megálmódott céljához.

R. P.

A horvát kérdésről.

Miskolczy Gyula: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában.* (Magyarország újabkori történetének forrásai. — Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez.) I. K. Budapest, 1927. (Bevezetés 1—424 l., Iratok 425—640. l.)

A szabadságharcot megelőző fél évszázad történetét szinte tervszerű ostrom alá vette újabban a magyar történetirodalom. Nagyszabású művek vonultak fel, különböző szempontokból fogván alapos vizsgálat alá ezt a kort, a rendi Magyarországnak modern állammá alakulásának korszakát. Mályusz a fejlődés megindulásának pár esztendejétől adott nagyerejű összefoglaló helyzetképet Sándor Lipót főherceg-nádor iratainak kiadása kapcsán. Szekfű a magyar államnnyelv döntőjelentőségű kérdését kísérte végig e korszakon. Domanovszky József nádor iratainak kiadását kezdte meg egy hatalmas kötettel; Madzsar egy bizalmas napló kiadásával hozta közelebb hozzánk az akkori magyar köz- és magánéletet. Ferenczy és Viszota a nemzeti megújulás nagy magyar vezéreinek egyéniségében

mutatják be a korszak lelkületét és törekvéseit Széchenyiről és Kosuthról szóló sorozatos kiadványaikban. Kornis az akkori Magyarországnak művelődési eszményeinek alapos értékelésével mintegy szellemi keretbe foglalta a kor mozgalmait össze. Új anyag, új források, nagyszabású felkészültség mindenütt; mintha különböző kiindulópontokból egy magasabb cél felé haladna koncentrikusan a munka. A magasabb cél, az összefoglaló magasabb szintézis, a korszak történetének örök érvényű emberi és nemzeti tanulsága, a tudós munkának egyelőre még csak valóban ösztönös ösztönzője és vágya; ilyen alapvetés azonban szinte követelni fogja a közeljövőtől a nagy végső eredmény kialakítását.

A Történelmi Társulat egy újabb kiadványa a legvégzetesebb kérdések egyikének feldolgozását állítja a felvonult sorba Miskolczy Gyulának a horvát kérdésről megjelent munkájával.

A nemzetiségi kérdés történetéről tervezett kiadványsorozat bevezetője ez a mű. Miskolczy, igen szerencsés meggondolással, előre is élesen elhatárolja feladatát: nem terjeszkedik ki a magyar nemzetiségi kérdés egész halmazára, sőt még a délszláv kérdés történetének megvilágítását is oly feladatnak tartaná, amely egy egységes közös kiindulópont-ra nem vezethető vissza. Tehát már e szelekcióval is adva van munkájának egyik legszebb eredménye: a horvát kérdés alapján véve önálló, sajátos történeti folyamathoz kapcsolódik, amelynek magyarázatához nem elégségesek általános elvi szempontok, szokásos politikai jelszavak.

A bécsi és budapesti levéltárak anyaga alapján valóban központi megvilágításba helyezi Miskolczy a kérdést, amelyet eddig a két vitázó fél szempontjából dolgoztak fel csupán. Nemcsak magasabb nézőpontot nyer ezzel, alkalmasat általános szellemtörténeti beállításra is, hanem egyúttal felfedi egy harmadik tényezőnek, a bécsi központi kormányhatalonnak szerepét is, amelyet eddig csak az eseményekből visszafelé következtetve tudtak homályosan körvonalazni. Jellemző az, hogy Miskolczy munkája bátran mellőzheti a horvát kérdés eddigi irodalmára való bizonyító hivatkozást, mint-hogy csaknem kizárólag az újonnan feltárt levéltári anyagra támaszkodik fejtegetéseiben.

Az 1790. évtől az 1847. évig terjedő időszak első felében inkább a közjogi, mint a nemzeti szempont volt az uralkodó a magyar-horvát vitában. II. József halála után ez a szempont kötötte a rendi Horvátország közvéleményét a rendi Magyarországhoz, együtt ujjongván a császár központosító reformjainak bukásán. Az ezután következett ellentétek is csupán közjogi vitákban merültek ki, a nemzeti

ellentétek minden erősebb színezete nélkül és még távolabb bármi délszláv vagy pánszláv irányzattól. Később, a korszak második felében, ugyancsak a közjogi kérdések adták az alkalmat a vitára, de már inkább csak az alkalmat a mesterségesen csinált délszláv mozgalom izgatásaira.

A közjogi kérdésnek gyökere abban a kérdésben rejlett, hogy Horvátország társult vagy alávetett országa-e Magyarországnak. Ezért elleneztek a horvát rendek a magyar nyelv bevezetését még a központi kormánysszervek használatába is. Ezért ragaszkodtak a korszerűtlen kiváltságához, amely a protestánsok letelepedését tiltotta Horvátországban. Az alsószlavón vármegyék és Fiume hovatartozandósága fölött ezért folytak elkeseredett viták; valamint az adómegajánlás joga fölött is, amellyel a tartománygyűlés hatáskörét kívánták volna növelni.

Minden egyenes jellemzésnél hívebben érzékelteti e kor szellemét az a mód, amellyel Miskolczy e közjogi párviadalt részletezi, nagy és apró fordulataiban, kompromisszumaival és kirobbanó ellentéteivel. Élesen definiált megállapításokkal zárja le a szerző egy-egy kisebb időszakát a kérdés fejlődésének és mutatja ki újabb és újabb elemek feltűnését a vita anyagában. A lényeg az, hogy a horvát nemzeti eszme öntudatra ébredése csak messze hátul követte a magyar nemzeti újjáéledést és hogy jó ideig csak a rendi Horvátország közjogi igényei állottak szemben a magyar nemzeti állam kiépítésére irányuló törekvésekkel. Az osztrák központi hatalommal szemben egyenesen Magyarországon látta támaszát az autonómiáját féltő horvát nemzet. Az államnyelv kérdésében például nem is a horvát, hanem a latin nyelvhez ragaszkodtak a horvát rendek, holott a magyar ellenzék a horvát nyelv behozatala felé hajlott. A magyar mozgalom távolállott tehát attól, hogy a horvát nemzetiség létét fenyegetse, távol állott minden beolvasztó törekvéstől. Hiszen nem is a nemzetiségek vitája folyt itten, hanem vita a területi autonómia kérdéseiről. E megállapítás szinte magától adódik a tárgyilagos és pontos részletezésből, amellyel Miskolczy a fejleményeket elénk tárja. Bizonyítja ezt a hatalmas szerep is, amelyet a horvátországi magyar párt a korszak legvégéig odalenn játszott; a jó horvát fogalma nem ellenkezett a magyar állameszméhez való hűséggel.

Az események számtalan változatán keresztül is kiérezhető, hogy a rendi alkotmány keretein belül nem lett volna nehéz a két nemzet békés együttélésének olyan alapvetése, amely a modern állami rendszerre való átmenet idején is megállott volna minden próbát. A közös ősi múlt tudata valóban erős érzelmi kapocs volt, erős

a közös alkotmány kapcsa is; az osztrák tartományokéhoz hasonló helyzetre senki sem kívánczozott Horvátországban.

Nem is a horvát nemzeti eszme ébredése tette élessé a magyarral való ellentétet.

A bécsi hatalom a legjobb esetben mint egyensúlyozó fórum akart szerepelni a két nemzet között, minden érzék nélkül a magyar államgondolat iránt, a monarchia két népfaját látván csak a vitázó felekben. S minthogy a magyar nemzeti öntudat előbb s erélyesebben követelte jogait, Bécs a horvát felé hajolt az igazságszolgáltatásban. Majd pedig pártolta és céltudatosan felhasználta a horvát mozgalmat a központi hatalomra nézve mind veszélyesebbnek látszó magyar nemzeti igényekkel szemben.

Azt a tömegmozgalmat, amely e házi vitákkal eltelt évtizedek után a XIX. század második negyedében Horvátországban megindult, szintén téves lenne nemzeti mozgalomnak nevezni. Miskolczy világos nagy vonásokban vázolja a pánszláv eszme eredetét és hirtelen fejlődését, majd szerephez jutását Horvátországban az illirizmus jelszava alatt. Gáj Lajosban, a mozgalom megindítójában sok igaz horvát hazafi a horvát nemzeti eszme ellenségét látta, hiszen még az irodalmi nyelv is, amelyet meg akart honosítani, inkább az egyik szerb nyelvjáráshoz állott közel, olyannyira, hogy Gáj hirlapjához és verses kötetéhez külön magyarázó szójegyzékeket kellett mellékelni. És amikor Gáj pártja az osztrák kormányhatalomban kereste támaszát, éppúgy feláldozta a horvát önállóság gondolatát, mint magával az illirizmus tanával.

Gáj Lajos első törekvéseinek, lapja és pártja alapításának történetét szintén eddig ismeretlen levéltári anyaggal világítja meg a szerző. A magyar kormánysszervek magatartásában semmi sem mutatkozik abból az állítólagos ellenségeskedésből, amelyről a horvát irodalom beszélni szokott. Ha akadályokat támasztott is a magyar kormány Gáj terveivel szemben, azokat az akkor követett általános kormányelvek alapján támasztotta, mint ahogyan gyakorta magyar lapok és egyesületek alapításának ügyében is. Másrészt azonban kétségtelen és következetes magyarellenes politikára mutatnak a bécsi kormányhatóságok iratai; Gáj mozgalmát, egész a legfelső fokig, a császárig, kezdettől fogva ebben a szellemben kezelték Bécsben. Nem Metternich járt itt elől; az ő nyugvási helyzetre törekvő világrendjének ellenmondott az illir izgatás és ezért utóbb, amikor, szokása szerint elég későn, tisztába jött a mozgalom lényegével, erélyesen, de kellő kitarítás nélkül fel is lépett az ellen. Gáj Lajos a cseh Kolowratban találta fő támaszát, ez államminiszternek a monar-

chiát szláv alapokra helyezni akaró terveiben. Sedlnitzky, a rendőriminiszter, magasabb politikai megfontolás nélkül egyszerűen rendőri szemmel nézte a dolgot, de horvátországi konfidenseinek magyarellenes jelentéseit uralkodója elé terjesztvén, szintén sokat használt Gájnak, amíg végül a bekövetkezett illir zavargások kissé ki nem ábrándították rokonszenvéből. Elég az hozzá, hogy Gáj már fellépése kezdetén is mindig meghallgatásra talált Bécsben, ha akadályokkal kellett küzdenie, sőt ismételve módját tudta ejteni az uralkodó előtt való személyes megjelenésnek is. Az illir párt erejét és vakmerőségét tehát méltán növelte az a hit, hogy a legfőbb hatalom támogatása áll mögötte.

Hiba volt, hogy a horvátországi magyar párt nem tekintette programjának a horvát társadalom megszervezését, a nemzeti kultúra fejlesztését is és ezzel a szellemi vezetést az illir pártnak engedte át. Hiba volt az is, hogy idővel túlságos rokonszenvet mutatott a magyar ellenzékkel szemben, amivel végképp magára vonta a bécsi körök ellenségeskedését. A 30-as és 40-es évek országgyűlései alatt tehát sikerült az illir pártnak úgy tüntetnie fel a magyar reformterveket, mintha azok a horvát nemzetiség ellen irányulnának; a horvát követek tiltakozásai, tüntetései, különösen a magyar nyelv kérdésében, megakadályoztak minden méltányos egyezkedést. Annnyira fajult a dolog, hogy a magyar országgyűlés a horvát követek miatt nem rendelkezhetett szabadon a magyar központi állami szervek korszerű reformjainak ügyében sem, míg másrészt Horvátország belső ügyeiben kétségbe vonták a horvátok a magyar országgyűlés illetékességét; nem csoda tehát, ha éppen magyar részről mind komolyabban kezdtek venni a gondolatot, hogy a két ország teljes különválásával szabaduljanak meg az örökös kerékkötőktől.

Az illir párt közben mind zajosabb tüntetésekkal és botrányokkal igyekezett izzóvá tenni a hangulatot, támogatást találván nemcsak a tanuló ifjúságnál, helyi hatóságnál, hanem végül egyes katonai parancsnokságoknál is. Amikor az izgatás egész a véres harc hirdetéséig fajult s Zágráb-megye tisztújító gyűléséről verekedéssel szorították ki a magyar pártot, melynek legszervezettebb törzsét a turopoljai nemesség alkotta, akkor végül sikerült Metternichnek keresztülvinnie az illir párt megrendszabályozását. Mint politikai párt veszített ugyan ezután akcióképességéből Gáj pártja, de a hatóságok jóakarató magatartása és a magyar párt elnyomása folytán a magyarellenés izgatásnak ezután is szabad útja maradt. Az újabb zágrábi megyegyűlésen az illirek zavargása katonai közbelépést provokált, amelynek tizenöt halottja és számos sebesültje volt.

Apponyi György rendszere egyszersmindenkorra végezni akart e kérdéssel, még pedig a magyar álláspont teljes feladásával és a kormányellenzékhez csatlakozott horvátországi magyar párt letörésével. Azonban kísérlete sikertelen maradt és a 48-as idők előestéjén még-élesebb küzdelemre készülten állottak egymással szemben Horvátországban az ellenfelek.

Pedig az illir eszme tulajdonképpen mindvégig talajnélküli ábrándozás maradt. Nem talált gyökerre még Dalmáciában, az állítólagos őshazában sem; a szerbek pedig egyedül a horvátoknak a délszlávok fölötti vezetőszererepre törekvését látták benne. Pedig Gáj koncepciója szerint ez a mozgalom lett volna hivatva előkészíteni a monarchia térhódítását a Balkánon, az osztrák pánszlávizmust állítván az orosz pánszlávizmussal szemben. Idővel rájöttek ugyan Bécsben arra is, hogy Gáj Belgrádban a lengyel forradalmi elemekkel áll összeköttetésben, tehát a lengyel pánszlávizmus gondolata sem idegen tőle, de ez a felfedezés nem semmisíthette meg teljesen hitelet az osztrák kormány előtt; őt küldték ki mégis Belgrádba a délszláv népek hangulatának bizalmas megfigyelésére, úgy hogy később Gáj folyamodványt is adott be azért, hogy állandóan fizetett alkalmazásába vegye őt a kormány.

Miskolczy a következő kötetekben a negyvennyolcas és a kiegyezés előtti horvát fejleményeket fogja feldolgozni, azonban már jelen munkája is kétségbevonhatlan érvénnyel tisztázza a horvát kérdés természetét. Fájdalommal kell éreznünk olvasásakor, hogy a régi magyar államrendszert csakugyan nem a belsejében rejlő eredeti ellentétek vitték a bomlás felé; másrészt azonban reményt ad a jövőre a munka nagy tanulsága: hogy a magyar államgondolat valósággal élő és a Dráván túl is mélygyökerű tényező volt, oly erő, amely nem veszhet el örökre a semmiségbe. E meggyőződést éppen Miskolczy munkájának tárgyilagos módszere teszi erőssé bennünk; az a nagy készséget, irodalmi tájékozottságot kívánó módszer, amely a nemzetiségi kérdés ez ágazatának minden jelenségét, eseményét nem csupán magyar szempontból, vagy az akkor aktuális politika szempontjaiból, hanem a szellemtörténet abszolút nézőpontjából is gondos értékelés alá veszi.

Hajnal István.

Oroszország bomlása.

Paléologue, Maurice: *A cári Oroszország a nagy háború alatt*. Budapest, 1926. Librairie française, II—III. Budapest, 1927. Géniusz.

Diplomáciáról szóló elméleti könyvek tréfás gúnnyal szokták leírni, mi mindenhez kell egy diplomatának értenie. Művészetek, tudományok terén olyan járatosnak kell lennie, mint katonai ügyekben, szerelmi cselszövésekhez úgy kell értenie, mint távoli országok föld- és néprajzához, értenie kell a ferdítéshez, de ha szükséges, még igazat is kell mondania. Látnia kell mindent, de beszélnie csak óvatosan szabad.

Ilyen diplomatának mutatkozik emlékirataiban Paléologue. Bizonyos mértékig diplomata ő még memoárjában is, mely még akkor keletkezett, mikor Németország és Ausztria háborús bűnösségét vitatni alig volt szabad. Állítja, hogy Viviani csak azután biztosította Oroszországot a franciák támogatásáról, mikor a cár már elrendelte az általános mozgósítást. Oroszország rovására elismeri, hogy Oroszország mozgósított az osztrák-magyar monarchia ellen már július 25-én, ugyanazon a napon, amelyen nálunk a részleges mozgósítás elrendelése történt Szerbia ellen.

Politikai híreket, sőt politikai pikantériákat bőven találunk följegyzéseiben. Érdekesesek azok, amelyek a szövetségesek egymás közti viszonyára vetnek világot. A háború első telén Oroszország már kezd fegyvert és ágyúlövedéket kérni a franciáktól, — ezen a téren a hiány egyre katasztrófálisabb arányokat ölt. Fegyver nélkül képezik ki az orosz katonákat, fegyvertelenül küldik őket a harctérre, a lövészárokból százezernyinél több katona fegyvertelenül vár arra a pillanatra, mikor valamelyik bajtárs elesik, hogy az elesettnek fegyverét átvehesse. Viszont Franciaország embert kér. Oroszországnak nincs elküldeni való képzett embere, Franciaország nehezen tud fegyvert és tüzérségi anyagot szállítani. Végül megindul a csere, ekkor újabb akadályok jelentkeznek. Az Archangelszkbe érkezett hadianyagot az orosz vasutak nem tudják a harctérre juttatni, a Marseillebe érkező orosz dandár föllázad, nem akar idegen földön harcolni. Franciaországból Szentpétervárra megy Thomas municíós miniszter, az oroszok fáznak tőle, mert szocialista. Paléologue megnyugtatta az oroszokat, hogy Thomas nagy hazafi és Oroszország nemsokára groteszk jelenet tanuja: a szocialista Thomas megbotránkozva az orosz hadianyaggyárak

teljesítőképességének csekélységén, ajánlja a gyárak militarizálását. Ez ellen a reakciós javaslat ellen a cári miniszterek tiltakoznak: föllázadna a duma.

Más tekintetben a franciák liberálisabbak. Az 1915 nyarán bekövetkezett visszavonulás alkalmával az orosz rendőrség tízezrével kergette ki minden előkészület nélkül a kiűritendő területek zsidóságát. A kiűritést rendesen a ghettó kifosztása előzte meg, s a szerencsétlen kiűldözött zsidók számát 1915 augusztásában 800,000-re becsülték. Nemcsak az emberi részvét, hanem az Egyesült-Államok közvéleményére való tekintet is arra indította Paléologueot, hogy föl-emelje szavát a zsidók érdekében, — de az orosz állaniférfiak nem értették meg Amerika fontosságát.

Diszkrétan, szakvélemények mögé húzódik a katonai kérdésekben észlelhető ellentét. 1915 nyarán Oroszországnak tehermentesítésre van szüksége a rettentő nyomás miatt, Joffre megállapítja, hogy Olaszországnak és Szerbiának (tehát nem a franciáknak) kell támadással könnyíteniök az oroszokon. Élesebben ütközik ki az orosz-angol ellentét: Vladimirovics Boris rátámad az angol katonai attaséra, s megfenyegeti, hogy háború után az angolokon áll bosszút Oroszország. Ez a kifakadás 1915 június 19-én történik, rá tíz napra Alexejev tábornok kéri az angolokat, hogy Szalonikinél támadásba menjenek át, de az angolok nem teljesítik a kérést...

Ezek az ellentétek pillanatra sem ingatják meg a cár szövetségi hűségét, amely tulajdonképpen nem is szövetségi hűség, hanem saját céljaihoz való makacs ragaszkodás. A háború második évében, mikor a forrongásnak már számos jele félreismerhetetlen Oroszországban, mikor a városokban kezdődik az éhség, a cár nem akar békét kötni Konstantinápoly koronájának elnyerése nélkül. Ferenc József már előbb titkon békeajánlatot tesz Eulenburg útján, Miklós cár nem is válaszol Eulenburg levelére, mert a válasz, még ha elutasító is, tárgyalásra való hajlandóságot árulna el. Paléologue szerényen szóbahozza, hogy Ausztria-Magyarországgal lehetne talán külön békét kötni, ekkor nemcsak a cár, hanem az orosz államférfiak is a monarchia teljes fölöstását követelik: még Dalmáciában is vannak olyan orthodox egyházi ereklék, amelyek miatt a földnek nem szabad osztrák-magyar fennhatóság alatt maradnia.

Amilyen megátalkodottságot árul el a cár a béke ügyében, ugyanolyan megátalkodottnak látszik belügyekben. Miniszterei közül egyik-

nek aggodalmai vannak, nem meri vállalni tovább a felelősséget, le akar mondani. Le akar mondani az öreg Goremykin, akinek saját szavai szerint már égnek a gyertyák a ravatala körül, s a temetési szertartás megkezdéséhez csak ő maga hiányzik. A cár hajthatatlan: nem tűri, hogy miniszterei sztrájkoljanak. Viszont amelyikre ráunt, annak lemondását nem várja. Nem érezteti vele, hogy mennie kell, csak a döntő pillanatban közli környezetével, hogy pl. Szazonov fáradt, étvágytalan, álmatlanságban szenved, nyugalomra van szüksége. És Szazonov keserűen veszi tudomásul csúfos elbocsátatását.

Paléologue, mint a szövetséges Franciaország nagykövete, aggodalommal figyeli a cár hibáit, megpróbál hatni reá. Miután Rasputint megveti és saját céljai szempontjából nem tartja elég intelligensnek, egyetlen eszköze van erre: a cárné bizalmas barát-néja, Vyrubovné. Aggódva figyeli a forradalom előjeleit: tartani lehet attól, hogy Oroszország kidől a háború vége előtt. Nyílt eszű oroszokkal beszél erről a kérdésről. Pál nagyhercegnek az a nézete 1915 közepén, hogy ha Oroszországban forradalom tör ki, az pokoli lesz, mindent fölül fog mulni, mert Oroszország lakosságának $\frac{9}{10}$ része nem tud írni-olvasni, ezek megbuktathatnak egy kormányt, de maguk kormányozni képtelenek lesznek. Putilov ugyanilyen jóslatot mond. A nyílt színen az orosz kormánynak nem a forradalmárokkal van baja: a fejlődés menete pontosan egyezik a francia forradaloméval. Maga a cár panaszkodik a pétervári előkelő szalonokra, — ezek az elégületlenség tűzhelyei. Hiába, az elégületlenség ott nyilatkozik meg, ahol szólni mer, a cár ezt nem tudta, sőt azt sem tudta, hogy ahol az elégületlenség hallgat, ott robbannia kell.

És a cár nem is tudhatta, hogy elégületlenség van. Az orosz titkos rendőrség, az ochrana, gondoskodott róla, hogy a cárné asztalán naponta tucatszámra érkezzenek örömtől és lelkesedéstől izzó levelek és táviratok, a cárevics betegsége óta pedig minden társadalmi érintkezéstől elzárkózott az uralkodó család.

Megjelennek a memoár lapjain az orosz társadalom alsóbb rétegei is. És elámulva látjuk viszont ismerőseinket, Mereskovszkij regényeinek képtelen alakjait, akikről nem tudtuk elhinni, hogy másutt élhessenek, mint egy fantasztá író beteg képzeletében. Rasputin csak egyik kiemelkedő alakja egy félig elmeháborodott tömegnek, mely Európa más országaiban elképzelhetetlen, de orosz földön századok óta közreműködik a történelem alakításában. Paléologue leírja a forrongás erősödését fönn és lenn egyaránt.

Ő világosan látja a fenyegető vészt, és följegyzí, hogy a duma ülésén, mikor a cárt lelkes éljenzéssel üdvözlik a képviselők, hallgat a jobboldal, a trón támasza, mert a cári kormány alkotmányt helyezett kilátásba a lengyelek részére. Hátborzongató jelenet. A nagykövetet a hátborzongató jelenetek nem vakítják el más jelenségekkel szemben; mint gyakorlott diplomata, följegyzí a borzalmak után a gömbölyűkarú, finom udvarhölgyek csevegéseit is. Egyik elmeséli saját szerelmi kalandjait, másik, harmadik szellemes aforizmákat tud a szerelenről: férfi és nő soha egymást meg nem értheti, mert a nő szerelne akkor kezdődik, mikor a férfié végződik. A női név legyen könnyen kiejthető, — írja a francia nagykövet, a háborús politika híve, — legyen a női név édes, végződjék hosszú magánhangzóval, hasonlítson az áldás szavaihoz. Ezt Paléologue 1915 június 13-án, a Bruszilov offenzíva leghevesebb napjaiban írja, s nemsokára fölírja azt is, hogy az orosz vasút tehetetlensége miatt milliókra rugó gránát, félszázezer puska, hetven nehéz ágyú várja hiába az elszállítást Archangelszkben.

Természetesen ő is észreveszi az ellentétet, s eszébejutnak gyakran a francia forradalom jelenelei, eszébejut egy fényes estély alkalomával, hogy a nagy forradalom idején is ilyen szorakozások fokozták a tömeg izgalmát.

Átélté Paléologue Szentpétervárott a forradalom kitörését is, de azzal megbarátkozni nem tudott. Élesen összetűzött emiatt utódával, a szocialista Thomas-szal, aki bámulatos elvakultsággal lelkesült az orosz forradalomért, élvezte annak «magyszerűségét», s nem látta meg, hogy ez nem dicső átalakulás, hanem valóban a pokol, amint élesen látó oroszok azt megjövendölték.

A világháború előzményeiről és a világháborúról szóló irodalom mindent elborítással fenyegető áradatban nő, napról-napra látjuk, hogyan avulnak el az alig megjelent művek. Paléologue emlékiratát ez a veszély nem fenyegeti. Van számos részlete, amely máris elavult, sok háborús hír hamisnak bizonyult életrekelése után már egy-két nappal, — de a cári Oroszország társadalmának jellemzése még sokáig joggal az olvasottabb könyvek közt fogja tartani ezt a munkát.

Török Pál.

Az egyházi jog új könyve.

Dr. Kérészy Zoltán: *Katholikus egyházi jog*. I—III. kötet. Pécs. Danubia kiadása. Tudományos Gyűjtemény 23., 27. és 28. sz. kötet.

Az utóbbi időben igen sokszor történik hivatkozás a főkegyúri jog gyakorlására és akik ebben a kérdésben tisztán akarnak látni és a probléma jogi vonatkozásait alaposan kívánják megismerni, azok igazán nagy haszonnal forgathatják dr. Kérészy Zoltánnak, a pécsi egyetem tudós professzorának tollából *Katholikus egyházi jog* címén most megjelent háromkötetes kitűnő munkáját. Emeli a munka becsét az a körülmény, hogy az első magyar nyelvű egyházjog, amely a Corpus juris canonici alapján készült és ezért, ha a katolikus egyház területén belül bármilyen vitás kérdés merül fel, az nehezen oldható meg Kérészy könyvének igénybevétele nélkül.

Maga a munka három kötetre tagozódik, amelyből az első kötet a bevezető tanokkal foglalkozik; ismerteti az egyházi jog forrásait és ezek történetét, tárgyalja továbbá az állam és egyház közötti viszonyt és az interconfessionalis jogot. Ennek a kötetnek különösen értékes részét alkotja az egyházi jog forrásainak történeti ismertetése, amelyhez hasonló alapvető munka a magyar egyházjogi irodalomban eddig még nem látott napvilágot. Három részben ismerteti az egyházjog forrásainak történeti fejlődését, és pedig külön a joggyűjteményeket Gratianig, ismét külön fejezetben tárgyalja a tridenti zsinatig terjedő gyűjteményeket és végül harmadik fejezetként ismerteti az új Codex megalkotásáig, azaz 1917-ig az egyházi jognak a bullariumokat — vagyis a pápai rendeletek gyűjteményét — valamint az apostoli irodalom szabályait és végül a jelenlegi érvényes jog, vagyis az új Codex kodifikálásának eredményeit, azoknak létrejöttét, rendszeres beosztását, jogi erejét és tekintélyét, mindenkor a legnagyobb alapossággal és széles részletességgel.

Amíg az első kötet általánosságban mozog és azokat a bevezető tanokat és alapfogalmakat tárgyalja, amelyek ismerete nélkül a magyar egyházjoggal szakszerűen foglalkozni nem lehet, addig a második és a harmadik kötet magát az egyházi jog lényegét, annak egész szerkezetét veszi a legfinomabb bonckés alá és ezekben a kötetekben tárgyalja magát az egyházi alkotmányt.

Fejtegetései során olyan széleskörű bibliográfiát tár fel, amelyhez fogható csak hasonló tárgyú német jogi könyveknél fedezhetünk fel. Általános érdeklődésre tarthat számot a kiváló munkának azon része, amelyben a magyar partikuláris egyházjognak az elveit, nevezetesen

a kegyúri jog lényegét, jogi történetét tárgyalja és különösen azért alkotják könyvének becses fejezeteit ezek az elmélkedések, mert széleskörű vizsgálódásai folyamán a hazai jogi állapotokra is állandóan figyelemmel van és e mellett nemcsak az egyházi törvényekben foglalt joganyagot ismerteti, hanem az egyes kánonjogi intézmények történeti fejlődését is behatóan megvilágítja. Ebből a szempontból műve jogtörténetileg is nagyértékű, amit az a körülmény is fokoz, hogy az egyházjogi irodalom régi és újabb termékeinek igen gondos felhasználásával készült munkája.

A finom jogi érzékről tanuskodó, világosan megírt munka kiemelkedik a tankönyvirodalom teréről és mindazok haszonnal forgathatják, akik az egyházjogi irodalom bármilyen kérdése iránt érdeklődéssel viseltetnek.

Domány Gyula.

Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság május hó 5-én tartotta 1928. évi rendes közgyűlését, amely az 1927. évi nyereséget 207,633.50 pengőben, az osztalékot pedig 15— pengőben állapította meg.

0.1

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

602. SZÁM

1928 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÉLJEGYZETEK MAGYARORSZÁG PÉNZÜGYI ÚJJAÉPÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ. — Báró Korányi Frigyesztől — — — —	1
II. BEDEGHY NYÁRY FERENC. — Takáts Sándortól — — — —	12
III. VÖRÖSMARTY KÉPZELET-ALKATA. — Brisits Frigyesztől — —	31
IV. A VILÁGHÁBORÚ KIROBBANÁSA SZARAJEVÓBAN. — Báró Collas Károlytól — — — — — — — — — —	47
V. A KISEBBSÉGI KULTÚRAUTONÓMIA ÉSZTORSZÁGBAN. — Csekey Istvántól — — — — — — — — — —	75
VI. A XVII. SZÁZAD MAGYAR FŐÚRI ZENÉJE. (I.) — Szabolcsi Bencétől — — — — — — — — — —	106
VII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Útban.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Két Browning-vers.</i> — Radó Antaltól — — — — — — — — — —	127
VIII. ÉRTESÍTŐ: — 1. <i>Két könyv Bethlenről.</i> — (Sebes Dénes: <i>Bethlen István gróf.</i> — Surányi Miklós: <i>Bethlen.</i>) — — n. —	
2. <i>A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfig.</i> — (Horváth János könyve.) — Galamb Sándortól.	
3. <i>Tudomány-politikánk alapjai.</i> — (Dr. Magyary Zoltán: <i>A magyar tudománypolitika alapvetése.</i>) — Grósz Emiltől.	
4. <i>Thaly Lóránt versei.</i> — (Thaly Lóránt: <i>Eolhárfa.</i>) — V.	
5. <i>Két francia könyv a világháború előzményeiről.</i> — (Poincaré Raymond: <i>Au service de la France. IV. L'Union Sacrée.</i> — Renouvin Pierre: <i>Les causes immédiates de la Guerre.</i>) — Török Páltól.	
6. <i>Orosz irodalom.</i> — (Dr. Szémán István: <i>Az újabb orosz irodalom, a régibb irodalom történetének vázlatával.</i>) — Bonkáló Sándortól — — — — — — — — — —	135

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedese Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulathoz is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

603. SZÁM

1928 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. JÓZSEF NÁDOR ÉS A TUDOMÁNYOS TECHNIKA. — Zelovich Kornéltól	161
II. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A MŰVÉSZET-TÖRTÉNET. — Hekler Antaltól	198
III. KRISTÓFFY JÓZSEF EMLÉKIRATAI. — Nagy Miklóstól	214
IV. A XVII. SZAZAD MAGYAR FŐÜRI ZENÉJE. (II.) — Szabolcsi Bencétől	261
V. STEFAN GEORGE. — Kállay Miklóstól	287
VI. SZEMLE. — <i>A magyar színművészet utolsó hat évének áttekintése.</i> — Szász Károlytól	298
VII. IRODALOM: 1. <i>A megszállt területek irodalmából.</i> — Kéky Lajostól.	
2. <i>Színházi esték.</i> — (Harsányi Kálmán könyve.) — Galamb Sándortól	312

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedese Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

604. SZÁM

1928 MÁRCIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A MAGYAR-ROMÁN AGRÁR-PÖRÖK KÉRDÉSE. — Lukács Györgytől	321
II. A TÖRÖK FORRADALOM. — Germanus Gyulától	342
III. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS JÖVEDELMEZŐSÉGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ. — Bernát Gyulától	372
IV. A XVII. SZÁZAD MAGYAR FŐÜRI ZENÉJE. (III.) — Szabolcsi Bencétől	385
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Beethoven</i> — Sík Sándortól. — <i>Chanson triste.</i> — Gáspár Jenőtől	423
VI. NEMZETI SZELLEM — NEMZETI KULTÚRA. — Gr. Klebelsberg Kuno, Berzeviczy Albert, Concha Győző, Ravasz László, Végh Gyula, Zelovich Kornél nyilatkozatai	427
VII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A francia szellem válsága.</i> — (E. R. Curtius könyve.) — Fábíán Istvántól.	
2. <i>A Bethlen-család.</i> — (Dr. Lukinich Imre. — <i>A bethleni gróf Bethlen-család története.</i>) — Arday Páltól.	
3. <i>A settlement-mozgalom.</i> — (Ifj. Erődi-Harrach Béla dr.: <i>A magyar settlement-mozgalom eszméi.</i>)	465

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

AMATŐR-KIADÁSOK

ARANY JÁNOS
BALLADÁI

Zichy Mihály rajzaival
Ára félbőrkötésben 30 pengő.

ARANY JÁNOS
A NAGYIDAI CIGÁNYOK

Fáy Dezső fametszeteivel
Ára félbőrkötésben 20 pengő.

MAGYAR ÍRÓK

BARTÓKY JÓZSEF

EGYEDÜL

Ára 6 pengő.

FÖLDI MIHÁLY

A MÁSIK ÉLET

Ára 6 pengő.

SCHÖPFLIN ALADÁR

BALATONI TRAGÉDIA

Ára 4 pengő 80 fillér.

A KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei

KÁRPÁTHY AURÉL

A KÉTELKEDŐ KRITIKUS

Ára kötve 6 pengő.

KUNDT ERNŐ

AZ ANGOL REGÉNY

MESTEREI

Ára kötve 10 pengő.

KITTENBERGER KÁLMÁN

VADÁSZ- ÉS GYÜJTŐÚTON KELET-AFRIKÁBAN

200 eredeti fényképfelvétellel.

Ára egészvászonkötésben kötve 32 pengő.

A VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE

JÓZSEF KIR. HERCEG ELŐSZAVAVAL

Dr. Horváth Jenő, Pilch Jenő, dr. Lutter János, dr. Ihrig Ernő, Trunkwalter
Ödön, Udvary Jenő, Turcsányi Gyula közreműködésével szerkesztette

PILCH JENŐ

200, részben kiadatlan fényképfelvétellel.

Ára díszes vászonkötésben kötve 40 pengő.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrássy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat

Diszes egésvászonkötésben, finom famentes papriuson

Ára 148— pengő

Ez az új klasszikus kiadás feltűnő olcsósága mellett, a mai olvasó érdeklődéséhez mért első gyűjteménye a XIX. század klasszikus magyar irodalmának.

A nagyszabású sorozathoz

Gróf KLEBELSBERG KUNO

írt előszót.

Tartalma:

1. Kazinczy Ferenc művei.	A bevezetést írta	Dézsi Lajos
2. Kisfaludy Sándor	«	« Tordai Anyos
3. Csokonai Vitéz Mihály	«	« Baltazár Dezső
4. Berzsenyi Dániel	«	« Kapi Béla
5-6. Kisfaludy Károly	«	« Galamb Sándor
7. Kölcsey Ferenc	«	« Radó Antal
8. Katona József	«	« Hevesi Sándor
9. Bajza József	«	« Négyesy László
10. Czuczor Gergely	«	« Lányi József
11. Garay János	«	« Sajó Sándor
12. Jósika Miklós	«	« Császár Elemér
13-16. Vörösmarty Mihály	«	« Berzeviczy Albert
17-20. Petőfi Sándor	«	« Pekár Gyula
21-24. Arany János	«	« Voinovich Géza
25-27. Tompa Mihály	«	« Ravasz László
28-29. Kemény Zsigmond	«	« Rákosi Jenő
30. Madách Imre	«	« Voinovich Géza
31-34. Gyulai Pál	«	« Kozma Andor
35. Szigligeti Ede	«	« Szász Károly
36. Vajda János	«	« Pintér Jenő
37. Péterfy Jenő	«	« Ambrus Zoltán
38. Beöthy Zsolt	«	« Kéky Lajos
39. Magyar népdalok	«	« Vargha Gyula
40. Magyar népkalladák	«	« Vargha Gyula

A 40 kötet megjelent és egyszerre kerül szállításra

Kapható havi részletfizetésre is

a Franklin-Társulat könyvkereskedésében

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

AMATŐR-KIADÁSOK

ARANY JÁNOS
BALLADÁI

Zichy Mihály rajzaival

ARANY JÁNOS
A NAGYIDAI CIGÁNYOK
Fáy Dezső fametszeteivel

MAGYAR ÍRÓK

BARTÓKY JÓZSEF

EGYEDÜL

FÖLDI MIHÁLY

A MÁSÍK ÉLET

SCHÖPFLIN ALADÁR
BALATONI TRAGÉDIA

A KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei

KÁRPÁTHY AURÉL
A KÉTELKEDŐ KRITIKUS

KUNDT ERNŐ
AZ ANGOL REGÉNY
MESTEREI

KITTENBERGER KÁLMÁN

VADÁSZ- ÉS GYŰJTŐÚTON KELET-AFRIKÁBAN

200 eredeti fényképfelvétellel.

A VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE

JÓZSEF KIR. HERCEG ELŐSZAVÁVAL

Dr. Horváth Jenő, Pilch Jenő, dr. Lutter János, dr. Ihrig Ernő, Trunkwalter
Ödön, Udvary Jenő, Turcsányi Gyula közreműködésével szerkesztette

PILCH JENŐ

200, részben kiadatlan fényképfelvétellel.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

Újdonságok

LAGERLÖF REGÉNYEI

JERUZSÁLEM

Két kötet

AZ ANTIKRISZTUS CSODÁI

A LÖWENSKÖLD-LÁNY

Új Ossendowski-könyv!

OSSENDOWSKI

A SÖTÉT KELET
ÁRNYÉKA

Ossendowski előbb megjelent művei

ÁLLATOK, EMBEREK ÉS
ISTENEK

ÁZSIAI TITKOK, ÁZSIAI
EMBEREK

VÉRES NAPOK, CÁRI RABOK

A MINDNYÁJUNK KÖNYVTÁRA

új kötete

ALFRED NEUMANN

A SÁTÁN

(DER TEUFEL)

Regény két kötetben

VILÁGJÁRÓK

UTAZÁSOK ÉS KALANDOK

W. H. GILDER

A JEANNETTE PUSZTULÁSA

A HAJÓTÖRÖTTÉK FELKUTATÁSA
ÉS UTAZÁS SZIBÉRIÁN KERESZTÜL

PHILLIP

AUSZTRÁLIA HONALAPÍTÓI

G. SCHWEINFURTH

AFRIKA SZÍVÉBEN

G. NACHTIGAL

SZAHARA ÉS SZUDÁN

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében.
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

AMATŐR-KIADÁSOK

ARANY JÁNOS
BALLADÁI

Zichy Mihály rajzaival

ARANY JÁNOS
A NAGYIDAI CIGÁNYOK

Fáy Dezső fametszeteivel

MAGYAR ÍRÓK

BARTÓKY JÓZSEF

EGYEDÜL

FÖLDI MIHÁLY

A MÁSIK ÉLET

SCHÖPFLIN ALADÁR

BALATONI TRAGÉDIA

A KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei

KÁRPÁTHY AURÉL

A KÉTELKEDŐ KRITIKUS

KUNDT ERNŐ

AZ ANGOL REGÉNY

MESTEREI

KITTENBERGER KÁLMÁN

VADÁSZ- ÉS GYÜJTŐÚTON KELET-AFRIKÁBAN

200 eredeti fényképfelvétellel.

A VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE

JÓZSEF KIR. HERCEG ELŐSZAVÁVAL

Dr. Horváth Jenő, Pilch Jenő, dr. Lutter János, dr. Ihrig Ernő, Trunkwalter
Ödön, Udvary Jenő, Turcsányi Gyula közreműködésével szerkesztette

PILCH JENŐ

200, részben kiadatlan fényképfelvétellel.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

Újdonságok

LAGERLÖF REGÉNYEI

JERUZSÁLEM

Két kötet

AZ ANTIKRISZTUS CSODÁI
A LÖWENSKÖLD-LÁNY

Új Ossendowski-könyv!

OSSENDOWSKI

A SÖTÉT KELET
ÁRNYÉKA

Ossendowski előbb megjelent művei

ÁLLATOK, EMBEREK ÉS
ISTENEK

ÁZSIAI TITKOK, ÁZSIAI
EMBEREK

VÉRES NAPOK, CÁRI RABOK

A MINDNYÁJUNK KÖNYVTÁRA

új kötete

ALFRED NEUMANN

A SÁTÁN

(DER TEUFEL)

Regény két kötetben

VILÁGJÁRÓK

UTAZÁSOK ÉS KALANDOK

W. H. GILDER

A JEANNETTE PUSZTULÁSA

A HAJÓTÖRÖTTEK FELKUTATÁSA
ÉS UTAZÁS SZIBÉRIÁN KERESZTÜL

PHILLIP

AUSZTRÁLIA HONALAPÍTÓI

G. SCHWEINFURTH

AFRIKA SZÍVÉBEN

G. NACHTIGAL

SZAHARA ÉS SZUDÁN

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fial) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

8/891. 0.2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

605. SZÁM

1928 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ ÖNKORMÁNYZAT RENDSZEREL. — Rakovszky Ivántól —	1
II. MAGYARORSZÁG RÉGI FRANCIA BARÁTJA. — Concha Győzőtől —	28
III. TÖRTÉNETFILOZÓFIAI REFLEXIÓK. (I.) — Báró Brandenstein Bélától —	43
IV. A KARTELKÉRDÉS. — Zelovich Lászlótól —	77
V. KÖLTEMÉNYEK: — <i>A magyar holló.</i> — <i>Tengerparton.</i> — Sajó Sándortól. — <i>Harminc éve.</i> — Lampérth Gézától —	109
VI. SZEMLE: — <i>Az irodalom hivatása.</i> — Császár Elemértől. NEMZETI SZELLEM — NEMZETI KULTÚRA. — Gróf Teleki Pál, Fellner Frigyes, Voinovich Géza nyilatkozatai —	115
VII. IRODALOM: 1. <i>A szellemi együttműködés nemzetközi intézete.</i> — Grósz Emiltől.	
2. <i>Az újkori nevelés története.</i> — (Fináczy Ernő: <i>Az újkori nevelés története.</i>) — Szász Károlytól.	
3. <i>A katolikus egyház a szabadságharc alatt.</i> — (Meszlényi Antal: <i>A magyar katolikus egyház és állam 1849-ben.</i>) — Gáspár Páltól.	
4. <i>Magyar regény az örményekről.</i> — (Dr. Gopcsa László: <i>Örmény levelek.</i>) — d.	
5. <i>Németország és Európa.</i> — (Stive Frigyes: <i>Németország és Európa 1890–1914.</i>) — d.	
6. <i>Gyallay Domokos regénye.</i> — (Gyallay Domokos: <i>Vaskenyéren.</i>) — Papp Ferenctől —	143

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György os. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulathoz is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

891. 0. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

606. SZÁM

1928 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ OKTÓBERI DIPLOMA ELŐZMÉNYEI. — Berzeviczy Alberttől	161
II. NYUGAT ÉS KELET. — Wildner Ödöntől	192
III. BENEDETTO CROCE ÚJABB ESZTÉTIKAI MŰVEI. — Várdai Bélától	214
IV. TÖRTÉNETFILOZÓFIAI REFLEXIÓK. (II.) — Báró Brandenstein Bélától	253
V. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Magyar dalok.</i> — <i>Felhőfoslányok.</i> — <i>Horatius.</i> — Vargha Gyulától	280
VI. SZEMLE: 1. <i>Elnöki beszéd.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Dürer.</i> — Ybl Ervintől	284
VII. SZÍNHÁZI SZEMLE: Hegedüs Lóránt: <i>Kossuth.</i> — Galsworthy: <i>Életre-halálra.</i> — Csathó Kálmán: <i>Lilla.</i> — Zilahy Lajos: <i>Szibéria.</i> — Vörösmarty Mihály: <i>A fátyol titkai.</i> — Barrie: <i>A vénleányok.</i> — Raynal: <i>A férfi szíve.</i> — Klabund: <i>A krétakőr.</i> — Hegedüs Sándor: <i>Bakony.</i> — G. B. Shaw: <i>Blanco Posnet.</i> — Harsányi Zsolt: <i>A zenélő óra.</i> — Fodor László: <i>A templom egere.</i> — Lengyel Menyhért: <i>A postáskisasszony.</i> — Deval: <i>Önagysága őrangyala.</i> — Móricz Zsigmond: <i>Úri muri.</i> — Fazekas Imre: <i>Trojka.</i> — Molnár Ferenc: <i>Olympia.</i> — Rédey Tivadartól	300
VIII. IRODALOM: 1. <i>Kultúra és politika.</i> — (Kornis Gyula: <i>Kultúra és politika.</i>) — Galamb Sándortól.	
2. <i>Mélyebb szántás.</i> — (Mattyasovszky Miklós: <i>A földművelés közgazdaságtana.</i>) — Gaal Jenőtl.	
3. <i>A világirodalom élete.</i> — (Juhász Andor: <i>A világirodalom élet-története.</i>) — Bonkáló Sándortól.	
4. <i>Kosztolányi Dezső: Édes Anna.</i> — Dánielné Lengyel Laurától	307

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulathoz is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

607. SZÁM

1928 JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A HÁBORÚ ÉS A BÉKEKÖTÉS HATÁSA A TUDOMÁNYRA ÉS IRODALOMRA. — Berzeviczy Alberttől — — — — —	321
II. MIKSZÁTH KALMÁN. — Herczeg Ferentől — — — — —	331
III. A SZOCIÁLDEMOKRACIA ÚJABB FEJLŐDÉSE. — Bernát Istvántól — — — — —	351
IV. MŰVÉSZET ÉS VILÁGNÉZET. — Hekler Antaltól — — — — —	383
V. A NÉMET JÓVÁTÉTEL KÉRDÉSE. — Domony Pétertől — — —	399
VI. A BÁNK-PROBLÉMA. — Galamb Sándortól — — — — —	434
VII. HAZA FOGOK MENNI...! — Komáromi Jánostól — — — — —	446
VIII. RIBISZKE. — Költemény. — Sík Sándortól — — — — —	453
IX. SZEMLE: 1. <i>Arany János emléke.</i> — Szász Károlytól.	
2. <i>Goya.</i> — Farkas Zoltántól — — — — —	455
X. IRODALOM: 1. <i>A művészről regénye.</i> — (Medveczky Bella: <i>Mámor.</i>) — r. r.-tól.	
2. <i>A horvát kérdésről.</i> — (Miskolczy Gyula: <i>A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában.</i>) — Hajnal Istvántól.	
3. <i>Oroszország bomlása.</i> — (Paléologue: <i>A cári Oroszország.</i>) — Török Páltól.	
4. <i>Az egyházi jog új tankönyve.</i> — (Dr. Kérészy Zoltán: <i>Katholikus egyházi jog.</i>) — Domány Gyulától — — — — —	467

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulathoz is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat
Diszes egészvásznonkötésben, finom famentes papíron

Ára 148— pengő

Ez az új klasszikus kiadás feltűnő olcsósága mellett,
a mai olvasó érdeklődéséhez mért első gyűjteménye
a XIX. század klasszikus magyar irodalmának.

A nagyszabású sorozathoz

Gróf KLEBELSBERG KUNO

írt előszót.

Tartalma:

1. Kazinczy Ferenc művei. A bevezetést írta	Dézsi Lajos
2. Kisfaludy Sándor „ „ „	Tordai Anyos
3. Csokonai Vitéz Mihály „ „ „	Baltazar Dezső
4. Berzsenyi Dániel „ „ „	Kapi Béla
5-6. Kisfaludy Károly „ „ „	Galamb Sándor
7. Kölcsey Ferenc „ „ „	Radó Antal
8. Katona József „ „ „	Hevesi Sándor
9. Bajza József „ „ „	Négyesy László
10. Czuczor Gergely „ „ „	Lányi József
11. Garay János „ „ „	Sajó Sándor
12. Jósika Miklós „ „ „	Császár Elemér
13-16. Vörösmarty Mihály „ „ „	Berzeviczy Albert
17-20. Petőfi Sándor „ „ „	Pekár Gyula
21-24. Arany János „ „ „	Voinovich Géza
25-27. Tompa Mihály „ „ „	Ravasz László
28-29. Kemény Zsigmond „ „ „	Rákosi Jenő
30. Madách Imre „ „ „	Voinovich Géza
31-34. Gyulai Pál „ „ „	Kozma Andor
35. Szigligeti Ede „ „ „	Szász Károly
36. Vajda János „ „ „	Pintér Jenő
37. Péterfy Jenő „ „ „	Ambrus Zoltán
38. Beöthy Zsolt „ „ „	Kéky Lajos
39. Magyar népdalok „ „ „	Vargha Gyula
40. Magyar népballadák „ „ „	Vargha Gyula

A 40 kötet megjelent és egyszerre kerül szállításra

Kapható havi részletfizetésre is
a Franklin-Társulat könyvkereskedésében

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

KÉPES KIADÁS

Az egyetlen nagy irodalomtörténet,
amely a háború utáni irodalmat is tárgyalja

ELSŐ KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. századig

MÁSODIK KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. században

Sok képpel, műmelléklettel, irodalom-
történeti térképekkel és táblázatokkal

Díszes egészvászonkötésben 65 pengő

Fűzve 45 pengő

A Franklin-Társulat kiadása

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat

Diszes egészvásznonkötésben, finom famentes papíroson

Ára 148— pengő

Ez az új klasszikus kiadás feltűnő olcsósága mellett,
a mai olvasó érdeklődéséhez mért első gyűjteménye
a XIX. század klasszikus magyar irodalmának.

A nagyszabású sorozathoz

Gróf KLEBELSBERG KUNO

írt előszót.

Tartalma:

1. Kazinczy Ferenc művei. A bevezetést írta	Décsi Lajos
2. Kisfaludy Sándor	« « « Tordai Anyos
3. Csokonai Vitéz Mihály	« « « Baltazár Dezső
4. Berzsenyi Dániel	« « « Kapi Béla
5-6. Kisfaludy Károly	« « « Galamb Sándor
7. Kölcsey Ferenc	« « « Radó Antal
8. Katona József	« « « Hevesi Sándor
9. Bajza József	« « « Négyesy László
10. Czuczor Gergely	« « « Lányi József
11. Garay János	« « « Sajó Sándor
12. Jósika Miklós	« « « Császár Elemér
13-16. Vörösmarty Mihály	« « « Berzeviczy Albert
17-20. Petőfi Sándor	« « « Pekár Gyula
21-24. Arany János	« « « Voinovich Géza
25-27. Tompa Mihály	« « « Ravasz László
28-29. Kemény Zsigmond	« « « Rákosi Jenő
30. Madách Imre	« « « Voinovich Géza
31-34. Gyulai Pál	« « « Kozma Andor
35. Szigligeti Ede	« « « Szász Károly
36. Vajda János	« « « Pintér Jenő
37. Péterfy Jenő	« « « Ambrus Zoltán
38. Beöthy Zsolt	« « « Kéky Lajos
39. Magyar népdalok	« « « Vargha Gyula
40. Magyar népballadák	« « « Vargha Gyula

A 40 kötet megjelent és egyszerre kerül szállításra

Kapható havi részletfizetésre is

a Franklin-Társulat könyvkereskedésében

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

KÉPES KIADÁS

Az egyetlen nagy irodalomtörténet,
amely a háború utáni irodalmat is tárgyalja

ELSŐ KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. századig

MÁSODIK KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. században

Sok képpel, műmelléklettel, irodalom-
történeti térképekkel és táblázatokkal

Díszes egészvászonkötésben 65 pengő

Fűzve 45 pengő

A Franklin-Társulat kiadása

MAGYAR ÍRÓK

BARTÓKY JÓZSEF

EGYEDÜL

Ára 6 pengő.

FÖLDI MIHÁLY

A MÁSÍK ÉLET

Ára 6 pengő.

SCHÖPFLIN ALADÁR

BALATONI TRAGÉDIA

Ára 4 pengő 80 fillér.

A KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei

KÁRPÁTHY AURÉL

A KÉTELKEDŐ KRITIKUS

Ára kötve 6 pengő.

ANGYAL DÁVID

SZAKASZOK MAGYARORSZÁG

ÚJABB TÖRTÉNETÉBŐL

Ára kötve 6 pengő.

MOLNÁR FERENC ÚJ KÖNYVEI

OLYMPIA

VÍGJÁTÉK HÁROM FELVONÁSBAN

Ára 4 pengő.

TOLL

TÖRTÉNETEK, FÖLJEGYZÉSEK,

KURIÓZUMOK

Ára 7 pengő.

KITTENBERGER KÁLMÁN

VADÁSZ- ÉS GYÜJTŐÚTON KELET-AFRIKÁBAN

200 eredeti fényképfelvétellel.

Ára egészvászonkötésben kötve 32 pengő.

A VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE

JÓZSEF KIR. HERCEG ELŐSZAVÁVAL

Dr. Horváth Jenő, Pilch Jenő, dr. Lutter János, dr. Ihrig Ernő, Trunkwalter
Ödön, Udvary Jenő, Turcsányi Gyula közreműködésével szerkesztette

PILCH JENŐ

200, részben kiadatlan fényképfelvétellel.

Ára díszes vászonkötésben kötve 40 pengő.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrassy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat

Díszes egésvászonkötésben, finom famentes papirosra

Ára 148— pengő

Ez az új klasszikus kiadás feltűnő olcsósága mellett, a mai olvasó érdeklődéséhez mért első gyűjteménye a XIX. század klasszikus magyar irodalmának.

A nagyszabású sorozathoz

Gróf KLEBELSBERG KUNO

írt előszót.

Tartalma:

1. Kazinczy Ferenc művei. A bevezetést írta	Dézsi Lajos
2. Kisfaludy Sándor	« « « Tordai Anyos
3. Csokonai Vitéz Mihály	« « « Baltazar Dezső
4. Berzsenyi Dániel	« « « Kapi Béla
5-6. Kisfaludy Károly	« « « Galamb Sándor
7. Kölcsey Ferenc	« « « Radó Antal
8. Katona József	« « « Hevesi Sándor
9. Bajza József	« « « Négyesy László
10. Czuczor Gergely	« « « Lányi József
11. Garay János	« « « Sajó Sándor
12. Jósika Miklós	« « « Császár Elemér
13-16. Vörösmarty Mihály	« « « Berzeviczy Albert
17-20. Petőfi Sándor	« « « Pekár Gyula
21-24. Arany János	« « « Voinovich Géza
25-27. Tompa Mihály	« « « Ravasz László
28-29. Kemény Zsigmond	« « « Rákosi Jenő
30. Madách Imre	« « « Voinovich Géza
31-34. Gyulai Pál	« « « Kozma Andor
35. Szigligeti Ede	« « « Szász Károly
36. Vajda János	« « « Pintér Jenő
37. Péterfy Jenő	« « « Ambrus Zoltán
38. Beöthy Zsolt	« « « Kék Lajos
39. Magyar népdalok	« « « Vargha Gyula
40. Magyar népballadák	« « « Vargha Gyula

A 40 kötet megjelent és egyszerre kerül szállításra

Kapható havi részletfizetésre is
a Franklin-Társulat könyvkereskedésében

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.